

Városi szerepkör, városi rang

BELUSZKY PÁL
SIKOS T. TAMÁS

LUDOVIKA
EGYETEMI KIADÓ

VÁROSI SZEREPKÖR, VÁROSI RANG

A borító Bubelényi László *Óváros* című
festményének felhasználásával készült.

Beluszky Pál – Sikos T. Tamás

VÁROSI SZEREPKÖR, VÁROSI RANG

LUDOVIKA
EGYETEMI KIADÓ

Budapest, 2025

A kötet a Pallas Athéné Innovációs és Geopolitikai Alapítvány
támogatásával valósult meg.

Szakmai lektor:
Kovács Zoltán

Szakmai szerkesztő:
Tiner Tibor

A térképeket készítette:
Bottlik Zsolt, Szám-Tér-Kép Bt.

Szöveg-előkészítés és adatgyűjtés:
Fenyvesi Elemérné Simon Ágnes

A 2020-ban megjelent kiadás változatlan elektronikus kiadása

Kiadja a Nemzeti Közzolgálati Egyetem Ludovika Egyetemi Kiadó

A kiadásért felel: Deli Gergely rektor

Székhely: 1083 Budapest, Ludovika tér 2.

Kapcsolat: kiadvanyok@uni-nke.hu • ludovika.hu

DOI: <https://doi.org/10.36250/00741>

ISBN 978-963-653-271-0 (ePDF)

© A szerzők, 2020

© A kiadó, 2020

A mű szerzői jogilag védett. Minden jog, így különösen a sokszorosítás, terjesztés és fordítás joga fenntartva. A mű a kiadó írásbeli hozzájárulása nélkül részeiben sem reprodukálható, elektronikus rendszerek felhasználásával nem dolgozható fel, azokban nem tárolható, azokkal nem sokszorosítható és nem terjeszthető.

Tartalom

Előszó	9
1. A Kárpát-medence városállományának kialakulása és formálódása	11
1.1. Előzmények	11
1.2. A Kárpát-medencei városfejlődés első szakasza – a honfoglalástól a török hódoltságig	12
1.2.1. A középkori európai városfejlődés kezdetei	12
1.2.2. A honfoglalástól a „valódi” városok megjelenéséig	13
1.2.3. A középkori Magyarország városai	17
1.2.3.1. A városfejlődés Kárpát-medencei feltételei és eredményei	19
1.3. Városok a török korban (1526–1688/1711)	29
1.3.1. Városi fejlődés a királyi Magyarországon	33
1.3.1.1. Magyarország periférialhelyzetének jelei, következményei	34
1.3.2. A városok sorsának alakulása a Hódoltság területén	39
1.4. Az újjáépítés évtizedei; városfejlődés 1711–1787 között	43
1.5. Előjátékok a polgári városok színrelépéséhez; 1787–1867	47
1.6. Városfejlődés a dualizmus korában	52
1.6.1. A dualizmus kori városfejlődés általános feltételei	52
1.6.1.1. A kiegyezés (1867) eredményeként létrejött városfejlődési feltételek	53
1.6.2. A dualizmus kori városállomány és -hálózat – a dualizmus kori városállomány a jog szempontjából	58
1.6.3. Városhierarchia a dualizmus korában	64
1.7. Városok a két világháború között	69
1.8. A városállomány formálódása az úgynevezett szocialista korszakban	73
2. A városok helyzetének alakulása a rendszerváltozás után	95
2.1. A városállomány alakulásának feltételei	97
2.1.1. Településpolitikai	97
2.1.2. Népesedési feltételek	100
2.1.3. Az ország gazdasága és térszerkezete; a városfejlődés regionális keretei	106
3. A jelenlegi városállomány	119
3.1. Városállomány, városhierarchia	119
3.1.1. A városi jogú települések állománya	119
3.1.2. A magyarországi városhierarchia	126
3.1.3. A hierarchiavizsgálat eredményei	129
3.1.3.1. Mozgások, pozícióváltások a városhierarchiában	133

3.1.3.2.	Az egyes hierarchikus szintek néhány említésre érdemes jellemzője	136
3.1.3.3.	Az egyes hierarchiaszintekkel kapcsolatos néhány általános megjegyzés	139
3.2.	A városok népességszáma, változása, a vándormozgalom	144
3.3.	A városok fejlettsége, dinamikája	151
3.4.	A magyarországi városok típusai	162
3.4.1.	Hierarchiafüggő típusok	173
3.4.1.1.	Főváros (korlátozott hatókörű) európai város: Budapest	173
3.4.1.2.	Regionális központok	173
3.4.1.3.	Közüptáj- (megye)központok	175
3.4.1.4.	Középvárosok	176
3.4.1.5.	Kistájközpontok (kisvárosok)	177
3.4.1.6.	Címzetes városok (városi funkciókkal nem rendelkező városi rangú települések)	178
3.4.2.	Hierarchiafüggetlen típusok	179
3.4.2.1.	Lakóvárosok (agglomerációs, szuburbán városok)	179
3.4.2.2.	Iparvárosok	180
3.4.2.3.	Fürdő- és üdülővárosok, idegenforgalmi központok	181
4.	A várostípzálás eredményei	185
4.1.	A faktoranalízis rövid bemutatása	186
4.2.	A klaszteranalízis rövid bemutatása	187
4.3.	A faktorelemzés eredményei	188
4.4.	A klaszteranalízis eredményei – várostípusok	204
5.	A várossá nyilvánítás gyakorlata; javaslatok a városok jogi helyzetének rendezésére	209
5.1.	A várossá nyilvánítás feltételei és gyakorlata néhány európai országban	218
5.1.1.	Ausztria	218
5.1.2.	Szlovákia	219
5.1.3.	Románia	219
5.1.4.	Szerbia	220
5.1.5.	Horvátország	220
5.1.6.	Szlovénia	220
5.1.7.	A várossá nyilvánítás további útjai	221
6.	Vándorlási kapcsolatok	223
6.1.	I. altípus: A dunántúli városhálózati alrendszer	228
6.2.	II. altípus: A Budaörs–Szolnok–Eger–Salgótarján által bezárt terület városhálózata	231
6.3.	III. altípus: A Miskolc–Debrecen tengelytől a keleti határig terjedő zóna	233
6.4.	IV. altípus: A dél-alföldi térség Szeged központtal	236
6.5.	V. altípus: A Mosonmagyaróvár–Tatabánya–Esztergom–Ózd városnégyes, laza lokális kapcsolati hálózattal	237

Jegyzetek	239
Felhasznált irodalom	253
Ajánlott irodalom	256
Mellékletek	261
I. melléklet	261
II. melléklet	264

Előszó

A második világháború utáni hónapokban 52 városi rangú települést tartottak nyilván Magyarországon, napjainkra 346-ra emelkedett a számuk. Pusztán e két számadat – a városi rangú települések számának meghétszereződése – összevetése is oly kérdéseket vet fel, mint például a városi rangú települések e viharos gyorsaságú növekedése együtt járt-e a városi szerepkörű, jellegű, társadalmú települések hasonló ütemű számbeli gyarapodásával? Ha nem, hogyan alakult a városi rangú és funkciójú települések viszonya, mennyire erős a megfelelés közöttük. Indokoltnak tartjuk-e a városi rang bőkezű osztogatását, vagy ha nem, mivel magyarázható mégis e folyamat? Egyáltalán: meg kell-e felelniük egymásnak a jogi értelemben vett városoknak a „valódi”, a településtudományi értelemben vettekkel? Okafogyottá váltak-e a városi rang s a városi funkció összevetése kapcsán folytatott polémiák a 61/2015. (III. 24.) kormányrendelet megjelenése után, amely a várossá nyilvánítás szigorú feltételrendszerét meghatározva elejét vette a városi rang további adományozásának? Véleményünk szerint a várossá nyilvánítási cunamit lezáró rendelkezés után is maradtak fenn olyan kérdések, amelyek időszerűvé teszik a témakör további vizsgálatát. Ilyen kérdések például:

- Törekedni kell-e a városi rang és funkció megfeleltetésére?
- A jogi városállomány számbeli befagyasztása után fenntartható-e az az állapot, hogy a jelenleg érvényben lévő, a várossá nyilvánítandó településekkel szemben támasztott követelményrendszernek nagyszámú, jelenleg már városi címmel rendelkező település sem felel meg?
- Milyen lehetőségei vannak – ha vannak – a városi rang és funkció utólagos harmonizálásának?
- Szükséges vagy célszerű-e a községek és városok közigazgatási megkülönböztetése?

E kérdésekre keresi a választ könyvünk, amely elsősorban a településtudományok – településföldrajz, regionális tudomány, urbanisztika – szempontjaiból közelíti a témát, s mindenekelőtt a közigazgatási szakemberek, településpolitikusok érdeklődésére számít, felkínálva nekik a magyarországi városállomány néhány jellemzője – mint például a funkcionális értelemben vett városok körének meghatározása, a városhierarchia jellemzői, a városállomány „dinamikája”, az egyes városok fejlettsége, típusai stb. – megismerésének lehetőségét. Összegezzük a településföldrajzi számbavétel során kialakult véleményünket a fenti kérdésekben felvetett problémák megoldására tehető jogi, közigazgatási intézkedések lehetőségeiről, azok következményeiről.

A kötet erősen történeti beállítottságú; ezt a megközelítést indokolja, hogy a településhálózat lassú reagálású rendszer, jelen állapotában is őrzi változatos történetének lenyomatát.

A kötet ismeretanyaga több évtizedes kutatómunka eredményeiből állt össze; ezen évtizedes munka során sokan járultak hozzá az itt vázolt kép kialakulásához. A kötet megszületéséhez a kézirat gondozójának, Simon Ágnesnek, az adatgyűjtésben nyújtott segítségért Kovács Csaba Józsefnek, az ábrák, térképek kivitelezéséért Bottlik Zsoltnak, valamint a Ludovika Egyetemi Kiadó munkatársainak mondunk köszönetet.

Budapest, 2020 tavasza

1. A Kárpát-medence városállományának kialakulása és formálódása

1.1. Előzmények

A Magyarország (a Kárpát-medence) várostörténetével foglalkozó tanulmányok szerzői az időszámításunk kezdetén létrejött római provinciák, Pannónia és esetleg Dácia városainak felemlítésével kezdik írásaikat. Ez érthető; miután a római légiók átlépték a Szávát, és a Krisztus utáni első évtizedben sorra leigázták a Dráva–Száva közén és a Dunántúlon az ott élő különféle kelta törzseket, és a Duna vonaláig tolták előre a Római Birodalom határait, az elfoglalt területeken provinciákat (a Birodalom Itálián kívül eső, helytartó kormányozta tartományai) szerveztek; ezzel a Kárpát-medence délnyugati harmada (később pedig a mai Erdély területe) egy világbirodalom részévé vált.

A rómaiak katonai ereje, gazdasági teljesítőképessége, szervezettsége, mérnöki tudása, a romanizálódó helyi törzsek munkaereje csakhamar a Kárpát-medencében eladdig nem ismert méretű s minőségű *civilizatorikus* (természetátalakító, város- és útépítő stb.) munkát végzett. Erdőirtással, a mocsarak egy részének lecsapolásával, vízrendezési tevékenységgel növelték a mezőgazdasági művelés alá vonható földterületek kiterjedését, „telkesítették” a szántókat (feltételezések szerint a szőlőművelést is a rómaiak honosították meg a Kárpát-medencében). A római uralom első évtizedeiben azonban elsősorban katonai-védelmi szempontok vezették a berendezkedő új hatalmat: pacifikálták a leigázott lakosságot, leszerelő legionáriusokat telepítettek a provinciákba, erősített katonai táborokat építettek, igazgatási központokat létesítettek; ezek csakhamar városi – de legalábbis „központi” – szerepre tettek szert. A katonaság és az „adminisztrátorok” szükségleteinek kiszolgálására kereskedők, kézművesek, vallási, szolgáltató és szórakoztató intézmények telepedtek a katonai táborok mellé: polgár városok alakultak. Ezek a települések megjelenésükben is impozáns civilizációs gócok, köépületekkel, burkolt utcákkal, közművekkel, közintézményekkel. Szembeötlő, hogy jó néhány középkori-újkorai városunk az egykori római városok helyén – mellett, „felett” – áll: Óbuda – Aquincum, Szombathely – Savaria, Sopron – Scarbantia, Győr – Arrabona, Pécs – Sopianae vagy a dáciai Gyulafehérvár – Apulum, Torda – Potaissa stb.¹

Ezeket a topográfiai egybeeséseket figyelembe véve nem minden alap nélkül merült fel a magyar várostörténészek köreiből az a feltételezés, hogy a római provinciák városai s a középkori-újkorai Kárpát-medencei városodás között – vagy legalábbis egyes városok között – közvetlen kapcsolat, *kontinuitás* állna fenn. *Pleidell Ambrus* azt feltételezte, Pannónia városai és a *városi élet* átvészelte a provincia római feladását követő évszázadokat, és a magyar államalapítás után keletkező városaink a római kori városok egyenes folytatásai (PLEIDELL 1934). Ezzel szemben *Hahn István* régész-történész – a várostörténészek többségének véleményével egyezően – úgy gondolta, 460 után (a rómaiak kivonulása Pannóniából) a „Drávától északra a római városi élet minden jele megszűnt” (HAHN 1972). A római kori s a középkori-újkorai városok topográfiai egybeesése nem bizonyítja a *városi élet*, a városi

funkciók s a lakosság kontinuitását, legfeljebb a „romok kontinuitását”: Pannónia provincia feladása után a Dunántúlon és a Drávaközben (de az egykori Dácia provincia területén is) az egymást váltó, az államalapításig el sem jutó népek a még álló római kori épületeket, utakat, hidakat használták, a romok megmunkált köveiből esetleg építkeztek, művelték a szántókat, feltehetően még a szőlőket is, és mindez az „antik örökség”, vagy annak egyes elemei a magyar honfoglalást is megérhették.² Más a helyzet a *népesség* és a *funkciók* továbbélésével; a Birodalom intézményeihez, működéséhez kötődő, jobbára római polgárjoggal rendelkező lakosság már a provincia helyzetének válságossá válása idején elmenekült a tartományból (vagy a háborús állapotok áldozatává vált). A csak felszínesen romanizálódott köznép helyben maradt ugyan, de *elvegyült* az újabb és újabb hódítók tömegében, „feloldódott”.

A római kori és a későbbi magyarországi városok topográfiai egybeesése, az épület- és kőállomány továbbhasznosítása, a romanizált civilizáció egyes elemeit tovább éltető lakosságtörödékek esetleges túl- és továbbélése esetén sem beszélhetünk kontinuitásról már csak azért sem, mert az antik város és a középkori város társadalmi szerepe, jellemzői, de a földrajzi munkamegosztásban elfoglalt helyzete is merőben eltérő: a Római Birodalom városai (az antik városok) a birodalom igazgatási, katonai és kultikus központjai voltak, ám lakóik társadalmi státusa független volt lakóhelyüktől; a városokban többféle jogi helyzetű lakos élt, köztük nagy számban rabszolgák is. A lakóhely státusa nem tette szabaddá lakóit. A középkori város, a kialakuló polgárság lakóhelye viszont elsősorban autonómia.³

1.2. A Kárpát-medencei városfejlődés első szakasza – a honfoglalástól a török hódoltságig

1.2.1. A középkori európai városfejlődés kezdetei

A (Nyugat)Római Birodalom széthullása után nemcsak a Kárpát-medencében, hanem Európa más régióiban is hanyatlott a városi élet, kivéve Észak-Itáliát (és gazdasági, társadalmi fejlődésében más útra tért Keletrómai Birodalmat). A népvándorlás turbulens történései gyökeresen átalakították Európa politikai térképét – apró és hektikusan változó egységekre tagolták a korábban kontinentális méretű politikai egységet, a Római Birodalmat –, a barbár hódítók alapjaiban változtatták meg a korábban városokat fenntartó gazdasági és társadalmi viszonyokat. Noha a városi élet egyes elemei, csirái léteztek a kora középkori Európában is – különböző fejedelmi, uralkodói és egyházi központok, némi (luxusáru-)kereskedelem, működtek vásárok és hetipiacok –, de a 6–9. században középkori értelemben vett városokról nem beszélhetünk.⁴

A középkori civilizáció kialakulásának kezdetét a 9–10. századra teszik a történészek. A Karoling Birodalom létrejöttével (Nagy Károlyt 800-ban koronázták császárrá) valamelyest konszolidálódtak a politikai viszonyok Európában. A magyarok honfoglalásával, a normannok letelepedésével, az arabok ibériai terjeszkedésének megállításával a népvándorlás is lezárult. Európában általános gazdasági fellendülés vette kezdetét, amelyet a mezőgazdaság termelékenységének növekedése alapozott meg. A növekvő mennyiségű mezőgazdasági termékfelesleg tette lehetővé nagyobb, nem agrártermelést folytató népes-

ségtömörülések létrejöttét, növelte a kereskedelem, a hetipiacok és vásárok lehetőségeit és jelentőségét, ösztönözte a társadalmi munkamegosztás markánsabbá válását, nagyobb számú, csak ipari tevékenységet folytató kézműves kiválását a mezőgazdasági termelők közül. Feléledtek a kontinentális jelentőségű kereskedelmi útvonalak. Mindez kereskedő-kézműves tömörüléseket hívott életre a kedvező forgalmi helyzetű pontokon. A kézműves- és kereskedőtelepeknek – amelyek többnyire az egyházi és világi urak várszerű települései mellé települtek – sikerült vásártartási szabadalmakat szerezniük az uralkodóktól; ezzel a városjog kialakulása is megkezdődött. Intenzív urbanizáció vette kezdetét Európában.⁵ A 9–14. század között a városok száma viharos gyorsasággal növekedett Európában – a 14. században már mintegy ötezer városi jellegű települést tartanak számon a várostörténészek –, nagyszámú „zöldmezős” városalapításról tudunk,⁶ újabb és újabb területeken jelentek meg a középkori értelemben vett városok – a Balti-tenger partján fekvő, 1158-ban kiváltságolt Lübeck lett az úgynevezett Hanza-városok anyavárosa, amely város-szövetség a Balti-tenger partvidékére, Skandináviára, a Baltikumra terjesztette ki Európa „urbanizált régióját” –, többé-kevésbé egységesült a városjog is, legalábbis alapelveit tekintve. Kialakult a középkori „nyugati típusú” város(jog), amelynek lényegét *Norman Pounds* abban látta, hogy a „középkori város nem része volt környezetének, mint az ókorban, hanem kivételt képezett. Kívül állt a feudális renden” (POUNDS, 1997). (Ha a gyakorlatban nem is érvényesült ez az elv ily „ideáltípus” formában, jegyezzük meg.)

1.2.2. A honfoglalástól a „valódi” városok megjelenéséig

A 890-es években a Kárpát-medencét elfoglaló mintegy 400 ezer főt számláló⁷ magyar törzsek társadalmi, gazdasági és politikai jellemzőit ma a „*félnomád életformával*” írjuk le. Vagyis „államszervezetüket” a vérségi kapcsolatban álló csoportok, a törzsek, nemzetségek strukturálták, az nem *territoriális jellegű* volt (ami természetes, hiszen az általuk uralt tér határai, kiterjedése, helye gyakran változott, a népesség év közben is nagy amplitúdójú helyváltoztatásokat végzett állataik legelőről legelőre való terelése során). Bizonyos helyhez kötöttséget, stabil pontokat, a „territoriális rendszer” csíráit legfeljebb a téli szállások képezték számukra, ahol – meglehetősen elfogadott nézet szerint – némi földet is műveltek. S ha társadalmuk már korántsem volt teljesen homogén, de olyan fokú munkamegosztás még nem alakult ki, amely jelentősebb számú „urbánus foglalkozású” egyént – kézművest, kereskedőt stb. – kitermelt volna, ami a városodás alapfeltétele. Néhány „központi funkció” azonban már a honfoglalás előtti magyar társadalomban is megjelent. Írásos említések is történtek kereskedelemről, nagy vonzásrádiusú vásárokról, igaz, ezek a tevékenységek vagy időszakosak voltak, vagy jobbra „idegen” kereskedők folytatták azokat. Ennek ellenére szokás *nomád városokról* beszélni. *Györffy György* a kora középkori várostípusokat számba véve állapította meg, hogy ha „a nomád életforma nem is kedvez a városi létnek, fejedelmeik rendelkeztek állandóbb jellegű udvarhelyekkel, a nagy hatalmú kánok pedig városokat alapítottak” (GYÖRFFY 1997).⁸ Ennek ellenére kijelenthető, hogy a honfoglaló magyarság „*városépítő tradíciókat*”, hagyományt nem hozott magával a kelet-európai sztyeppékről, s helyben sem találtak funkcionáló városokat.

A honfoglalás körüli évtizedekben a Kárpát-medence Európa két politikai-katonai nagyhatalmának, a Karoling Birodalom (és utódaiknak), valamint Bizánc befolyási területe

között *hatalmi vákuumot*, „senkiföldjét” képezett. A (Nyugat)Római Birodalom összeomlása után, a népvándorlások viharos 3,5-4 évszázadát követően a 7. századtól kezdődően Nyugat- és Dél-Európa egyes régióiban végbement a romanizált népek és kultúra, valamint a különböző hódító germán törzsek vegyülése-összeolvadása, s a Karoling Birodalom már a rómaiak politikai örökébe kívánt lépni, s fokozatosan egyre keletebbre tolta előre a „civilizált” világ határait; a 8. században már Isztriáig – a Cseh-medencéig – az Elbáig. A (Keleti) Frank Birodalom keleti határai előterében, mintegy ütközőzónaként vazallus fejedelemségek, örgrófságok láncolatát hozta létre. A Felföld nyugati felében és a Morava völgyében az ugyancsak a frankok befolyása alatt álló morva fejedelemség (a Nagymorva Birodalom) küzdött a fennmaradásért, és a Dunántúl is frank befolyás alatt állt.

Európa másik nagyhatalma ekkor Bizánc (a Keletrómai Birodalom), amely a honfoglalás pillanatában épp szövetségi viszonyban állt a dunai bolgárokkal, akik viszont „uralmi területüknek” tekintették a Kárpát-medence délkeleti részét, a Maros völgyét az erdélyi sólélőhelyekkel, a Szerémséget, még ha meg nem is szállták e területeket. Az említett országrészek csak lazán kapcsolódtak az említett két hatalmi-politikai központhoz, a Kárpát-medencében *nem alakult ki önálló politikai-állami szervezet* a 9. században. Az Alföld pedig ekkor gyepüként szolgált a két nagyhatalom vazallusállamai között (korabeli források mint „avar pusztaságot” említik).

Mindez azonban nem jelenti azt, hogy a Kárpát-medence területe teljesen lakatlan lett volna. A magyar honfoglalás előtt az utolsó, a Kárpát-medence egész területét uraló nép a nomád állam szerveződési fokára eljutó *avarság* volt; államuk azonban kb. 240 évnyi fennállás után a 800-as évek elején felbomlott, az avar népesség felmorzsolódott; a régészeti leletek tanúsága szerint viszont egyes avar néptörzsek megélhették a honfoglalást. Az avar uralom megszűnte után a Kárpát-medence legnépesebb etnikai csoportját az akkor még egységes *szlávok* képezték, akik a 6. században kezdtek beszivárogni, először az erdélyi Mezőség területére. A honfoglalás idején legsűrűbben a Dunántúlon éltek, ritkán népesítették be a Kisalföld Duna-balparti részét és a Felföldről a Duna felé tartó folyók – Vág, Nyitra, Garam stb. – völgyeinek alsó, tágasabb szakaszát. A felföldi szlávokra a 9. század közepén a Nagymorva Birodalom terjesztette ki fennhatóságát.

Ezt a ritkán lakott, hatalmi ürt képező területet foglalta el tehát a 9. század végén a magyarság, inkább kisebb-nagyobb csatározások, mintsem komoly hadjáratok révén. (Így a szláv „őslakosság” csekély veszteségeket szenvedett, s folytathatta megszokott életét szállásterületén, most már magyar fennhatóság alatt.) A komolyabb ellenállást tanúsító, a bajorokkal szövetséges Morvaország 902-ben döntő vereséget szenvedett. Ezzel a Kárpát-medence egészére, kb. 320 ezer km²-re kiterjedt a magyar törzsek hatalmi területe; ez azonban nem eredményezte e terület egészének gazdasági birtokbavételét, benépesítését. A *szállásterület* hozzávetőleg 200 ezer km²-t tett ki; a Kárpátok hegységkerete, a Dráva–Száva köze, Erdély lakatlan erdőség, jobbára országvédő gyepű. A szállásterület népsűrűsége 2,5–3,0 fő/km²-re becsülhető. Ez a mai népsűrűségnek alig harmincad része; ehhez kell viszonyítani az akkori települések lélekszámát, a településsűrűséget, a gazdálkodás intenzitását stb.

Az „itt talált népek” folytatták földművelő gazdálkodásukat a honfoglalás után is, míg a magyar népesség továbbra is (fél)nomád viszonyok között élt, s kiegészítésként zsákmányszerző hadjáratokat folytatott Nyugat-Európában és Itáliában. Ugyanakkor a nomád életmód feltételei az „új hazában” korántsem voltak ideálisak, és folyamatosan romlottak. A legeltető állattartásra alkalmas terület eleve korlátozott, jóval csekélyebb, mint amekkora

a sztyeppéken rendelkezésre állt (igaz, a legelők eltartóképessége felülmúlta a sztyepei legelőket). Terjeszkedtek az eke alá fogott földek, a szántó-vető családok már állandó településekben (falvakban) éltek. A törzsi előkelők a honfoglalás után még egy évszázadig folytatták nagyállattartó-legelőváltó gazdálkodásukat. Mindeközben szaporodtak azok a „kristályosodási pontok”, térszerkezeti elemek, amelyek a formálódó településállomány szilárdabb kereteit képezhették, és amelyek már, ha nem is városi, de központi szerepkört is betöltöttek. A 10. század közepétől egyre több *erődítés*, *vár* (földvár) építkezéséről, korábbi korok ilyen építményeinek felújításáról van tudomásunk, amelyekben és a törzsi előkelők udvarhelyein feltehetően kézművesek is éltek (noha ekkor még tömegesen nem különültek el a földművesektől), vásároknak adtak helyet. Kiépült a *sóellátás* logisztikai-települési rendszere, kialakult némi belső árucseré is. Lazultak a törzsi keretek, megjelentek a keresztény hittérítők, és a súlyos vereségek nyomán a zsákmányszerző hadjáratok kora is lezárult.

Mindeme folyamatok eredményeként a honfoglalás után egy évszázaddal gyakorlatilag megszűntek a nomád életmód feltételei, viszont megteremtődtek az „Európa-hoz való csatlakozás” lehetőségei, illetve kényszere. A vázolt geopolitikai viszonyok közepette szükségszerűen felmerült a Nyugathoz vagy a Kelethez, Bizánchoz vagy Róma-hoz (a nyugat-európai hatalmakhoz) való csatlakozás kérdése, dilemmája. Már Géza fejedelem is szorosabb kapcsolatokat ápolt a Nyugattal, I. István pedig a latin kereszténység felvételével, a dinasztikus kapcsolatok megválasztásával a korabeli megítélés szerint is *a Nyugathoz csatlakozott*. A pápától nyert korona biztosította a nemzetközi elismerést is az új keresztény állam számára.

Megkoronázása után I. István erélyes lépéseket tett az új állam és a nomád törzsi keretekből kilépő társadalom megszervezése érdekében. Kemény kézzel lépett fel a törzsi ellenzék és a pogányság hívei ellen, az új ideológiát-vallást terjesztendő sorra szervezte az érsekségeket-püspökségeket, kötelezővé tette a falvak számára a templomépítést. Lerakta a területiális államberendezkedés, -igazgatás alapjait: vármegyéket szervezett. Törvényeivel irányította és ösztönözte a társadalom gyökeres átfarmálódását. Ám természetszerűleg a magyar társadalom és állam nem egyik napról a másikra lépett át a nomád, törzsi világból a keresztény, feudális viszonyok közé; a nyugati ideológia, kultúra, jogrend, egyház, állam-szervezet mellett hosszú időn keresztül – egészen a 12. század végéig, a 13. század elejéig, az úgynevezett korai feudalizmus idején – tovább éltek keleties elemek is a társadalomban és a gazdaságban. Ezek természetesen a településállomány alakulását, a városodás feltételeit is messzemenően megszabták.

- Noha I. István és I. László (1077–1095) törvényei megkísérelték jogilag körülhatárolni a magántulajdont, és kíméletlen szigorral védték azt, a tulajdonviszonyok még hosszú ideig képlékenyek maradtak. Továbbra is általánosan elterjedt a közösségi földbirtoklás, s csak lassan vált kizárólagossá a „nincsen föld feudális úr nélkül” elve. A jobbágytelekrendszer kialakulása a 13. század első felének fejleménye.
- A birtokviszonyokhoz hasonlóan képlékeny a 11–12. századi magyarországi társadalom is; még nem különült el egyértelműen társadalmi csoportokra, osztályokra, és a társadalmi munkamegosztás is kezdetleges. Az ipari tevékenységet házi-ipszerűen folytatták a földműves családok, csak kevés speciális tudást igénylő iparágat – ötvös, aranyműves, vasverő, sóvágó, pénzverő stb. – folytató kézműves hagyott fel az agrártermeléssel.

- Kelet-európai jellegzetességként fogható fel, hogy a társadalmi, politikai, gazdasági vezető szerep szinte kizárólagosan az uralkodó kezében összpontosult. A 13. század elején a művelésbe vont terület kb. háromnegyedét az uralkodó tulajdonolta.
- Az államalapítás utáni két évszázadban a Kárpát-medencében naturálgazdálkodás folyt, a köznép köreiben majd teljes az autarkia, következőképp a belső árucseré jelentéktelen, a kereskedelem elsősorban külhoni eredetű luxuscikkek forgalmazására szorítkozott, s így igen csekély vevőkörrel rendelkezett. Mint említettük, a mezőgazdasági munkát végzők és az iparúzők *személyükben nem váltak* külön, így nem koncentráldóhattak egy-egy településben, legfeljebb az úgynevezett szolgáltató falvakban. (Ezekben azonban nem a környezetük számára termeltek, hanem a távolban élő földesuruknak feudális jellegű szolgáltatások keretében.) Márpedig nagyobb volumenű elkülönült kereskedelmi és iparos-kézműves tevékenység, illetve ilyen tevékenységet folytató lakosság – vagyis polgárság – nélkül valódi városok nem alakulhattak ki a 11–12. századi Magyarországon.

Az ország „*térszerkezetének sarokpontjait*” azonban kijelölte az államalapítás utáni évtizedek államszervező munkája. Noha továbbra is széles, lakatlan gyepük övezték a magyarok szállásterületét, az ország területi kiterjedése rögzült (a Lajtán túli területeket a magyarság feladta). A gyepűkapuk kijelölték az országon áthaladó nemzetközi útvonalak végpontjait, ezzel futásirányukat. Az uralkodó és udvartartása az államalapítás után is szinte állandóan úton volt, de már „kiválasztódott” az „ország közepe”, a legfontosabb királyi székhelyek és a szakrális központ (Dunakanyar, Esztergom, Fehérvár). Megtörtént a váltás a törzsi „igazgatásról” a területiális igazgatásra; I. István kb. 40–48 vármegyét szervezett.⁹ A királyi vármegyét kettős feladattal hozták létre: egyrészt az államhatalom és igazgatás, másrészt a királyi birtokok gazdálkodásának területi szervezetei. A vármegyék erre alkalmas pontján hozták létre a megyék központjait, amelyek egyrészt terménygyűjtő helyek, depók, másrészt udvarhelyet biztosítottak az országot járó uralkodónak, időnként törvényt napokat és vásárokat tartottak bennük. A megyeközpontokban erődítéseket (földvárakat) építettek (vagy vettek birtokba korábban épületeket) az ispánok részére (és a környék lakosságának védelmére). Szilárd orientációs pontokat képeztek az egyházi központok, az érsekségek és püspökségek székhelyei, a szerzetesrendek rendházai. A legfőbb egyházi méltóság, az esztergomi érsekség a király első számú udvarhelye mellett, Esztergomban rendezkedett be, és már I. István idején egyházi központtá vált Győr, Veszprém, Pécs, Vác, Kalocsa, Eger, Csanádvár, Biharvár (Nagyvárad) és Gyulafehérvár.

Ez a kettősség – alakuló (megyei) központok és a (középkori) nyugati értelemben vett városok majd’ teljes hiánya – tükröződik a korabeli forrásokban is. A nyugatról érkező utasok nem vagy alig találtak várost Magyarországon. *Freisingi Ottó* német püspök 1147-ben utazott át Magyarországon a Szentföld felé tartva. A látottakról így írt: „A falvakban (viciis) és mezővárosokban (oppidis) igen hitvány épületeik vannak, többnyire nádból, ritkán fából, még ritkábban kőből; egész nyáron vagy ősszel sátrakban laknak” (idézi GYÖRFFY 1997, 37.). Városokat (civitas!) nem is említ; az oppidis esetleg vonatkozhatott az ispáni városokra. Tehát még az államalapítás után másfél száz évvel, a 12. század derekán is – legalábbis „nyugati mércével” – két városnak bizonyuló településre – Esztergomra és Fehérvárra – figyeltek fel az írástudó utazók Magyarországon.¹⁰

A nyugat-európai utazók „észleléseivel” ellentétben a keleti források teljesen más képet festettek a Kárpát-medence 11–12. századi „városodottságáról”. *Abu Hamid* arab utazó, aki 1150 és 1153 között tartózkodott Magyarországon, egyenesen 78 városról tudott, s arról tudósít, hogy „mindegyikhez tartozik vár, kerület, számos falu, erdő” (idézi GRANASZTÓI 1997, 38.). Ez a leírás a megyeszékhelyekre, ispáni várakra vonatkozhatott. Az ispáni várak funkcióit már érintettük; az egész országra kiterjedő királyi birtokok gazdasági központjainak, az adók fejében összegyűjtött termelvények depóniáinak szerepét töltötték be, amelyeket az uralkodó és kísérete időnként felkeresett, ott törvényt ült, a megye „adminisztratív ügyeit” intézte. Az ispáni várak védelmében vásárokat tartottak, és itt létesültek az első keresztény templomok. E települések magját a 200–250 m átmérőjű (föld) várak képezték, bennük állt az ispán lakóhelye, a tárházak, istállók, a börtön, esetenként a templom is az esperes lakával. Más esetekben a templom a vár mellett emelkedett; a vár és a templom előtt terült el a *váralja* települése, központjában a vásártérrel, körülötte pedig a kézműves szolgák, földművelők szerény hajlékai (veremházak).

Noha az ispáni várak-városok jó néhány, a maguk korában központinak számító funkciónak adtak helyet, nyugati értelemben mégsem tekinthetők városnak, mert lakosságuk „a királyi, ispáni, ill. egyházi függés szerint tagolódott csoportokra, tehát társadalmi szerkezetében nem különbözött lényegesen egy-egy nagyobb falutól” (SZÉKELY–BARTHA 1984, 975.).

A magyarországi városfejlődés korai szakaszával kapcsolatban idéznünk kell *Granasztói György* lényegre törő megállapítását: „A természeti gazdaság viszonyai között Magyarországon a korai városfejlődés nem a kézművesek beköltözésével, összetelepődésével indult el, hanem a termékfeleslegnek a váraljai piacra vitelével. A városfejlődés Magyarországon [...] a várak mellett fejlődött »váras« helyekből indult ki; innen ered a *város* szó. A 11. században két típus különíthető el egymástól: a királyi székhely és püspökvár (*civitas*) alatt kialakult város, amelyet a távolsági kereskedelem kapcsolt össze a kelet-közép-európai városhálózattal, és az ispáni vár, illetve a megyeszékhely [...] alatti város hely, amely a környék árucserközpontja volt” (GRANASZTÓI 1984, 975.).

A 11–12. századi *központi helyekről* nem áll rendelkezésünkre elegendő adat ahhoz, hogy állományukat precízen számba vehetnénk. Megállapítható, hogy a városkezdemények legsűrűbben a Dunántúlt és a Kisalföldet ülték meg, a Felföld magasabb zónája, Erdély keleti kétharmada, valamint a Dráván túli terület gyakorlatilag még lakatlan, következőképp „központtalan” vidék. Az Európában javában zajló „városépítési boomhoz” képest az *ország városodottsága csekély*, a nyugati szemmel is városnak tűnő Esztergomon és Fehérváron kívül csak néhány száz lakosú, „városias pezsgést” csupán időnként – vásárok, királyi törvénynapok – produkáló, gyatrán épült, nem privilegizált lakosságú ispáni várak-városok strukturálták az ország területét.

1.2.3. A középkori Magyarország városai

A 9–14. század (eleje) közötti időszak Európa, az európai feudalizmus „kivirágzásának” időszaka. Megduplázódott a földrész népessége, városok ezrei keletkeztek és váltak autonóm entitássá, javultak a lakosság életkörülményei, fejlődött a technikai civilizáció. A Karoling Birodalom felosztása nyomán (Verdun: 843, Meerssen: 870) kialakult Európa

politikai makroszerkezete, és bizonyos fokig szilárd állami kereteket biztosítottak az európai társadalom életének.

E „kivirágzás” mozgatórugójának végső soron a gazdaság – a korszak első felében mindenekelőtt az agrárgazdaság – fejlődése bizonyult. Ennek okai között megemlítendő Európa – Eurázsia? – *éghajlatának* a mezőgazdasági termelés szempontjából kedvező változása,¹¹ a mezőgazdasági termelés *technológiájának* fejlődése (a háromnyomásos gazdálkodás terjedése, az úgynevezett nehézke használata, szügyhám alkalmazása, kaszás aratás, vízimalmok megjelenése stb.). A megnövekedett élelmiszer-termelés lehetővé tette a lakosság jobb táplálkozását, nem volt gátja adott területek népességnövekedésének. (Míg a 9. században Európa lakosságát 45 millió főre becsülik, addig a 14. században – a nagy pestisjárvány előtt – már mintegy 86 millióan éltek földrészünkön.)

Az agrárgazdálkodás termelékenységének növekedése már rendszeresen és számottevő mértékben produkált feleslegeket is, az élelmiszerek a piacokon is beszerezhetőkké váltak, ami egyrészt a kézművesmunkával foglalkozók körében is feleslegessé tette a mezőgazdasági tevékenységet (az önellátást), ezzel serkentette a társadalmi munkamegosztást, ez pedig olyan nagyobb népességtömrölések kialakulását, amelyeknek lakói már csak esetlegesen foglalkoztak mezőgazdasági termeléssel. Így rohamosan növekedhetett a városok száma; becslések szerint a 14. század elején mintegy hatezer város egzisztált Európában. Megjelentek a középkori mértékkel mérve nagyvárosok (a 13. század közepén Milánó, Velence, Genova, Firenze, Párizs, Gent, Bizánc, Córdoba lélekszáma meghaladta a félszázezret). Megváltozott a forgalomba kerülő áruk összetétele, a tömegárúk – gabona, bor, só, hús, viasz, faggyú, fa, gyapjú, olcsóbb textíliák stb. – kerültek túlsúlyba, ezzel a piacok, vásárok, a kereskedelem, a vásár- és útvámok, a pénzváltás, az árumegállító jog (tehát csupa „városi tevékenység”) szerepe megnövekedett.

A városok gazdasági és politikai jelentősége, szerepe az országos politikában, az uralkodók szemében is felértékelődött. A városok tulajdonosai – akik természetesen közvetlenül is profitáltak városaik prosperitásából – jogilag is garantálni óhajtották városuk egzisztenciáját, vonzóvá tenni azokat az érdekeltek szemében. Ezért hajlandónak bizonyultak kiváltságokat adományozni számukra; ellenkező oldalról viszont a városok – polgáraik, polgárrá válni akaró lakóik – növekvő gazdasági súlyukra támaszkodva eredményesen törekedtek kiváltságok szerzésére, azok kiterjesztésére. A 12. századra Nyugat-Európában kialakult a városok „kezelésének” jogi gyakorlata, megszülettek a kiváltságlevelek mintái, elkészültek a városi jogkönyvek. Ezek mintául szolgáltak a később városodó országok, így Magyarország uralkodói, illetve városai számára.

A vázolt (nyugat-)európai folyamatok, megkésve ugyan, de a 13. század elejétől a Kárpát-medencében is jelentkeztek; vagyis a magyar társadalomnak 150–200 évre volt szüksége az államalapítást követően, hogy kiformalódjanak az „érett feudalizmus” jellemvonásai. (Ez a folyamat Nyugat-Európában 300–400 évet vett igénybe.) Joggal állapította meg *Kristó Gyula*, hogy ebben a megkésetttségben-lerövidülésben „annak az általános kelet-közép-európai társadalomfejlődési tendenciának a konkrét jelentkezési formáját [kell látnunk], amely különböző tényezők hatására felgyorsult ütemben törekedett a több évszázados előnnyel indult nyugat-európai feudalizmus utolérésére” (KRISTÓ 1984, 100.).¹²

1.2.3.1. A városfejlődés Kárpát-medencei feltételei és eredményei

A 12. században még mindvégig az uralkodó birtokolta az ország termőterületének mintegy 70%-át. Ez a tény az országberendezkedés vitathatatlanul „keleti” jellemvonása. A „városkezdemények” (ispáni várak, megyeközpontok) is szinte kizárólag királyi földeken alakultak ki. A 13. század elején, II. András uralkodása alatt (1205–1235) kezdődött meg a királyi birtokok nagyarányú eladományozása; Károly Róbert uralkodása idején (1308–1342) az ország művelt területének már csupán alig negyedét birtokolta az uralkodó. E birtokviszonyok többrétű hatást gyakoroltak a városodásra. Egyrészt az eladományozott királyi birtokok kieső jövedelmét az uralkodók új adók kivetésével kívánták pótolni. Az új adórendszer sikere érdekében támogatták a városok sokasodását-növekedését, számítva a tőlük beszedhető adók növekvő mértékére. Másrészt a birtokviszonyok változása révén számos, korábban királyi tulajdonban lévő potenciális város került magánkézbe; ez ösztönözte a mezővárosi típusú városodást.

A városodás előfeltételeit és mozgatórugóit a Kárpát-medencében is a mezőgazdaság növekvő arányú, mennyiségű árutermelésében kell keresnünk. A 13. században az agrár-áru-termelés bővülését több tényező együtthatása eredményezte.

A Kárpát-medence melegendő *éghajlata* – csakúgy, mint Európa más tájain – a 14. századig kedvező feltételeket biztosított a mezőgazdasági termelésnek.

Intenzívebbé vált a rendelkezésre álló (ország)terület kihasználása, a korábban műveletlenül álló területek kultúrtájja alakítása, elsősorban az ország peremvidékein (a Kárpátok tágasabb medencéiben, Erdélyben, a Dráva–Száva közén). Intenzívebb használatot tettek lehetővé a talajművelő rendszerek változásai: vadtalajváltó rendszer → szabályozott talajváltó rendszer → nyomásos gazdálkodás.¹³ Megjelentek a termelékenyebb agrárgazdálkodást lehetővé tévő eszközök, technológiák; a 14. századtól kezdve az élőmarha exportjára vonatkozó adatok is egyre gyakoribbak. Terjedtek a szőlőterületek, javult a borok minősége, a bor fontos árucikké vált, a középkor második felében a kivitelben is előkelő helyet foglalt el.

A bortermelés a városodásban is el nem hanyagolható szerepet játszott. A bor értékes áru, a vele való kereskedés jövedelmező foglalkozás. A városi polgárok, ha volt erre mód, maguk is termeltek bort, ami sok munkáskezet igényelt és tekintélyes bevételt biztosított a városi lakosoknak. Az intenzív borgazdálkodás a Kárpát-medence egyes kistájain városképző szerepet játszott; a bortermelés alapozta meg több településnek a szabad királyi városi rangig ívelő pályáját, mint például Kismarton, Ruszt, Bazin, Modor, Szentgyörgy esetében; a Hegyalján mezővárosok sorát éllette a bortermelés, de Sopron, Pozsony, Kőszeg, Pécs, Buda gazdálkodásában is fontos szerep jutott a szőlőművelésnek, bortermelésnek.

A bővülő mezőgazdasági *áruterelés* ösztönözte (szükségessé tette!) az árucserét, a pénzgazdálkodást, éllette a piacokat, a hetivásárokat, és miután korábban a városokat a *csere* kitüntetett színtereiként definiáltuk, nyilvánvaló, hogy a mezőgazdasági áruterelés és a nyomában kibontakozó árucseré számos csatornán át támogatta a városodást, a városfejlődést. A tömegáruk növekvő forgalma azt is jelentette, hogy a piac- és vásárhelyek környékéről, a „piackörzetből” érkeztek az áruk, az eladók, a vásárlók. Az ilyen típusú árucseré rendelkezett „hálózatképző” hatással, megsokszorozta a csere színhelyeit, támogatta a mezővárosi jellegű városfejlődést, a „kistérségi szintű” munkamegosztást stb.

Országos jelentőségre viszont a többnyire két hétig tartó országos vásárok tettek szert, a nagykereskedelem tulajdonképpeni színhelyei. Az országos vásártartás jogát megszerző

városok kerültek a magyarországi városfejlődés élvonalába, messzemenően megszabták a Kárpát-medence térszerkezetének alakulását, kijelölték azok csomópontjait. Természetesen az országos vásárokat rendező városok köre gyakorta változott; *Granasztói György* összegzése szerint a 13. században Buda és Fehérvár tarthatott országos vásárokat, majd a 14. század közepéig Sopron, Pozsony, Kassa és Beszterce is csatlakozhatott hozzájuk, a század végéig szinte valamennyi jelentős városunk megszerezte az országos vásártartás jogát.

Ugyancsak a tudatos városfejlesztés – pontosabban egyes városok fejlesztésének – eszközét képezte az uralkodó kezében az *árumegállító jog* adományozása. Az árumegállító joggal rendelkező városok állománya is gyakran változott a középkor folyamán; az államalapítás utáni két évszázadban egyedül Esztergom rendelkezett e kiváltsággal, amit a város forgalmi helyzete (a Duna „nemzetközi” vízi útja, központi fekvés) is indokolt (és csak itt volt piaca a luxuscikkeknek). Majd Buda a kiváltságlevelének, benne az árumegállító jognak elnyerése (1244) után vált a nyugat-európai kereskedelem keleti végpontjává, emporiumává, a külföldről érkező áruk legfontosabb Kárpát-medencei elosztóközpontjává. Ezután sorra szereztek árumegállító jogot Győr (1271), Pozsony (1291), Lőcse (1321), Kassa (1342), Bártfa (1402), Nagyszombat (1402), Nagyszomben pedig mentesült a budai árusítás kényszere alól (1367).

A 13–14. századi városodásnak két további forrása a *kultúrtáj terjeszkedésében* – és ezzel összefüggésben a külföldről érkező telepések letelepedésében – és az ország *bányakincseinek* fokozódó *kiaknázásában* keresendő.

A *termőterületek gyarapításában* a szervezett telepítések során, illetve spontán beszivárgás révén érkező külhoni személyek, csoportok tevékenysége játszott kiemelkedő szerepet. A Kárpát-medencébe a honfoglalás pillanatától kezdve különféle módon érkeztek különböző nyelvű, tradíciójú, társadalmi állású egyének, csoportok, néptörzsek. Az úgynevezett kalandozó hadjáratok legértékesebb zsákmányát képezték a rabszolgává tett – többnyire nyugat-európai illetőségű – „hadifoglyok”. Folyamatosan érkeztek *menekülő néptörzsek* a Kárpát-medencébe a kelet-európai sztyeppékről, legnagyobb számban *bese nyók* (akiket aztán uralkodóink határvédelmi feladatokkal bíztak meg). A 10–12. században az ország – kezdetleges – kereskedelmét is „idegenek” vitték, kálizok, böszörmények (izmaeliták), majd zsidók (akiknek magyarországi jelenlétét 1098-ban említik először az írott források). A 12. század elejétől vannak adatok külföldi *hospesek* magánföldesúri telepítésére, a század közepétől uralkodói akciókra. Ezek közül a legnagyobb szabású Dél-Erdély és a Felföld középső részének (a későbbi Szepesség) német ajkú lakossággal való betelepítése volt. A Dél-Erdélybe telepített németek egy 1224-ben nyert kiváltságlevél birtokában a *sász székekben* magas szintű, urbanizált, széles körű autonómiát élvező kultúrtáját formáltak a dél-erdélyi erdőrengetegek helyén (Szászföld, Királyföld).¹⁴

Végül is a becslések szerint a 11–12. században mintegy 100–150 ezer, 1200 és a tatárjárás között újabb 100–135 ezer telepese érkezett a Kárpát-medencébe, majd a tatárok elől menekülő, több 10 ezer főt számláló kun és jász törzsek telepedtek le az országban. Ezt a jelentős népmozgást azért vázoltuk fel, mert az messzemenően befolyásolta a Kárpát-medence városodását; a Nyugat-Európából érkező telepések nemcsak a munkászekek számát növelték, nemcsak korábban majdnem lakatlan-műveletlen területeket formáltak kultúrtájjá, hanem autonómiámintákat hoztak magukkal, egy „urbanizált táj” emlékét, és az általuk birtokba vett tájakon intenzív városépítő tevékenységet folytattak. A középkori Magyarország

legvárosodottabb tájává formálták az erdélyi Szászföldet és a felföldi Szepességet, példát szolgáltatva a városépítés nyugati hagyományaiból, eredményeiből.

A bányászkodás és a városiasodás közötti kapcsolatot illetően:

- Erdélyben a középkori impériumváltozásoktól függetlenül megszakítás nélkül folyt a gazdag *sólelőhelyek* kiaknázása, a 14. századtól pedig megkezdtek a máramarosi lelőhelyek bányászatát is. A sóbányászat csekély városfejlesztő hatást váltott ki, ám a *sószállító útvonalak* és a *só értékesítésének központjai* markáns térszerkezeti elemeit képezték a Kárpát-medencének.
- A vasbányászat és vaskfeldolgozás kicsiny és szórt elhelyezkedése miatt szintén csekély szerepet játszott a városodásban.
- A Kárpát-medencei bányatermékek közül a közép- és kora újkorban az *arany*, *ezüst* és a *réz* tett szert európai jelentőségre, de a vámjegyzékekben rendszeresen szerepelt exportra kerülő ón, ólom és higany is. A nemesfémbányászat virágkora a 12–15. századra esett.¹⁵ A 15–16. század fordulójától visszaesett a magyarországi nemesfémbányászat,¹⁶ viszont addigra a jelentősebb bányahelyek várossá nőttek-fejlődtek; egyesek *szabad királyi városi* rangot nyertek (Selmezbánya, Besztercebánya, Körmöcbánya), de a (királyi) *bányavárosi rang* is a városok élvonalába emelte viselőjét. Az úgynevezett *alsó-magyarországi* bányakörzetben 7 település – Újbánya, Bakabánya, Selmezbánya, Körmöcbánya, Besztercebánya (az utóbbi 3 később szabad királyi rangot nyert), Bélabánya, Libetbánya – nyerte el a királyi bányavárosi rangot, de Zólyom, Breznóbánya és Korpona is bányászatának köszönhetette városias jellegű fejlődését. A *felső-magyarországi* bányavidéken Gölnicbánya, Igló, Rozsnyó, Szomolnok, Jászó rendelkezett bányavárosi ranggal; a szatmári bányavidéken – Nagybánya, Felsőbánya –, Erdélyben – Abrudbánya, Zalatna, Verespatak – is hozzájárult a nemesfémbányászat néhány városi jellegű-jogú település kialakulásához. A bányavárosok lakosságának többségét – különösen az alapításuk utáni évtizedekben-századokban – német származású jövevények tették ki, akik magukkal hozták a városi élet tradícióit, és „nyugatiasra” formálták a városképet is. A bányavárosok a legfejlettebb szabad királyi városokat követték a városhierarchiában; Selmezbánya 15. századi népességszámát tekintve bekerült a 10 legnépesebb magyarországi város közé, Besztercebánya is megközelítette népességszámát tekintve a „top 10-et”. Körmöcbánya a „szabad királyi főbányaváros” címet viselte, Károly Róbert pénzverő kamarát alapított a városban, és itt tartották székhelyüket a kamaragráfok is.¹⁷

A tatárjárás tragédiája ráébresztette az uralkodót a kővárak, a falakkal övezett városok kiemelkedő szerepére az országvédelemben. Ennek hatására IV. Béla felhagyott a korábban eladományozott birtokok visszaszerzésére irányuló politikájával, s város- és várépítési kötelezettséggel járó birtokokat adományozott az ország főurainak, valamint maga is város- és városépítésbe kezdett. A tatárok által elpusztított, királyi tulajdonban álló Pest életben maradt lakóit, illetve az új jövevényeket a budai Várhegyen épülő, kőfalakkal övezett városba telepítette.¹⁸ Visegrádon, Zólyomban, Kolozsvárott, Désen hasonló építkezéseket rendelt el. A szabad királyi városi rang adományozásának feltételei közé bekerült a kőfalakkal való rendelkezés következménye.

A városodás-városiasodás feltétele és egyben eredménye volt a *városi kiváltságok* és a *városjogok* rendszerének kialakulása, a kiváltságolt városok beillesztése a rendi társadalom kereteibe.

A „komplex” városi kiváltságokhoz vezető út első szakasza Nyugat-Európában is az egyének, kisebb-nagyobb etnikai-foglalkozási csoportok vagy egyes tevékenységek, „események” – például vásártartás – kiemelése volt az általánosan érvényes jogkötelezettségek alól. Elsősorban a kereskedők, a kereskedelem tevékenységét ösztönözték bizonyos előjogokkal.¹⁹

Ilyen kiváltságokat élveztek a honfoglalás után a Kárpát-medencébe érkező bősörmények (izmaelita – muzulmán – kereskedők) a kereskedelmi tevékenységükre vonatkozóan, vagyis kiváltságaik nem területiális jellegűek, nem lakóhelyük nyerte el azokat, hanem személyek és tevékenységek részesültek benne. Később egy-egy településen élő vagy tevékenykedő nép- vagy foglalkozási csoport kapott kiváltságokat; tehát ez esetben a kiváltság már „helyhez kötött”, de nem terjedt ki a település valamennyi lakójára. Magyarországon az úgynevezett „latin kereskedők” kiváltságolására került legkorábban sor. (Feltehetően a szokásjog alapján Esztergom latin telepesei nem sokkal az államalapítás után részesültek kiváltságokban [vámmentesség, szabad előjáró-választás].)

Tartalmilag már közel álltak a későbbi „szabad királyi” kiváltságokhoz a fehérvári latinusok jogai, amiről egy 1237-ben kelt okirat tudósít (de a kiváltságok feltehetően korábbiak). Eszerint a város latin kereskedői szabad bíró-, esküdt- és papválasztási jogot nyertek, peres ügyeikben maguk ítélezhettek, országos vámmentességben részesültek, és a király általános „békét és szabadságot” ígért számukra (de még nem a település valamennyi lakója számára!). Ezt a „fehérvári jogot” aztán egy sor alakuló-szerveződő város is megszerezte (Pest, Nagyszombat, Nyitra stb.). Pest szabadságlevele részben *gazdasági kiváltságokat* tartalmazott – országos vámmentesség a só- és harmincadvám kivételével, a Dunán közlekedő hajókra és a révhajón szállított árukra vonatkozó árumegállító jog, szőlők adómentessége, szabad birtokvásárlás stb. –, majd szabályozta az uralkodó és a város kapcsolatát, valamint a belső jogrendet, végül rögzítette a város kötelezettségeit (10 nehézfegyverzetű katona kiállítása a király által vezetett hadjáratok számára). Hasonló kiváltságokat nyert még a tatárjárás előtt Nagyszombat, Selmecbánya, Zágráb, majd a tatárjárás után valóságos adományozási boom söpört végig az országon.²⁰ Meg kell jegyeznünk, hogy a szabad királyi városok (civitasok) és királyi bányavárosok mellett a középkor folyamán megjelentek a Kárpát-medencében a korlátozottabb kiváltságokkal és gazdasági súllyal rendelkező mezővárosok (oppidumok). Létrejöttük alapját az egyre markánsabban jelentkező lokális munkamegosztás és az ebből fakadó kis akciórádiuszú árucserre képezte, a piac-helyekre, vásárhelyekre való igény. Ezt az igényt a szabad királyi városok ritka hálózata nem tudta kielégíteni. (Az egész Dunántúlon 4 szabad királyi város egzisztált – Budával is számolva 5 –, egynek-egynek az átlagos piackörzete megközelítette a 10 ezer km²-t; az Alföldön Pesttel és Temesvárral együtt 3.) Ezért a falvak tömegéből piachelyek, vásáros helyek emelkedtek ki, illetve a korábbi ispáni székhelyek alakultak át többnyire magánföldesúri tulajdonban álló mezővárosokká. Jogi helyzetüket végső soron a földesuruk – jobbára magánföldesúr, de az egyház, sőt az uralkodó is rendelkezett magánföldesúri minőségben mezővárosokkal – és a mezővárosi közösség közötti szerződés – alku! – határozta meg, tartalmuk tehát városról városra és időről időre változott, a földesúr-mezőváros pillanatnyi erőviszonyaitól, a földesúr érdekeitől, a „nagypolitikai helyzettől” stb. függően.

A mezővárosok létének alapvető követelménye *jogi szempontból* is a vásártartás jogának birtoklása volt, ezt a földesúr „járta ki” az uralkodótól (aki fenntartotta magának az adományozás jogát). A mezővárosi jog alapjellegét az határozta meg, hogy a mezőváros mint közösség állt szemben földesurával, s lakói nem egyenként, jobbágymódra szoródtak urukkal (noha jogilag az oppidumok polgárai is jobbágysorba tartoztak). Így a mezőváros polgárai közösen adóztak, gyakorta sikerült egy összegben kirótt adóban megállapodniuk, s a robot alól is mentesültek. Bizonyos fokú önkormányzatiságra – többé-kevésbé szabad bíró- és papválasztás, gazdasági ügyeik önálló intézése, közösen birtokolt földjeik hasznosításának megszervezése stb. – tettek szert, részesültek a vásárok vámjából, a különböző haszonvételi jogokból (kocsma-, mézárászék-, malomjövendelmek stb.). Az alföldi mezővárosok a török hódoltság idején, a hódoltsági területeken, magyar földesuraik távollétében jelentős autonómiára tettek szert, jóval később, már a feudális kor vége felé a tehetősebbek meg is válthatták magukat földesuraiktól (lásd alább). A középkor végén – feltehetően túlzó – becslések szerint mintegy 750–800 mezőváros egzisztált a Kárpát-medencében, igaz, ezek tekintélyes hányada majdnem teljesen híján volt a városi funkcióknak (BÁCSKAI 2002).

A várossá válást ösztönző folyamatok, feltételek áttekintése után vegyük számba a magyarországi urbanizáció középkor végi állapotát.

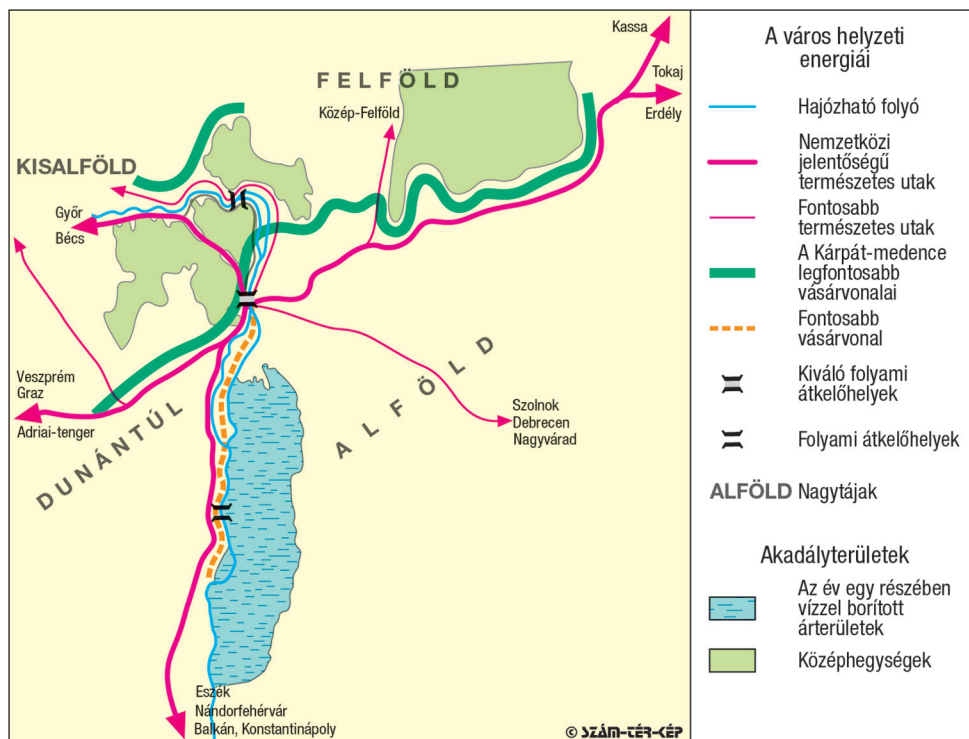
A (jogi) városállomány „feltározása” korántsem vezet egyértelmű eredményre. Az adománylevelek egy része nem maradt ránk, hamisították is azokat; a civitas és oppidum városfogalmának a használata korántsem volt egységes. Egyes települések szabad királyi rangja körül olykor hosszas, több évtizedes pereskedés folyt. Több település esetében a szabad királyi városi rang adományozása vitathatatlanul megtörtént, ám a település az idők folyamán eljelentéktelenedett, és „kikopott” a privilegizált városok sorából.²¹

E bizonytalanságokat figyelembe véve érthető, hogy például *Makkai László* hozzávetőleg 30 és egynéhány városra teszi a középkor végi szabad királyi városok számát (MAKKAI 1961), viszont *Bácskai Vera* szerint a királyi városok száma a 13. század végén „meghaladta a 41-et” – igaz, ezek egy része rövidesen kiesett a királyi városok sorából –, és a 14–15. században további 11 város nyert kiváltságlevelet az uralkodótól, vagyis a középkor folyamán valamivel több mint 50 város nyerte el a szabad királyi város rangját (ám ezek egy része a középkor végén már nem élt, élhetett ezen kiváltságokkal). Magunk a 8 tárnoki város – Pest, Buda, Kassa, Pozsony, Nagyszombat, Sopron, Bártfa, Eperjes – szabad királyi voltát természetesen egyértelműnek tartjuk,²² és nagy valószínűség szerint további 30–31 település rendelkezett szabad királyi városi ranggal (vagyis kereken 40 város). Közülük 6 a Dráván túl feküdt. A *bányavárosok* egy része szabad királyi jogot is nyert – Selmec-, Körmöc- és Besztercebánya –, a további 12 királyi bányavárost többnyire a szabad királyi városokkal egyenrangúnak tekintik. De a *tárnoki*, a *szabad királyi* városokkal és a *királyi bányavárosokkal* sem zárul le a „rangos” városok sora. Közéjük kell sorolnunk a szabad királyi rangra szert nem tett 8 *érseki* és *püspöki várost* – Pécs, Veszprém, Vác, Eger, Várad, Kalocsa, Gyulaférvár, Csanád –, valamint a *szász* és *szepességi* városokat. Az erdélyi Szászföld egyetemesen birtokolta mindazon jogokat, amelyeket a szabad királyi városok, s külön bírói szervezetet is alkottak (a nagyszebeni királybíró). A Szászföldön – amelyhez a középkor végén Beszterce és Brassó is csatlakozott – egy sor, funkcionális értelemben a szabad királyi városok szintjét elérő-meghaladó település – város! – egzisztált, mint a szász egyetem (a szászok összessége) székhelye, a fontos külkereskedelmet lebonyolító Nagyszeben, aztán Beszterce, Medgyes, Segesvár. (Brassó „saját jogon” is a szabad királyi városok közé tartozott.)

A felföldi Szepességben hasonló volt a helyzet, itt 10 várost tartottak számon. Vagyis – némi hibaszázalékot feltételezve – 72 jogilag magasabb szinten elismert település szolgált keretétül a Kárpát-medence városi életének. (Megjegyzendő, hogy nem pontosan ezen adat „adja” a fejlettebb városok állományát, hisz néhány idesorolt település funkcionális értelemben feltehetőleg alacsonyabb kategóriákba lenne sorolható – mint például a két egyházi központ, Kalocsa és Gyulafehérvár, a szabad királyi városok közé tartozó Kisszeben, a Selmecbánya árnyékában megbúvó Bélábánya –, ugyanakkor a mezővárosi jogú Bács, Debrecen, Gyula vagy Szatmár és Németi együtt joggal aspirálhatott volna előkelőbb rangra.)

Eléggő bizonytalan vállalkozás ugyan, de az eddig említett adatok alapján becsléseket végezhetünk a Kárpát-medence *várossűrűségére*, illetve a városok – piachelyek – iránt mutatózó igényre. Már a számításokba vont „ellátandó” terület kiterjedése is bizonytalan; az államalapítás körüli években többnyire 200 ezer km²-es szállásterülettel számolnak a szakírók. A középkor végére, ha maradtak is még kiterjedt, majdnem lakatlan erdősegek, mocsarak, magashegységi tájak a Kárpát-medencében, a gazdaságilag hasznosított és lakott területek kiterjedése számottevően növekedett. Regionális szinten már nem volt lakatlan tája a Kárpát-medencének. Így akár 300 ezer km²-es művelt-lakott területtel is számolhatunk.²³ Ez esetben kereken 4200 km²-re jutott egy-egy magasabb jogállású település. Miután a „Trianon előtti” országtérületen kereken 4500 km² jutott egy-egy vármegyére, azt mondhatnánk, minden vármegyényi területre esett egy „valamire való” város, ami a korabeli viszonyok közepette reális sűrűségnek tűnik. De a városok eloszlása az ország területén igen egyenetlen volt, ezért a fenti számok aligha felelnek meg a valóságnak. Ha a mezővárosokkal is számolunk, akkor 420–430 km²-es várossűrűsége jutunk, de ez a szám sem tűnik elfogadhatónak; ha a mezővárosok feléről tételezzük fel, hogy betöltött valamelyest piacközponti szerepkört, akkor kb. 750 km² ellátandó terület jutott volna rájuk.

Viszont a középkori városok *területi megoszlása egyenlőtlen*; a Zágráb–(Székes) Fehérvár–Pest–Miskolc–Kassa–Bártfa vonaltól nyugatra, az ország területének alig egyharmadán található a szabad királyi városok, a bányavárosok, valamint az érseki-püspöki városok bő kétharmada, a tárnoki városok mindegyike. Ez azt is eredményezte, hogy a Dráva–Száva köze, a Dunántúl nagyobbik fele, az Alföld és a Délvidék szűkölködött városokban, ugyanakkor például a bányavárosok régiójában egymás piackörzetébe ékelődtek a városok (a bányavárosok elhelyezkedését amúgy is a bányakincsek lelőhelyei határozták meg, és nem a piachelyek iránt mutatózó igény). A tárnoki és szabad királyi városok – tehát a városok „elit” csoportja – elhelyezkedésének *földrajzi mintázata* a középkorban ható különböző városfejlesztő energiák területi megoszlását, szerkezetét tükrözi. E városfejlesztő energiák közül szembeötlő a *külkereskedelem*, pontosabban a távolsági kereskedelem által használt útvonalak szerepe; a külsőországok felé vezető fontosabb kereskedelmi útvonalakat jelentős városok kísérték. A távolsági kereskedelem útvonalai közül a legfrekvenciáltabbak Pest-Budáról vezettek Nyugat-Európa felé (Bécsbe, Bajorországba, a nyugati német tartományokba, Flandriába stb.). A Bécs felé vezető útvonal városai részben a Duna mellett sorakoztak – Esztergom, Komárom, Győr, Pozsony –, részben a Dunát többé-kevésbé követő szárazföldi út mellett; ezen útvonal kapuvárosa volt Sopron. Ugyancsak nyugat felé – Morvaországba, Csehországba, az északi német tartományok felé – vezetett a Nyitrát, Nagyszombatot és Szokolcát érintő útvonal. Az említett városok közül Sopron, Pozsony és Nagyszombat az úgynevezett tárnoki városok közé tartozott, csakúgy, mint ezen útvonalak kiinduló állomása, Buda és Pest.

1. ábra

Pest-Buda fejlődését támogató földrajzi energiák

Forrás: a szerző szerkesztése, készítette a Szám-Tér-Kép Bt.

Buda és testvérvárosa, Pest az ország legenergiikusabb pontján feküdtek, a Kárpát-medence „közepén”, súlypontjában (1. ábra). Ezt az előnyös fekvést már az államalapítók is felismerték, Esztergomot, Fehérvárt, Óbudát (a Dunakanyart és környékét) a kortársak is „Magyarország közepének”, köldökének nevezték, s az ország „uralmi központját” ezen a tájon, a Dunakanyarban és környékén alakították ki (uralkodói székhelyek, mint Esztergom, Visegrád, Óbuda, majd Buda, egyházi központok, Esztergom mellett Vác és még Székesfehérvár, az ország szakrális központja is ideszámítható). Mind hatalmi, igazgatási, hadászati, mind pedig forgalmi és gazdasági szempontból egyaránt kedvező ugyanis, ha az országközpontból az országperemek elérhetősége optimalizálható. A középkori országterület tökéletes *medence volta*, „modellszerű” természeti térszerkezete – magashegységi keret, nagy kiterjedésű, alacsony, síksági és dombvidéki medencealjazat – és az ebből fakadó földrajzi-gazdasági munkamegosztás, valamint a medence belseje felé tartó folyóvölgyek kijelölte útvonalak futásiránya egyaránt az állam *centrális-sugaras* térszerkezetének kialakulását eredményezték. Egy ilyen térszerkezet esetében már csak a radiális térpályák központjának „bemérése” szükséges az ország központja helyének kijelölésekor. Ez a fekvés predesztinálta a tájat az ország politikai-hatalmi, majd gazdasági központja kialakulásának helyszínéül. Mindehhez járult a Duna, az ország legfontosabb kereskedelmi útvonala, és a Duna vonalát követő szárazföldi útvonal, amely nemcsak a Kárpát-medence

kereskedelmének ütőerét képezte, hanem a Balkán, a Közel-Kelet, a Levante és Nyugat-Európa közötti forgalom egyik fontos útvonala a középkorban. Ráadásul a tabáni révhely a Duna észak–déli szakaszának legjobb átkelőhelyét kínálta, tőle északra, délre szigetek nehezítették (volna) az átkelést, és a folyam bal parti szakaszát Soroksártól Apatinig széles ártér követte, amely a tavaszi-nyári hónapokban az áradások miatt többnyire járhatatlannak bizonyult. Végül meg kell említenünk a jól védhető térszint kínáló budai Várhegyet, amely a tatárjárást követően értékelődött fel és rögzítette a középkori Buda pontos helyét. (A belső árucseré energikus zónái, az úgynevezett vásárvonalak ekkor még alárendelt szerepet játszottak a városfejlődésben, lévén a belső áruforgalom csekély mértékű.) Ezen tényezőknek köszönhető, hogy a királyi székhely végül Budán rögzült, és a város külkereskedelme és a kereskedelmi elosztóközpont szerepe kiemelkedő-domináns volt az országban. A város kézműiparában pedig az 1218 és 1225 között érkező német ajkú telepesek játszottak meghatározó szerepet. Mindezek eredményeként abban a vizsgálatban, amelyet *Kubinyi András* végzett a középkor végi Kárpát-medencei „központi helyek” rangsorának megállapítására, Buda az országban az első helyen végzett, Pest pedig a hetedik (KUBINYI 2005).

A Buda–Bécs–(Augsburg) útvonal Duna menti kapuvárosa *Pozsony*, amely 1291-ben nyert szabad királyi rangot, majd a tárnoki városok közé került. Mind kereskedelmi, mind stratégiai szerepe kiemelkedő a „dévényi kapunál”, a Duna és a Kis-Kárpátok közötti keskeny átjáró „belső” kapujánál. Erre a stratégiai fontosságra utal, hogy Ausztria mindenkorai urai több ízben megostromolták és rövid időszakokra el is foglalták. A 13. század végén nagyszámú, Ausztriából érkező telepes telepedett le a városban, és szőlőskertjei is támogatták a városfejlődést. *Kubinyi András* említett hierarchikus rangsorában Buda után a második helyet foglalta el.

Sopron a Bécs felé tartó szárazföldi útvonal Kárpát-medencei végpontjának egyik jól védhető szakaszára települt, ahol a Fertő tó és mocsarai, valamint a Soproni-hegység szűk szorost képez, és ahol a „nagy észak–déli kontinentális útvonalat” (a rómaiak borostyánkő-útja) keresztezi a Közel-Keletről, a Balkánról, a Kárpát-medencéből nyugatra vezető kelet–nyugati kereskedelmi útvonal. Erre a rendkívül energikus pontra már a római provincia fennállása idején is erődítmény és város épült (Scarbantia), az államalapítás után szervezett ispáni központ a római városfalak mögé húzódott. A város 1277-ben nyert szabad királyi rangot, országos vásártartási jogot. Később szintén a tárnoki városok közé került. Sopron a középkor és a kora újkor legjelentősebb magyarországi városai közé tartozott; azzá tette nemzetközi kereskedelme, német ajkú kézművesei, szőlőművelői. *Kubinyi András* Sopront ugyancsak az „első rendű városok” közé sorolta.

A Nyugattal folytatott kereskedelem, illetve átmenő forgalom által éltetett harmadik jelentős város a középkorban a korán, még a tatárjárást előtt (1238) kiváltságolt Nagyszombat. A Kisalföld és a „montán gazdálkodást” folytató Kárpátok között húzódó vásárvonal piac-központja, ám a középkorban a helyi piachelynél fontosabb volt számára a távolsági kereskedelem: a város a Morva- és Csehország, Szilézia és az északi német tartományok felé irányuló forgalom egyik állomása, haszonélvezője, különösen, amikor Bécs árumegállító jogát kikerülendő, a forgalom Nagyszombat felé terelődött. A város jelentőségét mutatja, hogy a ferencesek és a domonkosok is megtelepedtek a településen.

A Lengyelországgal folytatott kereskedelem, amelyben a 15. századtól kezdődően kiemelkedő szerepet játszott a hegyaljai borok kivitele, szintén tárnoki városok létét alapozta meg a Hernád völgyében északra tartó útvonal mentén, *Kassáét*, *Eperjesét* és *Bártfáét*.

Mindhárom város a 14–15. századra a magyar városhierarchia elit városai közé küzdötte fel magát, noha az „északi” kereskedelem csak később bontakozott ki, mint a Nyugattal folytatott árucseré. Kassa ennek ellenére a középkor végére Északkelet-Magyarország regionális központjává nőtte ki magát, a lengyel–magyar kereskedelem központja, a hegyaljai borok felvásárlója-empórium (maga is kiterjedt szőlők tulajdonosa a Hegyalján), kulturális és igazgatási központ. A külkereskedelem városfejlesztő hatása több erdélyi település – Beszterce, Brassó, Nagyszeben – esetében is szembeötlő. Míg *Beszterce* és *Brassó* inkább a román fejedelemségekkel folytatott árucseréből profitált, *Nagyszeben* kereskedői európai „rádiuszú” (vagy legalábbis közép- és dél-európai szintű) tevékenységet folytattak, sikerült a Buda által birtokolt *útkényszer* alól is felmentést nyerniük, így függetlenítették magukat az uralkodói székhely közvetítő tevékenységétől. Nagyszeben emellett Szászföld közigazgatási, bírósági, gazdasági központja.

Nem lehet itt feladatunk a Kárpát-medence városainak tételes számbavétele. Utalunk kell viszont arra, hogy az ország kiterjedt tájai – a Dél-Dunántúl, az Alföld és a Délvidék – szűkölködtek jelentősebb városokban. A Dél-Dunántúlon – amelyet már ekkor elkerültek a fontosabb nemzetközi útvonalak (a Duna vonalát követő kontinentális jelentőségű útvonaltól eltekintve), árutermelése csekély, nemesfémlelőhelyekkel nem rendelkezett – csupán Pécs, a püspöki város képviselte a magasabb városi rangú településeket, elsősorban egyházi intézményei és bortermelése okán; *Kubinyi András* a „másodrangú városok” közé sorolta. Az Alföld, beleértve a Délvidéket, a Partiumot és Északkelet-Magyarországot, várostalan táj a középkorban. Ezen a kb. 125–130 ezer km² kiterjedésű területen mindössze 2 szabad királyi város található; a sajátos típust képviselő *Szeged*, ez a kerítetlen, falusias kinézetű, inkább mezővárosias funkciójú-lakosságú (de népességszámát tekintve az ország negyedik városa) település, amely már a 13. században elnyerte a szabad királyi rangot, és amely település rendre kivíta a külhoni utazók ámulatát falusias megjelenése, ugyanakkor népes volta, vásárainak hatalmas kínálata láttán, s amely a központi funkciók számbavétele (*Kubinyi András*) alapján is a „legelőkelőbb” városaink között foglalt helyet. *Szeged* – jogi megítélésétől függetlenül – a későbbi tekintélyes alföldi mezővárosok „ideáltípus” példája. *Temesvár* szabad királyi rangját ránk maradt oklevelek nem igazolják, de városi szerepköre fejlett, védelmi szerepköre, nagy kiterjedésű piackörzete a Délvidék központjává tette (készült tenni?); *Kubinyi András* adatai szerint városi funkciói Győrrel, Péccsel vagy Eperjessel (tárnoki város!) egyenértékűek. Az országrész néhány további városi rangú, szerepkörű települését már a Partiumban találjuk (talán a későbbi „Kárpát-medencei nagy vásárvonal” korai produktumaiként); *Lippa* Erdély kapuja a Maros völgyében, *Nagyvárad* püspöki város, ugyancsak Erdély kapuja, a Király-hágón keresztül Erdélybe vezető útvonal kezdőpontja, városi funkcióinak volumene, választéka egy sor királyi rangú városét megelőzi. *Szatmár* szabad királyi városhoz hasonló pozíciójú település, szerényebb „kiadásban”. Az Alföld (mező)városiasodása majd csak a kora újkorban bontakozik ki. De *Debrecen* mezővárosa már a középkor végén „érett volt” a szabad királyi város rangjára (átmenetileg viselte is azt), de befolyásos földesurai, a Hunyadi- és Zápolya-család nem mondott le róla. A 15–16. században a pest-budai agglomeráció után az ország második legnépesebb városa, hatalmas vásárait Közép-Európa kereskedői is rendszeresen felkeresték.

Összegzésül megállapítható, hogy a Kárpát-medence városai ekkor, a magyar középkor folyamán az ország egészével együtt a *Nyugathoz közeledtek*; a 13. század végétől, a 14. századtól az ország társadalmi és gazdasági struktúrájában a nyugati jellemvonások váltak

uralkodóvá, ha nem is kizárólagossá. A városállomány esetében a „nyugati normákhoz” való közeledést jelentette a *városjog és a polgárság kialakulása*, a *városok szerepkörének kiformálódása*: a távolsági luxusáru-kereskedelem mellett a regionális és a helyi piac-központi szerepkör kialakulása, a kézműiparosok arányának felduzzadása stb. A város-történész *Makkai László* szerint „a 15. század első évtizedében volt a legkisebb a távolság a nyugat-európai és magyarországi városiasodás között” (MAKKAI 1961, 39.). Ugyanakkor a közép-európai „módosulások” közé tartozott a *városhálózat ritkasága*, a városok *alacsony lakosságszáma*. A 15. század végén csupán Buda és Pest lélekszáma haladta meg a 10 ezer főt, és mintegy fél tucat települése 5–10 ezer főt tett ki (Debrecen, Szeged, Brassó, Kassa, Kolozsvár, Nagyszeben) (1. táblázat). Párizst ez idő tájt több mint 200 ezren lakták, Itáliában a 80–100 ezres városok számítottak nagyvárosnak (Velence, Genova, Firenze, Nápoly stb.), Nyugat-Európában a 25–50 ezer lakosúak.

Magyarország számára tehát az államalapítást követően a középkor évszázadai a *Nyugathoz való felzárkózást eredményezték*, és ezen az úton számottevő eredményeket ért el. A 15. század második felétől azonban sötét felhők árnyai vetültek erre az útra; a jól ismert „árny”, veszély az Oszmán Birodalom agresszív előrenyomulása volt Európa centruma felé, másrészt Európa gazdasága (s ezzel összefüggésben társadalma) regionális átrendeződésének Kárpát-medencei kihatásai.

1. táblázat

A legnépesebb városaink lakosságszáma a 15–16. században

Város	Lakosságszám (ezer)	Időpont
1. Buda	12–15	15. század vége
2. Pest	10	15. század vége
3. Debrecen	9	15. század közepe
4. Szeged	7	16. század eleje
5. Brassó	6	15. század vége
6. Kassa	4–5	15. század vége
7. Kolozsvár	4–5	15. század vége
8. Nagyszeben	4–5	15. század vége
9. Pozsony	4	15. század közepe
10. Selmecbánya	3–4	16. század közepe
11. Beszterce	3–4	15. század vége
12. Sopron	3	15. század közepe
13. Bártfa	3	15. század közepe
14. Besztercebánya	3	16. század közepe
15. Eperjes	2–3	15. század vége
16. Lőcse	2–3	15. század vége

Forrás: GRANASZTÓ 1980

1.3. Városok a török korban (1526–1688/1711)

A magyar városfejlődés „egén” a középkor végén gyülekező felhők közül az előző fejezetben kettőt neveztünk meg: az Oszmán Birodalom hódító törekvéseit, előrenyomulását a Balkán-félszigeten, majd a Magyar Királyság jelentékeny hányadának elfoglalását, valamint Európa társadalmának, gazdaságának gyökeres átalakulását, regionális átrendeződését. Ez utóbbit legáltalánosabban a „középkori Európából a kora újkori Európába” való átlépésként határozhatjuk meg. Az újkor kezdetének hagyományosan 1492-öt, Amerika Kolumbusz általi felfedezésének évét szokás megjelölni (esetenként Luther Márton fellépésének dátumát, 1517-et, vagy a könyvnyomtatás feltalálását, 1445-öt), ám nyilvánvaló, hogy mindazok a társadalmi, gazdasági, szellemi, földrajzi folyamatok, amelyek új korszakot nyitottak Európában, hosszú időszakot öleltek fel – évtizedeket, évszázadokat –, és rendkívül szerteágazó okok, események, változások eredményei voltak. Ezen folyamatok ismertetésére itt nincs módunk már csak azért sem, mert számos – nemritkán egymásnak is ellentmondó vagy legalábbis más-más aspektusokat hangsúlyozó – értelmezés, felfogás született a történeti irodalomban.²⁴

Itt csak a szorosabb értelemben vett területi-regionális-földrajzi változásokat, azoknak a (magyarországi) városfejlődésre gyakorolt hatását vázoljuk fel. A kora újkori Európa társadalomföldrajzi képeben a legszembetűnőbb változást a társadalmi fejlődés gócterületének áthelyeződése jelentette a mediterráneumból – mindenekelőtt Észak-Itáliából – az Atlanti-óceán partvidékére, a Németalföldre, Észak-Franciaországba, a Rajna menti német tartományokba, majd Angliába. E régiókban a feudalizmus rendszerében már a 14–15. században repedések keletkeztek, a feudális birtokszerkezet és jobbágygazdálkodás felbomlóban volt, a (korábban is) szabadmenetelű jobbágyok bérlőkké, de facto szabad parasztokká váltak, és ez a bomló „feudális szövet” könnyebben adta át a helyét a nem a feudális gazdálkodás keretein belül, annak logikája szerint működő szervezeteknek, a tőkés termelés korai formáinak. Ezt a folyamatot a földrajzi felfedezések hatásai, a hosszú távú tengeri útvonalak végpontjainak (kikötőinek) áthelyeződése Európa nyugati partvidékére, az itteni kikötővárosok, Antwerpen, Rotterdam, Delft, Amsterdam, Bréma, Hamburg, majd London „kivirágzása”, viharos növekedése orientálta, amely régió csakhamar a világ gazdaság központjává vált.²⁵ E tájon megjelentek a tőkés ipar korai formái (a kereskedőtöke beáramlása az iparba, a falusi házi- és kézműipar bevonása a tömegtermelésbe, a Verlag-rendszer, majd a manufaktúrák), növekedett az ipar termelése-termelékenysége, a tömegesen előállított termékek ára csökkent. Ez a régió az európai migráció célpontjává vált, növekedett a népsűrűség, a városok lélekszáma. Mindez és az ipari tömegtermelés fokozott igényeket támasztott az élelmiszerek, nyersanyagok, építőanyagok iránt. Megváltozott a nemzetközi kereskedelem áruösszetétele: a korábban döntő szerepet játszó luxusárúk – keleti fűszerek, tea, selyem ötvösárúk, drágakövek stb. – mellett egyre jelentősebbekké váltak a „hétköznapi árúk” – tömegárúk –, mint a gabona, élőállat, bor, nyers gyapjú, olcsóbb szövetek, réz, egyéb érc, fa és így tovább. Ezeket az árukat Európa kevésbé fejlett régióiban is megtermelték-előállították, és mivel az „ipari-kereskedelmi” régió már nem tudta a szükséges árucikkeket megtermelni, azokat egyre távolabbról kellett beszerezni; Európában kialakulóban volt egy olyan kontinentális léptékű munkamegosztás, amelyben a „centrum” textíliákat, elsősorban posztót, fémeszközöket, „gyarmatárúkat” szállított élelmiszerekért, nyersanyagokért cserébe Közép-Európába, az Ibériai-félszigetre, Skandináviába. Újrarendeződött és stabilizálódott Európa

regionális szerkezete, kialakult a *centrum-periféria viszony* Nyugat-Európa magterülete és a kontinens más tájai között. A korábbi feltételezésekkel ellentétben tehát a „periféria” nem kirekesztődött a világ gazdaságból – és ezért maradt el a Nyugattól –, hanem egyre szorosabban kapcsolódott ahhoz, igaz, nem annak irányítójaként, fő haszonélvezőjeként, hanem kiszolgálójaként, háttereként.

E munkamegosztás-kapcsolatrendszer dinamizálásához hozzájárult az újonnan felfedezett Újvilágból nagy tömegben beáramló nemesfémek, valamint az ipari termelés szervezeti-technológiai fejlődésének pénzügyi hatása, az egész Európában jelentkező „*árforradalom*”: az iparcikkek ára stagnált, vagy mérsékelten emelkedett, viszont az élelmiszerek és egyéb nyersanyagok árai ugrásszerűen emelkedtek. Ezek a folyamatok, a nagyarányú árárváltozások rendkívül dinamizálólag hatottak Európa gazdaságára, és a kontinens országainak, tartományainak túlnyomó többségét, Skandináviát, a keleti német tartományokat, Lengyelországot, a Baltikumot, a Kárpát-medencét, sőt még az Oszmán Birodalom európai tartományait is bekapcsolta Európa gazdasági vérkeringésébe.

Végül is a *A települések világa Magyarországon* című könyvet idézve: „A rendszeressé, nagyarányúvá és egyoldalúvá alakuló árucseré nyomán a *megkésettség* helyébe az *aszimmetria* lépett: Közép- és Kelet-Európa egyre inkább a Nyugat *perifériájává* vált; a nemzetközi munkamegosztáshoz mint *agrártermelő és iparcikkfelvevő* fél kapcsolódott” (BELUSZKY 2018, 47.). Ez a viszony bizonyos szempontból kedvezett is a perifériáknak. Agrártermékeik, nyersanyagaik biztos piacokra találtak a „centrumban”, az árforradalom hatására agrártermékeikért cserébe több iparcikket vásárolhattak. Ám alaposabban elemezve az így kialakult helyzetet, meg kell állapítanunk, hogy összességében és hosszabb távon hátrányára vált a periféria számára ez az egyenlőtlen viszony. Különösen a városfejlődés szempontjából. A középkori város polgárainak meghatározó csoportjait a céhes kézművesek és a (kül)kereskedők képezték. Márpedig a „centrum” tömegtermelésre képes ipara erős versenyt támasztott a periféria céhes ipara számára. Az egyre inkább a vevőkörrel közvetlen kapcsolatban álló „szolgáltató” iparrá szelektálódott – pékek, mészárosok, borbélyok, korcsmárosok, molnárok stb. –, illetve a piackörzet – tehát még csak nem is az országos piac – számára termelt. A céhes ipar(os) horizontja beszűkült, egyre inkább a céhes kiváltságok sáncai mögé húzódott, szívósan ellenállt minden modernizációs törekvésnek, betegesen rettegett mindenfajta konkurenciától (elkeseredett harc a kontárokkal); még a 18–19. században is legfőbb gátja volt a manufaktúrák, gyári jellegű üzemek létesítésének. A távolsági kereskedelem – amely, mint említettük, a Kárpát-medence élvonalbeli városainak létalapját képezte – pedig a középkorias keretek közül – a rendies keretek közül – nagykereskedelmi vállalkozások, nemzetközi „konszernek”, bankházak kezébe került, a Kárpát-medence kereskedői jobbra csak ágensei, felvásárlói lehettek a külföldi cégeknek, legfeljebb néhány speciális áru külkereskedelmét ragadhatták magukhoz egyes magyarországi városok kereskedői (mint például a hegyaljai borok kivitelét Kassa vagy néhány szépségségi város).

Ami pedig az agrártermelést illeti, valóban szinte kielégíthetetlen étvágyú piacok nyíltak meg előtte – mint például a magyarországi élőmarha-kivitel (lásd alább) vagy a minőségi borkivitel előtt –, a marhakivitelből tisztas jövedelemre tett szert jó néhány, főleg alföldi marhatartó, -kereskedő (tőzsér) és mezőváros, ám az agrárkonjunktúra „össztársadalmi” szinten végső soron ugyancsak kedvezőtlennek bizonyult. Ugyanis Közép-Európa birtokos nemessége, a magyar földesurak is, a kialakult konjunktúrát szintén a lehető

legnagyobb mértékben ki kívánták aknázni: minél több agrárterméket akartak piacra dobni, értékesíteni, s ezért növelni kívánta saját kezelésű földjeinek (majorságok) területét – jobbára a jobbágytelkek rovására –, megművelésük érdekében pedig fokozni kellett a jobbágyok robotterhét, és növelni akarta a jobbágygazdaságok feudális szolgáltatásait. Mindez pedig a nyugat-európai tendenciákkal ellentétesen nem a szabad paraszti állapot felé vezetett, hanem a feudális függés fokozásához, a „gazdaságon kívüli kényszer” alkalmazásához.²⁶

Összegzésként citáljuk a már idézett könyv megállapítását: „Mindez – a feudális függés újraerősödése, a szabad paraszttá válás útjának beszűkülése, a városok hanyatlása, az iparfejlődés megrekedése stb. – végső soron Közép-Európa gazdasági-társadalmi fejlődésének a *nyugat-európai úttól való elkanyarodását* eredményezte.”

A világgazdaság területi átrendeződése, a centrum-periféria viszonylat kialakulásának káros következményei mellett a Magyar Királyságot fenyegető másik – és nyilvánvalóbb – veszélyt az Oszmán Birodalom megállíthatatlannak tűnő európai (kezdetben balkáni) előrenyomulása jelentette. Az oszmán-törökök a 13–14. század fordulóján érkeztek Kis-Ázsiába (a török történelmi hagyomány szerint mindössze 400 nomád család), s szinte azonnal hódító hadjáratokba kezdtek, 1354-ben már Európa területére léptek, 1362-ben kezükbe került az első jelentősebb európai város, Drinápoly, majd elfoglalják a Keletrómai Birodalom utolsó bástyáját, a fővárost, Konstantinápolyt (Bizáncot), és a változó sikerű magyar (európai) – török hadjáratok után 1521-ben elesik Magyarország „kulcsa”, Nándorfehérvár (Belgrád), így a török csapatok felsorakoznak a Száva–Duna vonalán, a „szűkebb Magyarország” déli határán. Török felderítő-zsákmányszerző hadjáratok már Mátyás uralkodása idején (1458–1490) is pusztították a Délvidéket, Dél-Erdélyt,²⁷ Belgrád elestével azonban megnyílt az út a Kárpát-medence egyes tájainak tartós megszállása, hódoltatása előtt. Mohács (1526), bármennyire is Magyarország bukásának szimbóluma, csak egy lépés volt az ország középső részének elfoglalása felé; a 17. század közepére fokozatosan hódoltsági területté vált Horvátország és Szlavónia egy nyugati sáv kivételével – nagyjából a Zengg–Petrinja–Siszek vonalig –, s a Kanizsa–Balaton–Érsekújvár–Eger–Várad–Lippa vonalig a Délkelet-Dunántúl, Pest-Buda tágabb környéke, az Alföld és a Délvidék túlnyomó többsége. Török uralom alá került a szabad királyi városok közül Pest, Buda, Fehérvár, Esztergom, Szeged, Temesvár, az egyházi központok közül Pécs, Eger, Kalocsa, Bács, Várad. De a török fizikai valójában is jelen volt a Hódoltság határain messze túl is, átmenetileg elfoglalta Győrt, Veszprémet, Pápát, Tatát, Füleket, portyázó csapatai, adószedői megfordultak Zalában, az Őrségben, az alsó-magyarországi bányavárosokban, a Hegyalja dús zsákmánnyal kecsegtető bortermelő mezővárosaiban, adóztatták Debrecent; nyugat felé törekedve, Bécs elfoglalásának kísérletei alkalmával a Dunántúl egészét birtokba vették átmenetileg (Kőszeg vagy Sopron hóstátjait – külvárosait – ily alkalmakkor égették fel); a török hűbéressé váló Erdélyben rendszeresen megjelentek a török hadak.

E bő másfél évszázad máig markáns hatást gyakorolt az egész Kárpát-medencére, annak település- és városállományára. E hatások fő szegmenseit mutatjuk be a továbbiakban.

Gyökeresen megváltozott a Kárpát-medence *geopolitikai helyzete*. A Magyar Királyság három közjogi egységre hullott szét: a Habsburg Birodalomba betagozódó *királyi Magyarországra*, a török befolyás alatt álló – hűbéres – *Erdélyi Fejedelemségre* és az Oszmán Birodalom részévé vált, mindenféle autonómiának híján lévő *Hódoltságra*. Megszűnt az ország politikai, gazdasági egysége, eltérővé vált az országrészek társadalmi berendezkedése, egy európai nagyhatalom helyébe külhatalmak függésébe került országrészek léptek (a királyi

Magyarország közjogilag – papíron! – megőrizte nemzeti szuverenitásának jó részét), amelyek Európával „Bécs” közvetítésével érintkezhetek. Állandósult a hadiállapot; a magyar–török háborúk, csatározások mellett „magyar–magyar” – királyi Magyarország és Erdély – ellentétek, hadjáratok hosszú sora (a kettős királyválasztás [1526] nyomán a Habsburg-pártiak [labancok] és Erdély, valamint a nemzeti függetlenségért hadba szállók [kurucok] összecsapásai; ezek során például Tokaj vára 11 ostromot szenvedett, Bocskai, Bethlen Gábor, I. Rákóczi György, Thököly Imre „Bécs” ellen viseltek háborúkat, szinte szünet nélkül folytak fegyveres hatalmi vetélkedések Erdélyben a fejedelmi székért, stb.). Alig volt olyan városunk, mezővárosunk, nagyobb településünk, amelyet ez alatt a 150–170 év alatt meg nem ostromoltak, el nem foglaltak fegyverrel, nem sarcoltak meg, nem raboltak ki, nem égettek fel; lakóikat nem egyszer leölték, rabságba hurcolták, a hadak járása után fellépő éhínségek, járványok pedig tizedelték őket.

Az állandósult hadiállapot, a gyakori hadjáratok nehezen felmérhető *pusztulást* okoztak a Kárpát-medence túlnyomó többségében, a lakosságban, a gazdaságban, a településekben, a kultúrtájban. A pusztulás mértékéről, elsősorban annak demográfiai vonatkozásairól meglehetősen eltérő becslések láttak napvilágot. Ma már elfogadhatónak tűnik (esetleg némiképp optimistának?) az a feltételezés, becslés, amely szerint a Kárpát-medence lélekszáma a 16. század eleje és a Rákóczi-szabadságharcot követő adóösszeírások (1715, 1720) alapján becsült adatok szerint hozzávetőleg azonos maradt, mintegy 4 millió főt tett ki. (Korábban napvilágot láttak olyan feltételezések is, amelyek szerint hozzávetőleg 2 millióra csökkent az ország népessége.) A két évszázad alatt változatlanul maradt lélekszám *látszólag* nem is jelent tragikus mértékű változást, de számításba kell vennünk, hogy a korabeli népmozgalmi arányszámok mellett békés időszakokban 170 év alatt meg kellett volna duplázódnia a Kárpát-medence népességszámának. Vagyis „csak” az elvárható természetes népszaporulat esett áldozatul a török kornak, és nyugalmasabb viszonyok esetén 8 millió lakos léphetett volna a 18. századba.

A népességpusztulás természetesen különböző mértékben sújtotta a Kárpát-medence egyes régióit. A Hódoltság területén, az ország közel felén a 18. század eleji összeírások szerint legfeljebb 700 ezren éltek. Az Alföld déli felében még inkább megfogyatkozott a lakosság; Csanád megyében 2 és fél ezren, Békésben 6 ezren, Csongrádban alig 10 ezren éltek nem sokkal a háborúskodások befejezése után. Mindeközben gyökeresen megváltozott a Kárpát-medence lakosságának nemzetiségi (anyanyelvi!) szerkezete; mivel a népességpusztulás épp a „nyitott”, központi fekvésű, magyarok lakta területen és Horvátországban volt a legnagyobb arányú. Így Szabó István becslése szerint a török „bejövetele” és kiverése közötti időszak alatt a magyarság száma felére esett vissza, 3,2 millióról 1,5 millióra, miközben a nem magyar ajkú lakosság száma másfélszeresére nőtt; a magyarság aránya a kb. 75%-ról 40%-ra esett vissza.

A *települések pusztulása*, különösen a Hódoltság területén a lakosság megfogyatkozását is felülmutatta. A veszély közeledtére a lakosság többnyire „elfutott”, elmenekült a hadak érkezése előtt, mocsarakba-lápokba, erdők mélyére húzódott ingóságaival, állataival együtt és jó esetben túlélte a vészt; a magukra hagyott településeket viszont feltétlenül kirabolták, felégették. A pusztulás természetesen a Délvidéken és az Alföld hódoltsági területein öltött drasztikus mértéket; Csanád megyében a középkor végi települések 96%-át (!) már nem találták meg a 18. század elejének magyar adóösszeírói; Csongrádban és Békésben megközelítette a pusztulás mértéke a 90%-ot (Békés megyében 1715-ben mindössze 8 te-

lepülésen pislákkolt az élet.) Bodrog és Bács megyékben a középkori falvak mintegy 20%-a érte meg a törökök kivonulását. A Tisza–Maros köze (a Bánság) pedig gyakorlatilag elvadult pusztá a felszabadulása pillanatában (amely e tájon csak 1718-ban érkezett el). De még a Hódoltsággal határos tájakon is, mint Veszprém vagy Borsod megye, elpusztult a középkori települések 60–65%-a. Az Alföldön csak Szabolcsban maradt fenn – a nyugati sávja kivételével – a középkori településállomány, valamint a hódoltságtól távolabb fekvő Szatmárban és Beregben. Ezen kívül legfeljebb kisebb, lápoktól-mocsaraktól védett félreeső zugokban, mint a Nagy- és Kis-Sárrét, a Rétköz, a Kalocsai-Sárköz találhatók kontinuus falvak.

Noha a meggyérült lakosságú területek – hatalmas méretű migrációs folyamatok eredményeként is – a 18. század folyamán újraneépültek, részben újratelepítették az elpusztított falvak egy részét is, a török kor pusztításai mindmáig markáns különbségeket eredményeztek az alföldi és a dunántúli-felföldi településrendszerek között (az Alföldön ritka szemű településháló – 1-2 település 100 km²-ként szemben a dél- és nyugat-dunántúli 5-6-tal –, de népes települések, mezővárosok, „falusias” településkép a városokban is, tanács gazdálkodási-települési rendszer).

A lakossághoz és a településekhez hasonlóan a *természeti környezet* is megsínylette a „romlás századait”. *Szekfü Gyula Magyar történetében* a természeti környezet, a táj totális pusztulásának képét jeleníti meg az olvasó előtt (SZEKFI 1935).²⁸ Hasonlóan, ám visszafogottabban ítélte meg az Alföld természeti környezetének változásait *Mendöl Tibor*.²⁹ Kétségtelen, hogy a 16–17. században szembeötlő módon változott meg a Kárpát-medence tájainak képe: a műveletlenül hagyott szántók „visszavadultak”, újraerősödtek, a „kis-jégkorszak” csapadékos-hűvös időjárása nyomán a Kárpát-medence folyóin rendszeresen nagy árhullámok vonultak le, terjeszkedtek a mocsarak, lápok, „sárok”, az árvízjárta, holtágaktól szabdaltnedves rétek. Csökkent – emberi beavatkozás nyomán – az erdők kiterjedése, fájuk a végvárok, városok palánkfalaiba, a szénégetők boglyaiba vándorolt, hamuzsírt égettek belőle; ezért és a túllelgetetés miatt a homokfelszínek, elsősorban a Duna–Tisza köze egyes foltjain ismét mozgásba lendültek. Pusztult, „vadult” a kultúrtáj.

Összegzésül megállapítható: az ország *vagyonvesztése* felbecsülhetetlen mértékű; így az agrárkonjunktúrából származó bevételek a korábbi „felhalmozásokkal” együtt szinte nyomtalanul elenyésztek – elsősorban a hódoltsági területeken –, „elvitte” azokat a kettős adózás – a töröknek és a feudális járadékaikra igényt tartó, elmenekült földesuraiknak –, a hadjáratok pusztításai, a hadak és a végváriak fenntartásának költségei, a rablóportyák – nemcsak a törökök és segédhadaik, a tatárok, a Rákóczi-szabadságharc idején a rácok, hanem a magyar végváriak is rendszeresen fosztogatták a civil lakosság javait –, a hadisarcok és így tovább.³⁰

1.3.1. Városi fejlődés a királyi Magyarországon

A Habsburg Birodalomba betagozódó királyi Magyarország a Dunántúl 7 és a nyugati Felföld 13 vármegyéjét, valamint Szlavónia (a Dráva–Száva köze) és Horvátország nyugati sávját foglalta magában. Az Erdélyi Fejedelemség felé a határok több ízben változtak; a drinápolyi béke, amely a Kárpát-medence államai közötti békét állította helyre (1568), az északkeleti Felföld területét és az Alföld északkeleti szegélyét a Szabolcs–Szatmár–Bereg vármegyéig déli határáig a királyi Magyarországnak juttatta. Az 1645-ös úgynevezett linzi

béke (a Habsburg uralkodó és I. Rákóczi György erdélyi fejedelem között) viszont Erdélynek juttatta az északkeleti Felföld és az Észak-Alföld 7 vármegyéjét (Szabolcs, Szatmár, Ugocsa, Bereg, Abaúj, Borsod és Zemplén), és így a királyi Magyarország a Putnok–Rozsnyó–Eperjes vonalig terjedt kelet felé.

Mint korábban vázoltuk, a királyi Magyarország sem mentesült a 16–17. század háborús viszonyainak következményeitől. A Dunántúl a Bécs felé – s rajta keresztül Európa „szíve” felé – irányuló török expanzió útvonalába esett, az ellene vagy a felvonulási területe ellen irányuló hadjáratok idején a Dunántúl is török megszállás alá került. Győr elfoglalása is azért lett volna fontos a törököknek, mert a császárváros elővéderődjének a szerepét töltötte be; időlegesen el is foglalták a várost. A 15 éves háború során elesett Kanizsa is, a Dél-Dunántúl védelmének kulcsa, ezután nyitva állt az út a Zala és Vas megyébe vezetett rablóportyák és adóbeszedők előtt. A Felföld pedig a sorozatos kuruc–labanc összecsapások színtere. De a török adóztatta a Hódoltság határai előtt húzódó sávot, az ottani községeket, mezővárosokat. Az állandó katonai jelenlét egyébként is sújtotta a királyi Magyarország városait; a nagyobb városokban sok száz fős császári katonaság állomásozott,³¹ a katonai igazgatás erősen csorbitotta a városok autonómiáját; a védelmi, katonai szempontok minden mást maguk mögé utasítottak. A hadsereg, a végvárak ellátása, a védművek karbantartásának feladatai súlyos anyagi terheket róttak a városok polgáraira.

De a királyi Magyarország városainak életét, a városfejlődést mégis az európai, első-sorban természetesen a közép-európai társadalmi-gazdasági folyamatok határozták meg. Általános tendenciának pedig a városi élet szinte minden szegmensére kiterjedő *stagnálás*, a középkori állapotok konzerválódása, a *városi élet elhanyaglása* – különösképp a nyugat-európai állapotokhoz, viszonyokhoz képest – mutatkozott.

A királyi Magyarország ekkor Európa fejlett régióinak *perifériája*, mégpedig „kettős periféria”. Mert azok voltak a Habsburg Birodalom közép-európai tartományai, a „maradék Magyarország” pedig Ausztriának is perifériája, a perifériák minden jellegzetességét magán viselve (egyenlőtlen gazdasági fejlettség, súly, kedvezőtlen külkereskedelmi kapcsolatok, a „bécsi udvar” hatalmi eszközei – adóztatás, vámpolitika stb.).

1.3.1.1. Magyarország periféria helyzetének jelei, következményei

Az ország(rész) gazdasági állapotát, lehetőségeit, Európa gazdasági rendszerében elfoglalt helyzetét tükrözte külkereskedelmének „periférikus jellege”: élelmiszereket (elsősorban élőállatot, bort, kisebb részben gabonát), nyersanyagokat (nyers gyapjút, állatbőröket, hamuzsirt stb.) és – egyre csökkenő mértékben – bányatermékeket exportált. A városok céhes kézműipara nem volt képes oly iparcikkeket nagyobb tömegben előállítani, amelyek piacra találtak volna külföldön, elsősorban Nyugat-Európában. Kivételt képeztek az erdélyi szász városok, amelyek gyengébb minőségű posztót, fémeszközöket exportáltak a román fejedelemségekbe és a Balkánra. Ugyanakkor nagy tömegben áramlottak az országba a nyugat-európai árucikkek: jó minőségű posztó, fémeszközök, fegyverek, luxusáruk, és ezek árai is versenyképesnek bizonyultak az esetleg helyben előállított termékek áraival. Ezért nem növekedett városaink ipari termelése, iparosainak száma; majd teljesen eltűnt belőlük a korábban virágzó szövőipar és a posztógyártás, a bőrfeldolgozást végző tímáripár. A céhes ipar keretein kívül legfeljebb a kontáriparosok állítottak elő iparcikkeket; más ipari szervezeti formák megjelenését a céhek minden eszközzel megakadályozták. A kézműipar elsősorban

a mezőgazdasági termékek feldolgozását végezte (mint a molnárok, pékek, mészárosok, serfőzők, szappankészítők, gyertyaöntők), vagy közvetlenül a lakossági igényeket kiszolgáló ágazatokban tevékenykedett (kovácsok, ácsok, borbélyok, szabók stb.). A kézművesek kis műhelyeikben dolgoztak, legfeljebb 1-2 legényt foglalkoztattak; sok városban rendeletek is korlátozták a legények számát; nagybbszerű ipari vállalkozások – a bányák kivételével – nem működtek az országban. A városok iparosai szinte kizárólag szűk piac körzetük ellátását végezték, horizontjuk beszűkült, minden újítástól idegenkedő kispolgárokká váltak.

Egyes agrártermékek, mint a nagy tömegben exportra kerülő élőállat és a bor pedig elsősorban a hódoltsági mezővárosok termékei voltak (bort néhány dunántúli, kisalföldi város is fölös mennyiségben termelt), s noha kereskedelmükbe dunántúli és felföldi városok kereskedői is bekapcsolódtak (győri, mosoni, soproni tőzsérek, pozsonyi borkereskedők), ezen áruk haszna jórészt a hódoltsági mezővárosokban csapódott le.

A szabad királyi városok gazdasági bázisára is jellemző, hogy az jelentős mértékben a mezőgazdasági termelésen és az azokból keletkező termékek forgalmazásán alapult; városi bevételeik jó része a „kocsmáltatási jogból” – a termelt bor helyben való kiméréséből – származott; ez még az egyébként viszonylag fejlett Sopronban is 25-26%-ot tett ki, Lőcsén 56, Rozsnyón 30-44%-ot (PACH – R. VÁRKONYI 1987). A városi polgárság nagyobb hányada rendelkezett szántófölddel, még inkább szőlőbirtokkal;³² a bortermelésből nemritkán nagyobb jövedelemre tettek szert, mint az iparból, kereskedelemből.

A királyi Magyarországon *gyengült* a városok *autonómiája*, szabadsága, egyúttal fokozódtak bezárkózási törekvéseik. A városok autonómiáját csorbította a bennük állomásozó katonaság és a katonai parancsnokságok, hivatalok tevékenysége. Ugyanilyen hatása volt nemesi joggal rendelkező lakosaik számának-arányának megnövekedése; a töröknek hódolt területekről elmenekülő nemesek egy része a királyi Magyarország városaiban telepedett le, de meg kívánták tartani nemesi előjogaikat (adómentesség, nemesi bíraskodás, vámmentesség stb.). Törekvéseiket a rendi országgyűlés is akceptálta; az 1563. évi LXII. tc. engedélyezte a nemesek ingatlanvásárlásait a szabad királyi városokban is, de vállalniuk kellett a polgársággal járó terheket. 1646-ban viszont elérték, hogy kivonják magukat a városi hatóságok jogköréből, felettük csak a nemesi vármegye vagy a bíróságok ítélezhetnek, és mentesültek a polgárság terhei alól is. A (nemesi) megyegyűlések egyre gyakrabban „költöztek be” a városokba.

A városok a számukra hátrányosan alakuló városverseny, a gazdasági konkurencia, korábbi kiváltságaik, autonómiájuk csorbítása ellen „*bezárkózással*”, szerzett jogaik védelmével, mindenféle újítás, változás elutasításával reagáltak. A gazdasági élet szervezésének-irányításának letéteményesei, a céhek jártak e törekvések élén. Igyekeztek meggátolni mindenfajta céhen kívüli ipari, kereskedelmi tevékenységet. Elleneztek új – többnyire falusi – céhek alakulását, igyekeztek más városok, vidékek iparosait, kereskedőit távol tartani városuk piacaitól, vásáraitól, elkeseredett küzdelmet folytattak a kontárok (céhen kívüli iparosok) ellen, nehezítették a cégbe kerülés feltételeit, lehetőségeit. A 10 kötetes *Magyarország története* szerint a kora újkorra a „kézműipar technikája, termelési kapacitása és munkaerő-ellátottsága a 15. századi szinten rekedt meg. Mind az iparosok, mind pedig a kereskedők adója jellegzetesen kis haszonra enged következtetni, kevés segéd, inas alkalmazását sejteti. Ugyanakkor Sopron lakossága fokozott mértékben tért vissza az agrártermeléshez, elsősorban a bortermeléshez.” (Mindezt ráadásul az egyik legfejlettebb magyarországi város kapcsán írták.) Míg a németalföldi, dél-angliai, brémai, hamburgi

polgárok horizontja, tevékenységi rádiusza Indiáig, Batáviáig (Holland Indonézia), az újonnan felfedezett Amerikáig terjedt, a dunántúli, felvidéki városok polgáraié legfeljebb Bécsig, Krakkóig, de többségüknek a szomszédos kisvárosig.

A városok szembefordultak a gazdaság legmozgékonyabb képviselőivel, a zsidósággal; egymás után üzték ki zsidó polgáraikat a városokból, majd az országgyűlés megtiltotta a szabad királyi városoknak, hogy falvaikban zsidó személyek éljenek, tevékenykedjenek; a királyi bányavárosokat pedig 7 mérföldnél jobban meg sem közelíthették. (A zsidóság ezután főleg a nagybirtokok gazdasági és pénzügyeit „vitte”, mezővárosokba, főúri birtokra telepedtek.)

Speciális csapás is érte a Kárpát-medencei városállományt azáltal, hogy a középkorban európai jelentőségű nemesfémbányászat a készletek kimerülése, a mind mélyebbre hatoló bányaművelés növekvő technikai nehézségei, emelkedő költségei, a tőkehiány, majd az Újvilágból beöznlő, olcsón – rabszolgamunkával – kitermelt nemesfémek versenye miatt visszaesett, nem egy bánya művelésével fel is hagytak. Ez természetesen súlyosan érintette a bányavárosok létalapját. Egyedül a réztermelés őrizte meg európai jelentőségét.³³

A nem hódolt területeken a városi ipar és kereskedelem megrekedése, helyi jelentőségűvé szerényedése, a geopolitikai viszonyok változása, a városi autonómia csorbulása és a rendszeresen visszatérő háborús viszonyok középkor végi állapotában „fagyasztották be” a városállományt, a nyugat-európai modellekhez való felzárkózást a „látványos” lemaradás váltotta fel. Ezen folyamatok megnyilvánulásai közül a fontosabbak:

- Azzal, hogy az ország városállományából „kiesett” vitathatatlan központja, Buda (és várostársa Pest), valamint további szabad királyi városok és egyházi központok, az ország városodottsága csökkent. A megfogyatkozott városállomány pótlása a nem hódolt területeken csak igen vontatottan történt. Buda pótlására remény sem volt, már csak azért sem, mert az ország politikai, igazgatási központja Bécsbe került, itt működtek a különböző „magyar” kormányhivatalok, ez volt a császár székvárosa; Pozsony csak az időszakosan ülésező országgyűlésnek adott otthont. Az ország megmaradt „félholdja” nem is kínált oly központi, energikus pontot, mint a Duna-kanyar és környéke. 1526 és 1711 (a Rákóczi-szabadságharc vége) között végül is kereken 10, csekély népességű, a jelentősebb középkori királyi városokhoz nem mérhető település nyerte el a szabad királyi város kiváltságait. Feltűnő módon az új szabad királyi városok fele Sopron–Pozsony árnyékában meghúzódó csekély népességű bortermelő városka; a Kis-Kárpátok lábánál a Pozsonytól északra fekvő Szentgyörgy, Modor és Bazin több évtizedes pereskedés után vált szabad királyi várossá. Hasonló jelleggel bírt a Fertő tó melléki Ruszt és a közelében Kismarton, de végső soron közéjük számítható Kőszeg is, noha az utóbbi többfunkciójú város, stratégiai jelentősége jelentős a törökök Bécs ellen vezetett hadjáratainak útvonalában. Ugyancsak stratégiai fontossága – Erdély kapuja a Maros mentén – juttatta szabad királyi címhez Lippát, közvetlenül a mohácsi csatavesztés után, 1529-ben. Szerény, helyi hatókörű település a 2 alsó-magyarországi bányavároska, Bakabánya és Breznóbánya is.
- Merőben eltérő szerepet játszott a magyarországi városállományban az 1693-ban szabad királyi rangot kapó *Debrecen*; a város sajátos helyzetet töltött be már a középkorban, majd még inkább a hódoltság korában. Az Észak-Alföld nagy ármentes szigetén (Nyírség, Hajdúhát) mintegy medenceközponti szerepet töltött be,

„szabályszerű” városi funkciókra tett szert, piachely, az ország egyik legnagyobb kézműipari központja. Nem vált szabad királyi várossá, nem védelmezték kőfalak, de autonómiája magas fokú; az ország három részre szakadása idején formálisan az erdélyi fejedelem mezővárosa, az Alföld, a Felvidék és Erdély közötti áruforgalom „fordítókorongja”. A hódoltság korában három urat szolgált,³⁴ ám a három hatalom egymást kioltó erőterében „a város saját területén és a bérbe vett pusztákon minden köz- és földesúri hatalomtól mentes, korlátlan jogot gyakorolt” (PACH – R. VÁRKONYI 1987). A három irányba futó kapcsolatrendszerét kihasználva a város jelentős közvetítő kereskedelmet folytatott, kapcsolatai Bajorországtól Konstantinápolyig terjedtek. Bekapcsolódott a marhakivitelbe is. A kézművesek aránya elérte a 45–50, a kereskedőké a 10%-ot, ami a szabad királyi városokhoz képest is kiugró arány. A hódoltság korában 10–15 ezer lakos élt a város „sövényei” között – falakkal nem rendelkezett a város. Ezeket a városi funkciókat méltányolta az uralkodó és az országgyűlés, amikor a török kiűzését követően 1693-ban szabad királyi kiváltságokat adományozott a városnak. (Meg talán Caraffa császári generális 1686-ban a városra kivetett 2 millió forintos hadisarcát kívánta ellensúlyozni.)

- Az említett néhány város szabad királyi kiváltságokkal való felruházása érdemben nem változtatta meg az ország(rész) urbanizációs szintjét; feltűnő, hogy a török korszak szabad királyi címet nyert városai – Debrecen kivételével – nem is tudtak élni kiváltságaikkal, jelentéktelen, „harmadik vonalbeli” városok maradtak mindmáig.
- A Dunántúlon és a Felföldön nem változott lényegesen a mezővárosok helyzete sem; egy sor közülük végvárrá vagy katonai garnizonná vált (Kanizsa, Szentgotthárd, Körmend, Vasvár, Pápa, Tata, Szécsény, Miskolc, Tokaj stb.). Néhány mezőváros azonban mint a mezőgazdasági áruk gyűjtőhelye, vásártartó helység vagy uradalmi központ e szerepköréből következően profitált az agrár-konjunktúrából, élénk forgalmuk vonzotta a kézműveseket is (Moson, Pápa, Tata, Sárvár, Patak, Óvár stb.). (A Hódoltság területén fekvő mezővárosok fejlődése más irányt vett; lásd alább.)
- A városfejlődés „befagyása” megmutatkozott a városok lakosságának alakulásában is; kevés kivételtől eltekintve ugyanis a 16–17. században lélekszámuk stagnált vagy egyenesen csökkent. A 16. század szabad királyi városainak lélekszáma ritkán haladta meg az 1–3 ezer főt; Kassának, a Felföld keleti szárnya adminisztratív, katonai és gazdasági központjának lakossága 1556-ban 2545 főt tett ki (1480-ban még 2865-öt), Bártfát a 16. század közepén mintegy ezren, Eperjest 2500–2600-an lakták. Nem voltak népesebbek a bányavárosok sem. Besztercebányán – noha a 16. században még őrizte a magyarországi réz bányászatában és kereskedelmében elfoglalt vezető pozícióját – 2600–2900-an éltek, Körmöcbányán ennyien sem, talán 1300–1400-an. Csupán az ország leginkább védett zugában fekvő, funkcionálisan gyarapodó Pozsony és Sopron növelte polgárainak számát e században; Sopronban a korszak elején 4 ezren, a végén 6 ezren (egyes források szerint egyenesen 8, 8 és fél ezren) éltek; Debrecennel nem számolva a legnépesebb város az ország(rész)ben. A szabad királyi városokban az ország lakosságának legfeljebb 5%-a élt. (Mideközben Európában nemcsak Itáliában jelentek meg az akkori mértékkel mérve nagyvárosok a [16. században Itáliában Velence, Milánó, Genova, Róma, Nápoly, Palermó lakossága haladta meg az 50 ezer főt], hanem „atlanti Európában” is. Párizs, Antwerpen [a 16. században az atlanti kereskedelem legfontosabb kikötővárosa],

- Brüsszel, London lélekszáma meghaladta a félszázezer, Brügge, Gent, Calais, Köln, Strasbourgé a 25 ezer főt, a Mediterráneum városairól nem is beszélve.)
- Erdélyben a városfejlesztő energiák szétforgácsolódtak. A Fejedelemség megosztott volt *közjogilag* („vármegyés országrész”, szász és székely székek), nyelvileg (nemzetiségileg; magyar, német, román anyanyelvű lakosság) és *vallásilag* (római katolikusok, protestánsok, görögkeletiek és görögkatolikusok). A *Szászföldön* viszonylag zavartalanul folyt a – középkorias jellegű – városi élet, a rendi keretek között elérhető magas színvonalon; fejlett kézműiparral rendelkeztek, termékeik egy részét külföldön értékesítették, élénk kereskedelmet folytattak a román fejedelemségekkel, a Balkán népeivel, közvetítették a „levantei árukat” a királyi Magyarország felé.
 - A „magyar Erdély” legjelentősebb központja *Kolozsvár*, a Kárpát-medencei városfejlődés élvonalához tartozott, lélekszáma 8 ezer fő körül alakult, árumegállító joggal rendelkezett, és 4 országos vásárt tartott. Az államigazgatási funkciókat azonban Gyulafehérvárral (római katolikus püspökség) és Tordával megosztva látta el. A székely székekben jelentősebb város nem alakult ki a 17. század végéig.

A 16–17. század Kárpát-medencei városfejlődését összegzendő, *A települések világa Magyarországon* című könyvet idézzük: „A városok elszegényedtek, *elveszett az a városi (polgári) tőke, amelyet az agrárkonjunktúra eredményeként felhalmozhattak volna*. A szűkülő piacon egyre több konkurens jelent meg: privilegizált külföldi (osztrák) kereskedő-kompaniák, görög és örmény kereskedők, nemesi adómentességüket kihasználva kereskedő földesurak, falusi kontárok, császári tisztviselők stb. A királyi Magyarország (és Erdély) városfejlődése tehát középkorias állapotok közé csúszott vissza; kis népességű, konzervatív céhes iparra támaszkodó, gyakran agrárjellegűvé váló településekből állt a városállomány; egyre inkább *csak a helyi piacközpont* szerepét töltötték be. Nemzetközi kereskedelmi kapcsolataik legfeljebb *Bécsig, Bécsújhelyig, Krakkóig*, a Hódoltságig terjedtek, és a városok, illetve nagykereskedők a nyugat- (sőt közép-) európai partnereik *kliensei* lettek. A *centrum-periféria viszony rögzült*, és ebből a helyzetből a magyar városállomány (pontosabban a társadalom és gazdaság) a török kiűzése utáni újabb másfél száz évig nem tudott kiemelkedni” (BELUSZKY 2018).

Meg kell azonban jegyezni, hogy az a szellemi, tudományos, technikai fejlődés, a kommunikáció, az iskoláztatás forradalma, a mindennapi élet „vitelének” változása, amely Nyugat-Európában lezajlott, a Kárpát-medence tájait sem hagyta érintetlenül. Ha azt is állítottuk, hogy Magyarországon az élet alapvető szféráiban középkorias állapotok maradtak fenn, de az „új kor” (az újkor) számos, a társadalom tagjait mélyen érintő hatása, találmánya, eszköze eljutott városainkba is. Megjelentek és elszaporodtak a nyomdák, amelyekben egyre több magyar nyelvű kiadvány jelent meg, ha más nem, kalendáriumok. Magyarra fordították a *Bibliát* (az első teljes bibliafordítás Károli Gáspár munkája, a vizsolyi biblia, 1590); a világ eseményeiről hírlevelek tudósítottak. Egyre többek számára elérhetővé vált a modernizálódó oktatás; Nagyszombatban 1635-ben egyetem létesült (az ELTE jogelődje). A 17. század derekán már mintegy 80 református, 60 evangélikus, 20 katolikus és néhány unitárius, középfokúnak minősülő iskola működött a három országrészben. A városi polgárság valamilyen szinten iskolázottá, írástudóvá vált, terjedt a mindennapi életben is az írásbeliség; főleg a protestánsok körében sokasodtak a külhoni egyetemeket megjárta lelkészek, tanárok, városi tisztviselők. Kikapultak a postautak, postaállomások. Az „idő” már rendszabályozottá

vált: elterjedtek a különböző időmérő eszközök. Ha a lakásenteriőrök még nem is idézték a nyugat-európai állapotokat (lásd Vermeer festményeit), de ezen a téren is mérhető az előre-lépés. Veszteség, hogy mindez a török kor országpusztító viszonyai között következett be.

1.3.2. A városok sorsának alakulása a Hódoltság területén

A 16–17. század háborús dúlásai az Alföldön különösen pusztítóak voltak. A lakosság egy része kard által veszett el, vagy a hadak járását követő éhínségek, járványok áldozata lett, sokakat rabságba hurcoltak – noha az Oszmán Birodalom Kárpát-medencei vilajetjeinek lakosságát nem sújtotta a más tartományokban dívó gyermekadó –, mások menekülőre fogták; vagy a királyi Magyarország és Erdély területére futottak, vagy a némi védelmet nyújtó khászvárosok – lásd alább – sövényei-árkai mögé húzódtak. A falvak többsége lakatlanná vált, lángok martalékává, sár- és faépületeik pusztulásnak indultak – akárcsak manapság az elhagyott tanyák –, egy idő után már csak kőtemplomaik csonka tornyai emlékeztettek a hajdan volt falvakra. Megritkult a faluállomány, mérőföldeken át lakatlan pusztákon keresztül vezetett az útrakeltek útja. Az Alföld település- (és társadalom-) fejlődése „lekanyarodott” a dunántúli-felföldi (az európai) útról.

Am az Alföld településállománya már a török kor pusztításai előtt szembeötlően különbözött az ország más tájainak településállományától. Az Alföld területének jelentékeny hányadát mocsarak, lápok vagy a folyók által évente megjárt árterek képezték, ahol a szántógazdálkodás nem foglalhatott el nagyobb területeket. Hasonló volt a helyzet a silány termőképeségű homokháton – elsősorban a Duna–Tisza közti homokon –, szikeseken. Így az Alföld java részét legelőként hasznosították az államalapítás utáni századokban is; a legeltető állattartás – jobbra „rideg” állattartás, amely során a marhákat télen-nyáron a legelőkön tartották, életük során istállót nem, legfeljebb szárnyékot, enyhelyet láttak – volt a legelterjedtebb hasznosítási forma. A külterjes állattartás eltartóképessége azonban jelentősen elmaradt a szántógazdálkodást, szőlőművelést, istállózó állattenyésztést folytató tájakétól. A gyér adatok is nagy fokú eltérést mutatnak az Alföld és a Dunántúl népsűrűsége között; míg az Alföldön a középkorban 3–5 lakos jutott 1 km²-re, addig másutt 12–15. Az eltérő népsűrűség további különbségekhez vezetett. Egyrészt az alacsonyabb népsűrűségből következett, hogy a települések ritkábban ülték meg a tájat – az árvízjárta területeket egyébként is természetszerűleg elkerülték –, az egymástól távol fekvő települések közeit nagy kiterjedésű faluhatárok, legelők foglalták el. És gyérebb volt – számos ok következtében³⁵ – a városállomány is; az Alföld területén a középkor végén csak Szeged és a délvidéki Temesvár tett szert szabad királyi rangra, és Debrecen vált jelentős gazdasági központtá, kereskedővárossá (lásd fenn); a kis mezővárosok erősen agrárjellegűek maradtak. Az Alföld gazdálkodási és települési jellegzetességei további, messze ható következményekkel jártak. Ugyanis a („rideg”) legeltető állattartás során a falvak (faluközösségek) állatait közös nyájakra terelték, közösen pásztorolták, ami azt követelte meg, hogy a legelőket is közösen birtokolja-használja egy-egy falu vagy mezővárosi közösség. Ez a fajta állattartás is bonyolult logisztikai feladatok megoldását tette szükségessé, ami ugyancsak a közösségek felügyeletét igényelte.³⁶ Vagyis nem lehetett a rendelkezésre álló faluhatárt jobbágytelkekre osztani, az állattartást egyénileg folytatni; a földesúr is csak közösségként tudott jobbágyaival érintkezni, őket adóztatni. A nyájakat nem lehetett robot-

munkára alapozva pásztorolni; a faluközösségeknek bizonyos autonómiát kellett biztosítani belső ügyeik intézésében, a gazdálkodás rendjének irányításában.

Mindez azt eredményezte, hogy az Alföldön a feudalizmus mikroszerkezete – jobbágytelki gazdálkodás, robotoltatás, személyes függés a földesúrtól, majorsági gazdálkodás – nem alakulhatott ki hézagtalanul, mintegy késésben volt a feudális berendezkedés a Dunántúllal vagy a Felfölddel szemben. (Mindehhez járult még egy „véletlenszerű” tényező: a tatárok elől menekülő nomád törzsek, a kunok és a jászok befogadása és az Alföld ritkán lakott területére való telepítésük. Ezzel prolongálódott az Alföld egyes területein a „feudalizmus előtti” állapot.)

A török kor tulajdonképpen csak felerősítette ezeket a sajátos folyamatokat. Az elpusztított, veszélyeztetett falvak népe, ha tehette, a mezővárosokba húzódott, menekült, amelyek némi biztonságot jelentettek, különösen a szultán birtokába került úgynevezett khászvárosok. A jelentősebb, gazdagabb településeket ugyanis a szultán megtartotta magának, ezek közvetlenül neki adóztak, így a török uralkodónak érdekében állt, hogy városait megoltalmazza a hatalmaskodó katonáktól, a törökök segédsapatainak zsákmányszerző akcióitól, a helyi tisztségviselők mohóságától. Így vonzó lakóhelyül kínálkoztak a veszélyeztetett falvak jobbágyai számára. Akik beköltözésük során vitték magukkal ingóságait, állataikat és a jobbágytelkeik használati jogát. Az őket befogadó mezővárosi közösségek aztán az elhagyott faluhatárokat, a pusztákat elbérelték földesuruktól, gyakran meg is vásárolták, és községhatáruk örökletes részévé tették. A gazdagabb mezővárosok hatalmas határookra tettek szert; e folyamat „nagy-szerűségét” mutatja, hogy a török idők alatt Szabadka 12, Hódmezővásárhely 18, Kecskemét 39, Debrecen mintegy félszáz középkori falu határát szerezte meg. A Kecskemét által használt – bérelt vagy megvásárolt – faluhatárok (puszták) sora Pusztavacstól Szeged határáig, Üllésig, Pusztamérgesig húzódtak. Debrecen „belső határa” – saját tulajdonú területe – a hódoltság korában 87 ezer kh-ra növekedett, ehhez bérelte a város további 16 pusztá 82 ezer kh-nyi területét, a „külső határt”. Ezt a hatalmas városhatárt Debrecen egészen az 1950-es megyehatár-rendezésig birtokolta; az a Nyírségtől a Hajdúháton, Hortobágyon át a Tiszáig húzódott.

Sajátosan alakult az alföldi társadalom is. Mint említettük, már a hódoltatás előtt meglehetősen laza feudális függésben élt a táj jobbágylakossága. Ez a tendencia a török uralom alá került területeken még inkább felerősödött: a magyar földesurak – és a nemesi vármegye – a török közeledtére elmenekült, a helyben maradt jobbágyok mindennapi életéből eltűntek a feudális függés elemei. (Az elmenekült földesúr és a vármegye ugyan igyekezett fenntartani tulajdonjogát és hatáskörét a hódoltsági területeken is, a számára elérhető területeken igényt tartott a feudális járadékokra is, ám a személyes kapcsolatok megszűntek. A török földesúr pedig járandóságai beszedésében ugyan könyörtelen volt, de a települések belső ügyeibe nem avatkozott, mint ahogy közömbös maradt gyaur alattvalói vallási kérdéseiben, felekezeti hovatartozása terén is.) Így kialakulhatott egy olyan folyamat, amely az „alföldi út” meghatározó jellegét kiformálta; e folyamat lényege, *hogy az Alföld társadalma viszonylag rövid idő alatt úgy került át egy feudalizmus előtti állapotból egy feudalizmust meghaladó állapotba, hogy közben a feudalizmus kifejlett, tipikus formája, berendezkedése meg sem szilárdult*, és nem volt általános az egységes jobbágyi rend sem.³⁷

Az alföldi mezőváros az alföldi társadalom- és településfejlődési út legsajátosabb terméke, egyben annak hordozója. A Kárpát-medencében viszonylag sok település viselte a mezővárosi rangot. A mezővárosi jogállást a földesúr és jobbágyai (vagy azok egy te-

településen élő csoportja) között létrejött magánszerződés eredményeként nyerték el egyes települések (az uralkodó jóváhagyásával). A városi jogállás tartalma ezért városról városra változott, függött a földesúr és a mezőváros pillanatnyi erőviszonyaitól, a földesúr érdekeitől, és folytonos alku tárgyát képezte. E sokféleség ellenére az alföldi mezővárosok jogállásában sok közös, az ország más tájain fekvő mezővárosokétól eltérő vonásokat találunk. Az azonos vonások a mezővárosok gazdálkodásának már említett sajátosságaiból fakadtak; mint vázoltuk, az alföldi települések gazdálkodásának alapját a közös legelőkön folytatott legeltető állattartás képezte. Ez pedig családi üzemszervezetekben – jobbágytelki keretekben – megoldhatatlannak bizonyult. *Szilágyi Miklós* szavaival a közös állattartás „eleve közös nyájakat szervező »akcióközösségekké« tömörítette a parasztgazdaságokat” (SZILÁGYI 1995).³⁸ Ezekkel az „akcióközösségekkel” földesuruk csak mint közösségekkel tudott kapcsolatba lépni, a gazdálkodás organizációjába „kívülről” nem tudott beleszólni. Mindez igen *széles körű autonómiát* biztosított az alföldi mezővárosoknak. Ehhez járultak még további autonómiánövelő körülmények. Így például a tulajdonlás majdnem polgári formáinak általános elterjedtsége – földbérlet, bér munkával őrzött nyájak, a jobbágytelek adásvétele stb. –, a magyar földesúr és a nemesi vármegye távolléte, a kollektív nemességet élvező kiváltságos területek – a két Kunság, a Jászság, a 17. század elejétől a Hajdúság – kiterjedt volta, a protestáns egyházak hangsúlyos jelenléte (a protestáns egyházak többek között öngazgatási modellekként is szolgáltak a mezővárosi polgárok részére).

Az alföldi mezővárosok *gazdálkodásának* alapját tehát a legeltető nagyállattartás, a főleg exportra szánt húsmarha tenyésztése képezte. A vágómarha iránti kereslet a nyugat-európai, itáliai igények növekedése nyomán a 15. században ugrásszerűen megnőtt, ezzel együtt megugrott az élőállatok ára is. Az Alföld Nyugat- és Dél-Európa marhalegelőjévé vált, ahol százezer számra nevelődtek a születésük pillanatától exportra szánt marhák. A 16. században az ország kivitelében kiemelkedő szerepet játszott az élőállat.³⁹ Becslések szerint az 1500-as évek derekán mintegy évi 80 ezer, az 1580-as években 120–150 ezer, „jó években” akár 200 ezer állatot exportált a Kárpát-medence.⁴⁰ Bővült a belső piac is (a végvári katonák és a mezei hadak élelmezése). Az évente piacra vitt 200–300 ezer marha többsége az alföldi mezővárosok legelőin nevelkedett.⁴¹ A tehetősebb mezővárosi polgárok egész marhagulyákat mondhattak magukénak; a debreceni főbírától 1707-ben 700 (!) marhát raboltak el a császári zsoldban álló rác martalócok.⁴² A kivitelre kerülő *magyar szürke marha* különleges fajta volt; míg Nyugat-Európában az ökrök átlagos vágósúlya 250 kg körül mozgott, addig a kassai mészárszékekben a 17. század közepén átlagosan 500 kg-os állatokat vágtak.

A legeltető állattartás kiterjedt városhatárokat igényelt; ezek az Alföldön, különösen a török kor falupusztulásai nyomán rendelkezésre is álltak. Így még az extenzív hasznosítás mellett is jelentős népességtömörülések kialakulását tették lehetővé. Debrecen az egész Kárpát-medence legnépesebb települése volt a 16–18. században, a 16. század közepén 12 ezren, a 17. század második felében mintegy 15 ezren lakták (lásd fenn Kassa, Sopron, Pozsony lakosságszámát!). Szegeden a 17. század közepén 1322 adózó családfőt írtak össze, ami 5,5–6 ezer lakost valószínűsít. A 2. táblázatban a korszak mezővárosainak lakosság-számáról közlünk adatokat. A táblázathoz fűzött megjegyzések arra is rávilágítanak, hogy még a viszonylag biztonságosabbnak mondott mezővárosok lakosságszáma is meglehetősen rövid idő alatt és drasztikus értékben megváltozhatott, ami ugyancsak igazolja a Hódoltság kiszámíthatatlan viszonyairól, a hódoltsági sors „forgandóságáról” mondottakat.

2. táblázat

A 16. század végének becsült lakosság számai török adójegyzékek alapján

Mezőváros	Összeírt család fő	Becsült lakosság szám	Kivetett adó (akcse)
1. Kecskemét (1580) ²	1 086	6 516	30 000
2. Makó (1579)	710	4 260	190 900
3. Szeged (1578) ³	704	6 224	760 941
4. Jászberény (1570)	580	3 480	164 620
5. Ráckeve (1580) ⁴	499	2 994	174 484
6. Békés (1579)	456	2 736	146 290
7. (Mező)túr (1591)	399	2 394	292 750
8. Simánd (1579)	331	1 984	123 544
9. Vásárhely (1578)	281	1 686	161 466
10. Okod (1579) ⁵	267	1 602	72 615
11. Vác (1580)	259	1 554	5 904 733 ⁷
12. Rékás (1579) ⁵	257	1 542	215 645
13. Cegléd (1580)	228	1 368	93 000
14. Nagykőrös (1580)	227	1 362	95 000
15. Beeskerek (1579)	222	1 332	71 775
16. Zombor (1578)	196	1 176	14 540
17. Temesvár (1579) ⁶	193	1 158	38 925
18. Solt (1578)	176	1 056	117 400 ⁷
19. Gatáj (1579) ⁵	171	1 026	65 942
20. (Duna)Pataj (1578)	160	960	55 575
21. Gyula (1579)	159	954	54 110
22. Földvár (1580)	144	864	1 491 380 ⁷
23. Tiszabecse (1579)	140	840	110 230
24. Halas (1578)	138	828	125 000

1 = 6-os szorzó alkalmazásával; 2 = Kecskeméten 10 év múltán már csak 535 családfőt írtak össze; 3 = 1546-ban még 1203 családfő; 4 = 1562-ben még 746 családfő; 5 = a temesvári vilajet területén; 6 = 1554-ben még 563 családfő; 7 = vásár- és vámjövendelmek

Forrás: a szerző szerkesztése, részben Csorba György adatai

(Néhány további példa: Csongrádnak 1546-ban még 417 adófizetője volt, később viszont nem szerepelt az összeírásokban. Szentesen 113-an adóztak a 16. század végén, Szabadkán csupán 48-an, Kalocsán 53-an.) Halast nem számítva hiányoznak az összeírásokból a kun-sági települések is.

A táblázatban közölt lélekszámadatok a kor viszonyai között városi méretű néptömrős-
lések. Kérdés, hogy ezek a népes települések *rendelkeztek-e a kor kívánalmainak megfelelő
városi funkciókkal?* A középkori, kora újkori viszonyok között a városi lét elengedhetetlen
attribútuma volt az *autonómia*, lakóiknak a jobbágyi kötelekeztől való mentessége, a „bel-
igazgatás” szabadsága. A mezővárosi autonómia mértékéről korábban megállapítottuk,
hogy a mezővárosi polgárság de jure jobbágyi sorban élt ugyan, ám de facto bírt akkora
autonómiával, amely lehetővé tette számára a város szerepének gyakorlását. Ami a föld-

rajzi – funkcionális – kritériumokat illeti, úgy véljük, hogy az Alföld területe nem képezett várostalan tájat a hódoltság idején sem, ha a „klasszikus” földrajzi kritériumrendszert vesszük alapul, vagyis hogy a város a földrajzi munkamegosztásban elfoglalt pozíciója alapján a lakosság nem mindennapi szükségleteit kielégítő intézmények, tevékenységek, funkciók koncentrálódásának a helyszíne, a csere helyszíne, *központ*. Az adott korban a „központi szerepkör” elsősorban ipari (kézműves!) tevékenységet jelentett, ennek bizonyos koncentrációját és a csere helyszíneit, hetipiacot, vásárokat, kereskedő-tözsérek tevékenységét, valamint bizonyos ritkábban előforduló, igénybe vett intézményeket, (magasabb szintű) iskolákat, írástudókat, könyvnyomtatást, patikákat, seborvosokat és így tovább.

Ami a kézművesek arányát illeti, az alföldi városokban általában a lakosság számához mérten kevesebben dolgoztak, mint a szabad királyiakban, de e téren is találkozhatunk kiemelkedő arányokkal; Debrecenben egy 17. századi összeírás szerint a családfők 51%-a élt iparból, további 12%-a *kereskedelem*ből; *arányuk Ráckeven 29, Kecskeméten 19%*. A mezővárosi kézművesek száma azonban megközelítette – elérte a dunántúli-felföldi szabad királyi városokban dolgozókéét. Debrecen a 17–18. században a Kárpát-medence legtöbb kézművest foglalkoztató települése volt. A város kereskedelmi tevékenységét már vázoltuk; vásárain jóformán az egész Kárpát-medence kereskedői megjelentek, lengyel, osztrák, török, balkáni kereskedők mellett. Kétségtelen viszont, hogy az alföldi városok *településképe* merőben eltért a dunántúliakétól, és ez a „messziről jött embereket” megtévesztette. Nem védte őket városfal, a templomon, egy-két tartósabb anyagból készült középületen kívül falusias kinézetű, nád- vagy zsúpfedezésű házakban, nemritkán veremházakban éltek a mezővárosiak, azok sűrűn, rendszertelenül épültek, utcák sem nagyon fordultak elő, kiváló terepet kínálva a gyakori tűzvészeknek. Az 1715-ös adóösszeírás készítői meg is jegyezték Debrecenről, hogy a házak „nem hasonlóak más szabad királyi városok házaihoz, melyek boldogabb időkben épültek”.

A mezővárosokon kívül viszont kevés város „működött” a török által elfoglalt területeken; Pest, Buda, Gyula, Szolnok, Temesvár, Eger, Hatvan, Szigetvár török katonavárosok, szandzsákszékhelyek, európai értelemben vett polgárság nem vagy alig élt bennük, lakóik többségükben balkáni jövevények.

A törökök ideje a 17. század végére „telt ki” Magyarországon. A Szent Liga – a Habsburg Birodalom, Lengyelország, Velence és a pápaság szövetsége – hadai 1686-ban visszavívták Budát, 1688-ra a Hódoltság majd teljes területe a kezükbe került, és az 1699-es úgynevezett karlócai béke véget vetett a török világnak a Kárpát-medencében. (A Tisza–Maros között csak 1718-ban adta fel a török.)

Új korszak kezdődött a Magyar Királyság életében.

1.4. Az újjáépítés évtizedei; városfejlődés 1711–1787 között

A törökellenes felszabadító háborúk, a Thököly- és Rákóczi-szabadságharc betetőzte a török kor pusztításait a Kárpát-medencében (Thököly csapatai elsősorban a Felföldön harcoltak, Rákócziéi ugyancsak a Felföldön és a Dunántúlon). Leginkább azonban ismét az Alföld szenvedte meg ezeket az évtizedeket. Ekkor időlegesen elnéptelenedtek oly népes mezővárosok, mint Hódmezővásárhely és Makó, az egész Kunság; még Nagykőröst és Kecskemétet is felprédálták a Rákóczi-szabadságharc idején a császári zsoldban álló rákok.

A háborúk elülte után az élet végső soron a kétszáz évvel korábbihoz hasonló geopolitikai helyzetben indult újra, de az Ausztriától való függés felerősödött és tartósnak ígérkezett. Az egykori Magyar Királyság nem nyerte vissza közjogi egységét; Horvátország a magyar korona országának számított ugyan, de közvetlenül Béctől függött. Erdély nagyfejedelemség formájában külön tartományi státuszban maradt, a Délvidéken pedig egy sor, közvetlenül a bécsi haditanács által irányított úgynevezett határőrvidéket szerveztek. Magyarország politikailag-gazdaságilag erősen függött a Habsburg uralkodótól, illetve Ausztriától, amely maga is a periféria jellemvonásait mutató államalakulat volt.

Általános tendenciaként jelentkezett Magyarországon a „*refeudalizáció*”; a rendiség-feudalizmus állásainak megszilárdulása, és felerősödött az állam befolyása a gazdasági életben és a településfejlődésben. A nemesi vármegye és a földesurak visszatértek a volt Hódoltság területére. 1702-ben a bécsi kamara elzálogosította a tulajdonába került Hármaskerületet a Német Lovagrendnek. Nagyarányú rekatolizáció zajlott az országban; a korábban „forradalmas” protestáns egyházak „konszolidálódtak”, betagozódtak a rendi társadalomba. Az agrárkonjunktúra, a megszilárdult „rend” a földesurakat terményfeleslegeik növelésére ösztönözték; saját kezelésű – majorsági – földjeik növelésére törekedtek, ezzel szükségessé vált a robotterhek fokozása; megkísérelték mezővárosaik kiváltságainak megnyirbálását.

Közben Nyugat-Európában a 15–16. század fordulóján jelentkező, a tőkés gazdálkodás kezdeti formáit „kitermelő” folyamatok kiteljesedtek, a tőkés jellegű termelés uralkodóvá vált, a jobbágyok szabad parasztokká vagy bérmunkásokká váltak – legalábbis de facto –, a tőkés szervezeti és üzemi formák általánosan elterjedtek, megjelentek a „valódi” gyárak, előrehaladt a technológiai fejlődés. Növekedtek a Kárpát-medencei és a nyugat-európai gazdaság közötti fejlettségbeli különbségek. Magyarországon azonban a török kiűzését követően nem is a gazdaság „elmaradottsága”, a Nyugathoz való felzárkózás kérdése volt a legégetőbb probléma, hanem a két évszázados háborús állapotok következményeinek felszámolása; a *18. század Magyarországon az újjáépítés százada*.

Az újjáépítés leglátványosabb eredménye, egyben feltétele a megfogyatkozott népesség pótlása volt, a lakosság igen egyenlőtlen területi eloszlásának – a felföldi, határ menti vármegyékben relatív túlnépesedés, a Dél-Dunántúlon, az Alföldön, a Partium egyes tájain és a Délvidéken igen gyér lakosság, égető munkaerőhiány – kiegyenlítése. A munkáskezek hiánya, a népesség egyenlőtlen megoszlása hatalmas méretű migrációt generált, egyrészt külső országokból a Kárpát-medencébe, másrészt azon belül egyes tájak között. A migráció részben szervezett akciók keretei között történt, részben spontán módon, egyénileg. A gyér lakosságú területek újraneépítése egyaránt érdeke volt az államnak, a birtokosoknak, és előnyökkel járt az áttelepülők számára is: bőséges termőföld, adókedvezmények, lazább feudális függés várta őket új hazájukban. Telepített az „állam” is; az 1723-as országgyűlés szorgalmazta a telepítéseket, 6 éves adómentességet garantáltak, toborozták az új életre vállalkozókat az örökös tartományokban, a Német-római Birodalom területén. Különösen nagyarányú állami telepítési akciók folytak a kamara tulajdonában és igazgatása alatt álló Bánátban (Tisza–Maros köze), ahol a távozó török szinte teljesen néptelen, „tulajdonos nélküli” tájat hagyott maga után 1718-ban.⁴³ Magánföldesurak is szerveztek telepítési akciókat megművelésre váró birtokaikra, ugyancsak adókedvezményekkel csábítva a túlnépesedett megyék szegénységét. De érkeztek „egyéni vállalkozók” is; velük elsősorban a városok megfogyatkozott népessége gyarapodott. Becslések szerint a Németföldről érkezők száma a 18. században 3 millió körül alakult. A telepítések és a természetes szaporodás eredmé-

nyeként a II. József által elrendelt első magyarországi „modern” népszámlálás – tehát már nem adóösszeírás – az egész – jogilag ugyan nem egységes – Magyarország területén 9 és fél, a szűkebb értelemben vett országhatáron 6 és fél millió lakost talált. A népsűrűség megközelítette a 30 fő/km² értéket, de továbbra is jelentős területi különbségek maradtak fenn; Zemplén–Borsod–Nógrád–Komárom–Veszprém–Zala és az ezekről északra eső megyékben az országos átlagot meghaladta a népsűrűség (Trencsénben, Nyitra és Pozsony vármegyékben a 40 fő/km² értéket is), az Alföld legtöbb táján viszont 20 fő alatt maradt. De a 18. század végére már annyira előrehaladt az ország – benne az Alföld vagy a Délvidék – újraneépődése, hogy újraszerveződhetett a gazdasági élet, valamint a településállomány és -hálózat is.

Az *ipar és kereskedelem* terén a 18. század nem hozott lényeges változást az országban. A tőkés vállalkozások – néhány szerény, rövid életű próbálkozást leszámítva – a 18. század végére sem jelentek meg a Kárpát-medencében.⁴⁴ Egy 1784/86-os iparstatisztikai felmérés ugyan 60 „ipari üzemet” sorolt fel Magyarországon (ebből 19 az üveg- és majolikaiparban, 7 a vasiparban és 5 a papíriparban működött), ám ezek az üzemek, kevés kivételtől eltekintve szervezettségükben még a manufaktúrák szintjét sem érték el, gyakran robotmunkával üzemeltették azokat. *Mérei Gyula* szerint: „Az üzemek túlnyomó része kezdetleges technikával, munkamegosztással dolgozott. Többségükben voltak a kézműipari műhelyek kereteivel azonos nagyságú vagy azt alig meghaladó üzemek [...] Az üzemszervezet kerete többnyire az egyszerű tőkés kooperáció, de lassan megnő a manufaktúra kezdetleges [...] keretében dolgozó üzemek száma is. Számos üveghuta, papírmalom, részben földesúri vashámor jobbágyi munkát is igénybe vett” (MÉREI 1983). Miután ezek a kezdetleges üzemek, vashámorok, huták többnyire vagy földesúri, vagy kamarai birtokokon létesültek, gyakran csak laza kapcsolatban álltak a településekkel, a városfejlődést egyáltalán nem befolyásolták. Az ország iparcikkszükségletét továbbra is a céhes keretek között működő kézműves műhelyek állították elő, vagy importból fedezték azt. A kézműiparosok túlnyomó többsége egyedül dolgozott műhelyében, a helyi piacra termelt, kapcsolatai, gondolatai sem terjedtek túl vásározási körzetén. Így a városok gazdasági bázisa esetenként bővült ugyan, de jellege nem változott. (Legfeljebb az feltűnő, hogy egyre több kis mezővárosban vagy akár községben is megjelentek a céhes iparosok, csökkentve a nagyobb városok „életterét”).

Mozgalmasabban alakult az Alföld településállományának a sorsa. Lassan megváltozott az agrártermelésük szerkezete. Több ok együtthatásaként – az újraéledt települések szűkítették a mezővárosok határát, kevesebb pusztát lehetett bérelni, fogyott a legelőterület, növekedett a gabona iránti igény, ugyanakkor csökkent a külföldi élőmarha-kereslet stb. – növekedett a gabonatermelés aránya a nagyállattartás rovására. Míg a 18. század elején a kivitelből még mindig 50% felett részesedett az élőállatexport, addig ez az érték a századvégre 30–33%-ra esett vissza, és a gabona már ekkor 18–20%-os részesedést ért el. A 18. század utolsó harmadától kezdődően a legjelentősebb városfejlesztő tényezővé a gabona felvásárlása, kereskedelme, szállítása lépett elő. A 18. században bővült a településállomány; az Alföld töröknek hódolt területén és annak határzónájában a század elején mintegy 200 települést laktak (nem számítva most a Nyírség, a Bodroghöz, a Mátraalja és Bükkalja településeit). Az 1784/87-es népszámlálás idején ezen a területen 520–525 község és város létezett; vagyis közel megháromszorozódott a települések száma, de a növekedés lassú ütemű volt, és nem éledt újjá a hódoltság előtti, amúgy is meglehetősen ritka település-

állomány. Ez az alföldi településállomány további alakulása szempontjából meghatározó jelentőségű volt.

Ami mármost a városállomány alakulását illeti, a török utáni évek állományáról, a „kivánduló állapotról” *Gyimesi Sándor* történész kutatásainak eredményeként rendelkezünk adatokkal. A szerző vizsgálatai során eltekintett a települések jogállásától, a funkcionális értelemben vett városállományt és hierarchiát kívánta számba venni a települések által ellátott városi szerepkörök „feltározása” segítségével, az 1715/20-as összeírások alapján (lélekszám, az iparosok száma, a kulturális és közigazgatási intézmények jelenléte vagy hiánya alapján). E mutatókat figyelembe véve mindössze 77 városi szerepkörű települést talált az ország területén (Erdély, Horvátország és a határörvidékek nélkül). A funkcionális értelemben vett városok szinte kivétel nélkül a Szombathely–Székesfehérvár–Buda–Eger–Kassa–Bártfa vonaltól északra helyezkedtek el. E 77 város közül 13 tartozott a városok élvonalába (az első hierarchiaszintbe); az Alföldön (és a Dél-Dunántúlon) mindössze 2 város került ebbe a kategóriába, Debrecen és Szatmár-Németi, igaz, a városhierarchia élén Debrecen(!) állt. Az Alföldön a másodrendű városok közé is csak 2 település került, a Debrecen után legjelentősebb mezőváros, Kecskemét, és a később nagy karriert befutó Arad, valamint itt említhető a táj határán fekvő Pest és Eger. Nem volt kedvezőbb a Dél-Dunántúl – Zala, Somogy, Baranya és Tolna megyék – helyzete sem; mindössze 2 település, Pécs és Kanizsa látott el városi szerepkört. A Debrecenről eddig mondtak alapján is feltűnő, hogy a 18. század elejének városhierarchiája élén Debrecen állt, és csak őt követte Pozsony, Győr és a „poraiból” épp csak alig feltámadt Buda. Debrecen előkelő helyezése azt sejteti, hogy az alföldi mezővárosok is magukban rejtették azt a lehetőséget, hogy a tradicionális megítélés szerint a városi lét magas szférába is bekerüljenek. Erre utal Gyimesi vizsgálatának azon eredménye is, hogy a jelentősebb alföldi mezővárosok közül viszonylag sok funkcionális értelemben is városnak bizonyult a 18. század elején (Jászberény, Cegléd, Nagykőrös, Szentes, Hódmezővásárhely, Makó, Zombor, Szabadka, Kunszentmiklós, Gyöngyös, Nagykálló). Ugyancsak feltűnő, és a középkori városállomány továbbélésének bizonyítéka, hogy jó néhány, a 18. század elején számba vehető városi funkciókkal rendelkező település a későbbiek folyamán eljelentéktelenedett, legfeljebb a városhierarchia 3–4. vonalába szerényedett (Nezsider, Somorja, Bazin, Modor, Galgóc, Szakolca, Ótúra, Vágújhely, Privigye, Rajec, Csetnek, Jolsva, Szikszó, Nagykálló stb.).

A városok lélekszáma továbbra is „középkorias”; 1720-ban Budán 1486, Debrecenben 1070, Selmecbányán 1019, Komáromban 932, Pozsonyban 814, Győrben 808 adózó háztartást írtak össze, ez maximum 9 ezres lélekszámot adhat ki Buda esetében (igaz, a városban nagyszámú katonaság is tartózkodott), de például Kassán – ha hinni lehet az összeírásnak – csak bő 1,5 ezren, Nagyszombatban és Besztercebányán 2 ezren éltek és így tovább; a 77 városnak bizonyult településen átlagosan 312 adózó háztartás jutott egy-egy városra; ez az érték a nem adózó nemesekkel, egyháziakkal, a szegényekkel együtt is legfeljebb 2 ezres átlagos lélekszámra enged következtetni. Az ország funkcionális értelemben vett városaiban az összeírt adózó háztartások 17,6%-a élt; ezt az értéket fogadhatjuk el az adott időpont urbanizációs szintjének (városodottsági értékének).

A „kurta” 18. században (1711–1787) viszont meglehetősen gyorsan emelkedett a Kárpát-medencei városok lélekszáma; az 1784/87-es népszámlálás már 8 olyan települést talált az országban, amely 20 ezer főnél népesebb volt. A legtöbbet Debrecen lakták, 29 153-an, Pozsonyban 26 899, Budán 24 873, a mezővárosi „rangban” lévő Kecskeméten 22 626 la-

kost regisztráltak, és 20 ezer főnél népesebb volt Pest, Szeged, Szabadka és Selmecbánya. Hozzájuk csatlakozott ugyancsak 8 10–20 ezer lakost számláló város (Eger, Győr, Miskolc, Hódmezővásárhely, Zombor, Sopron, Komárom, Székesfehérvár). A viszonylag gyors népességnövekedés egyrészt az ország újjáépítéséhez kapcsolódik; a megnövekedett népesség városi javak iránti igénye értelemszerűen növekedett, az iparcikkek – egyáltalán a városi szolgáltatások – kereslete nőtt, ahogy a vásárlóerő is. Bővült a városi szolgáltatások köre, jelentősebbekké váltak a kulturális, igazgatási funkciók. A mezőgazdasági termelés intenzívebbé vált, növekedett a munkáskezek iránti igény, ez elsősorban az alföldi mezővárosok népességszámát gyarapította. (Noha jó néhány város szőlőtermelése, borgazdasága ugyancsak számos munkáskezet igényelt.) Mindeközben, mint említettük, az országhatárokon túlról nagyszámú „városi elem” érkezett az országba; a városok népességgyarapodása ebből a forrásból is táplálkozott.

A városok népességszám-gyarapodása nyilvánvalóan hatott intézményekkel való ellátottságukra; egy 20 ezres népességtömörülés sokrétűbb és nagyobb volumenű városi szolgáltatást igényelt, mint egy 1–3 ezer lakosú középkori város. Ezzel együtt is állítható, hogy a 18. században a középkor végi, rendies elemekkel áthatott városállomány éledt újjá.

A *jogi városállomány* (számbeli) alakulása ezeket a folyamatokat tükrözte. A török kiűzése után a Hódoltság korábbi szabad királyi városai (Buda, Pest, Fehérvár, Szeged, Esztergom, Temesvár) fokozatosan kikerültek a katonai igazgatás alól, és visszakerültek a civitasok soraiba. De az újjáépítés, a városi népességszám gyarapodása, a városi funkciók bővülése ellenére a szabad királyi kiváltságok adományozása visszafogott, a rendies aktorok ellenállásába ütközött (korábbi földesuraik, a püspöki városok esetében az egyház, a rendi országgyűlés). Győr a győri káptalannal folytatott hosszas pereskedés eredményeként 1743-ban nyerte el – újra – a szabad királyi rangot. Zombor és Újvidék 1747-ben, illetve 1748-ban vált szabad királyi várossá. Az általunk választott korszakhatár végén, 1790/91-ben cikkelyezte be az országgyűlés Temesvár, Szabadka, a horvátországi Pozsega és Károlyváros, valamint az erdélyi Erzsébetváros és Szamosújvár szabad királyi rangját.

1.5. Előjátékok a polgári városok színrelépéséhez; 1787–1867

A várostörténeti korszak kezdeti évének az első, modern magyarországi népszámlálás évét, 1784/87-et választottuk. A II. József-féle népszámlálás azonban nemcsak adatforrás volta, a későbbi változások „mérésének” bázis volta miatt felel meg korszakhatárnak, hanem azért is, mert ön maga is megnyilvánulása egy szemléletváltozásnak: a középkorias államvezetési gyakorlatból a felvilágosodás, a merkantilizmus, a racionalizmus hatására a „modern” államvezetés, társadalomirányítás felé tett fontos lépésnek, a népszámlálással egy időben végrehajtott, a Habsburg Birodalom tartományainak pontos képét megrajzoló térképezési munkálatokkal együtt (I. katonai felvétel). A Birodalom lakossága számának, demográfiai szerkezetének, „humánpotenciáljának”, valamint a térbeli „viszonylatoknak” megismerése nélkülözhetetlen kiindulópontját képezte az államvezetés tovább nem halogatható reformjainak, a merkantilista-racionalista törekvéseknek, az állam katonai ereje felmérésének. Ezek a most már a bécsi udvarnál is jelentkező (új?) eszmék számos közvetlen és közvetett hatást gyakoroltak a magyarországi településfejlődésre is. S mindez párosult a gazdaság, a mindennapi élet lassú, de hosszabb távon messzemenő hatásokat kiváltó változásaival,

amelyek a feudális, rendi társadalomból átvezették az országot, társadalmát a tőkés, polgári viszonyok közé. Korábban azt állítottuk, hogy a 18. századi rekonstrukciós folyamatok végül is a középkor végi állapotok helyreállítását eredményezték a Kárpát-medencében. A 18. század második felében (az utolsó harmadában?) azonban már jelentkeztek azoknak a mélyreható változásoknak az előjelei, első megnyilvánulásai, amelyek aztán egy új társadalmi formációt eredményeztek.

Az államigazgatás részéről megnyilvánuló racionalizációs törekvések legszembeötlőbb megnyilvánulásai az állam- és a közigazgatás területi rendszerének modernizálására tett intézkedések voltak. Már *Mária Terézia* uralkodása idején törvény rögzítette a megyeszékhelyekkel szembeni követelményeket (addig a megyék székhelyei – pontosabban a megyegyűlések színhelyei – nem rögzültek egyértelműen); bennük állandóan működő hivatalokat kellett szervezni – alispáni hivatal, levéltár, házipénztár, börtön stb. –, ezek elhelyezésére középületeket emelni, ami a megyeszékhelyek rögzülésével járt, és felértékelte a megyeszékhelyek településhálózati pozícióit. A megyeszékhely szerepkör majd a sokfunkciójú polgári közigazgatás kialakulása után gyakorolt alig túlbecsülhető szerepet egyes települések fejlődésére. *II. József* uralkodásáig (1780–1790) a magyar kormányservek Bécsben vagy Pozsonyban működtek, ez utóbbi városban ülésezett az országgyűlés is. Már 1777-ben átköltöztették a nagyszombati (jezsuita) egyetemet Budára (majd Pestre); *II. József* felismerte, hogy az államigazgatás országos szervezeteinek hatékony működését segíti, ha az igazgatott területen, annak jól megközelíthető városában nyernek elhelyezést. 1784-ben a magyar kormányserveket (helytartótanács [tulajdonképpen kormányhatóság], főhadparancsnokság, országos levéltár, kamara [pénzügyigazgatás]) Budára telepítették, csupán az országgyűlés ülésezett továbbra is Pozsonyban. Ezzel az intézkedéssel Pest-Buda újra az „ország közepévé”, államigazgatási-szellemi központjává vált, és az ikerváros elindult a magyarországi városhálózatban elfoglalt hegemon pozíció felé vezető úton (egyes vélemények szerint a „vízfejjé” válás felé). A 19. század elején felbuzgó nemzetiérzés-hullám is Pest-Budában látta a nemzet egészét szolgáló intézmények legmegfelelőbb helyszínét; itt létesült a Nemzeti Kaszinó, a Múzeum, a Színház, a Tudós Társaság (a Tudományos Akadémia elődje), a Nemzeti Képcsarnok stb. A korábban nemesi kúriákban, vidéki városokban – nemritkán alföldi mezővárosokban – tevékenykedő irodalmárok is egyre inkább „behúzódtak” Pest-Budára. Pest már a 19. század első harmadában polgári várossá alakult, egyre inkább a gazdagodó vállalkozók, a céhes kötöttségekkel szakító kereskedők, lateinerek munka- és lakóhelye, megjelentek falai között az első „valódi” gyárak – és persze velük együtt az ipari munkásság –, egyre színesebb városi élettel, polgári kultúrával, szellemi műhelyekkel. Pest rohamos növekedése, modernizációja strukturális változásokat idézett elő az ország településhálózatában; előrehaladt a városállomány integrálódása.

Ha nem is ilyen robbanásszerűen és látványosan, de az ország más régióiban, városokban is megjelentek a kapitalizmusra jellemző városfejlesztő tényezők. Magyarországon e téren a kereskedelem szerepe megelőzte a gyáriparét, az „ipari forradalom” hatásait. „[A] kapitalizmus kialakulásának következményei a közép-kelet-európai területeket éppen a kereskedelem útján érték el először, még mielőtt iparuk, sőt általában termelésük tőkés kialakulása jelentős lépéseket tett volna. A kapitalizmusnak a városhálózatot átalakító hatása így bizonyos fokig megelőzte magának a tőkés termelésnek a kibontakozását” – állapította meg *Gyimesi Sándor* (1975). Magyarországon is a kereskedelem terén lehetett legkorábban túllépni a céhes kereteken. Ez a „modern” kereskedelem a Kárpát-medencében elsősorban

az agrártermékek felvásárlását, tárolását, szállítását és esetleg feldolgozását, majd exportját jelentette, de most már (a 18. század végétől) nem a lábon hajtott élőállat kivitelét, hanem a szállításiigényes gabona és gyapjú kivitelét (a 18–19. század fordulóján értékét tekintve a gyapjú került az első helyre).⁴⁵ A gabonakereskedelem csomópontjainak lokalizálása terén kulcsfontosságú tényezővé léptek elő a szállítási lehetőségek (a termőhely–piac közötti távolság, a tömeges szállítás lehetősége az adott korban, viszonyok között), ezért először a felvevőpiacokhoz (Bécs, Ausztria, esetleg Ausztrián keresztül Nyugat-Európa) közelebb fekvő kisalföldi, északnyugat-dunántúli városok – többségükben mezővárosi jogú települések – kapcsolódtak be a gabona- és gyapjúkereskedelembé: Pápa, Tata, Moson, Magyaróvár, Keszthely, Szombathely, Nagykanizsa, Komárom. Ezek a városok ráadásul többnyire kiterjedt nagybirtokok uradalmi központjaiként is funkcionáltak, és a 18. század végén, a 19. század elején dinamikusan fejlődtek, növekedtek; Pápa a városi szerepkörök tekintetében megelőzte megyebéli riválisát, Veszprémet, Szombathely Kőszegét, Keszthely és Kanizsa Zalaegerszeget stb.

Mivel a gabona iránt támasztott igény a 19. század első egy-két évtizedében már meghaladta az Ausztriához közel fekvő országrészek gabonafeleslegét⁴⁶ – folytak az úgynevezett napóleoni háborúk, a felduzzasztott létszámú katonaság ellátása sok gabonát igényelt –, egyre távolabbi, alföldi, mezőföldi, dél-magyarországi gabonafelesleggel rendelkező tájat kellett bekapcsolni a „gabonabizniszbe”. Mivel, mint említettük, a gabona tömeges szállítását akkor kizárólag vízi úton lehetett biztosítani, így aztán a „gabonabiznisz” a Duna mentén nyomult kelet, majd dél felé; Moson, Győr, Komárom, Esztergom (Párkány), Vác, Pest, majd Dunaföldvár, Baja, Mohács, Apatin, Újvidék vált gabonakikötővé és kereskedővárossá. Az 1802-ben megnyitott Ferenc-csatorna (a Duna és a Tisza, Bezdán és Bácsföldvár között; ma Szerbia), valamint a Temesközön átfolyó Béga folyónak Temesvárig való hajózhatóvá tétele megnyitotta Bácska és a Bánság gabonája előtt is az utat a felvevőpiacok felé; Szeged, Törökbecse, Zombor, Zenta, Arad, Temesvár, az árvízmentesítés előtt vízi úton is elérhető Hódmezővásárhely és egy sor kisebb város élvezhette ennek eredményeként a gabonatermelés és -kereskedés városfejlesztő hatásait. A hajózási technika változása, a vasúthálózat kiépítésének előrehaladása befolyásolta a hajózható vízi utak mentén fekvő városok forgalmát, pozícióját.⁴⁷ (Például Baja a 19. század első felének-kétharmadának legjelentősebb délvidéki gabonakikötője, a vasúthálózat kiépülése után azonban forgalma jelentősen csökkent.) Mindez azt eredményezte, hogy a 18. század végén, a 19. század első felében a városfejlődés súlypontja a Kisalföldre és a Dunántúlra, valamint a Délvidékre esett, de az Alföld mezővárosai is – többnyire még a hagyományos keretek között maradván – tartották még korábbi lendületüket, növelték népességüket. Viszont a Felföld és Erdély városfejlődése tartósan stagnált. (Amihez hozzájárult az itteni nemesfémhányák termelésének visszaesése is.)

A 19. század első felében még mindig a kézműipar látta el a hazai iparcikkszükséglet túlnyomó részét (és az iparcikkimport). Meglehetősen gyors ütemben növekedett a kézművesek száma a 19. század első felében, 1785-ben 30 921 céhes iparost írtak össze, számuk az 1830-as évek végére 311 ezer főre emelkedett; a szabad királyi városokban minden 3-4., a legfejlettebb mezővárosokban minden 5., a kevésbé iparosodott mezővárosokban minden 20. családfő dolgozott céhes iparosként; tehát a fejlettebb városok polgárságának még mindig jellegadó rétegét képezték a kézművesek, ha vagyonuk, presztízsük, a városok életében játszott szerepük alapján már nem is tartoztak a városi polgárság élvonalába. A céhes

ipar „fejlettségének” egyik mérőszámát az egyes településeken fellelhető iparágak száma képezte; például Pesten 150–160 iparágat (!) tartottak nyilván, az oly fejlett városokban, mint Győr, Sopron, Székesfehérvár, Pécs, 60–80 iparágat. Ám a kézműipari termelés jellegeiben, szervezetében alig történt változás az évszázadok során; még 1846-ban is egy-egy mesterre 0,4 segédszemélyzet jutott. A 18. század legvégétől azonban már felbukkantak Magyarországon a tőkés ipar különböző formái, különösen a hadimegrendelések teljesítése terén, kezdetben még a céhes keretek álcái mögött. A kooperáció egyik formáját képezte a „klasszikus” kiadatási rendszer, a manufaktúraszerű üzemszervezetek, de a 19. század első évtizedeiben már megjelentek a „valódi” gyárak is, a gőzgépek, a gépi berendezések. Fényes Elek statisztikus a polgári forradalom előtt két évvel 528 üzemet vett számba; ám például 1841-ben a hivatalos statisztika szerint mindössze 11 gőzgép „tartotta mozgásban” a magyarországi gyáripart (meg a néhol rendelkezésre álló vízi energia). A gyárjellegű üzemek között már több, később jeles és hírnévre szert tett vállalat is felbukkant, mint a vasiparban a 19. század első évtizedében létesült Murányvölgyi Unió és a Rimai Koalíció (a későbbi Rimamurány–Salgótarjáni Vasmű), a Goldberger-féle kékfestőüzem, az 1836-ban üzembeállított Óbudai Hajógyár (1840-ben már mintegy ezer alkalmazottat foglalkoztatott), az alig néhány évvel később felépített Pesti Hengermalom, Ganz Ábrahám vasöntődéje, a gácsi posztógyár és így tovább. Az államvezetés és a közvélemény is a „gyárügy” mellé állt; az 1840-es ipartörvény a céhek gyárlétesítést fékező törekvéseit számolta fel; 1842-ben jelentette ki Kossuth Lajos, hogy: „A nemzet ipar nélkül félkarú óriás.” Ugyanakkor hangsúlyoznunk kell, hogy a gyáripar megjelenése és terjedése ekkor még korlátozott mértékben járult hozzá a városok növekedéséhez-fejlődéséhez; egyrészt a nagy nyersanyagigényű iparágak – bányászat és kohászat, faipar, cukorgyártás, szeszgyártás stb. – a nyersanyaglelőhelyek közelébe telepedtek, gyakran még a településektől is függetlenül, másrészt a „fábrikák” alapítói-tulajdonosai javarészt nem a városi polgárok közül kerültek ki – még a tőkével rendelkező terménykereskedők is ritkán vettek részt közvetlenül a gyáralapításokban –; 1830–1848 között a gyáripari jellegű üzemek háromnegyede földbirtokosok tulajdonában – és uradalmaik területén – állt, többet pedig az állam (kincstári birtokokon) létesített. Városokba jobbra csak a közvetlenül a fogyasztópiacra termelő üzemek települtek, a textil- és ruházati ipar, a malmok. Regionális szinten a Felföld (gyár) ipara növekedett a legnagyobb mértékben (szén- és vasérclelőhelyek, az ekkor még fontos energiaforrás, a fa tömeges jelenléte). Kifejezetten „városgyarapító” ipar koncentrálódása 1848 előtt tulajdonképp csupán Pesten említésre méltó. (A gyáripari üzemekben dolgozók számát Fényes Elek 1846-ban 23 400 főre becsülte.) Erdélyben a Szászföld posztósai többnyire manufaktúrákban dolgoztak.

A fenti folyamatok hatása a magyarországi városállományra (a 18. század derekáig) sokrétű.

A jogi értelemben vett városállomány ebben az időszakban alig gyarapodott; szabad királyi városi rangra csupán 3 további település tett szert: Pécs (1785), Eszék (1809) és Arad (1826). E városok kiváltságait azonban az országgyűlés nem hagyta jóvá (nem „cikkelyezte be”) 1848-ig. 1787 és 1846 között a szabad királyi városok lakossága 442 ezerről 706 ezerre, kerekén 60%-kal növekedett. Jelentős, de nem kiugró növekedés.

A *mezővárosok számának* alakulását már nehezebb számba venni; például Erdélyben a települések jogállása a magyarországitól eltérően alakult. Mindenesetre egyes források

szerint 1786-ban 731 mezővárosi jogállású település létezett a Kárpát-medencében, ebből 588 a szűkebb értelemben vett Magyarországon, 64 Erdélyben, 38 Horvátországban. Ez a szám 1840-re 913-ra emelkedett (Magyarország 772, Erdély 60, Horvátország 81). Ezen települések jelentékeny hányada azonban városi szerepkörökkel nem – a korabeli megítélés szerint sem – vagy alig rendelkezett.

Az itt tárgyalt időszak alatt egy „új” jogi kategóriába sorolható településtípus is megjelent az országban, a *megváltakozott mezőváros*; ezek földesurukkal való megegyezés alapján feudális járandóságait egy összegben és a jövőre nézve is megváltották, a továbbiakban nem álltak földesúri hatalom alatt, kikerültek a nemesi vármegye hatásköre alól is. De facto „szabad városok”, de jogilag nem kerültek a királyi városok közé. A megváltakozás procedúrája néhány város esetében már a 18. században is végbement vagy megkezdődött (Rimaszombat már 1790-ben megváltakozott, Nagykőrös 1758-ban tette meg az első lépéseket a megváltakozás felé, végül 1820-ra vált „szabad várossá”). Végül 1848-ig – amikor is a jobbágyság megszüntetésével a mezővárosok jogi feltételei megszűntek – 51 mezőváros váltotta ki magát a földesúri tulajdonból, köztük a legtehetősebbek, mint Kecskemét, Nyíregyháza, Szentés, Hódmezővásárhely, Gyula, Csongrád, Nagykikinda, Nagyszentmiklós stb.

A többé-kevésbé változatlan városszámmal ellentétben – a mezővárosi joggal rendelkező települések számának növekedése a „tényleges” városállomány növekedését nem befolyásolta – a *városi lakosság száma* számottevően növekedett, és a növekedés aránya nagymértékben szóródott a városállományon belül. A Pestről korábban mondottakat „viszsaigazolván” a város lélekszám-növekedése kiugró: az 1787-es 22 és félezer főnyi lakosság 1846-ra több mint megnégyesződött, kereken százezer főre emelkedett (ekkortájt Bécset 357 ezren, Prágát 157 ezren lakták). Ezt a növekedési ütemet egyetlen más magyarországi város sem közelítette meg. Feltűnő – de a fenn vázoltak alapján érthető –, hogy a Dél-Alföld, illetve a Bánság városai szintén igen gyors ütemben növekedtek; a fenti időszak végén Arad lakossága a kiinduló érték 245, Újvidéké 211, Temesváré 207, Szabadkái 175%-át tette ki; Szegeden ugyan az 1787-es népességszámhoz viszonyítva csak 167%-ra nőtt a lélekszám, de a város így is az ország 7. legnépesebb városa. Míg 1787-ben mindössze 5 városunk lakosság-száma haladta meg a 20 ezer főt, addig e nagyságkategóriába 1846-ban már 13 városunk tartozott. Ugyanakkor számos „tradicionális” városunk népességnövekedése mérsékelt; Egerben a figyelembe vett fél évszázad alatt mindössze 12%-kal nőtt meg a lakosság száma, Selmecbányáé egyenesen csökkent. De feltűnő Győr mérsékelt növekedése is (40%), vagy Pozsony (49%). Mindenesetre ez a néhány adat is jelzi, hogy *megindult a magyarországi városállomány átstrukturálódása a kezdődő tőkés-polgári átalakulás hatására*.

Ezen, a polgári Magyarország felé mutató folyamatokat 1848 polgári forradalma tetézte be. Az 1848. évi áprilisi törvények felszámolták hazánkban a feudális, rendi berendezkedés jogi és gazdasági kereteit, megszüntették a rendi előjogokat (nemesi adómentesség, a céhek monopóliumai, az egyes rendek feletti bíraskodás külön törvényszékei stb.), intézményeket, felszabadították a jobbágyságot stb. A polgári átalakulást szolgáló törvények 1849 után, a szabadságharc leverését követő abszolutizmus (1849–1867) idején is érvényben maradtak. E gyökeres változások új feltételeket teremtettek a városfejlődés számára is. Ezen új feltételeket, lehetőségeket, városfejlesztő tényezőket azonban, miután az abszolutizmus idején csak igen korlátozott mértékben érvényesülhettek, a kiegyezés kori városfejlődés elemzése során tárgyaljuk.

1.6. Városfejlődés a dualizmus korában

1.6.1. A dualizmus kori városfejlődés általános feltételei

A polgári átalakulás városfejlesztő hatásai, mint említettük, az abszolutizmus nem egészen két évtizede alatt korlátozottan érvényesülhettek. A szabadságharc elbukása önmagában is bénítóan hatott a társadalom tevékenységére, kezdeményezéseire.

Emellett befolyásolta a városfejlődést az abszolutizmus idején fennálló átmeneti, *ideiglenes állapot* is. A vereség következményeként a magyar állam elvesztette önrendelkezési, törvényalkotói stb. jogát, azonban mind a bécsi udvar, mind a magyar társadalom tisztában volt azzal, hogy a kialakult állapot tartósan nem maradhat fenn. Ezért a felek a politikai rendezésre vártak a deklarált polgári állapot törvényi szabályozása, intézményrendszerének és gyakorlati feltételeinek kialakítása, lehetőségeinek kiaknázása, gyakorlati alkalmazása terén. Ez az ideiglenes állapot állt elő például a városjog területén: a „rendies” jogállások – szabad királyi város, földesúri fennhatóság alatt álló mezőváros, a kiváltságolt területek jogállása stb. – megszűntek ugyan (igaz nem „hivatalosan”, de jó néhány település továbbra is használta korábbi rangját), de a polgári közigazgatás törvényi szabályozásának hiányában a települések jogilag „légüres térbe” kerültek. A céhek létalapja is megszűnt ugyan, de csak 1872-ben született meg az ipartörvény, amely az ipari termelés szervezeti, jogi kereteit megteremtette.

A nemzeti önrendelkezés jogának-lehetőségének hiánya miatt „magyar” gazdaságpolitika helyett „birodalmi” gazdaságpolitika érvényesült. Ez nem jelentette feltétlenül „Bécs” érdekeinek egyoldalú érvényesülését – amint azt a „Magyarország osztrák gyarmat” leegyszerűsítő feltételezés hívei vallják –, mert például az 1851-ben született vámrendelet, amely a Birodalom tartományai közötti belső vámhatárokat eltörölte, kétségtelenül kedvezett az örökös tartományok, elsősorban Ausztria, Cseh- és Morvaország, Szilézia iparának, szabad utat biztosítva a magyarországi piacok felé, és ezzel hátráltatta a fejletlenebb magyar gyáripár kialakulását, ám a magyar agrártermékek is olcsóbban jutottak el az örökös tartományok fogyasztóihoz, ugyanakkor a birodalmi vámhatárok védték a magyar agrártermékek ausztriai piacait.

A rendi viszonyok felszámolása elvileg lehetővé tette a társadalom minden tagjának részvételét a települések életének formálásában (ami adott esetben a városfejlesztő energiák megsokasodását is jelenthette volna). Ám ennek lehetősége – még a kiegyezés után is – erősen korlátozott maradt; a lakosság tagjai egyenlő részvételének lehetőségét gátolták a vagyoni különbségek (ez a tény természetesen majd mindenütt és mindenkor differenciálja a közösségi életben való részvételt); a vagyoni különbségeket azonban Magyarországon a jogi szabályozás is elismerte, és felerősítette a települések életében való részvétel esetében (virilizmus). Erősen korlátozták a választójoggal rendelkezők arányát (Magyarországon 1890-ben a felnőtt férfi lakosság 27%-a rendelkezett választójoggal, a nők pedig nem vehettek részt a politikai életben). Számos más szempontból is eltérő lehetőségekkel rendelkeztek a lakosság egyes tagjai vagy csoportjai a társadalmi, politikai, „települési” élet terén.

Ugyanakkor a rendi viszonyok felszámolása természetesen messzemenően kihatott a településfejlődésre; a gazdaság terén a feudális tulajdonviszonyok, a céhek által a szabad iparfejlődés elé állított akadályok megszűnését, a polgári gazdasági jog kialakításának, a települési autonómia kiépítésének lehetőségét eredményezte. Mindez pedig a gazdasági

fejlődésben, annak regionális vonatkozásában is szabadversenyess viszonyokat teremtett, és ennek folyományaként a városfejlődésben is a „szabad verseny” válik meghatározóvá.

1.6.1.1. A kiegyezés (1867) eredményeként létrejött városfejlődési feltételek⁴⁸

A (korlátozott) *nemzeti szuverenitás* visszanyerése alapvető fontossággal bírt a városfejlődés, a magyarországi városhálózat alakulása szempontjából. Lehetővé vált az önálló állami gazdaság- és közigazgatás-politika, településpolitikai(?) kialakítása és gyakorlása. Megállapítható, hogy az önálló magyar állam (annak ellenére, hogy a 19. század végéig deklaráltan szabadelvű politikát folytatott) a kiegyezést követően sokoldalú, aktív szerepet vállalt a tőkés gazdaság kialakításában, és befolyásolta – többnyire áttételesen – a településhálózat alakulását. Az állam ezen törekvései közül kiemelendő, hogy *Pest-Buda* (1872-től Budapest) *gyarapítását-fejlesztését* mind a pillanatnyi igények – a polgári állam sokféle intézményének elhelyezése –, mind pedig a magyar államvezetés távlati politikai-geopolitikai-hatalmi elképzelései is indokolták. E geopolitikai elképzelések szerint Budapestnek a Monarchia társközpontjává való fejlesztése növelné az ország súlyát a Monarchián belül, kiegyensúlyozottabbá tenné a „két fél” viszonyát. Másfelől az új fővárost a Balkán felé irányuló gazdasági és politikai expanzió hídfőállásává kívánták tenni, a „Balkán kapujává”. E Budapest-politika jegyében került sor 1872-ben az addig külön városvezetés alatt álló 3 település – Pest, Buda és Óbuda – *közigazgatási egyesítésére*, amely lépést a magyar miniszterelnök, Andrássy Gyula is eréllyel támogatta, nemegyszer a városok előjáróival szemben; 1872-ben a képviselőház jóváhagyta a XXXVI. törvényt, és 1873-ban megalakult a budapesti törvényhatóság.

Messzemenően támogatta az államvezetés a főváros modern (világ)várossá való fejlesztését; 1870-ben (tehát még a városeejesítés előtt) benyújtották a Pest-Buda városépítéséről szóló törvényjavaslatot, amelyet alig egy hónap múlva *I. Ferenc József* is „szentesített”. Miután a tervezett munkálatok pénzügyi fedezetét is sikerült biztosítani, haladéktalanul megindultak az építkezések. 1871-ben elfogadták a városrendezésre kiírt győztes pályázatot, és elkezdődhetek a mai városszerkezetet-városképet is meghatározó munkálatok.⁴⁹ A dualizmus kora Budapest történetének is kiemelkedő korszaka; ma is az akkor kialakított utcákon, tereken közlekedünk, a belső városrészekben az ekkor felhúzott középületek képezik a fontosabb tájékozási pontokat, az akkor létrehozott épületállomány képezi mai életünk kulisszáit.

Az állam hitelekkel, kamatgaranciákkal támogatta a nagy beruházásigényű és lassan megtérülő infrastrukturális fejlesztéseket. E tevékenységei közül is kiemelkedik az állam szerepe a *vasúthálózat* kiépítésében. Magyarországon még a polgári forradalom előtt, 1846-ban nyitották meg az első vasútvonalat Pest–Vác között, a Pest–Pozsony–Bécs vasútvonal részeként, és 1848-ig mindössze 178 km-nyi vasútvonal épült. A vasútépítés az abszolutizmus idején is folyt; ezekben az években elsősorban osztrák politikai és stratégiai, valamint osztrák–magyar gazdasági érdekek szorgalmazták az építkezéseket, alakították a vaspályák futásirányát. Az előbbi célt szolgálta a stratégiai fontosságú Bécs–Budapest vonal, amelyet már 1851-ben átadtak a forgalomnak, és Ausztria gabonaellátását biztosították a nagy dél-alföldi gabonaempóriumokat Budapesten keresztül Béccsel összekötő vonalak. 1857-re már elkészült a Temesvár–Szeged–Cegléd–Pest, a Debrecen–Szolnok vonal; a kiegyezésig vasúti összeköttetés létesült többek között Arad, Nagyvárad, Nyíregyháza,

Miskolc, Békéscsaba és a főváros között, valamint Nagykanizsán keresztül elérhetővé vált Trieszt, és működött a második Pest–Bécs vonal is (Székesfehérváron, Győrön keresztül). Erdélyt még nem érte el a vasúthálózat, és Horvát-Szlavónország is csak Ausztrián keresztül volt elérhető. A vasút – a hitelintézetek mellett – a gazdaság leggyorsabban növekvő ágazatát képezte, a beruházásokból a legnagyobb részesedéssel rendelkezett; az első világháború előestéjén az ország összes állótoke-állományának 26%-át birtokolta. A kiegyezés után kialakított magyar közlekedéspolitikai, vasúthálózat-fejlesztési koncepció a korábbi elképzeléseket⁵⁰ magáévá téve ismét Budapest kivételezett helyzetét kívánta biztosítani, egy rendkívül centralizált, Budapest-központú vonalvezetést szorgalmazva, valamint sürgette a vasúti összeköttetés kiépítését Fiumével, az egyetlen magyar kikötővel, a Balkánnal és Galíciával. A vasútvonalak kezdetben elsősorban magánvállalkozásként épültek, az állam a biztonságos pénzügyi háttér megteremtésével támogatta a vasútépítkezéseket (hitelek, kamatgarancia). Azonban már a kiegyezés évében megvásárolta a csődbe jutott „északi vasutat” (Budapest–Hatvan–Salgótarján), majd lépésről lépésre felvásárolta a magánvasutakat, illetve maga is épített új vonalakat; 1890-re a vasúti fővonalak négyötöde az állam birtokába került, és a MÁV lett az ország legnagyobb, legtöbb alkalmazottat foglalkoztató, és tegyük hozzá, a településhálózat alakulását messzemenően befolyásoló vállalata. A „vasút” – építése, fenntartása, szolgáltatásai – váltak a magyar gazdaság kovászává: a vasút megteremtette az egységes, integrált országos piacot, hatalmas területeket kapcsolt be az áruterelésbe, lehetővé tette a gyakran félreeső helyeken fellelhető ásványkincsek kitermelését, ösztönözte a kivitelt (elsősorban az agrárkivitelt), hatalmas igényeket támasztott a vas- és acélgyártással, gépgyártással, kőszénbányászattal szemben. De a „vasút” növelte a lakosság mobilitását, terjesztette a munkakultúrát, sőt még az országosan egységes „pontos időt” is.

A vasúthálózat kiépülése, vonalvezetése, csomópontjainak elhelyezkedése és a településhálózat alakulása közötti szoros kapcsolat nyilvánvaló. Az a feltételezés azonban, hogy a „vasút” alakította ki a „modern” magyarországi városhálózatot, leegyszerűsítő. A hálózat kialakítását, a vonalak vezetését, az építkezések ütemét, bármennyi egyéni érdek, helyi hatalom befolyásolta is azt, végső soron a gazdaság meglévő és biztosan előrejelezhető regionális szerkezete, erővonalai, dinamikája s a gazdaságot falaik közé fogadó települések elhelyezkedése határozta meg. A vasút a településfejlődés meglévő tendenciáit erősítette fel, olykor látványosan hozzájárult a településfejlesztő energiák kibontakozásához. Nemcsak a vasút „épített várost”, hanem a város – magának – vasutat, és olyan vasutat, amilyenre a városnak funkcióiból adódóan szüksége volt. Például a 19. század derekáig jelentéktelen, városfejlesztő energiákban szűkölködő megyeszékhely, Kaposvár a városhiányos Somogy megyében a megye kínálta hinterlandra kívánt támaszkodni, ezért egy sor szárnyvonallal láncolta magához megyéjét, és vált annak vetélytárs nélküli piacközpontjává. Hasonló törekvések vezették Nyíregyházát, és a megyéjében kiépített centrális vasúthálózata révén a megyeszékhely funkciót is sikerült elragadnia Nagyállótól. Temesvár is vicinális vonalakkal szőtte be a gabonatermő Bánságot, és ennek révén halmozott fel jelentős tőkét gyáripára fejlesztéséhez, s került be a regionális központok közé. Az említett városokon kívül Szolnok, Békéscsaba, Arad, Zsolna, Zombor, vagy a kisebb városok közül Barcs, Dombóvár, Szerencs, Sárvár, Celldömölk, Mátészalka és egy sor további település városodását hathatósan támogatta a vasút. Ugyanakkor az a tény, hogy például Eger, Szekszárd, Kalocsa, Gyöngyös, Esztergom, Kőszeg, Zalaegerszeg, Lőcse, Balassagyarmat, Zilah kis-

forgalmú szárnyvonalak mellé kerültek, kapitalizmus kori stagnálásukhoz, településhálózati pozícióik visszaeséséhez, gazdasági jelentőségük hanyatlásához kétségtelenül hozzájárult. Ám némi vizsgálódás például azt is felfedi, hogy Kőszeg és Szombathely közül már a vasútépítések előtt Szombathely képviselte a nagyobb gazdasági súlyt, ha az akkor modernnek számító funkciókat vesszük figyelembe. Kőszeg a 19. század közepén is középkorias jellegű gazdasággal rendelkezett – bortermelés, kézműipar, importáruk kis tételekben való szétosztása stb. –, míg Szombathely a szállításiigényes tömegárúk – gabona, vágóállat, épületfa, építőanyagok, mezőgazdasági eszközök – piaca volt, terménykereskedői kezén jelentékeny tőke halmozódott fel, polgárai szélesebb látókörűek voltak kőszegi társaiknál. E különbségeket honorálta a vasútépítés, és emelte Szombathelyt viharos gyorsasággal versenytársa fölé (Kőszeg népességnövekedése 1870 és 1910 között 13,8%-ot tett ki, Szombathelyé 205,2%-ot). Mindehhez azonban hozzá kell tennünk, hogy Szombathelyt megyeszékhely volt is támogatta a vasútvonalakért folytatott versenyben. Az is kétségtelen, hogy a polgári közigazgatás kiépítése során szervezett új adminisztratív központok, a járási székhelyek közül többnyire azok váltak valódi központtá, kisvárossá, amelyek igazgatási szerepkörük mellett járásuk-környékük gazdasági központjaivá is váltak, és ez többirányú vasúti összeköttetés híján ritkán valósult meg. Így vált a vasút révén valódi kisvárossá többek között Celldömölk, Sárvár, Barcs, Csorna, Dombóvár, Tapolca, Mátészalka, Hódáság, Zsombolya és így tovább. Ugyanakkor az is tény, hogy pusztán a vasúti csomópont nem fejlesztett várost – még kisvárost sem –, lásd Somogyiszob, Répcelak, Hegyeshalom, Veszprémvarsány, „Kál-Kápolna”, Bánréve, Gátalja (Temes vármegye) és így tovább. A vasút szerepe egyes városok esetében időben is változott. Például a távolsági kereskedelemben érdekelt Nagykáncsa megelégedett a távoli nagy kereskedelmi központokhoz – Bécs, Budapest, Fiume, Trieszt – futó, országos, nemzetközi jelentőségű vonalakkal, sem Zala, sem Somogy megye felé nem épített vicinális vonalakat, és ez majd Trianon után bosszulta meg magát. Vagyis a vasutaknak egyes városokra gyakorolt hatása csak az érintett települések gazdasági súlyával, jellegével, társadalmi szerkezetével, érdekérvényesítő képességével, egyéb funkcióival együtt vizsgálva, ezek kölcsönhatásait feltárva határozható meg.⁵¹ A nagyobb vasúti csomópontok a forgalomra, kereskedelemre, majd a gyáriparra gyakorolt kedvező hatásuk mellett munkaerő-szükségletükkel is hozzájárultak a városodáshoz, markáns vonásokkal jellemezhető és esetenként nagy lélekszámú társadalmi csoportot alakítva ki e településeken (Szolnok, Hatvan, Dombóvár, Szombathely, Celldömölk, Püspökladány stb.), nemegyszer a „látható várost” is formálva (vasutas-kolóniák).

Ugyancsak befolyásolta a városhálózat alakulását a *polgári közigazgatás* területi egységeinek kialakítása. A kiegyezés értelmében megszűnt Erdély közjogi különállása, Horvát-Szlavónország 43 ezer km²-nyi területe korlátozott autonómiával a magyar korona országa maradt, Zágráb székhellyel.⁵² A katonai határőrvidékek „polgárosítása” viszont 1881-ig elhúzódott, ekkorra tagolták be a határőrvidékeket a vármegyék területébe. A középfokú igazgatás területi egységeit egységesen a megyék képezték; megszűntek tehát a különböző rendies jellegű kiváltságolt területek (a Hármaskerület, a Hajdúság, a szász és székely székek). Egységes elvek alapján általánossá tették a megyék járásokra tagolását; az állam- és közigazgatás, a pénzügyigazgatás, igazságszolgáltatás működésének fontos központjává váltak a járási székhelyek. A kiegyezéskor 888 városi ranggal (81 szabad királyi város, 88 úgynevezett rendezett tanácsú város és 700-nál több mezőváros) rendelkező település közül mindössze 131 tartotta meg városi jogállását; ez a szám a dualizmus idején

némi ingadozást mutatott, egyes városok „visszaadták”, esetleg „visszakérték” városi jogállásukat, néhány település pedig városi rangra emelkedett. A városokat két kategóriába sorolták: 25 város törvényhatósági jogot nyert (ami a megyékkel azonos hatásköröket jelentett), a többiek rendezett tanácsú városokká váltak. A városi *jogú* és a városi *szerepkörű* települések állományának kölcsönös megfelelése erősödött ugyan, de korántsem feleltek meg egymásnak maradéktalanul (lásd alább). A járási és megyei „általános” közigazgatás mellett egy sor szakhatóság is létrejött, ezek száma az egyes hatóságok esetében meglehetősen eltérő volt (például 8 csendőrkerület, 10 közjegyzői kamara, 12 közúti kerületi felügyelet, 19 kerületi kultúrmérnöki hivatal, 28 ügyvédi kamara stb.); székhelyeiket nem is kísérelték meg valamilyen rendszer szerint koncentrálni, így ezen intézmények városfejlesztő hatása szétforgácsolódott.

A megye- és járási székhelyek intézményellátottsága nem volt szabványosított, azonos összetételű. Például az ország területén, beleértve Horvát-Szlavónországot, némileg változó számú, de kb. 440–450 járás működött a dualizmus korában. Ugyanakkor csak 360 járásbírószágot szerveztek. Nem minden járási székhelyen működött adóhivatal, telekkönyvi hivatal, közjegyző, „királyi” postahivatal, községi állatorvos és így tovább; így az azonos szintű közigazgatási székhelyek között is hierarchikus különbségek alakultak ki.

A polgári igazgatás regionális szerepkörű székhelyei, városi funkciójú intézményei közvetlenül-közvetve ösztönözték székhelyük városodását-városiasodását. Az igazgatási székhellyé válás kézenfekvő hatásai közé tartozott, hogy nagyszámú városi funkciójú intézmény odatelepedését, működését tette szükségessé. Ez intenzívebbé alakította a központ-vidék kapcsolatokat, formálta, bővítette a város vonzáskörzetét, jelentős számú köztisztviselő letelepedését eredményezte. E réteg igényeivel, fogyasztásával, érdekérvényesítő képességével, építkezéseivel alakította lakóhelyét, növelte annak „városiasságát”; különösen kisebb népességű, szerény volumenű ipari, kereskedelmi, agrárfunkcióknak helyet adó városok, járási székhelyek esetében vált településformáló társadalmi csoporttá a tisztviselői réteg, mint például Balassagyarmat, Esztergom, Veszprém, Sátoraljaújhely, Magyaróvár, Zalaegerszeg, Csíkszereda stb. vagy a járási székhelyek közül Szentgotthárd, Zirc, Kőszeg, Vasvár esetében. Ez a hatás egyes kevésbé urbanizált régiókban egyenesen városokat (vagy legalábbis a korábbiakhoz képest magasabb hierarchiaszintű településeket) hozott létre; ugyanis egy sor települést jobb híján választottak igazgatási székhelyül, akkor is, ha városi tradícióik szerények, lélekszámuk csekély volt. Székhellyé válásuk városhierarchia-emelő hatását azonban általános városiasodásuk nem, vagy csak késve követte, így jó néhány megyeszékhelyünk még a századelőn is kis népességű, egyoldalúan igazgatási szerepkörű település maradt, tulajdonképpen nem annyira város, mint központi hely. Megyeszékhelyeink közül ebbe a típusba sorolható Alsókubin, Aranyosmarót, Ipolyság, Csíkszereda, Liptószentmiklós, Dicsőszentmárton, Turócszentmárton, Fogaras, Nagyszőlős, Gopspic vagy akár Magyaróvár.

A közhivatalok további városi elemeket vonzottak a településre – ennek hatása főleg a járási székhelyek esetében számottevő; a járásbíróságok ügyvédek, a járási orvos gyógyszerésztárat, a hivatalok állami postát; a helyi intelligencia igényei polgári iskolát, helyi sajtót, takarékszövetkezetet, esetleg kórházat.

A közhivatalok, a hozzájuk kapcsolódó intézmények vonzása hozzájárult a település kereskedelmi, szolgáltató funkciói vonzáskörzetének kialakulásához.

Az állam ugyancsak hitelekkel, a költségek egy részének átvállalásával támogatta a 19. század második fele egyik legnagyobb magyarországi vállalkozását, az *ármentesítési-folyószabályozási* munkálatokat, és ezzel hozzájárult az agrárkonjunktúra előnyeinek kihasználásához (a gabonatermő területek növelése), az alföldi, délvidéki városok prosperálásához. Az Al-Duna hajózhatóvá tételével a Balkán felé irányuló magyar aspirációkat támogatta.

Az állam a *gyáripár* kibontakozásához is hozzájárult, kisebb mértékben „direkt” eszközökkel, így 1881-től ipartámogatási törvények hozásával (egyes iparágak, vállalatok adó- és illetékmentessége, állami szubvenciók stb.); ám az állam ipartámogatása elsősorban közvetett módon történt (állami megrendelések, vasúti tarifakedvezmények, a „hadfelszerelési kvóta” szétosztása stb.). Az állam, illetve vállalatai (például a MÁV) maguk is létesítettek gyárakat (például a dohánymonopólium birtokában állami dohánygyárakat, a diósgyőri üzemeket). Az 1860-as, 1870-es években (az első világgazdasági válságig, 1873-ig) a világ fejlett országaiban gazdasági konjunktúra érvényesült, és ennek eredményeként jelentős volumenű „főlös” tőke halmozódott fel ezen országokban, gyors ütemben növekedett a tőkekivitélük (1855: 5 milliárd, 1870: 15 milliárd, 1890: 40 milliárd forint). Ebből a tőkekivitelből Magyarország is részesedett, 1867 és 1890 között 2 milliárd forinttal. A kiegyezés utáni években a magyarországi beruházások pénzfedezetének 60%-a külföldről érkezett az országba. E lehetőségeket és a kedvezővé váló politikai légkört kihasználva a kiegyezés után valóságos gründolási láz sepett végig az országon: 1867 és 1873 között 170 ipari részvénytársaságot alapítottak; ezekben az években a nemzeti jövedelem 10%-át fordították beruházásokra (legnagyobb hányadát a vasútépítkezésekre).

A 19. századi (gyár)iparosítás *agrárországban* zajlott. Az ipari keresők aránya 1870-ben mindössze 10%-ot tett ki (ekkor a Monarchia Lajtán túli tartományaiban már meghaladta a 25%-ot ez az arány), és 1910-re is csak 18%-ra emelkedett. Ennél jelentősebb volt az ipar (bányászat, gyár- és kisipar) szerepe a nemzeti jövedelemhez való hozzájárulásban (1867–1870 között 15, 1913-ban 27,9%). Dualizmus kori városodásunkban a (gyár)ipar felemás szerepet játszott. Míg korábban a kézműipar a városokban koncentrálódott, szorosan kapcsolódott a kereskedelemhez (vásároló iparosok), a piackörzetekhez, így sommásan városi funkciónak volt tekinthető, addig a dualizmus korában a tömegtermelést egyre inkább a gyáripár vette át, amely ugyan számos vonatkozásban kapcsolódik a városodáshoz, de maga a „gyár” nem tartozik a szorosan vett városi szerepkörök közé. Elhelyezkedését (lokálizációját) elsősorban a nyersanyaglelőhelyek jelölték ki, a fogyasztópiac csak néhány nagyváros, elsősorban Budapest esetében volt meghatározó telepítő tényező. Másrészt a gyáripár kapcsolatrendszere nem „fér bele” a szokványos város-vidék kapcsolatrendszerbe (például a dualizmus korában az állami tulajdonban lévő diósgyőri vasipar zsilvölgyi [!] szénrel dolgozott, piaca pedig az egész országra, sőt a határokon túlra is kiterjedt). Ugyanakkor a gyáripár képes volt olyan *népességtömörléseket* létrehozni, amelyekben megindulhatott a városiasodás. Ha pedig a gyáripár már meglévő városokba települt, a helyi (jobbára kereskedő-) tőke vett részt a vállalatalkításokban, és a város jelentős helyi piacot kínált, akkor szoros kapcsolat mutatható ki az iparosodás és a városfejlődés között (munkaerőigény→ népességnövekedés, tőkegyarapodás, infrastruktúra-fejlesztés stb.). De a gyáripár ilyen jellegű hatása még a századfordulón is csak néhány város esetében számottevő. Egyedül Budapest gyáripára (az elővárosok gyáriparával együtt) képviselt nemzetközi mércével mérve jelentős súlyt; 1910-ben a 20 főnél többet foglalkoztató 1423 iparvállalat 148 ezer főt foglalkoztatott,

és erős szimbiózisban élt a fővárossal (felvevő- és munkaerőpiac, összefonódás a pénzintézetekkel, a város jelentős tudásbázisának – például Műegyetem – igénybevétele stb.). Feltehetően jelentős szerepet játszott a város életében, városi funkcióinak alakulásában Pozsony (11 487 gyáripari alkalmazott), Temesvár (7155 alkalmazott), Fiume (5899), Győr (5181) gyáripara. Mint említettük, a bányászat és a nehézipar az iparosodást megelőzően kialakult településhálózattól függetlenül is létrehozott oly nagy méretű népességtömröléseket, amelyek már alapot szolgáltattak a városi funkciók megtelepedésére. Miután ezek a bányászati-ipari alapon felduzzadt népességtömrölések a dualizmus korában még igen rövid múltra tekinthettek vissza (a tatabányai szénelőfordulásokat csak a 19. század utolsó évtizedében kezdték el kitermelni), városodásuk csak a kezdeteknél tartott a dualizmus korának végén; a kisvárosi szintet elérte-megközelítette Salgótarján (1910-ben 13 746 lakos), Resicabánya (17 384 lakos), Stájerlakanina (12 336 lakos), Oravicabánya (4079 lakos), a sajátos helyzetű Diósgyőr (17 221 lakos) (összeépülve Miskolccal); de az említett tatabányai „agglomeráció” vagy a zsilvölgyi szénbányavidék még nem „fejlesztett várost”.

1.6.2. A dualizmus kori városállomány és -hálózat – a dualizmus kori városállomány a jog szempontjából

A *jogállás* figyelembevételével számba vehető városállomány a szabadságharc bukása után bekövetkezett exlex állapotot követően a kiegyezés eredményeként, a polgári állam kialakítása keretében az 1870 és 1876 között hozott törvények nyomán alakult ki. Az 1870. évi, a köztörvényhatóságok rendezését célzó XLII. tc. „A törvényhatóságok feladatköréről és állományáról” határozott, és a szabad királyi városok többségét, valamint néhány korábbi, mezővárosi rangú települést, összesen 74-et a törvényhatóságok jogaival ruházott fel, így ezek a vármegyékkel azonos jogállásba kerültek. Az 1871-es, a községek rendezéséről alkotott XVIII., tc. pedig a törvényhatósági joggal nem rendelkező települések egy részét *rendezett tanácsú várossá* nyilvánította. A rendezett tanácsú városok szervezete és hatásköre a törvényhatósági jogúakéhoz hasonlóan alakult, ám amíg a törvényhatósági jogú városok országos ügyekben is hivatalos állást foglalhattak, és azt a kormányzat, illetve a többi törvényhatóság tudomására hozhatták (vagyis az „országgyűlésen kívül egyedüli államjogilag elismert politikai vitafórumot” képeztek), addig a rendezett tanácsú városok ezen joggal nem rendelkeztek.

A jogi városállomány véglegesnek tekinthető kialakítása 1876-ban (a XX. tc. rendelkezései alapján) történt meg, a feudális kori városállomány drasztikus megrostálása révén. Ekkor már a *törvényhatósági jogú* városok állományának kialakításánál az egykori szabad királyi és királyi bányavárosi rang mellett lélekszámküszöböt – legalább 12 ezer lakos – is figyelembe vettek. Így egy sor kis népességű, a városhierarchiában visszacsúszó egykori szabad királyi város automatikusan elvesztette előkelő jogi (közigazgatási) besorolását, mint például Libetbánya (1870-ben 1804 lakos), Bakabánya (3134 lakos), Ruszt (1538 lakos), Korpona (4016 lakos), Kismarton (3073 lakos) és így tovább; összesen 48 korábban szabad királyi városi rangot szerzett település volt kénytelen lemondani törvényhatósági jogáról. Közülük kettő, Bakabánya és Libetbánya, valamint több olyan királyi bányaváros, amelyek bányászata az érckészletek kimerülése nyomán eljelentéktelenedett, mint Szomolnok, Nemetlipcse, Svedlér még a rendezett tanácsú városok között sem tudtak megkapaszkodni,

községi sorba süllyedtek (Bakabánya 1891-ben, Libetbánya 1887-ben). A szabad királyi városok közötti „rendvágás” funkcionális-földrajzi szempontból indokolt. Ám néhány, a 12 ezres küszöböt átlépő szabad királyi város (vagy bányaváros, püspöki város) kimaradása a törvényhatósági jogúak közül meglepő, utólag nem tűnik feltétlenül indokoltnak. Közéjük tartozik 2 erdélyi szász város, Nagyszeben és Brassó a maga 33, illetve 41 ezer (!) lakójával; mindkettő beletartozik a városi funkció alapján kialakított hierarchikus rangsor első 20 városába, Brassó részben ellátta a regionális központok (országgrészközpontok) feladatait. Talán a kollektív szász kiváltságok (amelyeket ugyancsak 1876-ban számoltak fel) kevesebbet nyomtak a latban, mint az „egyéni” szerzett szabad királyi rang? Vagy a szabadságharc alatti ellenséges szász magatartás „utóhatása” volt e döntés? De Nyitra, Eger, Eperjes, Veszprém, Esztergom mellőzése ugyancsak feltűnő. (Az „egyházi” városok mintha mellőzöttebbek lettek volna a szabad királyiaknál. Kalocsát még a rendezett tanácsú jogállásra is méltatlannak tartották.) Besztercebánya, a Közép-Felföld központjának mellőzését a lélekszámküszöbtől való elmaradás indokolja, csakúgy, mint Trencsénét, Lőcséét vagy Gyulafehérvárét. Eger ugyan csak püspöki város volt 1848 előtt, de megítélésünk szerint helye lett volna a törvényhatósági városok között, noha kétségtelen, hogy a 19. század során fokozatosan veszített hierarchikus pozíciójából.

Az 1876-ban kialakított törvényhatósági jogú városok köre a dualizmus korának végéig egyetlen alkalommal változott: Miskolcnak, a korábbi kamarai mezővárosnak sikerült 1907-ben a törvényhatósági jogú városok közé lépnie; népességszáma (félszázezer fő), gazdasági súlya, hierarchikus rangja (a 14. helyen a Kárpát-medencei városok között) ezt a lépést feltétlenül indokolta. A törvényhatósági jogú városok 20. század eleji állományát vizsgálva (3. táblázat) kitűnik, hogy mindössze 6 város került soraikba a korábbi szabad királyi városok körén kívülről; a már említett Miskolc, amely város a *Bácskai Vera – Nagy Lajos*-féle (BÁCSKAI–NAGY 1984) rangsorban már 1825-ben az 5. helyen állt, *Gyimesi Sándornál* megelőzve például Székesfehérvárt, Sopront, Eperjest, Selmecebányát a 12. pozíciót foglalta el, és már az 1876-os „revízió” megérdemelte volna a törvényhatósági rangot. (A vele majd összeépült Diósgyőrnek 1910-ben 17 204 lakosa volt.) Kecskemét már 1848 előtt megváltotta magát földesuraitól, a dualizmus korában kb. a 30. helyet foglalta el a hierarchikus rangsorban. Nem rendelkezett szabad királyi ranggal Pancsova sem, de mint a Határőrvidék települése, eleve nem pályázhatott erre. Baja a korai gabonakereskedő városok egyike, a 19. század első kétharmadában került a magyarországi városok élvonalába dunai gabonakikötője és kereskedelme révén, de a század utolsó harmadában a vasúthálózat kiépítése nyomán épp hanyatlóban volt a dualizmus korában, a városhierarchia 60. helyén állt. Versec a Bánság kereskedővárosa, a bánati németiség központja. Hódmezővásárhely ugyancsak a szabad királyi városi rang „ajánlása” nélkül vált törvényhatósági jogú településsé (igaz, Kecskeméthez hasonlóan megváltotta magát a jobbágysorból); az 1870-es években 50–60 ezres város, de a városi funkciók koncentrálása terén messze elmaradt akár Kecskemétől is, a városhierarchia 90-es helyein állt a 20. század elején. Selmecebánya ugyan a királyi városok közé tartozott, és annak ellenére, hogy a felföldi nemesfémbányász-városok „doyenje”, városi tradíciói fényesek voltak (Gyimesi Sándor szerint 1715-ben a magyarországi városrangsor 5. helyét foglalta el, és még 1825-ben is a 22.), ám utána gyorsan hanyatlott, e rangsorban 1910-re épphogy bekerült a top 100-ba, lélekszáma is folyamatosan csökkent.

Végül is a dualizmus korának végén a 27 törvényhatósági jogú város – Selmecbányát és Hódmezővásárhelyt nem számítva – valóban a magyarországi városállomány „krémjéből” került ki, ám azt korántsem ölelte fel hiánytalanul; Brassó és Nagyszében hiányát már említettük. Megítélésünk szerint „helye lett volna” a törvényhatósági jogú városok között Szombathelynek; a hierarchikus rangsor „top 20”-ában foglalt helyet, dinamikusan növekvő-fejlődő város a dualizmus korában. (Igaz, a korszak elején, amikor a városjogokat osztogatták, még nem teljesítette a 12 ezres lélekszámküszöböt.) Besztercebánya, Eger, Nagykanizsa, Esztergom (tradíciói okán) esetleg szintén belefért volna a városjogi elitbe.

A 3. táblázatban feltüntettük a törvényhatósági jogú városok lakosságának anyanyelvi összetételét is. E jogi városkategória lakossága kétségtelenül „magyarabbnak” bizonyult a nemzetiségi megoszlás országos arányainál: 9 törvényhatósági jogú várost „szintiszta” magyarok lakták (a törvényhatóságok kerekén egyharmadát), köztük Szatmárnémetit (94,9% magyar anyanyelvű) és Nagyváradot (91,1% magyar) is, amelyeket a trianoni békeszerződés az utódállamoknak ítelt. További 8 városban a magyar anyanyelvűek domináltak (arányuk meghaladta a kétharmadot), közöttük található Kolozsvár, Kassa, Arad, Marosvásárhely és Komárom is. A többi törvényhatósági jogú várost vegyesen lakták különböző nációk, ám 3 kivétellel ezekben is a lakosság hozzávetőleg fele a magyar anyanyelvet vallotta magáénak. Fiume olasz–horvát, a bánáti Pancsova és Versec szerb–német nyelvű városnak bizonyult. (De jelentős számú szerb anyanyelvű lakos élt Újvidéken és Zomborban is, valamint Szabadkán pedig bunyevácok. Vagyis nem állítható egyértelműen, hogy a városjog odaítélése során a települések lakosságának nemzetiségi hovatartozását különösebben figyelembe vették volna. A városokban – természetesen(?) – a magyarság aránya jóval magasabb volt (1910-ben 72,5%), mint a községekben (42,4%).

A szabad királyi városi (vagy szepességi, szász városi, püspöki városi) rang nem biztosított automatikusan törvényhatósági jogot, ám jó ajánlólevélnek bizonyult a rendezett tanácsú városok közé jutáshoz, akkor is, ha egyébként városi funkciói eljelentéktelenedtek, lakosságszámuk és piacközponti szerepük csekély volt. Így válhatott rendezett tanácsú várossá például Kolozs, Ruszt, Szentgyörgy, a szepességi Leibic, amelyek még a legszerényebb városi funkciókkal sem rendelkeztek, vagy a reménytelenül „lecsúszott” egykori kisvárosok, amelyeket a hierarchikus rangsorban számos községi jogállású település is megelőzött, maguk pedig mindössze egy-két városinak minősülő intézménnyel rendelkeztek (Vízakna, Jolsva, Újbánya, Felsőbánya, Modor, Poprád, Szepesolaszi, Szepesbéla). De Korpona, Dobsina, Gölnicbánya, Abrudbánya is távol került már egykori „fényes”(?) múltjától, Bakabánya és Libetbánya pedig végül (1891-ben és 1887-ben) ki is hullott a városi jogú települések közül. A rendezett tanácsú városok többsége a mezővárosi jogú települések közül került ki, ám ezek is erősen különböztek egymástól városiasságuk szintje alapján.

A rendezett tanácsú városok tehát korántsem képeztek egységes, kompakt településtípust, akár hierarchikus rangjukat, lélekszámukat, akár tradícióikat, dinamikájukat tekintjük is (*I. melléklet*). A rendezett tanácsú városok részletesebb földrajzi-funkcionális elemzésére itt lehetőségünk nincs; a mellékelt táblázatok rávilágítanak e jogi kategóriába tartozó város csoport legjelentősebb vonásaira, különösen ha összevetjük a viszonylag magas hierarchiaszintű, de községi jogállásban maradt települések listájával (*4. táblázat*). A rendezett tanácsú városok közé került településcsoport heterogenitása egyértelmű: például lélekszámukat tekintve akad közöttük 40–50 ezres népességtömről is (az 55 ezer lakosú, sajátos helyzetű – Budapest elővárosa – Újpest, a 41 ezer lelkes kvázi regionális központ

3. táblázat
Törvényhatósági jogú városok 1910-ben*

Törvényhatósági jogú városok	Lélekszám		Pénzüntézet betét- állomány [■]	Igazgatási szerepkör [□]	Nyelvi össze- tétel [◊]
	1870	1910			
1. Budapest	270 685	863 735	867,5	Főváros	m
2. Pozsony	46 540	78 223	70,4	M + j	m + n
3. Kolozsvár	26 638	60 808	35,2	M + j	m
4. Kassa	21 742	44 211	23,4	M + j	m
5. Debrecen	46 111	92 729	44,8	M + j	M
6. Temesvár	36 844	72 555	56,0	M + j	m + n
7. Szeged	71 022	118 328	40,7	–	M
8. Nagyvárad	28 698	64 169	50,5	M + j	M
9. Pécs	23 863	49 882	24,5	M + j	m
10. Győr	26 225	44 300	28,0	M + j	M
11. Arad	32 725	63 166	77,7	M + j	m
12. Sopron	21 108	33 132	17,6	M + j	m + n
13. Miskolc [•]	21 535	51 459	38,6	M + j	M
14. Marosvásárhely	13 018	25 517	16,0	M + j	m
15. Fiume	17 884	49 806	30,5	–	o + h
16. Szatmárnémeti	18 353	34 892	21,5	J	M
17. Szabadka	57 553	94 610	26,2	–	m + sz
18. Székesfehérvár	22 683	36 625	26,7	M + j	M
19. Újvidék	19 119	33 590	21,2	j	m + sz
20. Zombor	24 309	30 593	17,7	M + j	m + sz
21. Kecskemét [•]	41 195	66 834	14,2	–	M
22. Komárom	13 595	22 337	12,6	M	m
23. Pancsova [•]	16 888	20 808	9,5	J	sz + n
24. Baja [•]	18 169	21 032	15,1	J	m
25. Versec [•]	21 095	27 370	17,3	J	n + sz
26. Selmecbánya	14 029	15 185	6,6	–	m + szl
27. Hódmezővásárhely [•]	49 153	62 445	61,1	–	M

• 1848 előtt nem szabad királyi városok; ■ Milliő korona (1919); □ M = megyeszékhely; j = járási székhely;
◊ M = homogén magyar; m + n = magyar–német; m + sz = magyar–szerb; m + szl = magyar–szlovák;
sz + n = szerb–német; o + h = olasz–horvát

Forrás: a szerző szerkesztése

Brassó, a majd' 40 ezres neofita megyeszékhely, Nyíregyháza), ám néhányukban 3 ezren sem éltek 1910-ben (Ruszt 1527, Nagyrőce 1925, Poprád 2283, Szepesolaszi 2409 lakos és így tovább). Népességszámuk alapján (is) sajátos csoportot képeztek a hierarchikus rangjukhoz képest rendkívül nagyra nőtt *alföldi mezővárosok* (figyelembe veendő azonban, hogy lakosságuk jelentékeny hányada a városok külterületén – a tanyavilágban élt), igen magas agrárnépesség-arány mellett (Kiskunfélegyháza – 45 ezer lakos, Cegléd – 34 ezer

lakos, Szentes – 32 ezer lakos, Jászberény – 30 ezer lakos stb.), és a Szepesség sűrűn egymásra torlódott, öröklött városi ranggal – Krúdy és Mikszáth örömére – álomba szenderült városkái (Poprád, Leibic, Jolsva, Szepesbela, Szepesolaszi, Szepesváralja, Dobsina). Hasonló a helyzet a városhierarchia terén is; a táblázat első tucatnyi városa beletartozik a hierarchikus rangsor top 30-ába; ezek sokoldalú városi funkciókkal rendelkező, átlagosan 24 ezer lakosú megyeszékhelyek, míg a rendezett tanácsú városok listájának végét ki nem mutatható városi szerepkörökkel, 2, 2 és félezer lakossal rendelkező, városi múltjukat még leginkább településkéjükben őrző települések alkotják.

Viszonylag egyveretű és kompakt csoportot képez a rendezett tanácsú városokon belül az I. melléklet első 38–39 városa. Közülük mindössze 4 nem megyeszékhely, ám ezek közül Nagykanizsa összehasonlíthatatlanul tekintélyesebb város, mint a megyeszékhely, Zalaegerszeg. Pápa ugyancsak vetélytársa Veszprémnek (gazdasági jelentőségét tekintve meg is előzi azt), csakúgy, mint Losonc – az amúgy községi jogállású – megyeszékhelynek, Balassagyarmatnak. A lista további tagjai már eléggé vegyes képet mutatnak. Akadnak köztük olyanok, amelyeket csak megyeszékhely voltuk emelt magasabb hierarchikus szintre, egyéb városi, gazdasági, piacközponti funkcióik csekélyek (Csíkszereda, Fogaras, Sepsiszentgyörgy, Dicsőszentmárton), került közéjük egy sor népes alföldi mezőváros, amelyeknek a lélekszám és a hierarchikus szint közötti viszonya különleges (lásd fenn).

Kiegészíti a rendezett tanácsú városokról alkotott képet, ha összevetjük őket a községi jogállású, de városi funkciójú települések (egy részének) listájával (4. táblázat). A legszembetűnőbb, hogy 8 megyeszékhely (Balassagyarmat, Ipolyság, Liptószentmiklós, Turócszentmárton, Aranyosmarót, Alsókubin, Nagyszőlős és Magyaróvár) községi jogállásban maradt a dualizmus korának végéig. Ezek egy része kényszermegyeszékhely, mert megyénkben megfelelőbb központ nem található (Árva, Turóc, Ugocsa, Hont, Moson megyék). A másik három esetben van ugyan alkalmasnak tűnő város a megyén belül (Nógrádban Balassagyarmat helyett Losonc, Liptóban Rózsahegy, Barsban Léva), kérdés, miért nem ide „telepítették” a kiegyezés után a megyeszékhelyet; a kérdés másik oldala viszont, hogy ha mégis Balassagyarmat maradt a megyeszékhely, miért nem kapott rendezett tanácsú város rangot, hisz a hierarchikus rangsorban számos más megyeszékhelyet megelőz, és lélekszáma sem feltűnően alacsony (1910-ben több, mint 8 ezer fő). De ezt a kérdést feltehetjük Magyaróvár esetében is, vagy akár Nagyszőlős esetében, és a megyeszékhely funkciótól függetlenül például Békéscsaba esetében (42 ezer lakos [!]; agrárváros ugyan, de Jászberény vagy Kiskunfélegyháza is az), Keszthely vagy Tata esetében (talán főúri rezidenciájuk miatt?); Kalocsa érseki székhelyként 10 ezren felüli településként sem jutott városi ranghoz, Mohács, a Dunántúl fontos kereskedővárosa 17 ezer lakójával is községi kenyéren élt. Folytathatnánk a kérdések sorát, ehelyett azonban állapítsuk meg, hogy a dualizmus kori jogi városállomány egyrészt többé-kevésbé lefedte a tényleges városállományt, de számos esetben következetlennek tűnik a városi rang adományozásának gyakorlata.

4. táblázat

Néhány községi jogállású, városi funkciójú település fontosabb adatai

Városi funkciójú, községi jogállású települések	Hierarchikus rangszám	Igazgatási szerepkör	Lélekszám	
			1870	1910
1. Balassagyarmat	44	M + j	6 435	8 271
2. Békéscsaba	62	j	30 022	42 146
3. Keszthely	79	j	4 888	7 477
4. Ipolyság	81	M + j	2 413	4 206
5. Liptószentmiklós	82	M + j	2 800	3 251
6. Turócszentmárton	84	M + j	1 844	4 113
7. Kalocsa	85	j	9 504	11 738
8. Aranyosmarót	86	M + j	2 125	3 227
9. Mohács	88	j	12 140	17 092
10. Homonna	102	j	3 462	4 508
11. Orosháza	103	j	14 554	22 264
12. Kisvárd	105	j	4 703	10 019
13. Szarvas	107	j	22 446	25 879
14. Zsombolya	113	j	7 981	10 893
15. Galgóc	114	j	7 257	7 749
16. Nagytapolcsány	115	j	3 426	6 399
17. Nagyszentmiklós	117	j	9 205	10 617
18. Nagymihály	118	j	3 516	6 120
19. Nagyszalonta	119	j	11 150	15 943
20. Belényes	120	j	3 105	4 223
21. Orsova	121	j	1 555	5 785
22. Alsókubin	123	M + j	1 501	1 821
23. Balázsfalva	124	j	879	2 204
24. Nagyszőlős	126	M + j	4 643	7 811
25. Magyaróvár	127	M + j	4 020	5 273
26. Vágújhely	128	j	5 451	5 879
27. Óbecse	130	j	14 058	19 372
28. Huszt	131	j	6 413	10 292
29. Oravicabánya	134	j	4 310	4 079
30. Tapolca	135	j	4 081	6 699
31. Csáktornya	136	j	2 949	5 213
32. Tata	138	j	6 028	6 588

Forrás: a szerző szerkesztése

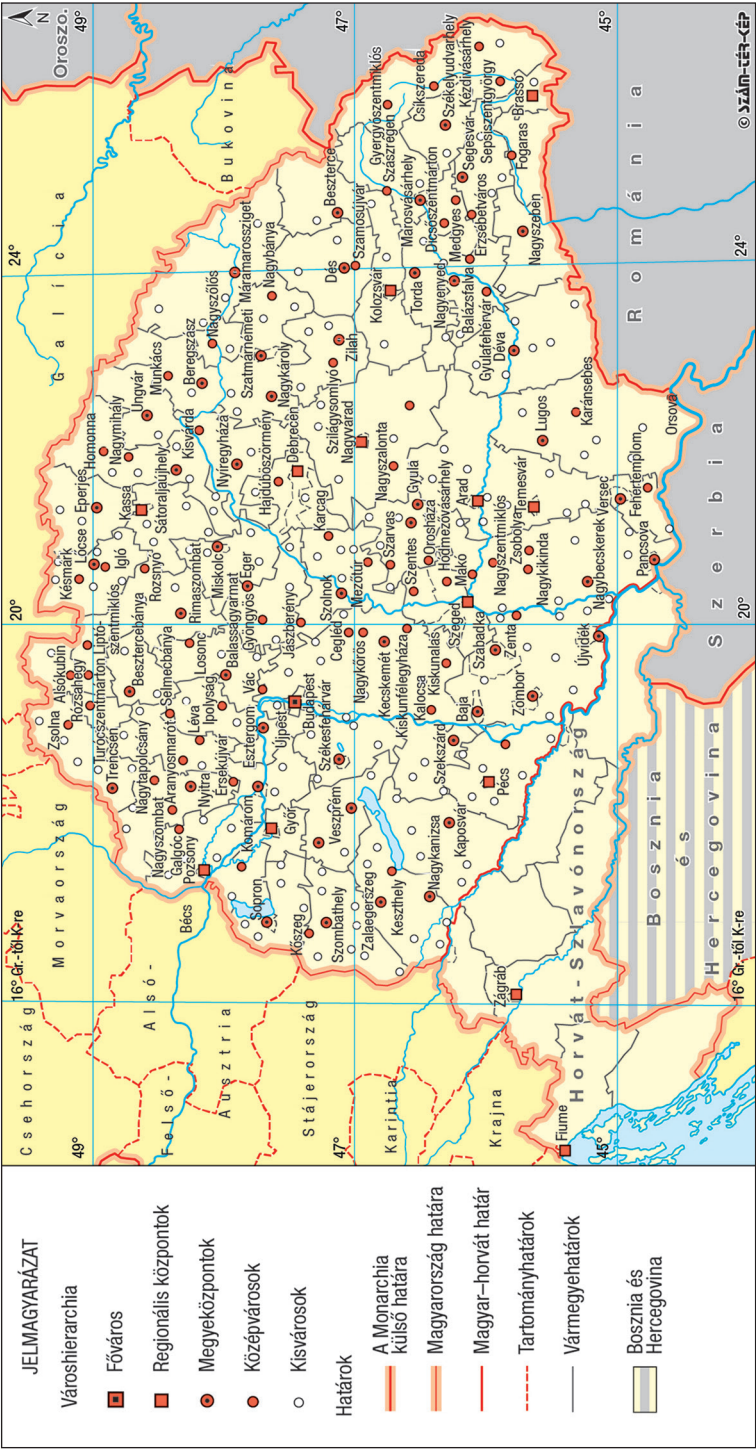
1.6.3. Városhierarchia a dualizmus korában

Az előzőekben több ízben hivatkoztunk a városi joggal rendelkező települések városhierarchiában elfoglalt pozíciójára. A településeknek a (város)hálózatban betöltött szerepére legközvetlenebbül a településhierarchiában elfoglalt helyzetük utal. A városok hierarchikus szintje pedig a városi funkciók-intézmények mennyiségétől és választékától függ. Ezek közé pedig a lakosság nem mindennapi – tágabb értelemben vett – szolgáltatási igényeit kielégítő tevékenységek tartoznak. A városhierarchia meghatározása válaszol arra a kérdésre is, hogy mely települések tekinthetők funkcionális értelemben városoknak, mely településekben koncentrálódott annyi városi intézmény és funkció, amennyi már elér bizonyos „városi küszöbértéket”. (Ennek meghatározása azonban nem nélkülözi a szubjektív elemeket sem.)

A városhierarchia meghatározásának módszerei sokfélék;⁵³ mi az úgynevezett leltározó módszert alkalmaztuk, vagyis tételeken számba vettük az egyes településeken működő városi intézményeket (ezen intézmények kiválasztása előfordulásuk gyakorisága alapján történik). A 20. század eleje magyarországi városhierarchiájának megállapításához 88 városnak minősülő intézmény meglétét vagy hiányát vettük figyelembe településenként. (Az országos hatáskörű intézményeket figyelmen kívül hagytuk, ezek szinte kivétel nélkül Budapesten koncentrálódtak, viszont a főváros pozíciója a városhálózatban oly egyértelműnek bizonyult, hogy feleslegesnek tartottuk azt adatokkal igazolni.) A kiválasztott, városnak minősített intézmények hierarchikus értéke azonban nem azonos; más hierarchikus szintet képvisel egy középiskola, mint egy egyetem; eltérő településhálózati pozícióra utal egy járásbíró, mint egy táblabíró. Ezért a figyelembe vett intézményeket előfordulásuk gyakorisága alapján hierarchikus szintekbe soroltuk. E szintek a 20. század elején Magyarországon a következők voltak (a gyakorlati tapasztalat és bizonyos szubjektív mérlegelés alapján):

- I. Országos szint
- II. Regionális hatáskörű intézmények szintje
- III. Fejlett megyeszékhelyek intézményei
- IV. Átlagos megyeszékhelyek intézményei
- V. Középvárosi intézmények
- VI. Járási szintű intézmények⁵⁴

E megfontolások alapján végzett számbavétel a 20. század elejére a következő eredményeket adta (2. ábra, 5. táblázat). Azonnal szembeötlő, hogy a városi funkciókat ellátó települések száma messze meghaladta a városi joggal rendelkezők számát; ha az általunk „járási funkciókkal rendelkező településeknek” nevezett típust – ahová a városi lét határán álló települések tartoztak – figyelmen kívül hagyjuk, a 332 városi funkciójú település közel két és félszeresen haladta meg a városi joggal rendelkező települések számát. Tehát az 1870-es évek racionalizálási törekvései sem teremtették meg a „megfelelést” a városi jogú és a városi funkciójú települések között. Végül is a városi funkciójú, de községi jogállású településeken mintegy 900 ezren éltek a századfordulón, és velük is számolva az ország lakosságának 23,5%-a tekinthető városlakónak a dualizmus korának végén.

2. ábra

A magyarországi városok hierarchája 1910-ben

Forrás: a szerző szerkesztése, készítette a Szám-Tér-Kép Bt.

5. táblázat

*Az egyes hierarchiaszintekbe sorolt települések száma, jogállása és igazgatási székhely szerepe 1910-ben****

Hierarchiaszint	Települések száma	Jogállás			Közigazgatási székhely szerep	
		törvény-hatósági jogú	rendezett tanácsú	község	megye-	járási
		város			székhely	
I. Főváros	1	1	–	–	1	–
II. Regionális központ	12*	11	1	–	11	11
III. Megyeközpont	50	14	34	2	39	46
IV. Középvárosok	65	2	40	23	13	54
V. Kisváros						
a) teljes	88	–	16	72	–	82
b) hiányos, részleges	116	–	9	107	–	110
VI. Járási funkciókkal rendelkező település	93	–	8	85	–	74
Összesen	425	27	108**	289	64*	377

* Zágrábbal együtt. ** Néhány rendezett tanácsú város a legalsó hierarchiaszintbe sem került be. (A szerző saját számításai, illetve adatgyűjtése.) *** Horvát-Szlavónország nélkül.

Forrás: a szerző szerkesztése

A városi jogú és funkciójú települések viszonyát korábban már több vonatkozásban érintettük. Itt csak néhány általános összefüggést emelünk ki; így azt, hogy miután a polgári korszak kezdetén a „polgári jellegű” városok állománya meglehetősen szűkös volt, a városodás jelentős mértékben a városállomány szempontjából külső tényezők, állami beavatkozás eredménye. E beavatkozás legfontosabb eszközének az állam- és közigazgatási funkciók telepítése bizonyult. Miután az igazgatási funkciók területi egységeinek kiépítésére városhiányos térségekben is sor került, jó néhány település igazgatási székhellyé válása után egy sor magas hierarchikus értékű intézményt „kapott”, hierarchikus szintje hirtelen megemelkedett, ezt azonban nem tudta követni a járulékos városi jegyek kialakulása, falaik között valódi városi élet még nem bontakozott ki. Így jó néhány megyeszékhelyünk még a dualizmus kora végére is kis népességű, elsősorban igazgatási feladatokat ellátó, a járulékos városi jegyeket jórészt nélkülöző település maradt, nem annyira város, mit inkább „központi hely”. E „viszonylat” eredménye az is, hogy igazgatási szerepkör (megyeszékhely rang) nélkül kevés városunk tudott előkelőbb helyet szerezni a hierarchikus rangsorban, illetve más oldalról kevés jelentősebb városunk maradt, maradhatott ki a közigazgatási központok sorából. Ilyen város volt Szeged, Csongrád megye legnépesebb, regionális szerepkört betöltő városa, a városok rangsorában a 8. helyen, ám a megyeszékhely Szentes. Szegednek, az egykori szabad királyi városnak mindig is lazák voltak a kapcsolatai a vele határos vármegyével, s a polgári igazgatás kialakításakor sem aspirált a megyeszékhely rangra, miközben egy sor regionális hatáskörű szakigazgatási szervezetet fogadott falai közé. A Csongrád megyei „szituáció” arra mutat, hogy a polgári igazgatás racionalizmusra való törekvése nem minden esetben volt képes a tradíciók bástyáit áttörni. Ez volt a helyzet

Szatmárban (a törvényhatósági jogú, megyéjében centrális elhelyezkedésű Szatmárnémeti helyett Nagykároly vált megyeszékhellyé), Nógrádban, ahol a polgárosultabb Losonc helyett a vármegyei nemesség még a feudális korban a „dzsentroid” Balassagyarmatot választotta megyeszékhelyül. De Nagykanizsa is megelőzte Zalaegerszeget, Rózsahegy is Liptószentmiklós fölé nőtt. Csak kivételes esetben „reagálta le” az idők változását a megyeszékhely áthelyezése a prosperálóbb városba, mint Nagykálló és Nyíregyháza esetében.

A hierarchiavizsgálatok alapján kimutatott mintegy 330 városi funkciójú település rangsorának felső harmadában a 20. század elejére már összerendeződött a városi rang – hierarchikus pozíció – gazdasági szerepkör – városi társadalom viszonyrendszere, de az alsóbb régiókban elhelyezkedő települések jobbára még csak egy kiépülő polgári városhálózat potenciális keretét képezték. De miközben a funkcionális értelemben vett városok köre túllépte az adott jogi kereteket, teljesen ki sem töltötte azokat: a városi jogállású települések egy része már kiszorult a városi funkciójú települések köréből; ezek a tradíciók továbbélését reprezentálták.

A városi népesség számának és arányának 1857–1910 közötti alakulásáról a 6. táblázat tudósít. Budapesttel nem számolva a magyarországi városi jogú települések kerekén megduplázták lakosságszámukat e bő fél évszázad alatt, ami arányukat tekintve 4,3 százalékpontos növekedést eredményezett. Budapest viszont ezen időszak alatt majd megötszörözte lélekszámát. E növekedés ellenére Magyarország még a 20. század elején is falusi ország volt, az esetben is, ha a községi jogállású, de városi funkciójú településeket is számításba vesszük.

Az ország városállományában és -hálózatában a dualizmus évtizedeiben előállt változásokról összefoglalóan megállapítható, hogy a megváltozott feltételek, újonnan jelentkező városfejlesztő energiák (bányászkodás és gyáripar, a vasúthálózat kiépülése, az igazgatási szerepkör felértékelődése, technológiai fejlődés stb.) ellenére a polgári átalakulás *nem cserélte le a feudális kori városállományt*, de nem is formálta maradéktalanul a saját igényeire. A modernizáció jórészt a korábban kialakult településhálózati keretek között zajlott. Annak ellenére állítható mindez, hogy jó néhány tradicionális város süllyedt a falvak közé vagy a korábbinál jóval alacsonyabb hierarchikus szintre, és néhány „új”, nagy ipari népességtömörülés kezdett „várossá válni”, de a korábbi városi törzsállomány „állva maradt”, igaz, az átformálódásuk az állomány többségében még meglehetősen a kezdetén járt.

6. táblázat

*A városi népesség számának és arányának változása, 1857–1910**

Jogállás	A népesség									
	száma, 1000 fő	aránya, %	száma, 1000 fő	aránya, %	száma, 1000 fő	aránya, %	száma, 1000 fő	aránya, %	száma, 1000 fő	aránya, %
	1857		1870		1890		1900		1910	
Budapest**	187	1,5	271	2,0	492	3,2	716	4,3	880	4,8
Városok	1 439	11,3	1 736	12,8	2 083	13,7	2 307	13,8	2 846	15,6
Községek	10 489	86,6	11 572	85,2	12 588	83,1	13 698	81,9	14 538	79,6
Összesen	12 124	100,0	13 579	100,0	15 163	100,0	16 721	100,0	18 364	100,0

* Horvát-Szlavónország nélkül; ** 1873-ig Pest, Buda, Óbuda együtt

Forrás: a szerző szerkesztése

Az átstrukturálódás legszembetűnőbb jele Budapest viharos gyorsaságú, és a városodás-városiasodás minden területére kiterjedő gyarapodása volt; az ország *domináns* városává vált, jelenlétét az ország peremén is érzékeltetni lehetett. Ugyancsak figyelemreméltó a regionális központok kiformálódása, markáns, „rendszerszerűen” szükséges várostípussá válása.

A városhierarchia élén tehát, abból messze kiemelkedve Budapest állt; az ország városi funkcióiból való részesedése szinte példátlanul magas a dualizmus korának végén (7. táblázat). A regionális fejlődés törvényszerűségeinek megfelelően a modernizáció kezdetben a meghódítandó ország, tartomány egy vagy egynéhány hidfőállásában indul meg, erre a szerepre a dualizmus kora kezdetén Pest-Buda már készen állt. Mindazon városfejlesztő energiák, tényezők, amelyek a polgári korszak kezdetén jelentkeztek a Kárpát-medencében, Budapesten „találkoztak össze”: a nemzeti szuverenitás visszanyerése tette Budapestet az államélet központjává, Bécs „ellenpólusává”, a közlekedés forradalma és a nemzeti vasútpolitika nyomán vált Budapest az ország közlekedési központjává; a kiváló forgalmi pozíció és az agrárkonjunktúra tette a fővárost a terménykereskedelem és a malomipar centrumává. Ez teremtette meg a legfontosabb feltételét annak, hogy a főváros uralja az országos piacot. Ez a szerep biztosította Budapest számára a meghatározó részesedést a pénzügyi tevékenységben, a hitelpiacon, az iparvállalatok alapításában. *Így vált Budapest a külföldi tőke, a technikai civilizáció, a modern gazdaság, a banktőke, a gyáripár, az innovációk, az új társadalmi eszmék, művészeti irányzatok, egyszóval a modernizáció Kárpát-medencei hidfőállásává a századelőre.*

Mindehhez még egy új fejlemény csatlakozott: a polgári korszakban az urbanizáció túllépte a közigazgatási határokat, megindult az elővárosok kialakulása, illetve a főváros szomszédságában fekvő korábbi agrárfalvak agglomerálódása. A 19. század utolsó éveiben kiépült az elővárosi közlekedés, tömegessé vált a fővárosi munkahelyekre való ingázás (1910-ben kb. 15 ezer „vidéki” ipari munkás talált munkaalkalmat Pest üzemeiben). Az 1950-ben a fővároshoz csatolt településeken 1890-ben 68 ezren, 1910-ben már kereken 230 ezren éltek.

Budapest dualizmus kori viharos fejlődéséhez hozzájárult, hogy a főváros potenciális „ellenpólusainak”, a *regionális centrumoknak* a kialakulása a fővároshoz képest késve indult; az államhatalom – amely Budapest fejlesztését fenntartások nélkül támogatta – e városokra sokkal kevesebb figyelmet fordított, nem rendelkezett határozottabb koncepcióval velük kapcsolatban. (Jól tükrözi ezt, hogy a különböző regionális hatáskörű szakigazgatási szerveket meglehetősen szórta, koordinálatlanul telepítették a különböző városokba, noha koncentrált telepítésük támogathatta volna a regionális központok kialakulását.) Végül is 10 + 2 települést fogadhatunk el regionális központnak a 20. század elején (beleértve ezúttal a horvát-szlavónországi Zágrábot); ezek: Zágráb, Pozsony, Kolozsvár, Szeged, Kassa, Debrecen, Pécs, Temesvár, Nagyvárad, Arad és némi fenntartásokkal Győr, valamint Brassó. (De regionális hatáskörű intézménnyel rajtuk kívül egy sor további város is rendelkezett, így Miskolc, Székesfehérvár, Nagyszeben, Szombathely, Sopron, Marosvásárhely, Szatmárnémeti és így tovább.) A 20. század elején némiképp változott az államvezetés „hozzáállása” a regionális központok vonatkozásában; ez tapasztalható például újabb – „vidéki” – egyetemek szervezésének tervei, majd Debrecenben és Pozsonyban egyetem létesítése kapcsán az 1910-es években. Amint fent megállapítottuk, a regionális centrumok kialakulása azért emelendő ki a dualizmus kori változások sorából, mert velük új elemmel bővült a városhálózat, és a városmodernizáció „kezdeményezői” lehettek régióikban. Az ország erősen

7. táblázat
Budapest súlya az országban, 1910*

Mutatók	Abszolút értéke		Budapest részesedése, %
	az országban	Budapesten	
1. Lakosságszám	18 064 533	880 371	4,8
2. Folyó- és csekkszámla, 1000 k.	636 749	559 964	87,9
3. A felsőoktatás hallgatóinak száma	14 021	8 675	61,9
4. Épületekre adott jelzalog, 100 k.	1 196 376	733 373	61,3
5. Telefonbeszélgetések száma – hívás**	171 951	71 396	41,5
6. 20 főnél nagyobb iparvállalat dolgozói	392 939	128 358	32,7
7. Feladott távirat, 1000 db	9 209	2 427	26,4
8. Kereskedelemről élő kereső	278 104	64 881	23,3
9. Takarékbetét-állomány, 1000 k.	3 861 277	768 496	19,9

* Horvát-Szlavónország nélkül; ** Interurbán hívások

Forrás: a szerző szerkesztése

centrális térszerkezete azonban azt is eredményezte, hogy a regionális központok potenciális vonzáskörzete túl csekély népességű volt ahhoz (1,0–1,2 millió fő), hogy elegendő legyen egy „valódi” nagyváros létrejöttéhez. (Egy Budapesthez méltó „bolygóváros” kialakulására első „ránézésre” az orográfiailag kompakt egységgé zárt Erdély látszott alkalmasnak – 2,6–2,8 millió lakos –, azonban az Erdélyi-medence is több szempontból – nyelvileg és vallásilag, közlekedésileg, orográfiailag, tradíciói okán – markánsan tagolt országrész, egyetlen domináns központ kialakulásának így kevés esélye kínálkozott.)

1.7. Városok a két világháború között

1918. november első napjaiban Esztergom polgárai megdöbbenve értesültek arról, hogy a város fölél emelkedő bástyákról a Dunán túlra tekintve talán már nem is Magyarország egy meghitt szegletét látják. Ekkorra már a háborús vereség bizonyossá vált, de következményei a magyar ajkú lakosok számára elképzelhetetlenek voltak. Ám az elképzelhetetlen valósággá vált – ha máskor nem, a trianoni békeszerződés ratifikálásakor, 1921. július 26-án –, Magyarország területe 282 870 km²-ről 92 936 km²-re zsugorodott (Horvát-Szlavónországgal nem is számolva). A veszteség az államélet minden területén drasztikus mértékű; a geopolitikai helyzetet tekintve az Osztrák–Magyar Monarchia összeomlása nyomán a birodalmi létből kisállami létbe kerültünk; 18,3 millió lakosból mindössze 7,6 millió maradt meg az új országhatárok között. A szűkebb államterület 67,2%-a (Horvát-Szlavónországot is figyelembe véve 71,5%-a) került más impériumok fennhatósága alá; ezek az arányok a népességszámot tekintve 58,3, illetve 63,6%. Az új országhatárok a nemzetiségek területi megoszlásának (a nemzeti önrendelkezés elvének) sem feleltek meg, 3,5 millió magyar anyanyelvű lakos kényszerült az országhatárokon kívülre, vált az utódállamok polgárává. (Megjegyzendő, hogy a vegyes nemzetiségű országrészek, tájak gyakorisága, nagy kiterjedése, valamint

az egyes nemzetiségek kusza térbeli elhelyezkedése miatt a nemzetiségi hovatartozást rigorozusan követő államhatárok kijelölése még az erre irányuló szándék megléte esetén sem lett volna lehetséges.) Hasonló veszteségek érték az ország gazdaságát (elveszítvén erdőterületeinek kilenczizedét, vasérctermelésének 83%-át, gyáripari termelésének közel felét stb.), közlekedési hálózatát, súlyosan sérült az országban kialakult földrajzi munkamegosztás, a településhálózat kapcsolatrendszere, sok esetben vitatottá váltak a tulajdonviszonyok és így tovább. Megkockáztatható az a feltevés, hogy az anyagi veszteségeknél is tragikusabb következményekkel jártak a társadalom immateriális sérülései, veszteségei. A dualizmus korának jövőépítő lendülete, társadalom-, gazdaság- és országemelő törekvései megtörttek. A sorskérdéssé vált problémák, a szükséges reformok, mint például a földkérdés megoldása, a demográfiai problémák, a számban rohamosan gyarapodó proletariátus társadalmi integrációja, a különösen vidéken továbbélő feudalizmus megnyilvánulásainak felszámolása, vagy akár a nemzetiségi kérdés helyébe, az állampolitikai törekvések fókuszába a területi revízió kérdése, az „irredenta” megvalósítása került; az antiliberalis-konzervatív kurzus nem kedvezett a polgári törekvéseknek, folyamatoknak.

Mindezek természetesen messzemenő hatást gyakoroltak a településfejlődésre, a városfejlődésre. E hatások részben az ország általános gazdasági, társadalmi, mentális és politikai állapotából fakadtak, és hatásuk is megfigyelhető a teljes városállomány esetében, másrészt lokális kiterjedésűek, és jobbára az új országhatárok mentén léptek fel. Az általános hatásokat tulajdonképp már vázoltuk; a gazdaság, de a városfejlődés esetében sem hagyható figyelmen kívül, hogy az első világháború befejezését követő években a már említett zavaros állapotok, a korona elértéktelenedése (infláció; a koronát felváltó pengő kibocsátására 1925-ben került sor), a külkereskedelmi kapcsolatok zavarai, a nyersanyaghiány, egyes gazdasági kooperációk felszámolása, majd az 1930–1933-as gazdasági világválság tulajdonképpen mintegy bő évtizednyi „tisztá időt” engedett a magyarországi gazdaság újrászervezésére, fejlesztésére. Az általános társadalmi és gazdasági hatások kapcsán megjegyzendő, hogy ezek az egyes települések szempontjából nem voltak feltétlenül hátrányosak. A trianoni határok következtében elvesztett termelőkapacitások pótlása (például az energiatermelésben, vaskohászatban), a korábbi monarchiabeli versenytársak konkurenciahátrányai – a magyar állam által bevezetett magas védővámok – néhány iparág, mindenekelőtt a textilipar gyors fejlődését ösztönözték. A gyáripar dualizmus kori modernizációs eredményei részben átmentődtek a két világháború közötti évekbe is – villamosági és hírközlőipar, gyógyszergyártás –, új iparágak jelentek meg – bauxitbányászat, timföldgyártás, alumíniumkohászat, kőolajbányászat, vegyipar, új villamoserőművek stb. –, és ezek továbbra is többnyire Budapestre és agglomerációjába koncentráálódtak. (1938-ban az ország gyáripari keresőinek már 62%-a Nagy-Budapest üzemeiben dolgozott, míg az 1920-as évek elején még csak 39–43%-a.) Budapest végső soron talán még nyert is – legalábbis „materiálisan” – a Trianon teremtette új viszonyokon. (Statistikailag az országterület és az országlakosság drasztikus csökkenése már önmagában is a város országon belüli súlyát növelte.) Megszabadult a Béccsel való versenytől és a tőle való függőségtől, a szuverén állam egyedüli fővárosává vált (így például megjelentek a fővárosban az egyes országok külképviselői) – igaz, egy majd 20 milliós államalakulat „társfővárosa” helyett egy 7,5–9 milliós ország egyedüli fővárosává; a trianoni határok Budapest egykori „belső versenytársai”, a regionális központok közül 10-ből 7-et az országhatárokon kívülre száműztek. Tovább növelte a főváros súlyát, hogy saját, mérsékelt ütemű népességyarapodása

mellett – 1920 és 1941 között 235 ezer fős, 25,3%-os lakosságszám-növekedés – az elővárosok népességszám-növekedése felgyorsult; ezeken a településeken, a későbbi Nagy-Budapest területén létesült a legtöbb új gyárüzem, számottevően növekedett a Budapestről kitelepedettek száma, és az elővárosi övezet lélekszáma két évtized alatt majdnem megkétszereződött (8. táblázat). Olyan közigazgatásilag független népességtömörülések nőttek fel Budapest szomszédságában, mint Pestszenterzsébet (77 ezer lakos), Újpest (75 ezer lakos), Kispest (65 ezer lakos), Rákospalota (49 ezer lakos 1941-ben).

8. táblázat

Budapest és elővárosainak népességszám-változása, 1910–1941

Év	A lakosság száma			Népességszám-növekedés Nagy-Budapesten; (1910 = 100%)
	Budapesten	Az elővárosokban	Nagy-Budapesten	
1910	880 880	217 360	1 098 240	100,0
1920	929 690	287 928	1 217 618	110,9
1930	1 006 184	415 215	1 421 397	129,4
1941	1 164 963	547 828	1 712 791	156,0

Forrás: a szerző szerkesztése

A *lokális hatások* közé tartozott, hogy az új országhatár mentén a városok vonzáskörzeteit az országhatár rendre kettévágta. Így egy sor határ menti város hinterlandja csonkult, és ez visszavetette vagy lassította fejlődésüket-növekedésüket. E városok sora Sopronnal kezdődött; Nyugat-Magyarország legpolgárosultabb városa csak az 1921. évi decemberi népszavazás eredményeként maradt Magyarország része (1910-ben lakosságának 44,3%-a vallotta magát magyar anyanyelvűnek), ám a város mintegy „zsákba szorult”, minden oldalról országhatárok vették körül, vonzáskörzetének kétharmadát elvesztette. A sor Esztergommal – az első uralkodói székhelyünkül szolgáló palotától néhány száz méterre már országhatár húzódott –, Balassagyarmattal, Sátoraljaújhellyel, Makóval, Szegeddel, Moháccsal, Péccsel, Barccsal, Nagykanizsával – a város vasúti csomópont lévén az adriai kikötőkkel, Fiumével és Trieszttel, Alsó-Ausztriával, Horvátországgal, sőt Olaszországgal, a Balkánnal folytatott kereskedelem egyik „elosztókorongját” képezte korábban –, Szombathellyel folytatódott, és Kőszeggel zárult. Másrészt az új határ túloldalán maradt városok⁵⁵ határon „innen” vonzásterületei, igazgatási területei elvesztették városukat, piacközpontjaikat, várostalan, periférikus tájakká váltak; korábbi városi központjaik felé futó vasútvonalai csonkán végződtek az országhatár előtt. Az így előállt „partravetettség” mindmáig hozzájárul az érintett területek hátrányos helyzetének kialakulásához, fennmaradásához. „Várostalan” tájjá vált így Csonka-Bihar Nagyvárad, Bereg és Szatmár egy része Szatmárnémeti és Beregszász elvesztése nyomán, vagy Kassa hiánya miatt az egykori Abaúj vármegye Magyarországon maradt fele.

Néhány kisvárosunk viszont még nyert is a határváltozásokon: csonka Magyarország „kiszabását” 10 vármegye vészelte át sértetlenül, a többi kisebb-nagyobb mértékben csonkult; a megyetöredékek egy részét 1923-ban összevonták – addig például Bereg megye ügyeit Tarpán, Ungét Záhonyban, Hontét Vámosmikolán „vitték” –, és ha szükségesnek

bizonyult, új megyeszékhelyeket kaptak; így vált megyeszékhellyé Baja, Berettyóújfalu, Mátészalka, Szikszó.

Végül is a két világháború közötti két, két és fél évtized gyökeres változást nem eredményezett a magyarországi városállományban. A jogilag elismert városok száma növekedett: a törvényhatósági jogú városok állománya a dualizmus korihoz képest változatlan maradt, 11 településünk viselhette továbbra is e rangot. A rendezett tanácsú városok száma a dualizmus kori, a trianoni országterületen fekvő 33 városról 45-re emelkedett; elnevezésüket az 1929. XXX. tc. megyei városra változtatta. A megyei városi cím adományozásával egyrészt régi „adósságokat” törlesztettek, másrészt az időközben bekövetkező településfejlődést reagálták le. Ennek eredményeként a már korábban rendezett tanácsú városi jogot nyert Újpest mellett Budapest további 4 elővárosa emelkedett várossá: Kispest, Rákospalota, Pestszenterzsébet és Budafok. (Nem nyert viszont városi rangot Csepel, noha 1941-ben már 46 ezres népességtömről, és Pestszentlőrinc a 42 ezer lakójával. Csepel esetében a várossá nyilvánítás elmaradását feltehetően „vörös” volta indokolta.) Viszont Salgótarján esetében először nyilvánítottak egy kifejezetten bányász- és ipari települést várossá. De továbbra is községi rangban maradt a tatabányai agglomeráció, igaz, közigazgatásilag továbbra is 4 községre, Tatabányára, Alsó- és Felsőgallára és Bánhidára tagolva; a 4 település együttes lélekszáma 1930-ban 33 ezer főt tett ki. A várossá nyilvánításnak feltétele lett volna a 4 község közigazgatási egyesítése; mivel ez elmaradt (és mert ez a kusza ipari-települési agglomeráció korántsem felelt meg a klasszikus városképzetnek), elmaradt a várossá „emelés”. Hasonló kérdés merülhet fel Diósgyőr esetében; a település már 1930-ra átlépte a 20 ezres népességszámot, a legnagyobb állami iparvállalat telephelye volt, közigazgatási helyzetének rendezése (közigazgatási egyesítés Miskolccal vagy várossá nyilvánítás) azonban a háború utáni évekre maradt. Várossá lépett elő az 1920-as évek elején Kalocsa, Magyaróvár és Mohács; városi jogállásukat már a dualizmus kori városállomány áttekintése során hiányoltuk. Végül városi rangot nyert az egyik legnagyobb, községi rangban lévő alföldi mezőváros, Békéscsaba, majd Csongrád és némi meglepetésre Hajdúhadház. Békéscsaba várossá nyilvánítása után Orosháza viselhette a „legnagyobb magyar falu” címét; várossá nyilvánítása a két világháború között elmaradt. Végül a megyei városok közé került a Komárom Dunán inneni városrészeiből szervezett település, noha ezt lélekszáma vagy városi funkciói (ekkor) nem indokolták.

A demográfiai folyamatok (természetes szaporodás vagy fogyás, migráció) és a közigazgatási változások eredményeként az ország egészét tekintve a városodás csekély mértékű volt 1920 és 1941 között (9. táblázat). A falvakban élő lakosság száma tovább emelkedett, ám ennek üteme elmaradt az országos értékektől, így a falusi népesség aránya csökkent. A táblázatban szereplő „városias község” kategóriáit *Thirring Lajos* alakította ki, elsősorban a foglalkozási szerkezet alapján, vagyis a községi jogállású bányász- és ipari települések kerültek ebbe a csoportba. E településeket is a falvakhoz számítva, községekben élt az ország lakosságának kerekén 62%-a. Vagyis a jogi értelemben vett városi népesség aránya 35,2%-ról 38,1%-ra emelkedett a két évtized során, 1941-ben 3 millió 552 ezer főt tett ki. Ez felülmúlja ugyan a dualizmus kori városi népességarányt (ebben része van annak is, hogy a „Trianon előtti” Magyarország városodottabb harmada alkotta az új országterületet), de a növekedés nem utal strukturális változásra. Viszont ha csak a „vidéki” városokat vesszük figyelembe (és Budapesthez számítjuk az 1950-ben hozzá csatolt városokat is), akkor arányuk változatlan, 19,8%-ról „csökkent” 19,7%-ra, annak ellenére, hogy az itt lakók ab-

szolút száma 245 ezer fővel emelkedett (de ez a növekedés nem haladta meg az országos arányokat). Vagyis a „vidéki városok” lakosságszámukat tekintve stagnáltak (kerekén kétharmaduk lélekszáma még csökkent is valamelyest); Budapesttől eltekintve az ország városodása kényszerszünetet tartott. Az elmondottak következtében viszont a főváros növekedése számottevő, 1920 és 1941 között megközelítette a félmillió főt, 3 százalékponttal növelte részesedését az ország népességéből (Nagy-Budapesttel számolva).

Magyarország polgári korszakának tragikus végjátéka az 1930-as évek végén – mint Németország egyelőre potenciális szövetségese – országgyarapodással,⁵⁶ majd a második világháborúba való belépéssel, 1944 októbere és 1945 áprilisa között az ország hadszíntérre válásával, az emberélet és az anyagi javak hatalmas mértékű pusztulásával (harctéri veszteségek, deportálások, a bombázások és a harctéri események polgári áldozatai),⁵⁷ végül háborús vereséggel zárult.⁵⁸

9. táblázat

A városi és községi népességszám alakulása, 1920–1941

Év	Budapest		Többi város		Városok együtt		Városias község		Falvak		Magyarország	
	lakos	%	lakos	%	lakos	%	lakos	%	lakos	%	lakos	%
1920	1 231 606	15,4	1 576 327	19,8	2 807 933	35,2	830 108	10,4	4 348 834	54,4	7 986 875	100
1930	1 440 961	16,6	1 691 792	19,5	3 132 753	36,1	914 439	10,5	4 637 917	53,4	8 685 109	100
1941	1 711 106	18,4	1 841 210	19,7	3 552 316	38,1	993 427	10,7	4 770 331	51,2	9 316 074	100

Forrás: a szerző szerkesztése

1.8. A városállomány formálódása az úgynevezett szocialista korszakban

A második világháború végére hosszú időre eldőlt Magyarország sorsa azáltal, hogy a győztes szövetséges hatalmak egyezkedése során (Jalta) hazánk a szovjet befolyási zóna részévé vált; a háború után kiformalódó kétpólusú Európában hazánk a „Kelet” részét képezte, szovjet függésbe került, az etatista, diktatórikus berendezkedésű, „népi demokratikusnak”, majd szocialistának nevezett országok közé. Ez a megfellebbezhetetlen döntés messzemenően meghatározta az ország életének szinte minden rezdülését, beleértve az egyének mozgásterét is; természetesen a városfejlődés lehetőségeit, mozgatórugóit, jellegét, a városok működését egyaránt. Ezek a mélyreható, drasztikus változások a maguk nyers valóságában a háború befejeződését követően mintegy három évig („koalíciós évek”) nem jelentkeztek. Ezekben az években egy majdnem polgári demokratikus államberendezkedés keretei között tett kísérletet az ország a vesztes háború nyomán előállt helyzetből való kilábalásra. A háborúban elpusztult a nemzeti vagyon 40%-a, veszendőbe ment az 1938-as nemzeti jövedelem ötszöröse. A lakóházak egynegyede szenvedett háborús károkat. Alig felmérhető veszteség érte az ország „humán erőforrásait”; a háborús embervesztés – ahogy említettük – hozzávetőleg egymilliót tett ki, köztük a polgárosodás-urbanizálódás élén járó zsidó lakosság súlyos vérvesztésével. A további népességvesztés részét képezték a szovjet megszállás elől nyugatra menekült politikai-gazdasági elit 10 ezrei, majd a potsdami határozatnak

(a „kollektív bűnösség” elve) megfelelően az 1946 és 1947-ben kitelepített mintegy 240 ezer német ajkú („sváb”) magyar állampolgár. Noha a kitelepítettek zöme falusi lakos volt, de velük ugyancsak a polgárosodás élén járó országlakosokat vesztettünk.

A közvetlenül a háború befejeződését követő években a háborús károk felszámolása állt az ország erőfeszítéseinek középpontjában. Ennek érdekében indította el az országvezetés 1947 augusztusában az úgynevezett 3 éves (újjaépítési) tervet; ez volt az ország első komplex gazdaságfejlesztési terve, amely már a későbbi állami gazdaságirányítási rendszer több elemét tartalmazta. Az erőfeszítések eredményeként 1948 végére az ipari termelés volumene elérte a háború előtti szintet. A 3 éves terv nem módosította az ország térszerkezetét, nyilvánvalóan a háború előtti kapacitások helyreállítása történt meg elsőként. Az ország térszerkezetének kiemelkedő súlypontja Budapest maradt – 1949-ben a fővárosban (Budapesten és elővárosaiban) dolgozott az ipari keresők 54%-a, itt állították elő az ipari termelés kerekén 60%-át –, a vidéki ipar több mint fele pedig 4 megyében – Győr, Komárom-Esztergom, Nógrád, Borsod – koncentrálódott. (Míg az ipari termelés 1948 végére elérte az 1938-as szintet, a háborús pusztítások számos „kárvallottja” még helyreállítatlanul emlékeztette a lakosságot a háború szörnyűségeire – Budapest több felrobbantott hídja, a romos Várpalota, számos belvárosi foghíj stb.)

A koalíciós évek két országgyűlési választásán (1945 és 1947) a polgári pártok kerültek többségbe az országgyűlésben – s így a kormányban –, a végrehajtó hatalom viszont jórészt a kommunista párt kezébe került már az 1944–45-ös „ideiglenesség” idején, és így a megszálló szovjetek által támogatva az ország életére parlamenti súlyánál jóval nagyobb befolyással rendelkezett. Már a koalíciós évek több intézkedése, története a későbbi államszocialista évek gyakorlatát idézte. A szövetséges hatalmak háború alatt született megállapodásával ellentétben a szovjet hadsereg a háború befejeztével nem hagyta el az ország területét – az ausztriai szovjet megszállási övezettel való kapcsolattartásra hivatkozva, „ideiglenesen” –, már 1945 decemberében a kommunista vezetés alatt álló Gazdasági Főtanács kezébe került a gazdaság irányítása, és 1945 végén állami ellenőrzés alá vonták a bányá-üzemeket (gyakorlatilag államosították azokat). 1947-ben államosították a nagybankokat, majd 1948 februárjában a tulajdonosok kártalanítása nélkül a 100 alkalmazottnál többet foglalkoztató üzemeket. 1948 márciusában már a gyáripár 85%-a állami tulajdonban állt; a nagypolgárság gazdasági létalapja megszűnt, és létrejött egy szélsőségesen centralizált, felülről irányított, a tulajdon birtokába jutott államhatalom kialakításának gazdasági bázisa.

A háborús pusztítások, a népességvesztés, a polgárság gazdasági alapjának felszámolása természetesen a városodás-városiasodás terén is súlyos következményekkel járt; elveszett a városfejlődés helyi társadalmi bázisa, a spontán városfejlődés lehetősége, a városi autonómia.

Néhány község várossá nyilvánítása valamelyest bővítette a városállományt. A koalíciós években nyert városi rangot a vasúti csomópont Hatvan (1945), a „legnagyobb magyar falu”, Orosháza (1946), feltehetően az agrárszocialista mozgalmakban játszott szerepe és lélekszáma – Szentetornyával együtt 30 ezer fő felett – okán, Tatabánya (1947), miután 4 „elődközségét” közigazgatásilag egyesítették, és így az ország legnépesebb ipari és bányavárosává vált (noha mind „kinézete”, mind funkciói ugyancsak eltértek egy „szokásos” városétól), valamint Ózd (már a „fordulat éve” után, 1949-ben), ugyancsak nehézipari jellegére, a munkásosztály fellegvára szerepére tekintettel. E néhány várossá nyilvánítás

természetesen nem módosította érdemben a (jogi értelemben vett) városállomány súlyát, összetételét.

1948-ra megérett – megérlelték! – a helyzet a baloldali hatalomátvételre. A kommunista párt kierőszakolta a szociáldemokrata párttal való egyesülést. Az így létrejött Magyar Dolgozók Pártja 1948 júniusában tartott első kongresszusán jóváhagyott program az állam jellegét „a munkásosztály és a dolgozó parasztság diktatúrájaként” határozta meg. Noha az esedékes parlamenti választásokat csak 1949 májusában rendezték meg – ezen az MDP és „fedőszervezete”, a Hazafias Népfront a korra jellemzően a szavazatok 95,6%-át szerezte meg –, a hatalmat korlátlanul birtokolta a kommunista párt (az MDP). 1948-tól kezdődően gyors ütemben épült ki a „proletárdiktatúra” komplett rendszere; az új országgyűlés 1949 tavaszán elfogadta a Magyar Népköztársaság alkotmányát – benne az álságos kitételrel, amely szerint a Népköztársaságban „minden hatalom a dolgozó népe”. A társadalom és a gazdaság minden szegmensét elfoglalta a hatalom; államosították az egyházi iskolákat, szigorú cenzúrát vezettek be, „munkáskaderekre” cserélték az államapparátus, a közigazgatás és a gazdaság korábbi vezetői garnitúráját, a 10–100 alkalmazottat foglalkoztató iparvállalatokat is államosították 1949 végén, megtörtént a közigazgatásban az úgynevezett tanácsrendszerre való áttérés, ezzel megszűnt a települések önkormányzati jellege; 1950. január 1-jén életbe léptették az első ötéves tervet. (Ez „miheztartás végett” 1949-ben perbe fogták az addigi belügyminisztert, Rajk Lászlót és társait, majd koholt vádak alapján kivégezték őket. A Rajk-pert koncepciós perek sora követte.)

Az így kialakított államrendszer jellegzetességeit hosszan lehetne sorolni, elemezni.

- A legáltalánosabb, az állami és gazdasági élet minden szintjén jelentkező ismertetőjegyet a *Konrád György* – *Szelényi Iván* szerzőpáros fogalmazta meg: eszerint a „szocialista” rendszerben a *tranzaktív* irányítási-döntési rendszert a *redisztributív-hierarchizált-bürokratikus* rendszer váltotta fel, amely utóbbi – tegyük hozzá – csak autokratikus viszonyok között működött (KONRÁD–SZELÉNYI 2000).
- Az államszocializmusra(?) jellemző az ideológia túlhatalma. A társadalom- és gazdaságszervezés és -irányítás szinte kizárólagos alapjává – legalábbis deklaráltan – az úgynevezett marxizmus-leninizmust tették, azt az ideológiát és még inkább hatalomgyakorlási módot, amelyet a bolsevista Szovjetunióban tovább élő kelet-európai jellemvonások mélyen átjártak (autonómiák hiánya, totalitárius hatalomgyakorlás, a pluralizmus hiánya, a magántulajdon szerepének minimalizálása stb.). Az ideológiai vezéreltség egyben az ideológia és hirdetőik-alkalmazóik idegenségét, a kontinuitások tagadását, a „lokalitás” figyelmen kívül hagyását, a hagyományos értékek iránti érzéketlenséget is jelentette. Mindez a területi politikában, a településtervezésben, városépítésben is lépten-nyomon tetten érhető. A városépítés és -fejlesztés nemcsak az iparosítás egyik előfeltételeként jelent meg a „korai szocializmus” dokumentumaiban, hanem ezzel kívánták elősegíteni a társadalom „vezető ereje”, a munkásosztály térhódítását; a lakásépítés, illetve a lakótelepek építése nemcsak az otthonteremtést szolgálta, hanem a „szocialista életforma” terjesztésére is hivatott volt; a mezőgazdaság kollektivizálásával nemcsak egy produktívabbnak remélt gazdasági szervezetrendszert kívántak létrehozni, hanem az a szocializmus eszméjét is hivatva volt terjeszteni a falvakban. A példák hosszan sorolhatók.
- Az uralkodó ideológiából egy sor oly alapérték következett (a hatalom és a „hívők” számára legalábbis), amely a településhálózat alakulását-alakítását is befolyásolta.

Így például az egalitárius eszmék, a társadalmi és vagyoni különbségek „felszámolásának” vagy legalábbis mérséklésének ígérete, amiből egyenesen levezethető a területi kiegyenlítésre való törekvés, a területfejlesztés egyik sarkalatos feladata (amelyet azonban a „reálfeladatok” kényszere nemhogy támogatott volna, hanem többnyire az ellen hatott) vagy Budapest túlsúlyának folyamatosan hangoztatott mérséklése. A mindenható központi akarat érvényesülése, a tranzaktív problémamegoldás kizárása a társadalom- és gazdaságirányításból vezetett a tervezés mindenhatóságába vetett hit kialakulásához, amely a településhálózat kívánatos(nak vélt) alakítását-átformálását is a tervezéstől és a végrehajtásért felelős központi hatóságok munkájától várta. A (gyáripari) munkásság vezető szerepének hirdetése, illetve e vezető szerep biztosítására hivatott gazdaságpolitika (és ennek függvényében a településpolitikai) kialakítása és „vitele” is az ideológiát szolgálta; egyrészt a gyáripar és annak egyik „alkotóeleme”, a munkásosztály önmagában is értéket képviselt a korszak vezetői szemében, másrészt a gazdaságfejlesztéssel a hirdetett eszmék és a „valóság” egyik súlyos ellentmondását kívánták feloldani. Ez az ellentmondás abból fakadt, hogy a maga ideológiai-társadalmi-gazdasági felsőbbrendűségét hirdető politikai rendszer Európa fejletlen régiójában alakult ki, így a hirdetett eszmék és a tények naponta szembesültek egymással. Ez a „meg nem felelés” a szocialista rendszert legfőbb és majdnem egyetlen legitimációs érvétől fosztotta meg, és belehajszolta egy feszített, erőltetett, minden más szempontot háttérbe szorító gazdaságfejlesztési programba. Állandósította a „megvalósult szocializmus” országokban a pazarló, parancsuralmi viszonyokat feltételező „hadi-gazdálkodás” viszonyait (MIKLÓSSY Endre kifejezése, 1988).⁵⁹

A „hadi-gazdálkodás” a források korlátozott volta miatt csak szelektív gazdaságfejlesztést tett lehetővé; a preferált ágazatok és térségek (az energetikai ipar, bányászat, nehézipar, hadiipar, illetve az Ajkától Miskolcig húzódó úgynevezett ipari tengely) fejlesztéséhez más ágazatokból és területekről kellett forrásokat elvonni. A felélt források – különösen a szocialista korszak kezdetén – a következők voltak:

- A *mezőgazdaság*: a kötelező terménybeszolgáltatás (1956-ig), a központilag meghatározott felvásárlási árak, a szétnyíló agrárrolló, a modernizáció halasztása szolgáltatta a mezőgazdaság „hozzájárulását” az iparosítási programokhoz. A mezőgazdaság hátrányos helyzete egyben a falvak hátrányos helyzetét is jelentette; a falvakban nem folyt állami lakásépítés, az ipari munkahelyekre áramló falusi munkaerőhöz az állam „jutányosan” jutott hozzá (a falvakban nem történt említésre méltó infrastruktúra-fejlesztés, a munkába járás feltételei elégtelenek voltak, stb.). Megjegyzendő, hogy a falvak is részesültek bizonyos fejlesztésekben, részben ugyancsak ideológiai megfontolásokból – iskola-, kultúrház-, könyvtárépítés, falu-villamosítás –, másrészt épp az ipari-városi érdekek által ösztönözve – az ingázást lehetővé tévő bekötőút-építés, az autóbusz-közlekedés kiépítése stb.
- Az *infrastruktúra* egészét externalitásként kezelték, különösen a lakossági infrastruktúrát, a „humán szférát”. Például elmaradt a telefonhálózat kiépítése, olyannyira, hogy a fontosabb politikai, igazgatási és gazdasági szervezeteket, intézményeket az ország működtetése érdekében külön telefonhálózattal kellett ellátni (a státuszszimbólummá váló úgynevezett K-vonal). De szinte elviselhetetlenné vált

a nagyvárosokban, különösen Budapesten a lakáshelyzet az elégtelen, a kikényszerített lakosságnövekedéstől elmaradó lakásépítés miatt, nem bővítették kellő mértékben a közüzemi hálózatokat, és így tovább. Az infrastruktúra diszkriminatív kezelése a szocialista korszak végéig megfigyelhető.

- „Sokoldalúan” történt az *emberi erőforrások* felélése; a lakossági fogyasztást több ízben – az 1950-es években, az 1980-as évek második felében – korlátozták; a nők tömegesen kényszerültek munkavállalásra – az egykeresős családmodell életképellennek bizonyult; 1949-ben 1,2 millió, 1980-ban 2,2 millió kereső nő dolgozott az országban; a lakosság gazdasági aktivitásának ugrásszerű növekedése 90%-ban a nők munkába állásából fakadt. Általánosan elterjedté vált – különösen az 1960-as évek derekától – a lakosság munkaerejének többszörös kihasználása (az iparban dolgozó, faluhelyen élő munkavállalók „háztájízása”; kisgazdaságok kialakítása, kalákában történő lakásépítés, túlórázás, mellékállások vállalása, „fusizás” stb.). Európában Magyarországon töltött munkavégzéssel a legtöbb időt a lakosság; ez is hozzájárult ahhoz, hogy az 1960-as, 1970-es években hazánkban volt a legalacsonyabb a születéskor várható élettartam (a Szovjetuniót nem számítva). A Magyarországon született férfiakra 6–8 évvel rövidebb élet várt, mint nyugat-európai társaikra.
- Végül a felélt források közé tartozott a *környezet* és a *külföldi hitelek*.

Az ideológia, a szovjet minták követésének kényszere uralta tehát a korai szocialista korszak államvezetését a társadalom- és gazdaságirányítás terén. Mielőtt azonban ezeket a folyamatokat vázolnánk, meg kell említenünk a korszak kezdetének néhány, a városállományra is hatást gyakorló közigazgatási intézkedését. Mint már említettük, a közigazgatás helyi szervezeteinek a korábbi – kétségtelenül korlátozott – önkormányzati jellege a tanács törvény elfogadása után teljes mértékben elenyészett; a helyi tanácsok a központi utasítások egyszerű végrehajtóivá, az államhatalom helyi szerveivé, a településigazgatás bürokratikus teendőinek ellátóivá váltak. Csak jóval később, az 1970-es években szerveződtek lobbik a helyi érdekek – pontosabban a helyi párt-, állami és gazdasági elit érdekeinek – képviseletére.

A koalíciós évek során több átfogó közigazgatási reformterv született az egyes pártok szellemi műhelyeiben. A fordulat éve után az új hatalom azonban nem vállalkozott radikális közigazgatási – területi! – reformra. Végül is a 4343/1949. (XII. 14.) minisztertanácsi rendelet a még a trianoni határmegvonás után kialakított megyebeosztást korrigálta, a kis megyemaradványokat egyesítve a korábbi 25 helyett 19 megyét hozva létre, és jelentősnek mondható „mozgást” generálva a megyeszékhelyek körében. Egy sor, részben kényszerűségből kinevezett korábbi megyeszékhely veszítette el ezen szerepkörét megyéjének megszűnése – más megyével való összevonása – nyomán. Elvesztette ezen funkcióját Sopron, Baja, Makó, Sátoraljaújhely, az első világháború után a „közigazgatásilag egyelőre egyesített” vármegyék élére helyezett Szikszó, Mátészalka és Berettyóújfalú; más esetekben a megyén belül került sor a megyeszékhelyek áthelyezésére, így a „klerikális” Esztergomból az új munkásvárosba, Tatabányára, a dzsentroid Balassagyarmatról ugyancsak egy bányász- és iparvárosba, Salgótarjánba, végül Gyuláról Békéscsabára. Csongrád megyében különösen „mozgékonyak” bizonyult a megyeszékhely; a feudális kori Szeghalomról előbb Szentésre került a székhely, majd az 1950-es években átmenetileg Hódmezővásárhelyre, hogy végül Szeged gazdagodjon e funkcióval. Végül a Bács-Bodrogból és Pest-Pilis-Solt-Kiskun vármegye déli feléből létrehozott Bács-Kiskunt 1950 óta Kecskemétről igazgatják.

Ugyancsak lényeges változást jelentett az ország közigazgatási rendszerében Nagy-Budapest létrehozása 1950-ben. Ez az elképzelés már a 20. század elején felmerült – 1910-ben Újpest, Kispest, Pesterzsébet és Rákospalota lélekszáma már meghaladta a 20 ezer főt; *Bárczy István és Harrer Ferenc* 1908-ban a „szomszédos községek” Budapesthez való közigazgatási csatolásáról értekeztek (BÁRCZY–HARRER 1908). Nagy-Budapest kialakításának gondolata a két világháború közötti években is napirenden maradt. Az 1930-as népszámlálás adatközlése már használta Nagy-Budapest fogalmát. A konkrét javaslatokat – köztük Harrer Ferenc újabb elképzelését, „Budapest megye” létrehozásának tervét – az ellenérdekeltek elutasították. (Budapest az infrastrukturálisan fejletlen elő- és kertvárosok fejlesztésének terhére nem kívánta magára vállalni, az érintett települések pedig a főváros túlhatalmától tartottak.) Ennek ellenére 1937-ben a Közmunkák Tanácsának hatáskörét a főváros környéki 22 településre is kiterjesztette a városrendezésről és építésügyről született törvény (1937. évi VI. tc.). 1942-ben maga a főváros is részletes tanulmányt készített Nagy-Budapest kialakításának lehetőségeiről, ám a háborús viszonyok között már nem nyílt lehetőség az elképzelések megvalósítására. Nagy-Budapest kialakításának gondolatát az új hatalom is pártolta, nem is annyira a már kialakult szoros kapcsolatok, az egyes elő- és kertvárosok és Budapest között kialakult munkamegosztás láttán, hanem ez esetben is elsősorban politikai (ideológiai) megfontolások alapján; így kívánták elérni a fővárosban is – statisztikailag! – a munkásosztály többségi pozícióját (az elővárosok többsége ugyanis elsősorban az ipari munkásság lakóhelyét képezte). Az 1949. évi XXVI. tc. nyomán létrejövő Nagy-Budapestet 23 község és város, valamint maga Budapest alkotta (3. ábra).⁶⁰ A fővároshoz csatolt települések teljes mértékben elvesztették önállóságukat, még az új kerületi beosztás sem respektálta a korábbi állapotokat.

Ezzel a közigazgatási aktussal – legalábbis statisztikailag – jelentősen növekedett a főváros súlya az országban. A Budapesthez csatolt településeken több mint félmillióan éltek 1949-ben, így a „csatolmányokkal” együtt 1 millió 590 ezer főre növekedett a főváros lélekszáma, ez az ország népességének 16,5%-át tette ki (Kis-Budapest 10,6%-át). Az 1950-es évek elején az országban eszközölt beruházások egyharmada jutott a fővárosra, és még 1960-ban is az ország ipari keresőinek 45%-a itt dolgozott, a legnagyobb iparvállalatok (az 1000 főnél több munkavállalót foglalkoztatók) háromnegyede a fővárosban működött. Nagy-Budapest kialakítása mellett Miskolc lélekszáma és súlya növekedett meg jelentősen Diósgyőr és egy sor közeli községnek a városhoz csatolása eredményeként.

A korábban mondottak azt eredményezték, hogy a „fordulat éve” után a gazdaságfejlesztés – iparosítás –, valamint a terület- és településfejlesztés elválaszthatatlanul egymásba fonódott, a tervezés és a megvalósítás szintjén egyaránt. Ugyancsak a korábban írtakból következően az egyes települések, városok fejlődési lehetőségei külső tényezők függvényévé váltak. Az újraosztási rendszerben elfoglalt preferált vagy mellözött pozíció, az egyes ágazatok fejlesztésének központi szabályozása, az ugyancsak központilag készített terület- és településfejlesztési tervek határozták meg egy-egy térség vagy település fejlesztési lehetőségeit. Ezért ezen korszak városfejlődésének áttekintését a gazdaság- és területfejlesztési koncepciók számbavételével kell kezdenünk.

A gazdaság állami irányításának igénye korántsem a szocialista rendszer sajátja.⁶¹ De 1945 után egymás után láttak napvilágot a különböző gazdasági, iparfejlesztési, területfejlesztési koncepciók, programok; tulajdonképp ezek közé tartozott a 3 éves terv is; az 1949 elején a pártvezetés által jóváhagyott első öt éves terv viszont már a törvény erejével

3. ábra

Nagy-Budapest kialakításának tervei

Forrás: a szerző szerkesztése, készítette a Szám-Tér-Kép Bt.

– az országgyűlés 1945 decemberében fogadta el a XXV. törvénycikket – szolgálta az állami gazdaságfejlesztés céljait. A terv célkitűzései nagyratörőek: évi 10%-os nemzetijövedelem-emelkedést írt elő, 34–35%-os életszínvonal-emelkedést. Az első öt éves terv végső soron iparfejlesztési program volt, a 35 milliárd forintos ráfordítási összegből 17 milliárdot a közvetlen ipari kapacitásnövelésre kívántak fordítani. A program céljául a magyarországi nagyipar létrehozását tűzték ki – a budapesti mellett további 2 körzetet kívántak „iparvidékké”

szervezni-fejleszteni, a borsodit és a pécs–mohácsit⁶² –, 263 új ipari üzem felépítése szerepelt a tervben (ezek 44%-a nehézipari üzem lett volna); a terv eredeti változatában még szerepelt az iparilag szegény megyék fejlesztése is. A program céljait a jelszóvá váló szlogen fejezte ki: váljon az ország agráripari országból ipari agrárszármazékká. A tervcélokat időközben jelentősen megemelték, 1951-ben már a gyáripari termelés 1949-hez viszonyított 200%-os, a nehézipar 280%-os teljesítménynövelését kívánták 5 év alatt megvalósítani. A tervkitűzések teljesítése érdekében a már vázolt „hadigazdálkodás” minden eszközét bevetették – például az életszínvonal 34–35%-os emelkedése helyett szigorú megszorításokat vezettek be az életszínvonal-politikában 1953-ban –, az ipari termelés csupán 130%-kal növekedett, de már ez is, és számos nagyberuházás elkezdése, üzembe helyezése átforgatta az ország gazdasági szerkezetét, a foglalkoztatási viszonyokat, a foglalkozási szerkezetet (1949-ben az ipari foglalkoztatottak aránya 21,6%-ot, 1960-ban 34,0%-ot tett ki). Noha a különböző, nagy számban napvilágot látott tervezetek az ország területileg egyenletesebb iparosodottságát – s amit ezzel azonosnak vettek, a gazdasági fejlettségét – szorgalmazták, a valóságban a beruházási javak szükségessége a meglévő iparvidékekre koncentrálna a fejlesztéseket: a Sajó völgyébe és Miskolcra, a Dunántúli-középhegység bánya- és iparvidékeire, a fővárosba és környékére. Itt folyt érdemleges infrastruktúra-fejlesztés, lakásépítés – igaz, ez kizárólag az ipari üzemek munkaerő-biztosítását szolgálta –, ide irányult a migráció, itt jöttek létre az úgynevezett szocialista városok, Ajka, Várpalota, Oroszlány, Kazincbarcika, a Mecsekben Komló. Továbbra is, egészen az 1960-as évekig Budapestre koncentráldott az ipari termelés fele. Tulajdonképpen csak Sztálinváros (Dunapentele, a későbbi Dunaújváros) épült egy korábbi agrártájon, és néhány alföldi város gyarapodott számottevő iparral (mint például Debrecen gördülőcsapágygyárral, orvosi műszergyárral, gyógyszeriparral, Szolnok vegyiparral, Kiskunfélegyháza bányagépgyárral [!] stb.).

Egy deklaráltan tervgazdálkodást folytató országban a gazdaság- és iparfejlesztési tervezés mellett szükségszerűen felmerült a területrendezési-fejlesztési és településhálózat-fejlesztési tervezés igénye is. Az építészszakma szinte a háború befejeztét követő hetekben hozzalátott ilyen jellegű tervezetek készítéséhez. E spontán kezdeményezések után 1949-ben életre hívták a Területrendezési Intézetet, amelynek feladata „a területi politika tudományos megalapozása, a szocialista építőmunkát szolgáló, szocialista településpolitikai kidolgozása” volt (HAJDÚ 1989). Mint ahogy ekkor az élet minden szegmensét az ideológia hatotta át, a településpolitikai alapját is – *Hajdú Zoltánt* idézve – „valójában a társadalmi és területi munkamegosztásról, a város-falu történetileg változó kapcsolatáról vallott, leegyszerűsített, sőt torzított sztálini felfogás jelentette”. A településpolitikai elképzelések szoros kapcsolatban álltak a gazdasági elképzelésekkel, tulajdonképpen elsősorban az iparosítás céljait szolgálták; az 1951-re elkészült Országos Területrendezési Terv így fogalmazott: „a városfejlesztés elsősorban összefügg az ipartelepítéssel, másodsorban a lakásépítéssel és lényegében minden beruházás végrehajtásával” (idézi GERMUSKA 2004).

A településhálózat-tervezés irányelveit is a Nép gazdasági Tanács határozta meg; az elkészülő koncepciók alapelképzelését a települések hierarchikus kategóriákba sorolása képezte, a különböző településosztályoknak más-más feladatokat kellett ellátniuk. Az I. osztályba sorolt települések feladatát a városi szolgáltatások ellátása jelentette – ebbe a kategóriába 75 település került –, a II. kategória 81 községe az agrártermelés kisvárosi központjainak funkcióját látta el a tervezet szerint, míg a települések túlnyomó többségét a III. kategóriába, a tulajdonképpeni falvak közé sorolták. Ezeket fejlesztési lehetőségeik

alapján tovább differenciálták, és a III. C. csoportba kerülőket – több mint másfél ezer települést – végső soron elsorvadásra ítélték.⁶³ 1951 decemberére véglegesítették a településfejlesztési koncepciót, az azonban törvényerőre nem emelkedett; egyes elemei viszont feltűntek a településpolitika gyakorlatában. A koncepció *Hajdú Zoltán* értékelése szerint a „politikai és ideológiai közegnek megfelelően nyíltan »osztálybázisú«, városfejlesztés-orientált, »munkásosztálpárti« térbeli elképzeléssé-tervrendszerré” vált (HAJDÚ 1989).

Az említettek mellett az 1950-es évek elején még egy sor ipartelepítési, országrendezési terv született, így például a TERINT (Területrendezési Intézet) „Országos ipartelepítési és szocialista országépítési terve” (1951), amely 162 országos jelentőségű üzem allokációjára tett javaslatot; a tervezett beruházásokhoz szükséges összeg (21,9 milliárd Ft) közel felét a szocialista városokra kívánták költeni. (A tervezetet szintén nem emelték törvényerőre.)

Ugyanezen „műhely” 33 kötetet kitevő területrendezési tervének ugyanaz lett a sorsa. *Germuska Pál* idézi a terv néhány, a városokra vonatkozó kitételét. A TERINT tervezői szerint a „a szocialista város elengedhetetlen előfeltétele a munkásosztály jelenléte. A város feladata, hogy az ország bizonyos területein politikai és gazdasági irányító szerepet vigyen, az pedig elképzelhetetlen a munkásosztály jelenléte nélkül”. Ebből következett, hogy „a városaink iparosítása a szocializmus építésének elengedhetetlen feltétele.” (idézi GERMUSKA 2004).

A korai szocialista korszak területi politikáját jellemezte tehát, hogy

- az uniformizált mennyiségi növekedést preferálta,
- a fejletlen térségekben külső erőforrások igénybevételével sablonos megoldásokat szorgalmazott (de a valóságban e téren kevés kezdeményezés történt),
- érzéketlen maradt a fejleszteni kívánt területek helyi adottságaira, sajátosságaira,
- a centrumtérsegek, iparvidékek előnyeit tovább fokozta, mélyültek a fejlettségbeli területi különbségek,
- a gazdaságfejlesztés a „hadigazdálkodás” eszközeit alkalmazta.

A gazdaság- és területfejlesztési tervek, koncepciók dömpingje közepette több „reálfolymat” jellemezte a magyarországi városfejlődést.

A városfejlődésben éles *területi és várostípusbeli különbségek* figyelhetők meg. A beruházások zöme jól körülhatárolt területen, az úgynevezett ipari-energetikai tengely mentén valósult meg, a Bakony nyugati előterétől – Ajka, Halimba, Úrkút – a Bakonyon, Vértesen és Gerecsén át – Várpalota, Tatabánya, Oroszlány, Almásfüzitő, Nyergesújfalu, Dorog stb. – a nógrádi, illetve a borsodi iparvidékig – Salgótarján, Lőrinci, Nagybátony, Kisterenye, Ózd, Kazincbarcika, Sajóbátony, Miskolc stb.

Ezen tengely részét képezte a *főváros* is. Mivel a szocialista korszak kezdetén Budapesten működött a hazai gyáripár több mint fele, az itt lévő termelőkapacitások fokozottabb kihasználása érdekében a főváros ipara is jelentős mértékben gyarapodott; a gyáripár keresőinek száma 1949 és 1960 között 291 ezer főről 603 ezer főre emelkedett. Ennek eredményeként a város lakossága ismét gyors ütemben növekedett – akárcsak a dualizmus évtizedeiben –, bő egy évtized alatt 218 ezer fővel. Mivel Budapesten nagyobb arányú állami lakásépítés csak az 1950-es évek második felétől folyt, a fővárosi munkahelyek felé igyekvők nem tudtak letelepedni a fővárosban, így vagy hetente-kéthetente ingáztak lakóhelyükről a munkahelyükre, vagy a Budapest-közi településekre költöztek. Az elő- és kertvárosok bekebelezése után már az 1950-es években rohamosan növekedni kezdtek

a Nagy-Budapest határain kívül fekvő községek, folytatódott az agglomeráció terjeszkedése. E folyamat jellemzője, hogy nem a fővárosból kiköltözők gyarapították az agglomeráció településeinek lélekszámát – mint Nyugat-Európában, vagy akár Budapest esetében a 19. század végén, a 20. század első felében –, hanem „kívülről” érkeztek az új lakosok. Mivel a tervszerűnek hirdetett településpolitika mit sem tett a viharos gyorsasággal növekvő agglomerációs települések befogadóképességének biztosítására – 1950 és 1970 között Gyálon 245,1, Halásztelken 222,7, Szigetszentmiklóson 134,9%-kal növekedett a lakosság száma –, az agglomerációban extenzív jellegű növekedés folyt, zsúfoltság lépett fel, az infrastruktúra kiépítése nem tudott lépést tartani a népességszám növekedésével. Az a tény, hogy az odavándorlók többsége falvakból, kisvárosokból érkezett, többé-kevésbé megszabta az agglomerálódó települések lakóinak életmódját, a településkép alakulását.

Budapest súlyát az ipari termelésben játszott szerepén kívül a társadalom és a gazdaság végletes központosítása – „egyközpontosítása” –, hatalmi, adminisztratív hatáskörének, intézményeinek bővülése, illetve számbeli gyarapodása is növelte. Például az ország 2 bankjának – MNB és OTP; ezeken kívül más bank nem is működött az országban – központja a fővárosban tevékenykedett (a „vidéki” bankok az államosítások nyomán megszűntek működni), csak itt működtek könyvkiadó vállalatok, az államosított kereskedelmet Budapestről irányították, itt székelt valamennyi külkereskedelmi vállalat; amikor már magánszemélyek tulajdonában is lehetett személygépkocsi, a *kiutalt* autójukat kizárólag Budapesten vehette át új tulajdonosuk, itt működtek az újonnan szervezett állami intézmények az országos nyelvvizsgaközponttól a Tudományos Minősítő Bizottságig. Budapest továbbra is az ország egyre növekvő *súlyú hatalmi-adminisztratív-ipari-gazdaságirányító központja*.

A szocialista korszak első évtizedében az államhatalom városfejlődés-ösztönző politikájának legszembeötlőbb akciója az úgynevezett *szocialista (ipar)városok* építése. A 20. század közepső harmadában szerte a világon megjelentek a tervezett, egy akcióval felépített „új városok”, többnyire azzal a szándékkal, hogy az építészet eszközeivel „kezeljék” a társadalmi konfliktusokat, elsősorban az urbanizálódás nemkívánatos velejáróit (túlzott városnövekedés, zsúfoltság, kedvezőtlen lakásviszonyok, szegregáció stb.). Magyarországon azonban az új városok az ipari mamutberuházások munkaerő-ellátását szolgálták, tehát a gyors iparosítás előfeltételeként kezdték építésükhöz. Tervezőik – legalábbis kezdetben – abban reménykedtek, hogy az épülő új városok a „szocialista életforma” propagálói lesznek, ám végül e települések építése a szűkös anyagi források, a primitív építési technológiák, a járulékos városi létesítmények létrehozásának elmaradása következtében ezt a célt nem szolgálhatta, inkább az ipari üzemek lakótelepeiként („kolóniákként”) funkcionáltak, legalábbis az 1950-es, 1960-as években.

A magyarországi szocialista iparvárosok körét *Germuska Pál*, a téma monográfusa 4 kritérium alapján határozta meg:

- A szocialista városok legfontosabb ismérve, hogy „a politika és a gazdaságpolitika által kiemelt szerepű települések, azaz a redisztribúciós rendszer kedvezményezettjei”. A kedvezményezett helyzet részben a városi rang megelőlegezett adományozásában nyilvánult meg – ami ekkor jelentős előnyöket biztosított a településeknek, ezért adományozására ritkán került sor –, másrészt a gazdaságfejlesztési-beruházási és elosztási politikában elfoglalt kedvező pozícióban.
- Második jellegzetességük, hogy építésük célja az „urbanizálatlan térségek ipari fejlesztése” volt, és hogy egyetlen óriás-gyárüzem dolgozói számára épültek.

- E településeken a gyáriparban foglalkoztatottak aránya kiugróan magas, többnyire meghaladta a 60%-ot.
- További jellegzetességük, hogy egységes tervek szerint épültek fel.

A témát érintő legtöbb szerző a szocialista városok közé sorolta Ajkát, Dunaújvárost, Kazincbarcikát, Komlót, Oroszlányt, Ózdot, Várpalotát, Salgótarját, Tatabányát, Százhalombattát és Tiszaújvárost, esetenként Bátonyterenyt és Martfűt. Keletkezésük körülményeit, gazdasági bázisukat, földrajzi fekvésüket tekintve bizonyos különbségek mutatkoznak közöttük. A szocialista városok építésének első hullámában került sor Tatabánya, Salgótarján, Kazincbarcika, Ózd, Ajka, Komló, Oroszlány és Sztálinváros (Dunaújváros) felépítésére, illetve kiemelt fejlesztésére. Közülük a legtöbb már a polgári korszakban nagy volumenű bányászatot és gyáripart magában foglaló tömörülés, tehát nem „zöldmezős” beruházásként vetették meg alapjukat. Kivételt képezett *Dunaújváros*; az 1949 végén hozott minisztertanácsi döntés a tervezett kohászati kombinát helyéül Mohács helyett (ez utóbbi a „titóista” Jugoszlávia közelében stratégiaileg veszélyeztetett helyen feküdt) a minden ipari tradíciót nélkülöző Dunapentelét választotta, és mellé – a „kukoricaföldekre” – a kohászati üzemek munkaerő-ellátását szolgáló lakótelepet kívánt építeni. A telephelyválasztás abból a szempontból szerencsésnek bizonyult – utólag –, hogy a leendő város kiterjedt várostalan térségben épült, és így később lehetősége nyílt sokoldalú (közép)városi funkciók kiépítésére. Lélekszáma 1960-ra 27 ezer fő fölé emelkedett. Sztálinvárost már 1951-ben várossá nyilvánították. *Ajkán* és környékén már a 19. század derekán (1869-ben) szénbányát nyitottak, néhány évvel később üvegyár kezdte meg működését, majd a két világháború között, a bauxitvagyon feltárása után felgyorsult ipari fejlődése a háborús készülődés és a hadiipar igényei nyomán; alumíniumkombinát építésébe kezdtek, 1941-ben működni kezdett a hőerőmű. Ez a fejlődés folytatódott tovább a szocialista korszakban, tovább épült az alumíniumkombinát; sorra csatolták Ajkához a szomszédos bányászközségeket, és kissé késve, 1959-ben várossá nyilvánították, és mint szocialista várost tartották számon. S noha új városrészek is épültek, máig kusza szerkezetű ipari és lakóterületek, közlekedési terek, zagyatározók konglomerátuma, tipikus „nőtt” bányász- és ipari város. *Kazincbarcikát* a Sajó-völgyi bányavidék 3 községéből – Berente, Sajókazinc, Barcika – „hozták létre” 1947–1954-ben; már a korai szocialista gazdaságfejlesztési elképzelésekben szerepelt, előbb mint a Sajó völgye szénbányászatának központi lakóvárosa, majd mint a „borsodi kooperáció” központja, nehézszevipari üzemmel. Az ipartelepítés a bányavidék barnaszénre történt, barnaszénkorszoló(?), villamos erőmű, vegyipari kombinát építését tervezték; az 1954-ben várossá nyilvánított település lélekszáma az 1949-es 5 ezerről 1960-ra 11 ezerre emelkedett. *Komlót* (1951-ben nyilvánították várossá) és *Oroszlányt* (1954 óta város) szénbányász községekből kívánták szocialista várossá építeni. Ipari előzményekkel is rendelkezett *Ózd*, *Várpalota*, *Salgótarján* és *Tatabánya*. E két utóbbi városnak, 1950-ben megyeszékhely szerepkört nyervén, elkanyarodott a pályája a többi szocialista városétól, adminisztratív és szolgáltató funkcióikat is ki kellett építeni (s ennek révén a szocialista városok rendszerváltozás utáni válsága is kevésbé érintette őket). *Tiszaújváros* (a volt Leninváros) és *Százhalombatta* már a következő korszak produktumai, jellemvonásaik azonban megegyeznek a „korai” szocialista városokéval.

A szocialista városok tehát már az 1950-es években megtöbbszörözték lakosság-számukat, városi rangot nyertek, nagy volumenű lakás- és középület-építés folyt bennük,

de az 1970-es évek elejéig városi funkciókkal alig rendelkeztek – Tatabánya és Salgótarján kivételével –, nem integrálódtak a településhálózatba; belakatlan, összefutott lakosságú, uni-formizált településképet mutató lakótelepek maradtak; keresőik többsége ipari foglalkozású.

Budapesten és a szocialista (ipar)városokon kívül „rendszereszerű” városfejlődés-városfejlesztés nem történt az országban az 1950-es, 1960-as években. Legfeljebb a megyeszékhelyek kedvezőbb helyzetét említhetjük; az igazgatás, a gazdasági és társadalmi élet államosítása nyomán egy sor megyei hatáskörű intézményt telepítettek falaik közé, és községek közigazgatási csatolásával növelték lakosságuk számát (különösen Zalaegerszeg, Szombathely, Nyíregyháza esetében). A közép- és kisvárosok helyzete felemásan alakult; a korábbi gazdasági és társadalmi bázisukat képező kisegyszisztenciákat felszámolták (kisiparosok, kisvállalkozók, kereskedők, piacok, vásárok, kisüzemek – malmok, szeszfőzdék stb.), ugyanakkor a járási székhelyek is, hasonlóan a megyeszékhelyekhez, bizonyos funkcionális gyarapodást könyvelhettek el (nagyhatalmú járási tanácsok, pártbizottságok, gazdasági szervezetek működése); egynémelyiküket az iparosítás, a vasútfejlesztés szele is megérintette (mint például Dorog, Edelény, Hatvan, Celldömölk, Szerencs stb.), vagy ideológiai-propagandisztikus megfontolások is kedvezhettek egyes kisvárosoknak, mint például a nagykunsági mezővárosok „termelőszövetkezeti városokká” nyilvánítása, új középiskolák szervezése stb.

A szocialista korszak kezdetén, különösen az 1950-es években tehát:

- A kedvezményezett városoktól – Budapest, szocialista városok, megyeszékhelyek – eltekintve a városfejlődésben-fejlesztésben tervszerűség nem tapasztalható, esetlegesség annál inkább.
- A városfejlődés – de általában a település- és gazdaságfejlesztés – szempontjából az ország *markánsan két részre* szakadt: az „ipari-energetikai tengely” területére és Budapestre, illetve agglomerációjára és az ország többi, mezőgazdasági jellegű országrészeire. Az urbanizálódás azonban a fejlesztett térségekben is extenzív módon folyt, szinte kizárólag az iparfejlesztésre és az iparfejlesztés megkövetelte járulékos fejlesztésekre korlátozódott, és szükségszerűen az ideiglenesség, a „kezdett” jeleit mutatta (a „valódi” városi élet és kellékeinek hiánya, sivár településkép, infrastruktúra-hiány, zsúfoltság, a korábbi épületállomány leromlása stb.).
- Az ország *városodása* mérsékelt ütemű, mert néhány ugrásszerűen növekvő város mellett a városok (városi jogú települések) lélekszáma stagnált, esetenként csökkent is (főleg az alföldi mezővárosok esetében volt általános a népességszám-csökkenés). Így a városokban élők száma mintegy 600 ezerrel növekedett 1949 és 1960 között; ez 17,5%-os emelkedést jelentett, a városokban élők *aránya* 3,2 százalékponttal növekedett.
- A *várossá nyilvánítás* üteme, a városok számának gyarapodása a második világháború és 1960 között visszafogott, noha ideológiai megfontolások (a városok a munkásosztály fellegvái) támogatták volna a városok számának, a városi lakosság arányának emelkedését. Ezt a törekvést azonban az a tény, hogy ekkor a városi ranggal számos előny járt (az újraelosztási rendszerben elfoglalt kedvező pozíció, városi intézmények létrehozásának kényszere, esetleg állami lakásépítés, ipartelepítés stb.), a beruházási javak szűkössége és a szocialista városokra való koncentrációja gazdasági (pénzügyi) szempontból nem tette lehetővé. 1950-ben 54 jogilag elismert várossal rendelkezett az ország. (A világháború befejezése

után, 1950-ig már várossá nyilvánították Hatvant, Orosházát, Tatabányát, Ózdot és – önálló településként csupán néhány hónapra – Csepelt. Az 1950. január 1-jével megalakuló Nagy-Budapest viszont 7 várossal csökkentette a városállományt, Buda-fokot, Csepelt, Pesterzsébetet, Újpestet, Kispestet, Rákospalotát és Pestszentlőrincet egyesítették Budapesttel.) 1960-ra a városok száma 9-cel növekedett, közöttük találjuk a szocialista iparvárosok többségét, Dunaújvárost, Komlót, Várpalotát, Kazincbarcikát, Oroszlányt és Ajkát. Ezeken kívül csak Törökszentmiklós (1952), a „termelőszövetkezeti város”, az üdülővárossá formálódó Keszthely és a Tóvárossal egyesített, Tatabánya szatellitjává váló Tata nyert városi rangot.

- 1960-ban kb. 1500 km²-re jutott egy-egy jogilag elismert város; még mindig több olyan megye létezett, ahol csupán a megyeszékhely viselt városi rangot (Somogy, Tolna, Szabolcs-Szatmár). A funkcionális értelemben vett városok száma ennél jóval több volt, az 1960-as évek elejére vonatkozó hierarchiavizsgálat 140–142, egyértelműen városi szerepkört betöltő települést vett számba az országban (BELUSZKY 1967). 1960-ban már az ország lakosságának hozzávetőleg fele a funkcionális értelemben vett városokban élt.

Az 1956-os magyarországi forradalom lezárta a „szocializmus építésének” első szakaszát, noha az 1950-es évek vége, az 1960-as évek eleje még a Rákosi-korszak utójátékát jelentette, benne az előző évekre emlékeztető tragikus és erőszakos eseményekkel (a forradalmat követő megtorlások, erőszakos kollektivizálás, a nyugati országhatár hermetikus lezárása stb.). A politikai foglyoknak nyújtott 1963–64-es amnesztiák jelzik a korszakhatárt a kádári konszolidációhoz vezető úton. A gazdaság és a társadalom irányításának alapelvei viszont a puha diktatúra évtizedeiben sem változtak számottevően. A hatalom és a társadalom viszonya, a hatalomgyakorlás módja azonban átformálódott. A párt- és államhatalom továbbra is kizárta a társadalom tagjainak döntő többségét a hatalomgyakorlásból, a részvételből, alapvető célja a társadalmi kezdeményezések, mozgalmak leszerelése, azoknak az egyének-családok szférájába való kényszerítése volt. E törekvésekbe beletartozott a „civiliek” kizárása a hatalomból, a helyi közéletből, a civil szféra mozgásterének erős korlátozása, ugyanakkor az egyéni boldogulás, gyarapodás egyes csatornáinak megnyitása, az állam részleges kivonulása a magánszférából (de például a politikai, gazdasági elit számára a nyilvános vallásgyakorlás a hatalom számára elfogadhatatlan volt), az ideológiai szempontok háttérbe szorulása a gazdasági döntéshozatalban és így tovább. (Ez a politikai gyakorlat vezetett például a háztáji gazdálkodás lehetőségeinek biztosításához, a „második gazdaság” térhódításához, a korábban hermetikusan lezárt nyugati államhatárok – korlátozott – megnyitásához.)

Noha a politikagyakorlás jellege az 1960-as évektől kezdve változott, a gazdaságpolitika terén nem következett be alapvető változás; továbbra is kiemelt cél maradt a minél gyorsabb ütemű gazdasági növekedés, és a gazdaságfejlesztés középpontjában továbbra is az ipar állt; az iparban látták a legfőbb és majd egyedüli eszközt a társadalmi, gazdasági feladatok megoldása terén (a teljes foglalkoztatás biztosítása, a településhálózat fejlesztése, az életszínvonal növelése stb.). Az ipar továbbra is „önmagában való érték” a politikai vezetők számára, az infrastruktúra fejlesztése továbbra is a „maradék-elv” alapján történt, állandósult egyes szolgáltatások kiépítésének elmaradása az igényekhez képest (például a telefonhiány, a közutak állapota, az autópályák kiépítésének vontatottsága, a személygépkocsikhoz való hozzájutáshoz szükséges sokéves várakozás stb.). E tárgykörben az 1950-es

évek legvégén, az 1960-as évek elején egy sor állami és párthatározat született – az MSzMP PB 1958-as, a Gazdasági Bizottság 1959-es határozata az iparosítás terén elmaradott területek iparosítására, az MSzMP VII. kongresszusának javaslatai, ÉVM tervezetek –, ezek egyöntetűen a területileg egyenletesebb ipartelepítést és Budapest ipari súlyának csökkentését szorgalmazták. (Az MSzMP VII. kongresszusának határozata: „Helyes ipartelepítéssel az iparilag elmaradott területeket, mindenekelőtt az Alföldet fokozatosan iparosítjuk. Ipartelepítési politikánkkal csökkenteni kell Budapest túlsúlyfoltosságát”; idézi GERMUSKA 2004.) Ezekre a döntésekre egyébként meglehetősen prózai okok is rákényszerítették az illetékeseket: kimerültek a korábban preferált iparvidékek infrastrukturális és munkaerő-tartalékai; az „új” életszínvonal-politika megkövetelte a fogyasztási eszközöket gyártó ipar fejlesztését is. Ezen folyamatok eredményeként a főváros ipari foglalkoztatottjainak részesedése az ország ipari keresőiből az 1962-es 44%-ról 1971-ig 34%-ra csökkent. (Szépséghibája ezen statisztikai adatoknak, hogy közben a budapesti agglomeráció iparának volumene és lakosságának száma tovább növekedett, hogy ekkor még nem sikerült érvényt szerezni a budapesti ipar kitelepítésére vonatkozó elképzeléseknek, hogy az 1960-as, 1970-es évek egyik legnagyobb ipari beruházása, a százhalombattai kőolajfinomító és erőmű Budapest közvetlen szomszédságában épült fel.)

Módosította a gazdaságpolitikát az 1968-ban bevezetett úgynevezett gazdasági reform, amelynek célja egyes piaci mechanizmusok alkalmazása, az „államilag szabályozott piac” megteremtése volt. Jelentőségét *Bartke István* a következőképp összegezte: „a maga jellegzetes piac- és szabályozásközpontú gazdasági decentralizációs irányán túl a legalapvetőbb társadalompolitikai (ideológiai) fordulatot abban hozta, hogy a termelést, a gazdasági növekedést értékként előtérbe toló társadalomképbe a fogyasztást, az életszínvonal-növelést a deklaráción túlmutató érvénnyel ugyancsak elsőrendű értékként beépítették” (BARTKE 1987).

Az 1960-as, de különösen az 1970-es években megnövekedett az infrastrukturális beruházások részaránya az összes beruházáson belül. Az infrastrukturális beruházásokat a megnövekedett volumenű állami lakásépítés „lokalizálta”, és mivel az állami lakásépítés szinte kizárólag házigyári lakások összeszerelését jelentette, eleve a koncentrált lakásépítést helyezte előtérbe. A lakásépítéshez kapcsolódott szinte minden más – „nem termelő” – beruházás (közműfejlesztés, alapfokú intézmények építése stb.). Így állt elő az a helyzet, hogy az évtized első felében (1971–1975) a kommunális beruházások 90%-a a városokra jutott.

Az 1970-es évtized vége bizonyult a szocialista korszak „csúcsidőszakának”; a beruházások volumene 1978–79-ben érte el a legmagasabb szintet, mint ahogy például a cement vagy az acéltermelés is. A gazdaság növekedésének és a településállomány egyes elemeinek (nagyvárosok, megyeszékhelyek) fejlődése az 1970-es évtizedben kulminált, de az évtized végére a növekedés üteme csökkent, és az 1970-es, 1980-as évek fordulóján átfogó, minden térségre és szinte minden ágazatra kiterjedő recesszió kezdődött, mindenekelőtt a felhalmozási célú felhasználás esett vissza radikálisan. Az 1970-es évek végén már minden megyében csökkenni kezdett a beruházási, építési tevékenység (Tolna megye képezett kivételt a még folyó paksi atomerőmű-beruházás következtében). E „váltás” okai sokrétűek:

- Kimerültek az extenzív növekedés forrásai (olcsó energia, az infrastrukturális háttér és a termelési technológia fejlesztésének halasztási lehetőségei, olcsó munkaerő stb.).

- Kedvezőtlenekké váltak a gazdaságfejlődés nemzetközi feltételei (a világgazdaság recessziója, olajárrobbanás, a „cserearányromlás” – az importárak ára gyorsabban növekedett, mint a magyar exportáraké).
- Külföldi hitelek felvétele vált szükségessé (kamatterhek), amelyeket ráadásul politikai megfontolásokból a lakosság életszínvonalának megőrzésére fordítottak, és nem a gazdaság modernizálására.
- A rendszer lényegéből – mondhatni ideológiai kényszerből – fakadt a veszteséges állami vállalatok folyamatos pénzügyi támogatása, amely konzerválta az elavult gazdasági, ágazati és gyártmánystruktúrát.
- Az ország gazdasága az igénytelen KGST „börtönébe” kényszerült, és ez is hozzájárult az elavult „viszonyok” fennmaradásához.

Így a gazdaság, elsősorban a bányászat és az ipar – a mezőgazdaság jórészt a kötetlenebb gazdálkodás lehetőségeit kihasználva más úton járt – az extenzív iparosodás-iparosítás válsága után nem volt képes intenzív szakaszra áttérni. Tehát nem az extenzív szakaszról az intenzív szakaszra való áttérés zavarai mutatkoztak az 1980-as években, hanem az *extenzív gazdaságfejlesztés kifulladás*a vált nyilvánvalóvá. Ebben a helyzetben az állam (a párt?) óvatos gazdasági és némi politikai nyitással kísérletezett – például a magánvállalkozások működési lehetőségeinek folyamatos bővítése, formális többes jelölés az országgyűlési választásokon –, másrészt a beruházások visszafogására kényszerült (például az 1980-as évek második felében gyakorlatilag megszűnt az állami lakásépítés). Az úgynevezett szocialista iparban foglalkoztatottak száma 1976 óta csökkent.

A vázolt gazdasági háttér állt az 1960–1980-as években a településállomány és -hálózat fejlődése-fejlesztése mögött. A gazdasági reform 1968-as bevezetése után ismét előtérbe kerültek a terület- és településhálózat-fejlesztési elképzelések, illetve -tervezés. Ezek eredményeként 1971-ben két dokumentum született, amelyek átfogó módon, települési részletezettséggel, hosszabb távon kívánták szabályozni az ország térszerkezetének és településhálózatának alakulását: a Területfejlesztés Irányelvei és az Országos Településhálózat-fejlesztési Konceptió (OTK). Az OTK és az Irányelvek két stratégiai célt jelöltek ki: biztosítani kívánták a (nép)gazdaság erőforrásainak hatékony felhasználását, másrészt mérsékelni a lakosság életszínvonalában és -körülményeiben mutatkozó különbségeket; ez utóbbi cél elérésének egyik eszköze volt a területi fejlettségbeli különbségek mérséklése. A konkrét célkitűzések között szerepelt:

- Budapest „túlcentralizáltságának” fokozatos megszüntetése(?), az 5 ellenpólus város – Miskolc, Debrecen, Szeged, Pécs, Győr – gyorsabb ütemű fejlesztése,
- a városhiányos térségekben nagyközségek várossá fejlesztése,
- a településhálózaton belül a funkciók hierarchikus megosztása.

Az OTK legfontosabb tervezési eszköze – akárcsak az 1950-es években született tervek esetében – a települések *hierarchikus osztályokba sorolása* volt, ez vált egyébként a koncepció legismertebb elemévé is. Az osztályba sorolás lehetővé tette, hogy a gazdaság területileg-településsileg koncentrált fejlesztésének, az intézményhálózat gazdaságos üzemeltetésének előnyeit hangsúlyozva a központi szerepkörű települések kiemelt fejlesztése ideológiai-„elméleti” alapot kapjon.

A koncepció 130 település város voltát fogadta el, illetve várossá fejlesztését szorgalmazta (írta elő!) (10. táblázat). Az úgynevezett „egyéb” települések tették ki a koncepció szerint a magyarországi településállomány 64,5%-át. Ezek „tervszerű” felszámolását már nem említette a koncepció, ám a gyakorlati településpolitika is hozzájárult a kistalvak sorvadásához, lakosság számuk gyors csökkenéséhez.

10. táblázat

A települések száma az egyes OTK-kategóriákban

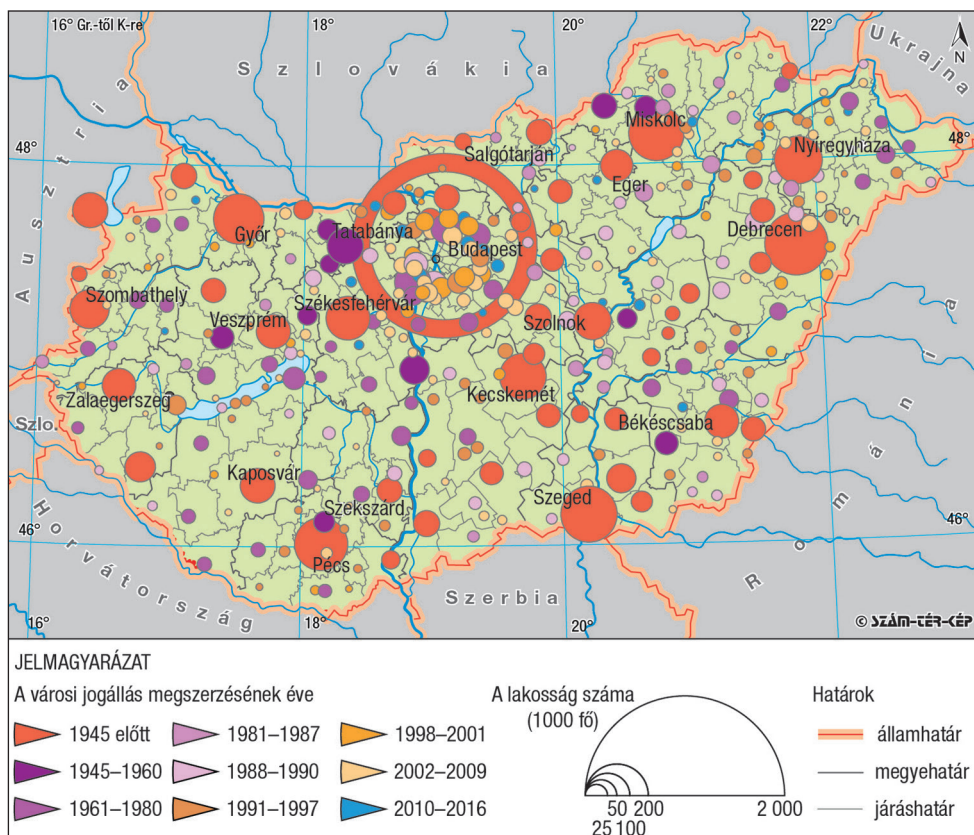
OTK-kategóriák	A települések száma	Az összes település %-ában
1. Országos központ	1	0,03
2. Kiemelt felsőfokú központ	5	0,15
3. Felsőfokú központ	7	0,22
4. Részleges felsőfokú központ	11	0,34
5. Középfokú központ	65	2,02
6. Részleges középfokú központ	41	1,28
7. Kiemelt alsófokú központ	142	4,43
8. Alsófokú központ	530	16,52
9. Részleges alsófokú központ	292	9,10
10. Budapest agglomerációjának települései	44	1,37
11. Egyéb település	2 071	64,54
Összes település	3 209	100,00

Forrás: Területi statisztikai évkönyv (1972). KSH, Budapest

Vitatott a koncepciónak a településállomány formálódására gyakorolt hatása; az OTK ugyanis szoros kölcsönhatásban állt a reálfolyamatokkal, mintegy „szentesítette” azokat. A gazdaságfejlesztés decentralizációs elemeit például különböző gazdaságon belüli tényezők is szükségessé tették (lásd fenn), és ezt szorgalmazta az OTK is. Az 1960 és 1970 közötti kb. 650 ezer főre tehető ipari munkáslétszám-növekedés már területileg igen differenciáltan ment végbe, és az ország iparilag fejletlen megyéiben sokkal gyorsabb ütemben növekedett az ipari keresők száma és aránya – a 10 év alatt megháromszorozódott, megnégyszereződött, mint Szabolcs-Szatmár, Békés, Bács-Kiskun vagy Somogy megyében –, mint a már korábban iparosodott megyéké. Az 1970-es évtized második felében már országos szinten is csökkenni kezdett az ipari keresők létszáma, az évtized végéig mintegy 10%-kal, a csökkenés zömét azonban Budapest produkálta, hogy aztán az iparilag legfejlettebb megyékben is meginduljon a munkáslétszám csökkenése. Így a szocialista korszak végére a gazdasági fejlettség terén kétségtelenül megfigyelhető bizonyos fokú területi kiegyenlítődés. Ez a kiegyenlítődési folyamat a „vidék iparosítása” szlogen égisze alatt futott, valójában a vidéki városok iparosítását jelentette. Azt, hogy mennyire a vidéki városok iparosítása folyt, mutatja, hogy az 1980-as években, miközben az ország lakosságának 40%-a élt községekben, az iparnak csak mintegy 16–17%-a működött bennük, jobbára a helyhez kötött bányászkodás és az arra települt iparágak. A vidéki városokba telepített ipar felszívta a városok „szabad” munkaerő-kínálatát, jelentős betelepedést váltott ki, és mivel még így sem tudták betölteni a kínálkozó munkahelyeket, nagyarányú ingázás alakult ki az ország agrártérségeiben is.

A városi ipar munkaerőigényének emelkedése gyors ütemben növelte egyes városok lakosságszámát, ám ez a kapcsolat korántsem volt automatikus; a lélekszám-növekedés nem annyira a munkaerő-szükségleteket követte, hanem a városok érdekérvényesítési képességétől, a hatalmi hierarchiában elfoglalt pozícióktól függött (ez határozta meg az állami lakásépítés mértékét, a kommunális beruházások volumenét, mindez pedig a városok növekedésének ütemét). Nagy általánosságban ez a korszak – az 1960-as, 1970-es évek – a megyeszékhelyek, a szocialista városok és kevés számú közép- és kisváros gyors növekedésének korszaka.

Ami már most a városok helyzetének alakulását illeti: a (jogilag elismert) városok száma 1970-ben 73 volt (11. táblázat), ezekben élt az ország lakosságának 45%-a. A városi funkciójú települések száma még mindig jelentősen meghaladta a városi joggal rendelkezőkét. A várossá nyilvánítás üteme jelentős mértékben elmaradt a tényleges helyzethez képest. Az 1970-es, 1980-as években felgyorsult a várossá nyilvánítás üteme, annak ellenére, hogy 1974-ben – az OTK-hoz kapcsolódóan – meghatározták a várossá nyilvánítás kritériumrendszerét, amely meglehetősen szigorúnak tűnt (többek között 8000 fős

4. ábra

A várossá nyilvánítások éve

Forrás: a szerző szerkesztése, készítette a Szám-Tér-Kép Bt.

lélekszámküszöbhez, meghatározott intézmények meglétéhez, infrastrukturális követelményekhez – mint például a lakások 50%-ára kiterjedő szervezett szemétygyűjtés – kötötték a várossá nyilvánítást), így az 1970-es években, különösen annak elején, még bizonyos visszafogottság volt tapasztalható (1969 és 1976 között 10 községet nyilvánítottak várossá, tehát évente átlagosan 1,43-at) (4. ábra). Az 1970 és 1987 között várossá nyilvánított települések esetében az elnyert városi rang funkcionális szempontból indokoltnak bizonyult, a jogi és a funkcionális értelemben vett városok állománya ekkor közel megfelelt egymásnak. Ebben az időszakban 52 települést nyilvánítottak várossá; az OTK hatása abban kimutatható, hogy a városi rangot nyert települések az OTK kategóriarendszerében is a városi szerepkörű kategóriákba nyertek besorolást. Az 1970 és 1987 között várossá nyilvánított települések listáját áttekintve (12. táblázat) megállapítható, hogy abban megtalálható jó néhány, környékük városi javakkal való ellátásában domináns szerepet játszó, markáns profilú kisváros, tradicionális piacközpont, mint Dombóvár, Kisvárd, Csorna, Nyírbátor, Bonyhád, Siklós, az „átmeneti” megyeszékhely, Berettyóújfalu stb. Voltak aztán közöttük ipari települések, mint Dorog, és a „későn indult” Százhalombatta, megkezdődött a budapesti agglomeráció népes községeinek, mint Érdnek, Budaörsnek, Szigetszentmiklósnak, Dunakesznek a várossá való nyilvánítása; ekkor nyert városi rangot két Balaton-parti üdülőtelepülés, a már a 19. században felkapott Balatonfüred és a 20. század képződménye, Boglárlelle. Néhány speciális funkciójú település is városi rangot nyert ekkor, mint a korábbi csőppnyi piacközpontból garnizonvárossá előrelépett Lenti vagy Encs, egy várostalan táj piac-, igazgatási, szolgáltató-központjává fejlesztett községe (1930: 1617 lakos, 1980: 5759 lakos). Ekkor még – csökkenő mértékben ugyan – a várossá „emelés” komoly hatást gyakorolt a beruházási javak elosztására, a településfejlődésre. A városi rang elnyeréséért ezért kemény harc folyt, és oly „kiskapukat” is igénybe vettek, mint a 8 ezres lélekszámküszöb elérése céljából a csekély népességű városaspiránsok közigazgatási egyesítéssel való megnövelése (Edelény, Zirc, Szentgotthárd, Lenti, Encs stb.). Ez a rapid „városcsinálás” azt eredményezte, hogy 1988-ban a városi jogú és funkciójú települések köre közel megegyezett egymással. Egy, néhány évvel később készült településhierarchia-vizsgálatunk 128 városi funkciójú települést talált az országban. A városodás eredményeként nagyobb, összefüggő várostalan táj a 20. század végére nem maradt az országban. Aztán 1988-ban a szocialista rendszer egyik utolsó látványos megnyilvánulásaként várossá nyilvánítási cunamival lepték meg az erre figyelőket, 41 települést nyilvánítottak egyetlen aktussal várossá. Ezen akcióra többféle magyarázat született: *Szigeti Ernő* szerint a meglepően sok várossá nyilvánítás azzal magyarázható, hogy „a korábban kiemelten fejlesztett nagyközségek egy része erre az időszakra érte el a kisvárosi fejlettségi szintet” (SZIGETI 2002). Arra is hivatkoztak az illetékesek, hogy annak a nonszensz helyzetnek a feloldása vezetett e tömeges várossá nyilvánításhoz, hogy az 1984-ben általánossá és kizárólagossá tett „városkörnyéki” igazgatási rendszer székhelyei között számos (nagy)községi jogállású település volt található, és ezeket kellett várossá nyilvánítani. Az 1989-ben várossá nyilvánított települések között még akadt városi funkciókat (is) ellátó település, vagy városi tradíciókkal rendelkező, mint például az egykori élénk forgalmú gabonakereskedő városka, Dunaföldvár, a reformáció egyik első magyarországi központja, a rác kereskedő mezőváros, Ráckeve, Szabolcs megye

hajdani székhelye, Nagykálló, Somogy várostalan tájának kis iskolavárosa, Csurgó, vagy piacközpontja, Tab, a kiváltságos Jászság járási székhelye, Jászapáti, aztán az iparosodás révén felemelkedő község, mint Sajószentpéter, Nyergesújfalú, Bátorfyerenye (a Zagyva völgye iparvidékének lakótelepülése), a „megkésített” szocialista város, Martfű; elkezdődött az üdülőhelyek várossá keresztelése(?) (Gárdonyi, Balatonalmádi) és az alföldi, addig meglehetősen mellőzött kis mezővárosok, óriásfalvak kárpótlása a városi ranggal (Balmazújváros, Hajdúdorog, Hadháztéglás), a szocialista mezőgazdasági nagyüzemek zászlóshajója, Nádudvar, Budapest kis (belső) „bolygótelepülései” – Monor, Nagykáta, Dabas –, vagy speciális funkciójú települések, mint Záhony, a vasutas város, a szocialista korszak legfontosabb szárazföldi kikötője a KGST felé, vagy Mórahalom, a tanyavilágból tanyaközséggé, majd „tanyavárossá” avanzsáló település, Mezőhegyes, a kincstári uradalom majorjaiból keletkezett konglomerátum stb. Ezzel a – feltehetően politikai indíttatású – aktussal a városi jogú települések száma 166-ra emelkedett, a városi lakosság aránya pedig 61,8%-ra. Ekkor, a szocialista korszak végén kevés település került, maradt a „rossz oldalon” a megérdemelt rang szempontjából, vagyis tulajdonképp elfogytak a „jogos” városaspiránsok, legfeljebb a „kései szocialista korszak” mércéjével mérve néhány nagy népességű alföldi település (mint például Abony, Jászárokszállás, Komádi, Újfehértó stb.) és továbbra is községi rangban szerénykedő üdülőtelepülés (mint Balatonföldvár vagy a kisebb-nagyobb gyógyfürdőközségek – Harkány, Bük), számíthattak még városi rangra, és a budapesti agglomeráció igazgatásának megoldatlansága miatt az agglomeráció nagyobb vagy ambiciózusabb községei.

11. táblázat

A városok számának alakulása, 1945–2019

Időpont	A városok száma
1945	52
1950*	54
1960	63
1970	73
1980	96
1988	125
1990	166
1995	194
2000	222
2002	252
2005	289
2008	198
2010	328
2013**	346

* 1950-ben 7 várost Budapesthez csatoltak. ** 2013 óta várossá nyilvánításra nem került sor.

Forrás: a szerző szerkesztése

12. táblázat
Az 1970–1987 között várossá nyilvánított települések

A várossá nyilvánítás éve	A várossá nyilvánított települések
1970	Dombóvár, Kisvárd, Százhalombatta
1971	Balatonfüred, Csorna, Nagyatád
1973	Békés, Kiskőrös, Mezőkövesd, Nyírbátor
1977	Bonyhád, Dunakeszi, Marcali, Siklós
1978	Barcs, Berettyóújfalu, Celldömölk, Érd, Lenti, Fehérgyarmat, Körmend, Paks, Vásárosnamény
1983	Szentgotthárd
1984	Dorog, Encs, Heves, Mór, Pásztó, Sümeg, Zirc, Szeghalom, Szerencs, Tamási, Tiszafüred, Zalaszentgrót
1986	Bácsalmás, Bicske, Boglárlelle*, Budaörs, Edelény, Kisbér, Kunszentmárton, Mezőkovácsháza, Püspökladány, Sárbogárd, Szécsény, Szigetszentmiklós, Tiszakécske, Tiszavasvári, Tokaj, Vasvár

* 1991-ben kettévált Balatonboglárra és Balatonlellére, a városi címet külön-külön is megtartották.

Forrás: a szerző szerkesztése

A szocialista korszak urbanizációs folyamatainak megítélése vitatott, a kortársak közül a *Konrád György – Szelényi Iván* szerzőpáros még a korszak derekán, az 1970-es években állították, hogy Magyarországon „késleltetett” városfejlesztési politikát folytat a hatalom, az ország „alulurbanizált”, akár a nyugat-európai országokhoz, akár a hazai iparban foglalkoztatottak számához mérjük a városlakók számát és arányát (KONRÁD–SZELÉNYI 2000). A „késleltetés” (vagy késés) megfigyelhető abban, hogy a fejlesztési források java az iparosításra jutván, a városodás és a városiasodás vontatott, extenzív jellegű, a városokban a lakásépítés, az infrastruktúra-fejlesztés messze elmaradt a kívánatostól, a „járulékos városi jegyek” kialakításáról – városkép, jóléti intézmények stb. – nem is beszélve. S a várossá nyilvánítások üteme is elmaradt a reálfolyamatoktól (migráció, munkaerőigény, népességnövekedés, népességgkoncentráció stb.). Ugyanakkor többen – így *Enyedi György* vagy *Zoltán Zoltán* – rámutattak arra, hogy a nemzetközi összehasonlításra a városi jogú települések statisztikai adatai a város fogalmának eltérő értelmezése miatt nem alkalmasak, és a lakosság foglalkozási struktúrája sem azonos az urbanizáltság szintjével, valamint az ipar mérőszámai sem a területi fejlettséggel. Kétségtelen, hogy a városodásban történt előrelépés – a városi jogú települések száma megháromszorozódott, a bennük élő lakosság aránya közel megduplázódott –, ennek ellenére legfeljebb *felemás városrobbanásról* beszélhetünk, a városodást nem követte hasonló mértékű városiasodás. A magyarországi városhálózat „félkész” egységekből épült fel a szocialista korszak végén.

A korszak gazdaság- és településpolitikáját összegezve megállapítható:

- A gazdaság- és településpolitika a szocialista korszak kezdetén az ideológia rab-ságába esett, de az ország állapota – a beruházási javak szükségessége, az ipari bázis kiépítetlensége stb. – is aszimmetrikus, csak az iparosításra és az iparvidékekre koncentrált szakpolitikára kényszerítette a döntéshozókat, különösen a korszak első harmadában.

- Ennek következménye lett, hogy a településpolitika központi kérdésévé is az iparosítás vált: az iparosítás képezte a településfejlesztés bázisát, az utóbbi célja viszont az iparosítás feltételeinek megteremtése volt.
- Az államirányítás végletesen centralizált módja eleve felülírta az *ideológiai* okokból kívánatosnak tartott „kiegyenlítési” törekvéseket, a területek és a városok-falvak közötti fejlettségbeli különbségek felszámolására irányuló településpolitikát.
- A centralizált irányítás, a központilag kezdeményezett, sablonos fejlesztések, az újraelosztás magas szintje eredményeként a gazdasági és településfejlesztési akciók nem szervesültek a helyi adottságokkal, feltételekkel, elképzelésekkel, tradíciókkal, így sérülékenyeknek bizonyultak; ennek lett látványos „eredménye”, hogy a szocialista korszak lezárultakor a „rendszer” számos, évtizedekig támogatott, „fejlesztett” eleme rapid módon összeomlott. Például Borsod-Abaúj-Zemplén megye évtizedeken keresztül a gazdaságfejlesztési politika kedvezményezettje, kiemelten támogatott térsége, ipari kolosszusok, „szocialistának” mondott városok, irdatlan lakótelepek nőttek ki a földből stb., ám az 1980-as évek végétől bányászata felszámolódott, iparkolosszusok váltak rozsdatemetővé; a megye az ország legproblematisabb térségeinek egyikévé vált, felpumpált városaiból menekülni kezdett a lakosság.
- Az iparosodottság terén a megyék között bizonyos kiegyenlítődés történt a korszak végére, ezt az „eredményt” azonban a rendszerváltozást követő dezindusztrializáció elsöpörte. Budapest túlfejlettségének(?) mérséklésére számos elképzelés, terv, határozat született, különféle intézkedések is történtek e célkitűzés megvalósítása érdekében; már 1966-ban az úgynevezett Gazdasági Bizottság 213 budapesti ipari telephely kitelepítését határozta el, majd az 1970-es években ipartelepítési tilalmat rendeltek el az agglomeráció területére is, adminisztratív úton korlátozták a fővárosba való költözés lehetőségét. Ennek bizonyos eredménye mutatkozott, mindekelőtt Budapest ipari súlyát illetően (13. táblázat). Csökkenni kezdett a főváros lakosság száma is, ám a város tényleges súlya, irányító szerepköre nem változott a szocialista korszak végére sem. A budapesti ipar volumenének csökkenése közben a nagyra nőtt és nagyhatalmú vállalatok megtartották fővárosi irányító központjait (vállalatirányítás, kutatás, fejlesztés, külkereskedelem, marketing stb.).
- Másrészt Budapest agglomerációja a szocialista korszakban mindvégig terjeszkedett, és növelte lakói számát. Az 1970-es, 1980-as évektől kezdődően már egyre többen költöztek ki a fővárosból az agglomeráció településeire; jelentkezett a „valódi” szuburbanizáció. 1971-ben hivatalosan is kijelölték az agglomeráció területét, ám alig tettek valamit az agglomerációs települések rendezettebb növekedése érdekében. Az infrastruktúra fejlődése, a lakásépítés messze elmaradt a lélekszám növekedésétől, csak a jelentősebb gyáriparral rendelkező agglomerációs településeken (Százhalombatta, Szigetszentmiklós, Dunakeszi, Szigethalom, Gödöllő) folyt állami lakásépítés.⁶⁴
- Budapest úgynevezett ellenpólusvárosainak; a *regionális központoknak* kiemelt fejlesztése nem valósult meg, pontosabban e téren nem történt áttörés, strukturális változás. (Megjegyzendő, hogy az ország nagysága, még inkább térszerkezete ezt nem is teszi lehetővé; a regionális központoknak legfeljebb 1,0–1,2 milliós vonzásterület áll rendelkezésükre, és ez a nemzetközi tapasztalatok alapján nem elegendő egy európai értelemben vett nagyváros kialakulásához.) A regionális központok fejlődése is erősen kötődött iparosításukhoz; ezért vált a szocialista korszakban

13. táblázat

Budapest ipari súlyának alakulása Miskolchoz és a városi rangsor 10. városához viszonyítva, 1966–1990

Év	Budapest és Miskolc közötti különbség	Budapest és a 10. város közötti különbség
1966	12,4-szeres	36,5-szörös
1973	10,3-szoros	27,0-szoros
1983	7,2-szeres	14,4-szeres
1990	7,0-szeres	16,8-szoros

Forrás: BARTA 2007

Miskolc az ország második városává, és ezért veszítette el 1980-as lakosságának közel negyedét napjainkra.

- A városodásban bizonyos területi kiegyenlítődés ment végbe, növekedett a jogi értelemben vett városállomány; ugyanakkor a funkcionális értelemben vett városok számában jelentősebb változás nem történt, 120–130 egyértelműen városnak bizonyuló település látta el a városi szolgáltatások túlnyomó részét, ezekhez csatlakozott 70–80, néhány városi funkcióval rendelkező település. Nemcsak a városi funkciójú települések száma, hanem állománya is meglehetősen állandónak bizonyult; a második világháború előtti állományhoz csatlakozott kevesebb, mint egy tucat „szocialista város”, ezek többsége azonban nem integrálódott a hálózatba, nem rendezték át gyökeresen környezetük kapcsolatrendszerét. A jelentősebb üdülővárosok, mindenekelőtt Siófok, aztán Balatonfüred sokoldalú szerepkörrel rendelkező várossá formálódott. A városhiányos térségek, ha a városi rangú településeket tekintjük, eltűntek az ország térképéről, de ez sem jelentett tényleges módosulást a korábbi állapotokhoz képest, mert a várossá nyilvánított települések korábban is betöltötték bizonyos városi funkciókat, piacközpontok, adminisztratív központok voltak; például az 1960-as években „egyvárosú” Szabolcs-Szatmárban több markáns kisvárosi szerepkörű község egzisztált – Kisvárdá, Mátészalka, Nyírbátor, Vásárosnamény, Fehérgyarmat –, városi szerepüket a rang elnyerése csak igazolta. Mindez nem jelentette azt, hogy a magyarországi városhierarchia változatlan maradt volna a „szocialista évtizedek” alatt; megszilárdították pozícióikat a megyeszékhelyek, a városok köré emelkedtek az új ipari települések és néhány üdülőhely. Akadtak feltűnően hanyatló városok is, mint például a dualizmus korában a megyeszékhelyek élmezőnyébe tartozó, majd középvárosi funkciókat betöltő, végül a kisvárosok közé szerényedő Sátoraljaújhely, a megyeszékhely rangját 1950-ben elvesztő Balassagyarmat vagy Makó; Gyula is az új megyeszékhely, Békéscsaba mögé szorult a rangsorban. Mindenekelőtt azonban azok a kis „majdnem” városok süllyedtek a falusi lét felé, amelyek elvesztették járási székhely szerepkörüket az 1970-es, 1980-as években (1984-ig bezárólag), amikor folyamatosan csökkent a járások és így a járási székhelyek száma; e települések közé tartozott Devecser, Vasvár, Csepreg, Lengyeltóti, Curgó, Tét, Sümeg, Pécsvárad, Zirc, Kislér, Abaújszántó, Tokaj, Szécsény, Csenger, Nagykálló, Mezöcsát, Jászapáti, Tiszaföldvár, Biharkeresztes, Sarkad, Aszód stb. Ezek egy részét aztán az 1989-es várossá nyilvánítási dömping vagy az 1990-es évek során elnyert városi rang rehabilitálta – legalábbis papíron.

2. A városok helyzetének alakulása a rendszerváltozás után

A rendszerváltozással a településállomány alakulásának vizsgálata során elérkeztünk a „mához”, így az elmúlt harminc évben történeteket az egyes részkérdések tárgyalása során érintjük. Előjáróban azonban meg kell jegyeznünk, hogy ezen időszak alatt a gazdaság és a településállomány alakulásának változatlan tendenciái ellenére több, egymástól eltérő jellegű időszakot kell elkülönítenünk. Már vázoltuk, hogy az úgynevezett szocialista korszak utolsó évtizedében a stagnálás-válság jelei egyre nyilvánvalóbbakká váltak, és a szocialista viszonyok közepette az ország életének „sarokpontjait” meghatározó nemzetközi megkötöttségek – a Varsói Szerződéshez való tartozás, a KGST béklyói, a politikai függés – mellett a megújulás, modernizáció ígérete nélkül folyt az ország gazdasági leépülése. Az országvezetés bátoratlan gazdasági és politikai kísérletei, engedményei – mint a „spontán privatizáció”, az ár- és importliberalizáció, az adórendszer reformja, a magánvállalkozások számára biztosított korlátozott lehetőségek stb. –, az állammonopolista modell egyes elemeinek feladása sem állíthatta meg a rendszer hanyatlását. Az etatista, autokratikus államberendezkedés lazítása sem vezetett a hatalom stabilizálásához: tömegesen jelentek meg ellenzéki hangvételű úgynevezett szamizdat kiadványok, a hatalomnak nem volt ereje-eszközei a szaporodó tömegtüntetések megfékezésére, pártkezdemények jelentek meg és működtek nyilvánosan.

Mindezek a vázolt belső folyamatok és a kedvezővé váló külpolitikai helyzet (a kommunista rendszer meggyengülése a Szovjetunióban) hatására 1989–1990-ben a magyarországi állampárt lemondott korlátlan hatalmáról, az ellenzékkel folytatott tárgyalások nyomán szabad választásokat írtak ki, amelyeken az ellenzék fölényt győzelmet aratott. Magyarországon megteremtődött a többpártrendszerű parlamentáris demokrácia kiépítésének lehetősége („alkotmányos hatalomátvétel”). Megkezdődött a magántulajdonon alapuló piaccgazdaság kiépülése. (Csakhamar felbomlott a Szovjetunió, megszűntek a vazallus államait egységbe fogó szervezetek – Varsói Szerződés, a Kölcsönös Gazdasági Segítség Tanácsa, a KGST, kivonultak az országból a második világháború befejezése óta itt állomásozó szovjet csapatok.) Mindehhez járult, hogy az országhatárok megnyitása után az addig a magyar társadalomtól és gazdaságtól elzárt posztindusztriális korszak hatásai, eredményei is viharos gyorsasággal nyertek teret Magyarországon.

Az 1990 óta eltelt időszak a társadalom és a gazdaság alakulása szempontjából több periódusra osztható.

Az 1990-es évek bő *első pentádjá* a „szocialista rendszer” lebontásának korszaka. A KGST „telhetetlen”, ám igénytelen piacának elvesztése, a gazdaságtalan, ráfizeteses, elavult technológiájú, az állam által mesterségesen életben tartott üzemek felszámolása, a megjelenő új technológiák – mint a kőszénalapú energiatermelés, nehézipar, általános-ságban véve a gazdaság átállása a szénhidrogénbázisra – által „leváltott” iparágak agóniája miatt mélyreható és a gazdaság majd’ minden ágazatára kiterjedő *recessziójával* indult az „új korszak”.⁶⁵ Mindez tömeges, és addig a magyar társadalom számára ismeretlen munkanélküliséggel (számuk a 90-es évek elején 700 ezer körül alakult), magas inflációval

(30% körül) járt. A „szocialista jellegű” és gyakorta a termelőüzemek által fenntartott intézmények – munkásszállások, vállalati bölcsődék-óvodák, állami lakásépítés, vállalati üdültetés stb. – felszámolása ellátási nehézségekkel járt, és a változásokkal sújtotta lakosságban – munkanélküliek, a megszűnt munkásszállások népe, kisnyugdíjasok stb. – nosztalgikus érzéseket keltett a szocialista viszonyok iránt. A politika a rendszerváltás után szinte azonnal rátelepedett a gazdaságra (a privatizáció mikéntje, a volt termelőszövetkezeti tagok kártalanításának módja stb.). Mindezen változásokat a településállomány és -hálózat szinte azonnal „lereagálta”; az úgynevezett szocialista iparvárosok többségében a gyárak kísértetjárta romokká váltak, a lakosság menekülésszerűen hagyta el őket; Ózdon leálltak a kohók, a település közepét elfoglaló nagyüzem rozsdatemetővé vált, a lakosság menekülőre fogta; 1980-ban bő 46 ezren éltek a városban, 2001-ben 38 és fél ezren, napjainkban alig 33 ezren. Rohamosan csökkent a szocialista korszak agyonfejlesztett városának, Miskolcnak a lakossága is: 1980 és 2017 között 50 ezren hagyták el a várost. De számottevően csökkent Budapest népessége is; az egykor 2 milliót meghaladó városban ma 1 millió 750 ezren élnek állandó jelleggel. (Megjegyzendő, hogy Budapest népességvesztéséhez nemcsak a munkanélkülivé váló vagy nehéz anyagi helyzetbe kerülő lakóinak távozása járult hozzá, hanem felgyorsult a szuburbiákba való kiköltözés is; a várost így elhagyók többsége budapesti munkahelyét továbbra is megtartotta.) Végül apasztja a főváros lakosságát a természetes fogyás is. Újszerű folyamatok alakították az ország településállományát, mint például a migráció inverziója, a városok vándorlási vesztesége a községek javára (lásd alább). A nagyarányúvá váló munkanélküliség (a munkanélküliek száma 1993-ban tetőzött, ekkor meghaladta a 700 ezer főt) nyomán az ország hátrányos helyzetű területeinek kiterjedése megnövekedett, a korábbi, főleg aprófalvas és tanyás településszerkezetű térségekhez csatlakoztak a válság sújtotta bányászati-nehézipari körzetek, és ezek munkaerővonzó körzetei is. Mélyültek a már a szocialista korszakban is markáns területi különbségek, mind a lakosság életkörülményei, mind a gazdaság terén.

Ugyanakkor már az 1990-es évek elején kezdetét vette az „új” (a megújuló) gazdaság kiépülése. Megjelent az országban a külföldi működő tőke, néhány éven belül olyan nagyberuházások valósultak meg, mint a szentgotthárdi General Motors (1992), a győri Audi (1994) autógyár. A külföldi beruházások többsége (1992-ig 64,0%-a) Budapesten valósult meg. Kezdetét vette az ország gazdasági súlypontjának (és ezt követve a lakoságnak) az ország nyugati megyéibe való áthelyeződése. Ugyancsak megkezdődött a (magánkézben lévő) gazdasági szervezetek kiépülése.

A rendszerváltás utáni időszak gazdasági, társadalmi átfarmálódása *második etapjának* kezdete 1996–1997-re tehető. A GDP 1980-hoz viszonyított értéke 1993-ban volt a legalacsonyabb, 92,1%, 1995-ben 93,3%, a következő években viszont dinamikusan növekedni kezdett, 2000-ben már az 1980-as érték 114,6%-át tette ki. Megkezdődött a gazdaság újjáépülésének – de nem visszaépülésének! – pentádjá. Csökkent a munkanélküliség (az évtized végére 200 ezer fő körül állandósult), mérséklődött az évtized elején 30%-ot elérő infláció, enyhültek a társadalmi feszültségek. Tovább nőtt a magánkézben lévő gazdasági szervezetek száma (1992-ben 1712, 1998-ban 4251 részvénytársaság, 157 990 kft.; az egyéni vállalkozások száma megközelítette a 700 ezret). Ezzel a társadalom átstrukturálódása is jelentősen előrehaladt, az alkalmazottak helyére százezerszám léptek önálló egzisztenciák, megteremtődött az újrapolgárosodás lehetősége. Ennek ellenére a vártnál lassúbbnak bizonyult a társadalom átfarmálódása, a társadalom mentalitásában tovább éltek a sok évtizedes

állapotok (függőségi helyzet, az öngondoskodás és öngazgatás képességének hiánya, paternalista viszonyok igénylése stb.). Tovább mélyültek az egyes régiók közötti gazdasági és társadalmi különbségek, kirajzolódott az ország aktív zónája: Budapest és egyre táguló agglomerációja, a fővárostól a Duna mentén a nyugati országhatárig húzódó zóna (Komárom-Esztergom, Győr-Moson-Sopron megye, Vas megye északi harmada).

A vázolt folyamatokban a 2000-es évek első évtizedének végén átmeneti visszaesés figyelhető meg Magyarország gazdaságában is, elsősorban a gazdasági világválság hatására. 2009-ben már csökkent az ország GDP-termelése, lanyhult a beruházási kedv, ismét megnövekedett a munkanélküliek száma. A válság nemcsak a gazdaságot sújtotta, hanem a társadalmat is; visszaesett a hitelezés, nehéz helyzetbe került a társadalom több csoportja – devizahitelek, tartós munkanélküliek, szakképzetlen munkakeresők, kisnyugdíjasok stb. Növekedett a létminimum alatt élők, a mélyszegénységben tengődők száma (az utóbbiaké a becslések szerint elérheti az egymilliót). A gazdaság és a társadalom állapotának regionális különbségei nem mérséklődtek.

Végül a *jelen*: a 2010-es években az ország kilábalta a világválság okozta recesszióból. Ismét növekszik a gazdaság teljesítőképessége, fokozódik a külföldi tőke érdeklődése az ország iránt, új területeket hódít meg a modern gazdaság (Kecskemét és Debrecen működő és épülő autóipara, Miskolc gazdaságának revitalizációja). A munkanélküliség minimálisra csökkent – noha az úgynevezett közmunka „felfuttatása” inkább csak statisztikailag javította a helyzetet, és a közmunkában részt vevők számára sem jelent végleges megoldást –, a szakképzett munkaerőben egyre nagyobb a hiány, növekszik a keletről érkező vendégmunkások száma, és ma már nem csak a mezőgazdaság és az építőipar szorul rá igénybevételükre. Mindebben szerepe van a magyarok nagyarányú külföldi munkavállalásának, különösen a szakmunkások esetében, de számos egyéb „szakmában” is (orvosok, ápolónők, szociális munkások stb.).

A korábban kialakult gazdasági különbségek egyre inkább „beivódnak” egyes régiók, térségek szövetébe, hatásuk „tovagyűrűzik”, és mindez rögzíti, elmélyíti a kialakult különbségeket. Például a fejlett régiók ipari nagyvállalatai kialakítják a maguk beszélgető körét („klasztereződés”), ami tovább növeli a vállalkozások, a termelés volumenét, a jövedelmeket, a lakossági felhalmozást stb.; társadalmuk kedvező szerkezete – magas fokú iskolázottsági, képzettségi szint – biztosítja a társadalmi előnyök továbbhagyományozását stb. Ugyanakkor a hátrányos helyzetű térségekben – Északkelet-Magyarország, Dél-Dunántúl – ellenkező előjelű folyamatok zajlanak, itt az iskolázatlanság, a képzettség, a magas szintű munkakultúra hiánya stb. öröklődik tovább.

Mindez természetesen tükröződik a településállomány formálódásának számos területén, a lakosságszám és a migráció területi alakulásában, a városi funkciók, szolgáltatások iránti igényben, a településképben, a helyi társadalmak aktivitásában stb.

2.1. A városállomány alakulásának feltételei

2.1.1. Településpolitika

Általános felfogás szerint a szocialista korszakban a településpolitika messzemenően megszabta a településállomány és -hálózat formálódásának mikéntjét. A szocialista korszak

második felében a településállomány és a helyi társadalmak majd' minden problémáját, anomáliáját az Országos Településhálózatfejlesztési Koncepció (1972) számlájára szokás írni; nem véletlen, hogy a korszak utolsó évtizedében kemény kritikák fogalmazódtak meg vele szemben. Megítélésünk szerint viszont az állam gazdaság- és társadalompolitikája – amely, mint említettük, az „ideológia foglya volt” – ugyan valóban messzemenően hatott a településformáló folyamatokra, de a „direkt” településpolitika korántsem; a településállomány alakulását elsősorban a gazdaság igényei befolyásolták. Például a falvak, elsősorban az aprófalvas területek problémáiért – menekülésszerű elvándorlás, hiányzó szolgáltatások, a helyi társadalmak szerkezetének kedvezőtlen alakulása stb. – is az OTK-t tették felelőssé, mondván, hogy a településállomány hierarchizálása, a kilátástalanságot sugalló „egyéb” településkategória létrehozása, a falusi intézmények körzetesítése, az alapfokú szolgáltatások távozása a kistelepülésekből stb. vezetett a falvak sorvadásához. Viszont alig esett szó a mezőgazdaság munkaerőigényének drasztikus csökkenéséről, ami a foglalkoztatás szempontjából gyökeresen új helyzetet teremtett a falvakban, egy részüket (illetve lakóik egy részét) egyszerűen feleslegessé tette. Ebben a folyamatban a településpolitikának meg lehetőségei kevés szerepet játszottak.

A rendszerváltozás után a területi és településpolitika szerepe – látszólag – felértékelődött, alig számba vehetően sok településpolitikával foglalkozó szervezet, intézmény alakult – és szűnt meg rövid időn belül –, és tervszabványok, koncepciók, akciótervek sora született. Mindezek ellenére állítjuk, hogy a településhálózat alakulása e „lázasan tevékenységtől” majdnem függetlenül folyt. Természetesen a megváltozott településpolitika alakítóinak, szereplőinek köre – az állam intézményei mellett megjelentek a régiók, megyék, esetenként még a kistérség képviselői is, magánintézmények stb. –, a településpolitika lehetőségei; a településhálózat alakulását az állam legfeljebb közvetett eszközökkel (helyi adópolitika, a beruházók részére nyújtott állami, önkormányzati kedvezmények, állami megrendelések, pályázatok, fejlesztési alapok stb.) tudja befolyásolni. Ennek ellenére a rendszerváltozás utáni évtizedek a terület- és településfejlesztési koncepciók, a célkitűzések deklarálása, a beavatkozási kísérletek terén látszólag igen mozgalmasnak tűnnek. Ezen próbálkozásokat azonban sommásan igen csekély hatékonyságúaknak ítéljük. Állításunk alátámasztására idézzük *Enyedi Györgyöt*, aki szerint „Hazánkban, de Európa más országaiban is, egyre növekednek a területi-társadalmi különbségek – nem kevés feszültséget keltve. A különbségek mérséklése az Európai Unió és az egyes tagországok részéről kiemelten fontos célkitűzés. A jelentős közösségi ráfordítások eredménye azonban szerény, mert a szakpolitika ritkán ismeri azoknak a térfolyamatoknak az új típusú törvényszerűségeit, melyekbe beavatkozik, és a tudományos alap kutatás sem gyakran jut el az eredmények alkalmazhatóvá tételéhez” (ENYEDI 1996). *Lengyel Imre* és *Kotosz Balázs* pedig úgy véli, hogy „alig értékelhető a jelentős EU-s fejlesztési források hatása a magyar megyék felzárkózásában, főleg a célterületként kijelölt elmaradott megyék esetében, ami nemcsak a településszerkezetre és a közismert makrogazdasági problémákra (például külső eladósodás) vezethető vissza, hanem véleményünk szerint egyértelműen a területfejlesztési politikák hiányosságaira is” (LENGYEL–KOTOSZ 2018).

Az 1990 utáni területi politika alakulását mindenekelőtt *Rechnitzer János* és *Smahó Melinda* munkája nyomán ismertetjük (RECHNITZER–SMAHÓ 2011). A rendszerváltozás utáni években a magyar állam a válságkezelés részeként kívánta a területfejlesztést alkalmazni. A kormányzati programok a válságtól leginkább sújtott területek gondjait igyekeztek mér-

sékelni, meglehetősen ad hoc jellegűeknek ítéltetők, céljuk elsősorban az infrastruktúra-rendszerek kiépülésének támogatása volt. Az 1992. évi LXXXIII. törvénnyel életre hívott Területfejlesztési Alap pénzügyi támogatásának megyék szerinti megoszlása is ezt a megállapítást támasztja alá: az Alap által megítélt támogatásokból 1994-ig Szabolcs-Szatmár-Bereg megye 42,9%-kal, Borsod-Abaúj-Zemplén 26,9%-kal részesedett, Hajdú-Bihar megyére már csak 8,2%-a jutott, az egész Dunántúl részesedése pedig 6% alatt maradt. Az Alapból a tartós hatást kiváltó fejlesztések csekély támogatást kaptak, a munkahelyteremtésekre például a támogatások 8%-a jutott. Így – a szerzőpáros megállapítása szerint – ez „a támogatási politika semmilyen érzékelhető területfejlesztési hatást nem váltott ki”. Európai uniós forrásokkal gazdálkodtak az úgynevezett Területfejlesztési PHARE programok, amelyek „jelentősen hozzájárultak a területfejlesztés eszköz- és intézményrendszerének kialakításához, azok szakmai megalapozásához”. (És – kérdezhetnénk – magához a területfejlesztéshez?) Egyes egyedi intézkedések – adókedvezmények, területbiztosítás stb. – a külföldi befektetők letelepedését támogatták, és így elsősorban a nyugati országrészek helyzetét javították. Az 1996. évi XXI. tc. a területi politika eszköz- és intézményrendszerének kialakításában jelentett előrelépést, két év múlva pedig elkészült az Országos Területfejlesztési Koncepció, amely megfogalmazta a területfejlesztés céljait. Az életre hívott intézmények tevékenységének hatása azonban továbbra is alig volt kimutatható.

Tulajdonképpen hasonló értékelés adható a 21. századi területfejlesztési politikáról, annak hatásairól. Számba venni is nehéz a terület- és településfejlesztéssel foglalkozó koncepciókat, programokat, akcióterveket, „projekteket” stb., valamint a megszámlálhatatlanul sok fejlesztési tanácsot, programirodát, irányító hatóságot.⁶⁶

A jelen munkánkban nincs is erre szükség; tapasztalataink és meggyőződésünk szerint a terület- és településfejlődést a nagyberuházások mérlegelése és igényei, ezek állami támogatása vagy annak elmaradása, a nehezen megváltoztatható adottságok, mint például Budapest súlya, a kedvező vagy kedvezőtlen földrajzi fekvés – Mosonmagyaróvár kontra Cigánd –, az idegenforgalom táji adottságai, gazdaságpolitikai döntések, a termelési technológia változásainak hatásai, a demográfiai helyzet alakulása, a lakosság helyzetmegítélése szabja meg, és a „direkt” területi politika szerepe elhanyagolható. Ugyanakkor mindezek és más tényezők, folyamatok hatására alakuló társadalmi, gazdasági környezet befolyása a városok életére meghatározó lehet (lásd alább).

A területfejlesztés tárgyában született dokumentumok közül egyedül a 2005-ben elfogadott Országos Területfejlesztési Koncepció célkitűzéseire térünk ki (97/2005 OGY határozat). Az OTK hosszú távú stratégiai céljai a következők:

- a térségi versenyképesség erősítése minden térségi szinten (régió, megye, kistérségek-járások);
- az esélyegyenlőséget korlátozó területi elmaradottság mérséklése;
- fenntarthatóság a térségfejlesztésben, örökségvédelem;
- az országhatárokon átnyúló együttműködések támogatása;
- decentralizált fejlesztéspolitika.

A koncepció területi célkitűzései között pedig a következők szerepeltek:

- Budapest és agglomerációja versenyképességének biztosítása;
- a régiókat dinamizáló „versenyképességi pólusok” megerősítése;
- a hátrányos helyzetű térségek, perifériák felzárkóztatása;
- a határ menti térségek fejlesztése;

- az integrált területfejlesztési programok (Balaton-program, Duna mente, Tisza-vidék stb.) végrehajtása;
- a vidéki térségek, aprófalvak, tanyák, táji értékek védelme.

Az 1990 után kidolgozott-alkalmazott regionális, terület- és településfejlesztési politikákról számos értékelő vélekedés született, ezek közül néhányat már idéztünk. Állításunk – miszerint a területfejlesztési koncepciók és beavatkozások hatékonysága igen csekélynek bizonyult – alátámasztására idécitáljuk *Orbán Endre* következő adatsorát; annak ellenére, hogy a területi differenciák mérséklése szinte minden koncepcióban, akciótervben szerepelt, a területegységek (régión) közötti fejlettségbeli arányok a következőképp alakultak.

14. táblázat

A területegységek (régión) közötti fejlettségbeli arányok alakulása

Aránymutatók	1995	2002	2009	2011
Leggazdagabb/legszegényebb régió:	2,06	2,57	2,80	2,66
Főváros/legszegényebb régió:	2,59	3,33	3,82	3,56
Főváros/leggazdagabb régió:	1,79	2,05	2,48	2,10

Forrás: ORBÁN 2015

Vagyis az országon belüli területi egyenlőtlenségek folyamatosan és statisztikailag kimutathatóan növekedtek (lásd még alább).

A területfejlesztés témaköréhez még egy megjegyzés kívánczik: a terület- és településfejlesztés, -tervezés vázolt dzsungelébe a földrajz és a regionális tudomány képviselői is bemelegedtek. Különösen élénk tevékenységet fejtettek ki a kistérségek minősítése terén (típusba sorolások, a „vidéki térség” kijelölése, a hátrányos helyzetű kistérségek körének ismételt meghatározása stb.). Ezen munkálatok eredményei – például a hátrányos helyzetű kistérségek meghatározása – beépültek a területfejlesztés hivatalos dokumentumaiba is.

2.1.2. Népesedési feltételek

A városfejlődésre, városodásra közvetlenül ható demográfiai feltételek közül a legfontosabakat tézisszerűen vázoljuk. Ezen feltételek egyike a *lélekszámváltozás*.

1982 óta az ország lakosságának száma folyamatosan csökken (*15. táblázat*). 1980 és 2018 között a fogyás meghaladta a 900 ezer főt; vagyis 8,7%-ot tett ki. Ez a népességfogyás még mindig kisebb, mint a természetes népmozgalom nyomán előállt népességfogyás; 2010 és 2018 között a természetes fogyás (a születések és a halálozások egyenlege) 348 ezer főt, a lakosságszám csökkenése 236 ezer főt tett ki. Ez a tény mindenképp befolyásolja a városok népességszámának alakulását, és tükröződik abban, hogy a korábban általános és a városoktól „elvárt” növekedés helyébe a városok össznépességének csökkenése lépett, néhány növekvő népességű város mellett egyre növekszik a csökkenő népességűek száma (lásd alább). Az összárosi népesség növekedése csak úgy lenne elképzelhető, hogy az országos népességfogyás terheit a községek viselnék, és ehhez járulna még a városok népesség-utánpótlásának biztosítása. Vagyis manapság a városnövekedés szükségszerűen együtt

jár a vidéki térségek jelentős mérvű népességvesztésével. Az is kiolvasható a 15. táblázat egyszerű idősoraiból, hogy az 1980-as évektől folyamatosan változó demográfiai viselkedési formák az ezredforduló táján „konszolidáltak”, és azóta szinte változatlanok, legalábbis a népmozgalom terén; erre utal a természetes fogyás stabil értéke, 3,7–4,2 ezrelék körüli alakulása. E stabil állapotot a különböző népesedéspolitikai intézkedések sem módosítják érzékelhető mértékben.

15. táblázat

A népesség száma és természetes szaporodása, 1980–2018

Év	A népesség száma, ezer fő	Természetes szaporodás	
		fő	változás ezer lakosra
1980	10 709	3 318	0,3
1985	10 599	-17 414	-1,6
1990	10 375	-19 981	-1,9
1995	10 337	-33 377	-3,2
2000	10 222	-38 004	-3,7
2005	10 098	-38 236	-3,8
2010	10 014	-40 121	-4,0
2011	9 986	-40 746	-4,1
2012	9 932	-39 171	-3,9
2013	9 909	-38 089	-3,9
2014	9 877	-34 798	-3,5
2015	9 856	-40 007	-4,1
2016	9 830	-33 990	-3,5
2017	9 798	-40 097	-4,1
2018	9 778	-41 238	-4,2

Forrás: Magyar statisztikai évkönyv (2018)

A népességszám-változás iránya és értéke az ország egyes régióiban, megyéiben természetesen eltérő (16. táblázat). A növekvő lakosságszám egy-egy térség gazdasági prosperitását, esetleg kedvező társadalmi klímáját jelzi, másrészt maga is ösztönzője a gazdaság bővülésének, inspirálja a beruházásokat, javítja a növekvő lélekszámú megyék (a vándormozgalom célterületei, „befogadó” megyék) társadalmi szerkezetét. A vándormozgalomban részt vevők, a bevándorlók napjainkban már többségükben a szakképzettebb, iskolázottabb, tehetősebb lakosságból kerülnek ki. A 16. táblázat kirajzolja a növekvő népességű (gazdaságilag aktívabb) területek makroszerkezetét, amely megyei szinten meglehetősen egyszerű: mindössze 2 olyan megye található az országban, amelynek 1990 és 2018 között növekedett a népessége: kiugró értékben Pest megyéé – 1990 óta 33%-kal –, és jelentős mértékben Győr-Moson-Sopron megyéé, 8%-kal. Pest megye népességnövekményében egyaránt része van a fővárosi agglomerációba az ország egész területéről történő bevándorlásnak, valamint a Budapestről való kiköltözésnek, a szuburbanizációnak. Ez utóbbi eredményezi azt a szokatlan jelenséget, hogy az ország legkedvezőbb munkaerőpiaci helyzetű, legmagasabb jövedelmet kínáló, a városi javak legnagyobb választékát kínáló városa nagy volumenű – 1990 óta 13%-ot kitevő – népességvesztést könyvelhet el. Azonban tudható,

16. táblázat
A megyék népességszámának alakulása, 1990–2018

Megyék, régiók	A népesség száma						Változás 2018/1990
	1990	1995	2001	2007	2013	2018	%
Budapest	2 016 774	1 930 014	1 759 209	1 696 128	1 727 495	1 749 734	86,8
Pest	949 749	973 274	1 071 898	1 176 550	1 213 323	1 261 864	132,9
Fejér	420 528	425 558	428 115	428 711	421 927	416 691	98,1
Komárom- Esztergom	315 208	312 831	316 998	315 036	303 864	287 454	94,4
Veszprém	379 246	378 880	371 608	363 706	352 570	341 425	90,0
Közép-Dunántúl	1 115 082	1 117 269	1 116 721	1 10 7453	1 078 361	1 056 570	94,8
Győr-Moson-Sopron	427 346	425 525	438 218	442 667	444 935	461 518	108,0
Vas	275 944	272 576	269 149	263 251	256 218	253 305	91,8
Zala	306 398	302 442	300 496	293 443	283 249	270 634	88,3
Nyugat-Dunántúl	1 009 688	1 000 543	1 007 863	999 361	984 399	985 457	97,6
Baranya	417 400	412 005	408 147	398 215	380 904	363 721	87,1
Somogy	344 708	338 494	337 930	328 496	320 006	303 802	88,1
Tolna	253 675	250 033	251 594	240 966	231 533	219 317	86,4
Dél-Dunántúl	1 015 783	1 000 532	997 671	967 677	932 443	886 840	87,3
Borsod-Abaúj- Zemplén	761 963	749 568	753 497	718 951	688 922	648 216	85,1
Heves	334 408	330 021	327 733	319 460	309 175	295 792	88,4
Nógrád	227 137	223 967	221 605	213 030	202 734	190 937	84,1
Észak- Magyarország	1 323 508	1 303 556	1 302 835	1 251 441	1 200 831	1 134 945	85,8
Hajdú-Bihar	548 728	549 852	553 264	545 641	543 452	530 464	96,7
Jász-Nagykun- Szolnok	426 491	422 838	420 461	403 622	390 026	371 271	87,1
Szabolcs-Szatmár- Bereg	572 301	572 753	589 989	576 054	565 317	558 361	97,6
Észak-Alföld	1 547 520	1 545 443	1 563 714	1 525 317	1 498 795	1 460 096	94,4
Bács-Kiskun	545 990	541 368	547 954	536 290	521 852	505 602	92,6
Békés	411 887	404 915	401 919	382 190	362 662	338 025	82,1
Csongrád	438 842	428 763	430 514	423 751	411 764	400 238	91,2
Dél-Alföld	1 396 719	1 375 046	1 380 387	1 342 231	1 296 278	1 243 865	89,0
Összesen	10 374 823	10 245 677	10 200 298	10 066 158	9 931 925	9 778 371	94,2

Forrás: Magyar statisztikai évkönyv (2018)

hogy Budapestről a szuburbiákba költözők többsége továbbra is a fővárosi munkaerőpiac szereplője marad. (Ma már csekély azoknak a száma, akik a fővárosban nem találván meg számításait, az ország távolabbi – olcsóbb megélhetést kínáló – településeibe költöznek, végleg elszakadván Budapesttől.) A földrajzi szemlélet is azt kívánja, hogy a városok és agglomerációjuk tulajdonképp egy települést képezzenek, tehát Budapest és agglomerációjának (Pest megyének) demográfiai folyamatait, népesedését egységes egészként kell kezelni. Ezt figyelembe véve viszont Budapest és Pest megye népességnövekedése jóval mérsékeltőbb, 1990 és 2018 között 1,5%. (Megjegyzendő, hogy az utóbbi évtizedben már mérsékeltelen emelkedik a főváros lakosságszáma is.) Az országos adatokhoz viszonyítva a megyék népességszám-változását, Győr-Moson-Sopron megyéhez csatlakozik Fejér és Komárom-Esztergom megye, ahol mérsékeltbben csökken a lakosság, mint az országos átlag. Ezzel ki is rajzolódik az ország makroszerkezetének dinamikus zónája, Budapesttől és agglomerációjától a Duna mentén a nyugati országhatárig. (Fejér megye részben még a főváros agglomerációjának része, és a Velencei-tó környéke is dinamikus fejlődő kistérség.)

A belföldi vándormozgalom ugyancsak szoros kapcsolatban áll a városfejlődéssel; a prosperáló városok többnyire igénylik a népesség-utánpótlást, és mivel a beköltözők többsége a fiatalabb korosztályokból kerül ki (például Budapestnek a 25–29 évesek korosztályában 3209 főnyi vándorlási nyeresége volt 2017-ben, az 55–59-es korosztályban 459 főnyi vesztesége), társadalomstatisztikai mutatóik (iskolázottság, szakképzettség, munkakultúra) kedvezőek, dinamizálják az egyes befogadó térségek, városok társadalmát.

Az elmúlt évtized vándormozgalmának legfontosabb adatait a 17. táblázat tartalmazza.

17. táblázat

Belföldi vándorlás 2000–2018 között

Év	Budapest			Többi város			Községek			Összes vándorlás
	oda-vándorlás	elvándorlás	vándorlási különbözet	oda-vándorlás	elvándorlás	vándorlási különbözet	oda-vándorlás	elvándorlás	vándorlási különbözet	
	Állandó vándorlás									
2000	19 318	37 153	−17 835	90 560	96 322	−5 762	119 129	95 532	23 597	229 007
2010	27 099	24 874	2 225	95 838	98 059	−2 221	79 221	79 225	−4	202 158
2015	30 220	28 651	1 569	107 811	109 180	−1 369	80 267	80 467	−200	218 298
2018	32 373	38 293	−5 920		139 163	491	107 472	102 043	5 429	279 499
Ideiglenes vándorlás										
2000	26 072	26 613	−541	85 889	86 866	−977	64 010	62 493	1 518	175 972
2010	31 175	18 558	12 617	97 377	93 395	3 982	48 881	65 480	−16 599	177 433
2015	38 452	37 612	840	148 594	148 676	−82	88 852	89 610	−758	275 898
2018	43 183	40 380	2 803	158 700	158 329	371	95 240	98 414	−3 174	297 123

Forrás: a szerző szerkesztése

Az adatsor legfeltűnőbb információja, hogy a községek (összességükben) még mindig közel nullszaldósak a vándormozgalomban, vagyis nem történik tömeges falu-város migráció az országban, illetve a vándorlási nyereséggel, valamint veszteséggel rendelkező térségek-városok mérlege kiegyenlíti egymást. (Más oldalról közelítve: az ország egyes, elsősorban aprófalvas vidékein gyors népességvesztést elszenvedő községek *nem* a városokba vándorlás áldozatai, hanem például a magas természetes fogyásé.) Az is figyelemre méltó, hogy a vándormozgalom nagyobb hányada a városok egymás közötti népességcseréjéből adódik, és nem a község-város relációból: 2017-ben például a Budapestre vándorlók közül 53 és fél ezer érkezett az ország városaiból, és csak kerekén 23 ezer a községekből. A városok vándormozgalmára még kitérünk, itt csak az „irányok” durva érzékeltetésére adjuk meg a megyék vándorlási értékeit a 2017-es évre (18. táblázat). Az adatsorban rejlő információk lényegét a „Drang nach Westen” parafrázissal foglalhatjuk össze: az ország északnyugati megyéi és Pest-környék – Pest, Fejér, Komárom-Esztergom, Veszprém, Győr-Moson-Sopron és Vas megyék – rendelkeznek vándorlási nyereséggel, az ország további megyéi, beleértve a dunántúliakat is, népességekibocsátó régiók.

Az országot elhagyók (kivándorlás) számáról csak becslések állnak rendelkezésünkre; ezek szerint 1989 óta minimálisan 350, maximálisan mintegy 600 ezer magyar állampolgár hagyta el az országot. 2017-re vonatkozóan rendelkezésünkre áll egy hivatalos adat, amely szerint kerekén 27 ezer főt tett ki a kivándorlók száma. Nagyszámú állampolgárunk nem állandó jelleggel, hanem munkavállalás vagy tanulás céljából tartózkodik külföldön; számuk szintén jelentős, az Eurostat nyilvántartásai szerint akár 600 ezer főt is kitehet (csak az EU országaiban). A kivándorlás is a fiatalabb korosztályokat érinti, és hatása érződik a magyarországi munkaerőpiacon, részben ez is oka a kelet–nyugati belföldi vándorlásnak, az országot elhagyók többsége ugyanis az ország nyugati megyéiből kerül ki.

A városfejlődés, a városok állapota még jó néhány ponton kapcsolódik közvetlenül vagy közvetve az ország lakosság demográfiai állapotához; ezekre itt csak példaként térünk ki a lakosság kormegoszlása kapcsán. Az ország időskorú népességének aránya folyamatosan emelkedik; 1869-ben, az első hivatalos népszámlálás idején a 60 évnél idősebbek aránya a lakosság 5,1, 1900-ban 7,9, 2018-ban 26,2%-át tette ki. Csökken az élveszületések aránya (1980: 148 673, 2018: 91 577); 2018-ban a természetes népmozgalom vesztesége meghaladta a 40 ezer főt. A lakosság előregedése nemcsak a demográfiai folyamatokat befolyásolja (miközben maga is annak eredménye), azaz nemcsak a születések lehetséges számát korlátozza, csökkenti a migrációs kedvet és annak lehetőségeit, befolyásolja a gazdasági aktivitás mértékét, hanem messzemenő hatást gyakorol a helyi társadalmakra is: csökkenti a jövedelmeket, kedvezőtlenül hat a helyi társadalmak aktivitására, befolyásolja a települések intézményhálózatát stb.

18. táblázat
Belföldi vándorlási különbözet régióként és megyénként, 2017

Régiók, megyék	Vándorlási különbözet	Ezer lakosra
Budapest	-2 820	-1,6
Pest	15 601	12,4
Fejér	1 574	3,8
Komárom-Esztergom	570	1,9
Veszprém	369	1,1
Közép-Dunántúl	2 513	2,4
Győr-Moson-Sopron	2 660	5,8
Vas	845	3,3
Zala	-376	-1,4
Nyugat-Dunántúl	3 129	3,2
Baranya	-475	-1,3
Somogy	-572	-1,9
Tolna	-1 148	-5,2
Dél-Dunántúl	-2 195	-2,5
Borsod-Abaúj-Zemplén	-4 135	-6,3
Heves	-226	-0,8
Nógrád	-476	-2,5
Észak-Magyarország	-4 837	-4,2
Hajdú-Bihar	-2 089	-3,9
Jász-Nagykun-Szolnok	-1 246	-3,3
Szabolcs-Szatmár-Bereg	-4 896	-8,7
Észak-Alföld	-8 231	-5,6
Bács-Kiskun	-894	-1,8
Békés	-1 834	-5,4
Csongrád	-432	-1,1
Dél-Alföld	-3 160	-2,5

Forrás: Területi statisztikai évkönyv (2017)

2.1.3. Az ország gazdasága és térszerkezete; a városfejlődés regionális keretei

Az ország gazdasága, illetve annak területi aspektusai maguk is részesei az ország térszerkezetének, és közvetlen-közvetett hatásaik ugyancsak alakítják és szerves részéivé válnak a térszerkezetnek (alakítják a munkaerőpiacot, ezen keresztül a lakosság vándor mozgalmát, jövedelmi viszonyait, ennek folyományaként például a lakásépítési volument, a fogyasztást, a lakosság szociális helyzetét stb.). Ez indokolja együttes tárgyalásukat.

A gazdaság állapotának 1990 utáni változásait, ennek egyes szakaszait korábban vázoltuk. A rendszerváltozás utáni makrofolyamatok legfontosabb mérőszámainak idősorait tartalmazó 19. táblázat adatai igazolják az említett szakaszolás helyességét: a rendszerváltozást markáns regressziós időszak követte, majd a „kilábalás” éveibe átmeneti visszaesés ékelődött a világválság következményeként, ezt követően a 2010-es évek derekától fellendülés tapasztalható mind a beruházások terén (2013 után), mind a gazdaság teljesítőképességében (BHT-termelés), és mindezek következményeiben: 2014-től növekedett a gazdaságilag aktív lakosság száma, majd ezt némi késéssel követve a lakossági beruházások is látványosan emelkedni kezdtek, mint például a lakásépítés, 2015-öt követően. Jelentéktelenné vált vagy letűnt gazdaságunkból a bányászat, megszűnt az ország bauxitkincsének kitermelése, széntermelésünk az 1990-es 17,5 millió tonnás termelésről a külszíni fejtések 7,4 millió tonnás produktumára csökkent, az alacsony jövedelmezőségű textilipar szinte teljesen felszámolódott (1990-ben 222 millió m² pamutszövetet állítottak elő hazánkban, 2017-ben 1 millió m²-t). Ez magyarázatot ad jó néhány városunk – Ózd, Komló, Oroszlány, Várpalota, Salgótarján, Bányaterenyé stb. – nehéz helyzetére. A felszámolt iparágak, üzemek helyét a gép- és elektronikai ipar foglalta el; ez azt is eredményezi, hogy ezeknek a modern technológiával felszerelt üzemeknek a munkaerő-szükséglete csekély, egy-egy nagyberuházásnak számító gyár munkaerőigénye legfeljebb 1-2 száz fő.

19. táblázat

A gazdaság egyes mutatóinak hosszú idősorai

Év	Gazdaságilag aktív népesség száma (1000)	Épített lakás 10 ezer lakosra	Bruttó hazai termék; 1960 = 100%	Beruházás volumen-index; 1960 = 100%	Egy keresőre jutó reálbérindex; 1960 = 100%
1990	5 108	42,2	306	293	142
1995	4 132	23,9	271	276	118
2000	4 116	21,1	314	399	127
2005	4 170	40,7	388	528	176
2010	4 177	20,8	384	458	174
2011	4 192	12,7	390	437	178
2012	4 245	10,6	384	415	172
2013	4 296	7,4	392	440	177
2014	4 385	8,5	408	525	183
2015	4 462	7,7	423	567	191
2016	4 538	10,2	432	494	205
2017	4 595	14,7	450	614	226
2018	4 618	18,1	472	719	245

Forrás: Magyar statisztikai évkönyv (2018)

A gazdaságban bekövetkezett alapvető, hatásaiban alig felbecsülhető, a településállományra messzemenő hatást gyakorló változás a *tercier szektor volumenének és arányainak viharos gyorsaságú növekedése*. 1949-ben a mezőgazdaságon és az iparon kívüli gazdasági ágazatok a kereső lakosság 24,6%-át, 1970-ben 31,9%-át, a rendszerváltás évében is kevesebb, mint felét, 46,8%-át foglalkoztatták, addig 2018-ban a mezőgazdaságban talált munkát az alkalmazásban állók 2,4, az iparban és építőiparban 29,2%-a, a többi ágazatban – tehát a terciér szektorban – 68,4%-a. (Ezen adatban nem szerepelnek az alkalmazásban nem állók, tehát az egyéni vállalkozók, a szabadfoglalkozásúak, akiknek túlnyomó többsége ugyancsak a terciér szektorba dolgozik, így az e szektorban dolgozó keresők aránya 70% fölé emelkedik.) A terciér szektor magas aránya különösen a városokra jellemző; ma a városok többsége jórészt szolgáltató – igazgatási, pénzügyi, oktatási, egészségügyi, tudományos, informatikai, kereskedelmi, személyi szolgáltató – központ. Mindez a városok funkcióit igen hasonlatossá teszi egymáshoz, funkcionális szempontból ma a városok meglehetősen egyveretűek, közöttük nem elsősorban az ágazati szerkezetük, hanem a terciér szektoruk hierarchikus szintje tesz különbséget (lásd alább).

Az ország jelenlegi térszerkezetét illetően a rendszerváltozás utáni évtizedekben egymástól meglehetősen eltérő és többnyire elnagyolt nézetek láttak napvilágot.

- A legelterjedtebb vélemények szerint a mai Magyarország térszerkezete duális osztatú, a „gazdagabb”, „fejlettebb” nyugati és az elmaradottabb, szegényebb keleti területek között a Duna vonala képezne a határt. Egyes felfogások szerint ennek a megosztottságnak a gyökerei az igen távoli múltba nyúlnak vissza, akár a Dunántúl római provinciává válása idejére, amikor a „művelt világ” és a Barbarikum határa, a Római Birodalom lime a Kárpát-medencében a Duna vonalát követte. E vélekedések egynémelyike az Alföld „elmaradottságát” a magyar történelemben mindvégig jelen lévőnek feltételezte.
- Az ország térszerkezetével foglalkozók legtöbbször a Budapest–vidék dichotómiát hangsúlyozza, a főváros (és agglomerációja) és az ország többi régiója között fennálló centrum-periféria viszonyt.
- Ez a felfogás esetenként kombinálódik a Dunántúl–Alföld (és Észak-Magyarország) közötti megosztottság nézetével; így adódik az ország háromosztatú modellje: Budapest és agglomerációja, valamint kétosztatú (dunántúli és alföldi) perifériája.
- Ma már eltűnőben van az észak–dél különbségét hangsúlyozó nézet; Észak-Magyarországnak a szocialista érában (látszólag?) fejlett régiója és Észak-Dunántúl kontra Alföld és Dél-Dunántúl.

1990 előtt az ország térszerkezetének formálódását a *területi* (megyei) *szintű* kiegyenlítődés jellemezte. Ez a folyamat egyaránt kiterjedt a gazdaságra (például az iparosodottság szintje, a beruházások volumene) és a lakosság életkörülményeire, jövedelmére, az infrastrukturális ellátottságra stb. Ugyanakkor a *településhierarchia* mentén erős differenciálódás ment végbe, mind a társadalom szerkezetében, demográfiai jellemzőiben (migráció, az időskorúak aránya, iskolázottság, jövedelmek, egészségi állapot stb.), mind pedig a munkaerőpiacon, a gazdaságban. Így 1990 előtt is léteztek az országban (halmozottan) hátrányos helyzetű térségek, elsősorban az elaprózott településszerkezetű (aprófalvas, tanyás) területeken, az országhatár mentén, a kedvezőtlen agráradottságú térségekben, ahol elsősorban az alapfokú

intézmények hiánya, a lakosság kedvezőtlen demográfiai és társadalmi szerkezete volt felelős a hátrányos helyzetért.

Az ország jelenlegi térszerkezetének bemutatása előtt hangsúlyoznunk kell, hogy e téren a rendszerváltozás után rendkívül gyors, mélyreható átrendeződés, általános *inverzió* zajlott. Ennek okai közül elsők között említendő a „szocialista” gazdaság- és területfejlesztési politika által mesterségesen életben tartott, mértéktelenül dotált bányászkodás, kohászat, nehézfémipar összeomlása (dezindusztralizáció), az ezen ágazatok színteréül szolgáló térségek kiemelt támogatásának megszűnése, az újraiparosodás új szinterei, e téren a „híd-fő-effektus” érvényesülése (a modernizációs szakasz kezdetén az „újdonságok” a régiók-országok egy vagy egynémely kedvező adottságú pontján kezdenek el terjedni), az ország nemzetközi gazdasági kapcsolatrendszerének inverziója (a keleti, KGST-beli kapcsolatok helyébe a Nyugathoz való közelség előnyei léptek) stb. Például drámai változások történtek Borsod-Abaúj-Zemplén megye gazdaságában; míg 1975-ben az ország gazdaságilag legfejlettebb megyéi közé tartozott az agyondotált megye az országos átlagot jelentősen meghaladó GDP-termelésével, addig ma (2016-ban) annak csupán 70%-át produkálja. Az 1975-ben átlagközeleti értékekkel rendelkező Baranya ma az átlag kétharmadát sem tudja előállítani (20. táblázat). Az 1975-ben a „fejlett” észak-magyarországi régióhoz tartozó Nógrád megye ma szinte minden gazdaság- és társadalomstatisztikai mutató terén az ország legkedvezőtlenebb helyzetű megyéje.

A 20. és 21. táblázat néhány megyei szintű statisztikai adatából következtetéseket vonhatunk le az ország térszerkezetére vonatkozóan.

Budapest és a ma már a fővárossal szoros és sokoldalú kapcsolatban álló agglomerációja meghatározó súlyt képvisel mind az ország gazdaságában, mind társadalmi életében, az ország térszerkezetében. Budapest – mint korábban már vázoltuk – már a dualizmus korában az ország vitathatatlan, vetélytárs nélküli, kiemelkedő súlyú központját képezte, a szocialista korszakban is őrizte ezen pozícióját, és a rendszerváltozás után egyes vonatkozásokban még növekedett is az országon belüli jelentősége (22. táblázat). Az ország népességéből 17,9%-kal részesedő főváros egy sor nagyvárosi funkció terén az országos értékek felével – bő egyötödével rendelkezik. A táblázat adatai nem tükrözik egyértelműen a főváros országon belüli súlyát, hiszen például az államélet központjaként ellátott szerepköreit – amely területen szinte kizárólagos funkciója van – nem vettük figyelembe, nem beszélve számos egyéb területről, amelyben domináns szerepet játszik a város (például Budapesten működik az ország legjelentősebb menetrend szerinti forgalmat lebonyolító repülőtere, innen indul ki az ország valamennyi autópályája, innen sugározzák műsoraikat az országos tévétársaságok, stb.).

E hegemon pozíció kialakulásának előfeltételeit, okait már említettük. Ezek:

- Az innovációterjedés hierarchikus modelljéből következően Budapest a modernizáció *híd-főállása* az országban, akárcsak a dualizmus idején. Ide érkezett különösen a rendszerváltozás utáni első években a külföldi tőke zöme – ma is itt és az agglomerációban működik a vállalkozások külföldi tőkéjének 57%-a –, ide települtek a multinacionális cégek központjai, itt szerveződtek az új magánbankok; ez a „híd-főállás-pozíció” legalábbis átmenetileg megnövelte a centrum-periféria közötti fejlettségbeli különbségeket.
- Budapest egy tökéletes medencetáj központja; e centrális fekvés hatására az ország regionális központjai (a főváros potenciális ellenpólusai) a peremekre szorultak,

20. táblázat

A gazdasági tevékenység egyes mutatóinak regionális és megyei értékei, 2016

Régió, megye	Egy főre jutó bruttó hazai termék, 1000 Ft	BHT az országos átlag százalékában	Vállalkozások külföldi tőkéje, 1000 főre*	Épített lakás 10 ezer lakosra**
Budapest	7 289	202,0	6 441	15,8
Pest	2 907	80,5	1 680	27,4
Fejér	3 762	104,2	2 984	8,9
Komárom-Esztergom	3 751	103,9	3 129	11,3
Veszprém	2 726	75,5	685	12,1
Közép-Dunántúl	3 422	94,8	2 276	10,6
Győr-Moson-Sopron	4 901	135,8	6 609	59,3
Vas	3 570	98,9	2 212	14,8
Zala	2 725	75,5	369	9,3
Nyugat-Dunántúl	3 952	109,5	3 620	34,1
Baranya	2 338	64,8	419	9,2
Somogy	2 220	61,5	266	15,9
Tolna	2 657	73,6	330	6,6
Dél-Dunántúl	2 377	65,8	345	10,9
Borsod-Abaúj-Zemplén	2 543	70,5	1 024	3,4
Heves	2 603	72,1	1 126	5,8
Nógrád	1 566	43,4	346	1,4
Észak-Magyarország	2 394	66,3	937	3,7
Hajdú-Bihar	2 526	70,0	762	11,0
Jász-Nagykun-Szolnok	2 355	65,2	817	4,7
Szabolcs-Szatmár-Bereg	2 043	56,6	1 232	6,8
Észak-Alföld	2 298	63,7	955	7,8
Bács-Kiskun	2 747	76,1	893	10,3
Békés	2 169	60,1	238	3,4
Csongrád	2 708	75,0	795	13,6
Dél-Alföld	2 576	71,4	681	9,5
Ország	3 609	100,0	2 407	14,7

*millió Ft; **2017-es adat

Forrás: Területi statisztikai évkönyv (2017)

21. táblázat
Működő vállalkozások száma, 2016

Régió, megye	Összesen		Ebből kft.	
	db	1000 főre jutó db	db	1000 főre jutó db
Budapest	191 312	108,8	97 361	55,3
Pest	93 359	75,6	38 660	31,3
Fejér	25 124	60,1	8 311	19,9
Komárom-Esztergom	18 534	62,2	6 734	22,6
Veszprém	23 086	67,1	6 772	19,7
Közép-Dunántúl	66 744	62,9	21 817	20,6
Győr-Moson-Sopron	32 052	70,4	10 466	23,0
Vas	15 860	62,4	4 784	18,8
Zala	18 644	67,8	5 224	19,0
Nyugat-Dunántúl	66 556	67,3	20 474	20,8
Baranya	23 395	63,6	7 918	21,5
Somogy	17 941	58,1	5 147	16,6
Tolna	12 863	57,4	3 555	15,9
Dél-Dunántúl	54 199	60,1	16 620	18,4
Borsod-Abaúj-Zemplén	29 235	44,2	9 088	13,7
Heves	16 350	54,7	4 918	16,4
Nógrád	8 425	43,4	2 136	10,0
Észak-Magyarország	54 010	46,8	16 142	14,0
Hajdú-Bihar	31 908	59,6	10 083	18,8
Jász-Nagykun-Szolnok	17 564	46,7	4 951	13,2
Szabolcs-Szatmár-Bereg	28 556	50,7	7 665	13,6
Észak-Alföld	78 028	52,9	22 699	15,4
Bács-Kiskun	31 941	62,5	10 575	20,7
Békés	17 436	50,3	4 284	12,3
Csongrád	26 707	66,1	8 413	20,8
Dél-Alföld	76 084	60,2	23 272	18,4
Összesen	680 292	69,2	257 045	26,1

Forrás: Területi statisztikai évkönyv (2017)

22. táblázat
Budapest súlya az országban, 2017–2018

Mutatók	Országos érték	Budapest	Budapest és Pest megye	Budapest részesedése az országos értékből	Budapest és Pest megye részesedése az országosból
Lakosságszám, 2018	9 778 371	1 749 734	3 011 598	17,9	30,8
Pénz- és biztosítástügy alkalmazottai	62 436	53 065	54 126	85,0	86,7
Információ-, kommunikáció ág alkalmazottai	80 931	64 424	49 853	79,6	86,3
Beruházás pénzügyi szektorba, millió Ft	46 044	34 737	36 749	75,4	79,8
Színházlátogatók száma, 1000 fő	8 378	5 500	5 723	65,6	68,3
Beruházás információ, kommunikáció ágazatba	234 137	143 871	159 466	61,4	68,1
K + F ráfordítás, millió Ft	517 258	317 771	34 139	61,4	66,0
Idegen nyelvű tudományos könyvek kiadása, db	3 311	1 980	2 203	59,4	66,8
Kutatás-fejlesztésben kutató, fő	42 729	25 213	27 642	59,0	64,3
A felsőoktatás hallgatóinak száma	202 278	109 576	114 056	54,2	56,4
Részvénytársaságok száma	4 328	2 301	2 710	53,2	62,6
Doktori képzésben részesülők száma	7 676	3 929	4 247	51,2	55,3
Vállalkozások külföldi tőkéje, millió Ft	23 656 663	11 329 324	13 403 606	47,9	56,7

Forrás: Területi statisztikai évkönyv (2017)

vonzáskörzeteik csekély kiterjedésűek – lélekszámuk legfeljebb egymillió fő – ahhoz, hogy egy „valódi nagyváros” kialakulhasson. Budapestnek nincs riválisa az országban.

- Történeti okok is közrejátszottak Budapest „túlsúlyának”(?) kialakulásában; Magyarországon nincs hagyománya a tartományi szintű tagolódásnak, a föderalista jellegű államszervezésnek, ami elősegíthette volna a főváros mellett decentrumok kialakulását. Az ország térszerkezetének masszív, „lebonthatatlannak” tűnő eleme Budapest centrális helyzete, domináns szerepe.

A 20. és 21. táblázatok durva közelítései – megyei szintű adatok! – sem igazolják a magyarországi térszerkezet kétszotarúságát, a Dunántúl és az Alföld markáns elkülönülését (pontosabban egy egységes régióként felfogható Dunántúl létezését). Az ország dinamikusan növekvő, prosperáló zónája Budapest és agglomerációja mellett a Dunántúl északi,

északnyugati sávjára, annak Komárom-Esztergom, Győr-Moson-Sopron megyékre, Fejér megye északi felére – úgy is, mint a budapesti agglomeráció tágabb környékére – terjed ki, és e zónához csatlakozik néhány Vas és Veszprém megyei kistérség, így a Balatont övező üdülőövezet, valamint Szombathely és környéke. De a Dél-Dunántúl – beleértve Zala megye déli kétharmadát, de eltekintve a Balatont övező üdülőterületről – markánsan elkülönül a Balatontól északra eső területről, gazdasági és társadalomstatistikai mutatói nem egy esetben az alföldi megyék adataitól is elmaradnak. (Például a vállalkozások külföldi tőkéjének 1000 főre jutó értéke Győr-Moson-Sopron megyében 6609 millió Ft, Komárom-Esztergomban 3129, Somogyban viszont 266, Tolnában 330, Zalában 369 millió Ft. Míg Győr-Moson-Sopronban 2016-ban 10 ezer lakosra 59,3 új lakás épült, addig Tolnában 6,6, Baranyában 9,2.) Természetesen a Dél-Dunántúl, az Alföld és Észak-Magyarország „alkata” számos szempontból, a természeti környezet milyensége, a településszerkezet, a településtörténet stb. szempontjából eltérő, ez befolyásolja a városok adott térségben játszott szerepét, feladatait (például egy aprófalvas vidék kisvárosának kereskedelmi és személyi szolgáltató feladata más, mint az Alföldön, ahol a falvak is több ezer lakosú települések, intézményhálózatuk is eltér az aprófalvak intézményellátottságától).

Az ország térszerkezetéről megyei szinten kirajzolódó képet cizellálja, de alapvetően nem változtatja meg a járási szinten végzett elemzés. Járási szinten az egyes kistérségek közötti gazdasági, fejlettségbeli különbségek jelentősebbek, mint megyei szinten. A 23. táblázatban feltüntettük néhány kedvező és kedvezőtlen helyzetű járás adatait.

Ezekből kitűnik, hogy míg például a fejlett járásokban a szociális segélyezés – a foglalkozást helyettesítő támogatásban részesülők száma ezer főre adata – szinte ismeretlen (szükségtelen!), addig a Hegyháti járásban (Baranya megye) 69-en, a Gönciben 56-an, a Barcsiban 40-en jutottak ilyen típusú támogatáshoz. Míg a Dunakeszi járásban minden ezer lakos 602 személygépkocsival rendelkezik, addig az Ózdiban 254-gyel, a Gönciben 251-gyel. Míg a Szigetszentmiklósi járásban 2017-ben 10 ezer főre 56,7, az Érdiben 37,4 lakás épült, addig egy sor járásban, mint a Csengeri, Hegyháti, Bácsalmási, Jánoshalmi stb. egy sem. A példákat felesleges tovább sorolni, járási szinten a gazdaság és az „élet” számos szektorában „húsba vágó” különbségek alakultak ki.

A mellékelt járási térképek (népességszám-változás, vándormozgalom, a személyi jövedelemadó-alap nagysága, a szociális segélyezés, a lakásépítés, a vállalkozássűrűség) önmagukért beszélnek (5., 6., 7., 8., 9. és 10. ábra).

Példaképp csak a szociális segélyezés járási értékeinek térképére vetünk egy pillantást, amely igen plasztikusan tükrözi a térségek munkaerőpiaci helyzetét, következképp a lakosság jövedelmét, és egyáltalán a járások általános helyzetét. A Sarkad–Békes–Heves–Balassagyarmat vonaltól keletre masszív, egybefüggő, igen kedvezőtlen helyzetű terület alakult ki, ahol még a nagyvárosok környéke sem emelkedik ki kedvezőbb helyzetével a környezetéből. Ezzel szemben igen kedvező zónát képez Budapest és szűkebb agglomerációja (Pest megye az Aszódi, Nagykatái, Ceglédi és Nagykőrösi járás kivételével), Komárom-Esztergom és Győr-Moson-Sopron megyék, Fejér megyének a Budapest–Gárdony–Székesfehérvár vonaltól északra eső fele, Veszprém és Vas megye egyes térségei, beleértve a balatoni üdülőkörzetet. Némiképp meglepő módon a Dél-Alföld közepes helyzetűnek mutatkozik e téren, amiben közrejátszik a belterjes mezőgazdasági termelés munkaerő-felszívó hatása. A személyi jövedelemadó-alap értékeit mutató térképen viszont a kedvezőtlen helyzetű térségekből a nagyvárosok ki tudnak emelkedni jövedelemtermelő képességeikkel.

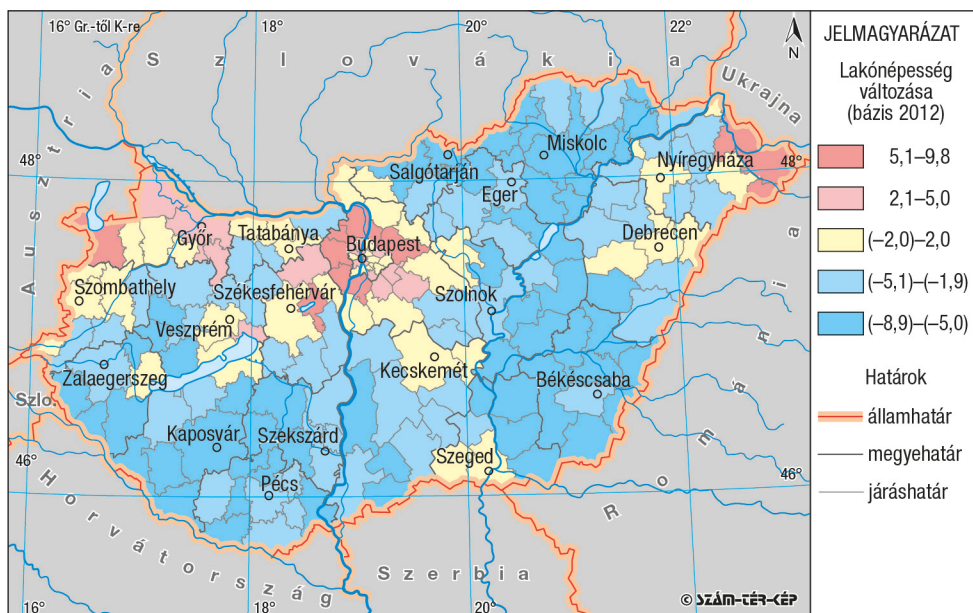
23. táblázat

Kedvező és kedvezőtlen helyzetű járáások néhány statisztikai mutatója, 2017

Mutatók	Lakónépesség, 2018. 01. 01.	Egy adózóra jutó szja adóalap, 1000 Ft	Belföldi vándorlási különbség, ‰	Foglalkoztatást helyettesítő támogatások aránya*	1000 főre jutó személy- gépkocsi, db	10 ezer főre jutó épí- tett lakás, db	Közüemi szennyvíz- hálózatba kapcsolt lakások aránya, ‰	Nyilvántartott állás- keresők aránya**	Kábeltévébe kapcsolt lakások aránya, ‰
I. Kedvező helyzetű járáások									
1. Budakeszi	90 535	3 635	14,8	2,1	451	25,9	82,2	1,8	63
2. Dunakeszi	84 031	3 286	14,4	1,9	602	32,9	85,8	1,4	83
3. Pilisvörös- vári	54 676	3 124	13,2	2,7	390	28,7	78,7	1,5	54
4. Érdi	123 479	3 010	13,3	1,6	424	37,4	85,1	1,4	76
5. Szentendrei	81 328	2 996	14,8	2,5	413	27,5	76,5	1,6	63
6. Gödöllői	146 904	2 956	14,6	4,5	407	35,2	87,8	2,3	77
7. Gárdonyi	32 339	2 787	31,9	2,7	403	12,2	78,7	1,9	42
8. Szigetszent- miklósi	119 065	2 746	20,8	2,7	410	56,7	87,0	1,7	70
9. Vecsési	49 071	2 707	8,2	2,9	413	30,3	87,1	1,9	81
10. Balaton- almádi	25 140	2 490	18,3	3,8	439	27,2	88,5	2,6	78
11. Kőszegi	25 682	2 216	9,2	3,9	403	–	91,9	2,4	58
II. Kedvezőtlen helyzetű járáások									
1. Gönci	16 122	1 531	–13,1	55,6	251	1,9	44,5	13,6	23
2. Fehér- gyarmati	40 397	1 551	–15,3	30,6	286	1,5	42,9	9,0	17
3. Csengeri	14 551	1 560	–13,2	29,2	260	–	67,0	8,0	22
4. Sellyei	13 317	1 574	–10,0	36,5	283	0,7	20,7	9,5	22
5. Hegyháti	11 801	1 711	–8,8	68,9	312	–	44,2	9,0	48
6. Jánoshalmi	16 090	1 722	–4,0	20,5	323	–	59,5	8,1	41
7. Bácsalmási	18 527	1 752	–1,3	8,2	322	–	30,4	4,2	47
8. Mező- kovácsházi	37 546	1 761	–12,3	17,8	273	0,3	43,1	6,4	36
9. Barcsi	22 283	1 764	–10,5	39,8	295	1,3	74,9	9,6	30
10. Ózdi	51 389	1 775	–10,7	37,3	254	0,2	48,3	11,3	46
11. Sátoralja- újhegyi	21 102	2 112	–13,7	18,8	317	6,1	82,9	6,3	46

*Részesülők 1000 főre; **A munkavállalási korúakból

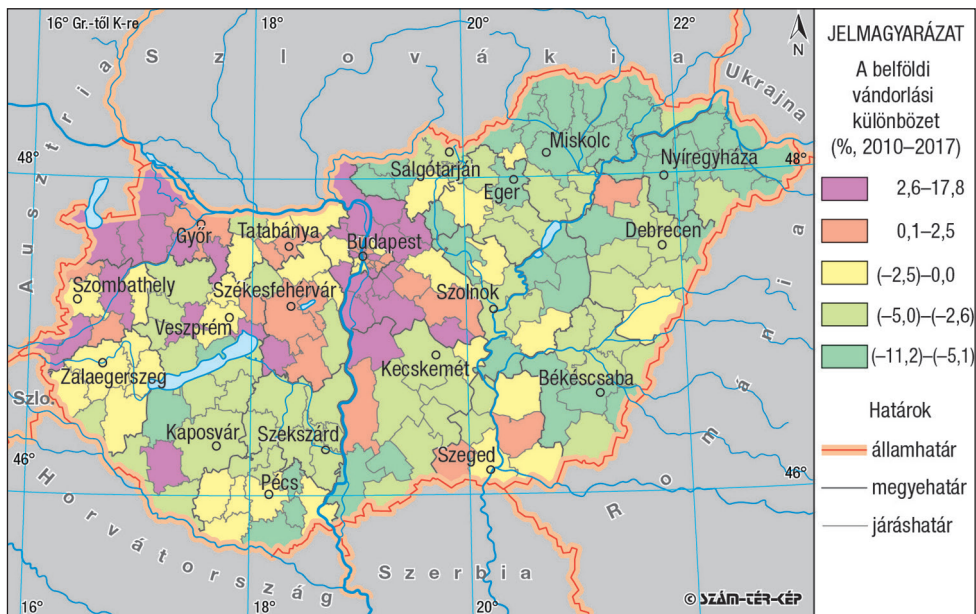
Forrás: Területi statisztikai évkönyv (2017)

5. ábra

Járások népességszám-változása, 2011–2018

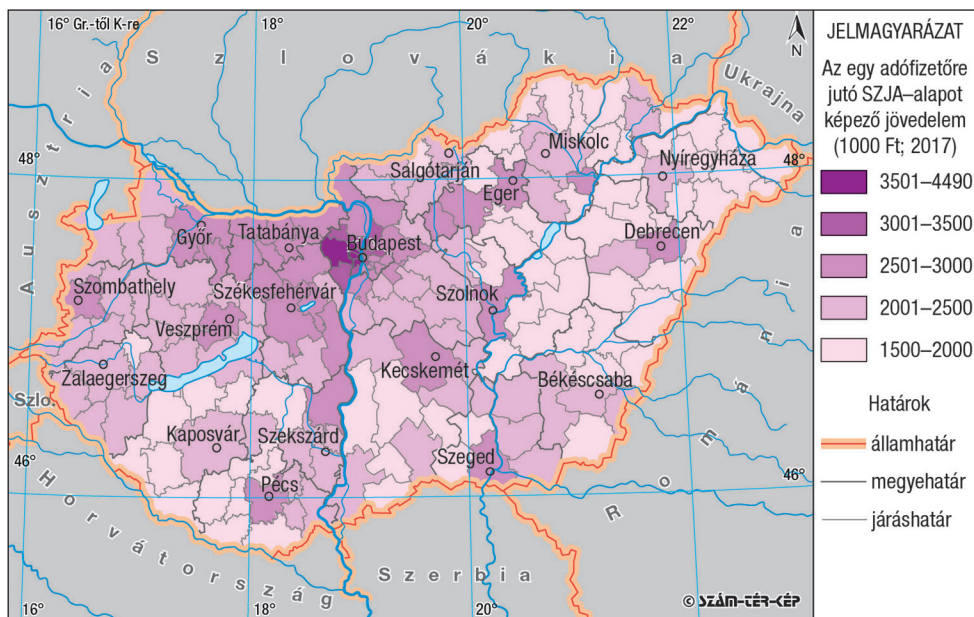
Forrás: a szerző szerkesztése, készítette a Szám-Tér-Kép Bt.

6. ábra

Járások vándorlási egyenlege 2010–2017 között

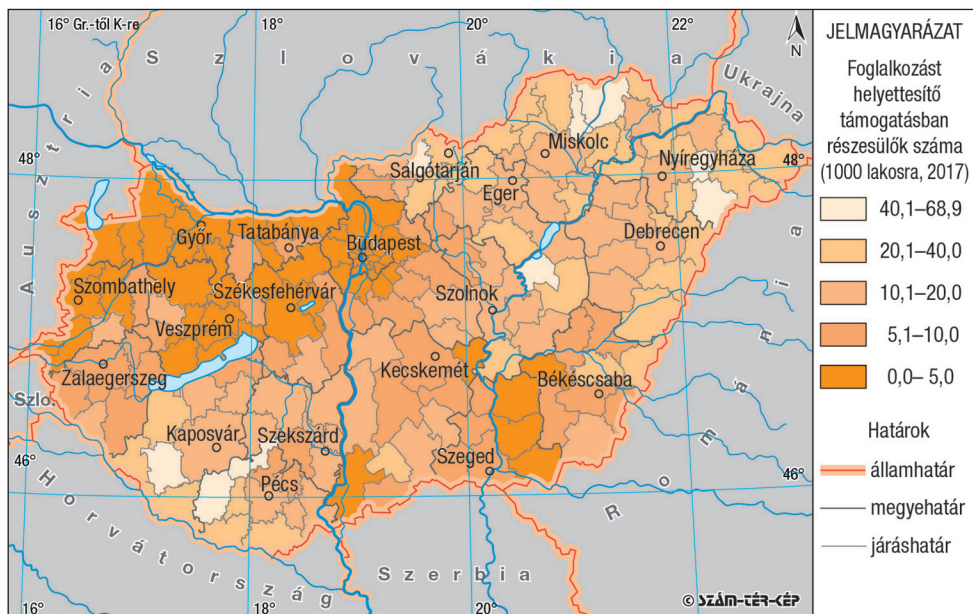
Forrás: a szerző szerkesztése, készítette a Szám-Tér-Kép Bt.

7. ábra

Az egy adófizetőre jutó SZJA összege

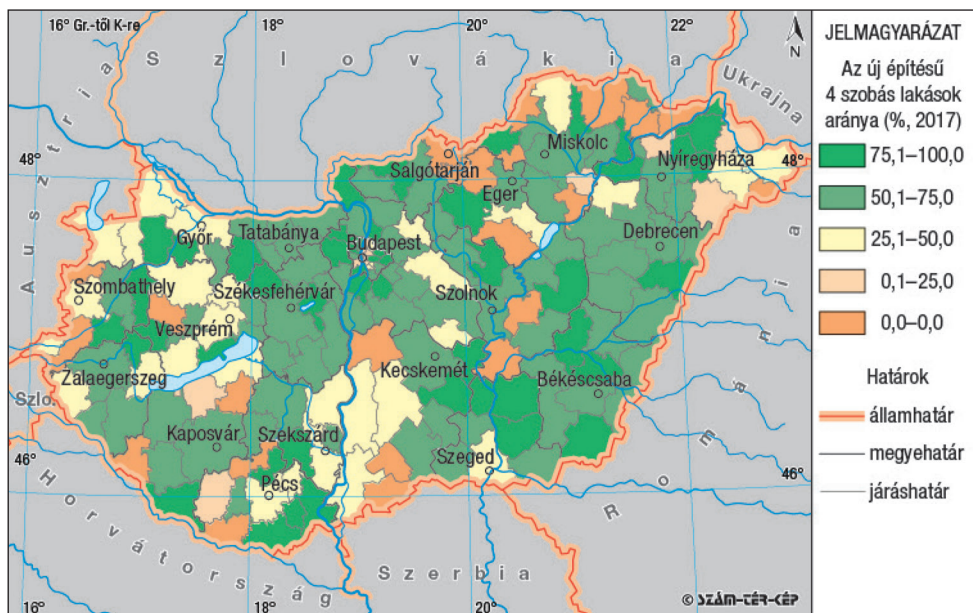
Forrás: a szerző szerkesztése, készítette a Szám-Tér-Kép Bt.

8. ábra

A foglalkoztatást helyettesítő támogatásban részesülők 1000 lakosra jutó száma járásként

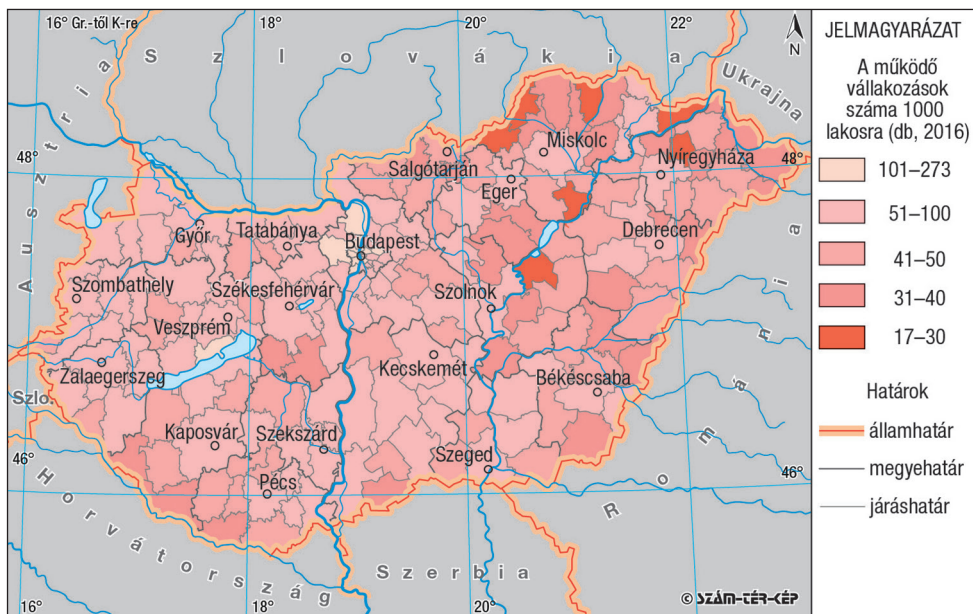
Forrás: a szerző szerkesztése, készítette a Szám-Tér-Kép Bt.

9. ábra

Lakásépítés adatai járásonként

Forrás: a szerző szerkesztése, készítette a Szám-Tér-Kép Bt.

10. ábra

Működő vállalkozások 1000 lakosra jutó száma járásonként

Forrás: a szerző szerkesztése, készítette a Szám-Tér-Kép Bt.

Hazánk területi szerkezetében „hagyományosan” jelen voltak-vannak, változó kiterjedésben, határok között, jellegüket tekintve a hátrányos helyzetű térségek. Ezek az egalitárius eszméket hirdető, deklarációikban a területi kiegyenlítődést szorgalmazó szocialista korszakban is fennmaradtak; ekkor elsősorban a településszerkezeti, fekvésbeli adottságok játszottak szerepet kialakulásukban; az apró- és kisfalvas, valamint a tanyás településszerkezetű térségek adták e területek zömét, és hátrányos helyzetük az alapellátásuk hiányosságaiban és a jövedelemszerzés nehézségeiben – távoli munkahelyekre való ingázás, alacsony termőképességű talajok – nyilvánult meg. Jelenleg a szocialista korszak öröksége – az akkor fejlesztett-támogatott bányászati, nehézipari körzetek gazdaságának válsága, a képzetlen munkaerő „feltorlódása” – és a jövedelemszerzés jelenlegi lehetőségei (a munkaerőpiaci helyzet, a befektetői érdeklődés hiánya, kedvezőtlen forgalmi helyzet, a modern és jövedelmező üzemek hiánya stb.) határozzák meg egy-egy kistérség helyzetét, prosperitását, lakosságuk jóllétét.

Az ország különböző részein egymástól merőben eltérő miliőjú vidékek formálódtak; kertvárosi jellegű, ápolt falvak, igényes munkahelyek bő választéka, tehetős lakosság, elérhető közelségű külföldi munkahelyek az ország egyik szegletében – valahol az osztrák–magyar határ közelében –, és a „tradicionális” hátrányoktól átjárt, leharcolt külsejű falvak, bizonytalan, igénytelen munkahelyek, alacsony jövedelmek, iskolázatlan, ellentétektől szabdalt helyi társadalmak másutt – maradjunk a Cseréháton vagy a Dráva mellékén.

E lényegesen eltérő miliőjú vidékeken más-más szerep jut a városoknak, máshogy alakul kapcsolatrendszerük, lehetőségeik, társadalmuk szerkezete, talán még hangulatuk is.

3. A jelenlegi városállomány

3.1. Városállomány, városhierarchia

3.1.1. A városi jogú települések állománya

A városállomány számbavétele és a városhierarchia meghatározása és elemzése szorosan egymáshoz kapcsolódó feladat, mivel joggal feltételezhető, hogy a közigazgatási értelemben vett városállomány és a tényleges – funkcionális értelemben vett – városok köre közötti eltérés jelentős. Ezért kizárólag a jogi értelemben vett városállomány figyelembevételével nem adhat valós képet az ország városodottságáról. A két településkör eltérő voltának feltételezését már maga az tény is indokolja, hogy a második világháború utáni – jogi – városállomány (52 város) tagjainak száma több mint meghatszorozódott, ami aligha reálisnak tűnő ütemű növekedés. Még akkor is, ha a második világháború befejeztékor a városjoggal rendelkező települések mellett, mint azt említettük, jó néhány markáns városi funkcióval rendelkező község létezett Magyarországon – csak példaként: Tata, Keszthely, Sárospatak, Orosháza, Sárospatak, Szigetvár, Berettyóújfalú és Mátészalka (1950-ig megyeszékhelyek!), Hatvan, Tapolca stb. –, és ezek várossá nyilvánítása megfelelt a realitásoknak, s akkor is, ha több településünk valóban a világháború után vált várossá, mindenképp az úgynevezett szocialista iparvárosok, aztán például az ország „szárazföldi kikötője”, Záhony, a budapesti agglomeráció néhány nagyra nőtt elővárosa, mint Gödöllő, Érd vagy Budaörs, a sokrétű városi funkciókra szert tévő üdülőhely, Siófok és így tovább. Az is figyelembeveendő, hogy a városi szerepkörű településeket számba vevő tudományos vizsgálatok meglehetősen egybehangzóan arra a következtetésre jutottak, hogy az ország városi javakkal való ellátása kb. 160–180 városi központot „termelt ki”, tartott életben, még akkor is, amikor a városfejlesztő tényezők időről időre változtak, a városi szerepkör szintje, első intézményeinek összetétele, súlya, hierarchikus értéke folyamatosan módosult (például a közép- vagy főiskolák, egyetemek hierarchikus rangjának „devalválódása”). Így aztán amikor az 1988-as „végkiürítés” jellegű várossá nyilvánítási hullám után (41 településünket „emelték” várossá ebben az évben) 1990-re 166-ra emelkedett városaink száma, feltételezhető volt, hogy újabb települések várossá nyilvánítása már csak kivételes esetekben várható. Nem ez történt. A rendszerváltozás után még fel is gyorsult ez a folyamat; már az 1990 utáni három évben újabb 31 település vehette át a város voltát igazoló oklevelet, és volt olyan év (2009), amikor 23-mal vagy 18-cal (2013) gyarapodott városaink száma. Már a 2000-es városszám (222) is azt sejtette, hogy már csak a „címetes városok” száma gyarapodhat, a várossá nyilvánítási kedv azonban mégse csökkent, 2013-ra az igazgatási-jogi értelemben vett városok száma 346-ra emelkedett.

E váratlan folyamat okai között említhetjük a következőket:

- Megszűntek azok a követelmények, mint például a várossá nyilvánítás kritériumai között szereplő 8 ezer fős létszámküszöb, amelyek hivatottak lettek volna kontrollálni a városi rang adományozásának gyakorlatát.⁶⁷ Az új önkormányzati törvény

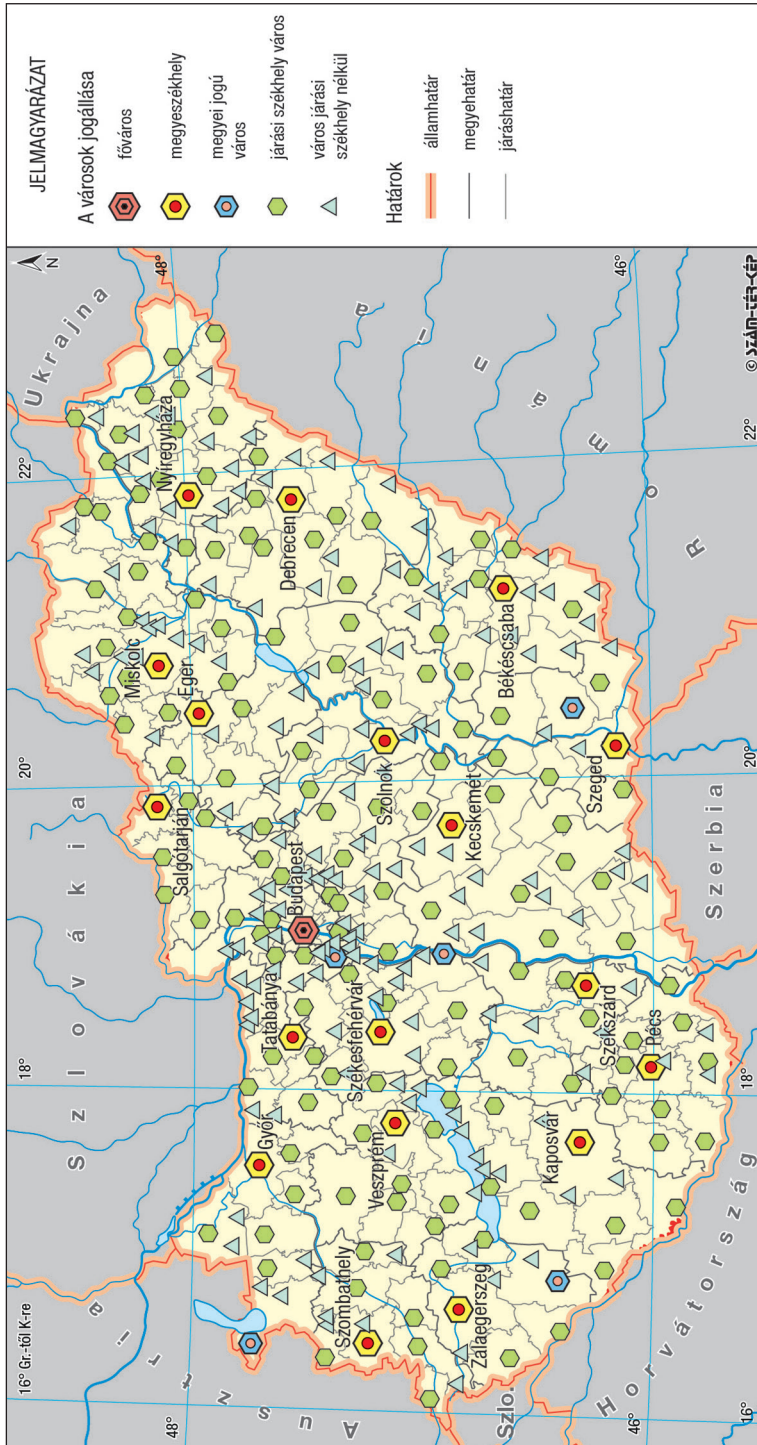
(az 1990. évi LXV. törvény a helyi önkormányzatokról) a várossá nyilvánítás feltételeit meglehetősen engedékeny módon határozta meg: „A község a várossá nyilvánítását kezdeményezheti, ha a városi cím használatát fejlettsége, térségi szerepe indokolja” (a törvény 59. §-a). Igaz, ezt a szerény követelményt egy 1995-ös belügyminiszteri közlemény pontosította (szigorította); ez a közlemény megkívánta a várossá nyilvánítandó településektől a *városi szerepkör tradícióit*, történelmi értékek meglétét, bizonyos középfokú oktatási és igazgatási intézmények fenntartását, a városias arculatot, a szolgáltatások városi színvonalát és a „gazdasági fejlődést”. Ám a közlemény – tehát nem törvény! – úgy tűnik, nem befolyásolta érdemben a várossá nyilvánítások gyakorlatát, vagy kijátszották a javasolt követelményrendszert, például azzal, hogy egy közeli középiskolát rávettek arra, hogy a városi címre pályázó községben „kihelyezett levelező tagozatot” indítson; 1995, 1996 és 1997-ben újabb 23 község rendezhette meg a városi címátadó ünnepségét (ezért nevezte ezen városokat *Hajdú Zoltán* „ceremoniális városoknak”).

- A szocialista korszakban a városi ranggal előnyök, előjogok jártak: előnyös pozíció az elosztási rendszerben, infrastrukturális és intézményi fejlesztés, állami lakásépítés és így tovább; vagyis az állam számára egy község várossá nyilvánítása többletkiadásokkal járt. Ezek a városi címmel járó automatikus előnyök 1990 után megszűntek, nem voltak pénzügyi korlátai a városi cím adományozásának.
- A rendszerváltozás után létrejött önkormányzatok bizonyos előnyöket vártak: reméltek a városi rang elnyerésétől, magasabb presztízt, vagy azt, hogy a beruházások elnyerésében versenyelőnyre tehetnek szert községi jogállású versenytársaikkal szemben.

Így aztán folyt tovább a városi rangú települések számbeli gyarapodása; a jelenlegi (jogi) városállomány több mint fele 1990 után nyerte el jelenlegi közigazgatási pozícióját (11. ábra).

A rendszerváltozás után városi címet nyert települések listája birtokában (24. táblázat) megállapítható.

Szép számmal találunk közöttük valamikori, több-kevesebb városi szerepkörrel rendelkező települést, elsősorban egykori járási székhelyeket. Ezt az igazgatási szerepkört egy részük azért nyerte el a polgári közigazgatás kiépültekor, az 1870-es években, mert már korábban környékük kis piacközpontjaivá váltak, és ez tette alkalmassá őket e funkcióra – mint például Devecser, Pécsvárad, Mezőcsát, Tiszaföldvár, Abaújszántó, Jánosháza, Derecske –, más részük azért, mert a járások kialakításakor a környéken nem volt alkalmas központkezdemény, és valamelyik községét jelölték ki erre a feladatkörre, majd ezek szert tettek néhány igazgatási intézményre, szolgabírói hivatalra, adóhivatalra, járási orvosra, postahivatalra, esetleg járásbíróságra. Ezek tevékenysége aztán vonzhatott további városinak minősíthető „civil” intézményt, ügyvédet, gyógyszertert, vaskereskedést, malmot stb. a településre; ezen egykori járási székhelyek közé sorolható például Sásd, Elek, Szob, Pacsa stb. Később, a szocialista korszakban a járások összevonása, majd a kistérségekkel való felváltása (1984) nyomán járási központ szerepüket elvesztették, városi funkcióik eljelentéktelenedtek, vagy „falusi” (alapfokú) funkciókká váltak (mint a fodrász, postahivatal, gyógyszerter, építőanyag-kereskedés stb.). Mindenesetre az (egykori) városi lét visszfénye még ma is megcsillan e településeken, ez támogathatta várossá válásukat (a jognak asztalánál). A 2013-ban ismét színre lépő járásrendszer bizonyos fokig átrendezi a városhálózat

11. ábra

A magyarországi városok jogállása, 2019

Forrás: a szerző szerkesztése, készítette a Szám-Tér-Kép Bt.

24. táblázat
Várossá nyilvánítások 1990 után

Év	Várossá nyilvánított települések
1991	Aszód, Balatonboglár, Balatonlelle, Derecske, Hajdúhadház, Jászárokszállás, Mezőcsát,
1992	Balatonföldvár, Enying, Hévíz, Lengyeltóti, Lőrinci, Nyíradony, Tiszalök, Újfehértó
1993	Abony, Baktalórántháza, Ibrány, Jászfényszaru, Kecel, Lajosmizse, Máriapócs, Mindszent, Nagyhalász, Pécsvárad, Polgár, Soltvadkert, Tápiószéle, Tiszaföldvár, Tótkomlós
1995	Bátaszék, Csepreg, Fertőd, Sásd, Simontornya, Szabadszállás
1996	Elek, Létavértes, Nagymaros, Pécel, Szendrő, Szentlőrinc
1997	Bóly, Devecser, Gyál, Izsák, Felsőzsolca, Nagyecsed, Pilisvörösvár, Polgárdi, Sellye, Újszász, Zalakaros
1999	Harkány, Herend, Gönc, Vereasegyház
2000	Balatonfűzfő, Budakeszi, Dévaványa, Dombrád, Dunaharaszti, Ercsi, Füzesgyarmat, Pannonhalma, Pomáz, Rakamaz, Szob, Tiszacsege, Villány, Visegrád, Zalalövő
2001	Borsodnádásd, Demecser, Emőd, Gönc, Gyömrő, Kerekegyháza, Komádi, Nagybjom, Répcelak, Tét, Tura, Vámospércs, Vecsés, Vésztő
2003	Albertirsa, Bábolna, Kaba, Lábatlan, Nyékládháza
2004	Adony, Badacsonytomaj, Balkány, Berhida, Cigánd, Dunavarsány, Dunavecse, Fót, Füzesabony, Hajdúszámon, Jánossomorja, Kenderes, Örkény, Tompa, Velence, Szigethalom
2005	Abádszalók, Csorvás, Kadarkút, Kisköre, Kistarcsa, Martonvásár, Kemece, Nyírlugos, Nyírtelek, Ócsa, Pálháza, Pilis, Óriszentpéter, Sándorfalva, Üllő
2006	Abaújszántó
2007	Ács, Alsószolca, Bélápátfalva, Biatorbágy, Bük, Kozármisleny, Körösladány, Maglód, Mándok, Solt, Törökbálint
2008	Bodajk, Hajós, Halásztelek, Isaszeg, Pusztaszabolcs, Rudabánya, Fertőszentmiklós, Zamárdi
2009	Beled, Balatonkenese, Budakalász, Csanádpalota, Gyöngy, Igal, Jászkisér, Mágocs, Medgyesegyháza, Mezőkeresztes, Nagymányok, Mélykút, Nyírmada, Pacsa, Rákóczi falva, Sajóbáony, Rácalmás, Tököl, Újkígyós, Vaja, Vép, Zsámbék
2013	Ajak, Aba, Besenyszög, Csákvár, Diósd, Fegyvernek, Gyöngyöspata, Jánosháza, Kerepes, Kondoros, Örbottyán, Onga, Lébény, Piliscsaba, Süllyáp, Tát, Újhartyán, Verpelét

Forrás: a szerző szerkesztése

alsó régiókban a települések pozícióit; jó néhány településünk életében most tölt be városfejlesztő funkciót a közigazgatási központi szerepkör: Bóly, Mórahalom, Bélápátfalva, Gárdony és egy sor, a budapesti agglomerációba tartozó város, mint Gyál, Vecsés, Budakeszi, Dunakeszi, Pilisvörösvár.

A városi rangért folyamodók között előnyös pozíciókkal rendelkeztek az üdülő- és fürdővárosok, turisztikai központok (Balatonföldvár, Hévíz, Zalakaros, Harkány, Badacsonytomaj, Velence, Bük, Balatonkenese, Visegrád, Óriszentpéter, Fertőszentmiklós, Pannonhalma).

Néhány esetben feltételezhető, hogy a rendszerváltás vesztes bányász- és ipari települései „vigasztalóként” kapták meg a városi rangot, mint a teljesen eljelentéktelenedett Rudabánya és Borsodnádasd, aztán Lőrinci, Bélápátfalva, Lábatlan(?), Nagymányok, Sajóabony.

Az 1990-es évek második felétől aztán elkezdődött a budapesti agglomeráció településeinek várossá minősítése egy speciális agglomerációs közigazgatási egység létrehozása helyett, noha egy ilyen szoros szálakkal összenőtt településeggyüttesben meglehetősen nehéz – és sok értelme sincs – egyes közigazgatási egységek, községek és városok külön-külön, a településeggyüttesből kiemelten való megítélése. Mindenesetre Pest megyében ma 54 település visel városi rangot. A budapesti agglomeráción kívül is több települést emelt a városok közé az agglomerálódás (Miskolc körül Alsó- és Felsőzsolca, Emőd, Onga, Nyékládháza, Pécshez kapcsolódva Szentlőrinc, Pécsvárad és mindenekelőtt Kozármisleny, a modern szuburbiák mintapéldánya, Debrecenhez kötődve Hajdúsámson, Szombathely mellett Vép).

Pest megye mellett feltűnően sok az „agrárjellegű, hátrányos helyzetű, falusias” megyeként számon tartott Szabolcs-Szatmár-Bereg városállománya (28 város). Egyet kell értenünk a *Pirisi Gábor – Trócsányi András* szerzőpárossal; megítélésük szerint (is) ezt magyarázza az a feltételezés, hogy e „térség hátrányait több ciklus kormányzata is próbálta a városi cím adományozásával [...] csökkenteni” (PIRISI–TRÓCSÁNYI 2015).

A 2000-es években már számos bírálatot kapott a városok számának nyakló nélküli növekedése, és a 2013-as „attak” (újabb 18 városi rang adományozása) után az államvezetés egy kormányrendelettel „átvágta a gordiuszi csomót”, megfogalmazta és közzétette a várossá nyilvánítás megújított feltételrendszerét, amelyet jelenleg legfeljebb egyetlen községi jogállásban maradt település tudna teljesíteni, Solymár (miután a kritériumok között szerepel a 10 ezer fős létszámküszöb elérése; lásd alább). 2013 után nem is adományoztak városi címet egyetlen településnek sem.

Jelenleg Magyarország 346 városában közel 7 millió lakos él (25. táblázat), vagyis az ország városodásának mértéke (a városokban lakók aránya) meghaladta a 70%-ot; minden 269 km²-re jut egy-egy város. Mivel a járásek területe átlagosan 535 km², minden járás átlagosan 2 városi jogú településsel rendelkezik. A városodottság mértékében mérsékelt különbségek alakultak ki az országon belül; a „legvárosodottabb” megye Hajdú-Bihar (!) 80% feletti város lakóval, Hajdút követi Békés megye (77,9% város lakó), Jász-Nagykun-Szolnok (73,8%), Csongrád 71,7%-nyi városi népességgel. (Pest megyénél Budapestet figyelmen kívül hagytuk; figyelembevétele esetén a megye 68,7%-os városi népessége 87%-ra emelkedne.) A legkevésbé városodott Nógrád (41,7% város lakó), Heves (47,7%) és Somogy (52,5%). Ezen értékek meglepőek, hiszen az Alföld tűnik az ország legvárosodottabb nagytájának a Dunántúllal és Észak-Magyarországgal szemben. Ezek az értékek az Alföld mezővárosok és óriásfalvak uralta településszerkezetével magyarázhatók. Az alföldi mezővárosok kialakulásáról már tettünk említést, az itteni néptömrölések magas agrárnépességgel – tehát nem városi szerepköröket ellátó népességgel – rendelkeztek, lélekszámuk messze meghaladta a szorosabb értelemben vett városi funkciók által elfoglalt pozíciójukból egyébként következő lakosság-számot. Például a kisvárosi szerepkörű Hajdúböszörményt több mint 30 ezren, Nagykőröst 24 ezren, Törökszentmiklóst 21 ezren lakják, míg a dunántúli vagy észak-magyarországi, *magasabb hierarchiaszintű* Balassagyarmat 16 ezer, Sátoraljaújhely 15 ezer, Körömend 12 ezer lakossal rendelkezik. Másrészt az Alföld óriásfalvas vidékein „futott túl” leginkább a várossá nyilvánítási boom a tényleges városok körén.

25. táblázat
Régiók és megyék városodottsága, 2018

Régiók, megyék	Lakó- népesség, 2018. 01. 01.	Városi jogú települések		A városi lakosság aránya	Városi funkciójú települések		A városi lakosság aránya
		száma	lakóné- pessége		száma	lakóné- pessége	
Budapest	1 749 734	1	1 752 704	100,0	1	1 752 704	100,0
Pest	1 261 834	54	866 298	68,7	21	482 781	38,3
Fejér	416 691	17	251 903	60,4	8	203 366	48,8
Komárom-Esztergom	297 454	12	198 936	66,9	8	177 705	59,7
Veszprém	341 425	15	210 314	61,6	9	188 061	55,1
Közép-Dunántúl	1 055 570	44	661 153	42,6	25	569 132	53,9
Győr-Moson-Sopron	461 518	12	272 405	59,0	7	252 560	54,7
Vas	253 305	13	156 150	61,6	7	139 736	55,2
Zala	270 643	10	154 316	57,0	7	147 809	54,6
Nyugat-Dunántúl	985 457	35	582 871	59,1	21	540 105	54,8
Baranya	363 721	14	239 390	65,8	9	222 348	61,1
Somogy	303 802	16	159 440	52,5	10	144 860	47,7
Tolna	219 317	11	124 756	56,9	7	110 569	50,4
Dél-Dunántúl	886 840	41	523 586	59,0	26	507 777	57,2
Borsod-Abaúj-Zemplén	648 216	29	384 350	59,3	14	326 042	50,3
Heves	295 792	11	140 980	47,7	5	121 525	41,1
Nógrád	190 937	6	79 554	41,7	6	79 554	41,7
Észak-Magyarország	1 134 945	46	604 889	53,3	25	527 221	46,5
Hajdú-Bihar	530 464	21	425 496	80,2	10	348 903	65,8
Jász-Nagykun-Szolnok	371 271	22	273 768	73,8	12	219 715	59,2
Szabolcs-Szatmár-Bereg	558 361	28	301 188	53,9	12	226 577	40,6
Észak-Alföld	1 460 096	71	1 000 652	68,5	34	795 195	54,5
Bács-Kiskun	506 602	22	345 670	68,2	11	296 942	58,6
Békés	338 025	22	263 497	77,9	14	211 377	62,5
Csongrád	420 238	10	301 387	71,7	7	284 183	67,6
Dél-Alföld	1 243 865	54	910 554	73,2	32	792 502	63,7
Ország	9 778 371	346	6 902 707	70,6	185	5 967 417	61,0

Forrás: a szerző szerkesztése

Még egy statisztikai adat érdemel figyelmet, az egy városra jutó lakosságszám (26. táblázat); ez a városi jogú települések esetében több megyében nem éri el a 20 ezer főt; a 28 ezres országos átlag Budapestnek köszönhető, eltekintve a fővárostól, a városokra jutó lakosság átlaga 23 ezer és egynéhány fő (értsd: a városok és a vonzáskörzetük együttes lakossága). Ez a tény magyarázza, hogy a felduzzasztott városállomány jó része miért nem lát el városi szerepköröket; a városhierarchia felsőbb régióiban elhelyezkedő városoknak van lehetőségük jelentékenyebb vonzáskörzet kialakítására (részben rátelepülve az alacsonyabb hierarchiaszintű városokra), az alsóbb régiókban viszont egyszerűen nincs „hely” (ellátandó lakos) arra, hogy sokoldalú városi funkciójú településekké váljanak a várossá nyilvánítások során „későn érkezők”. Ez a tény egyben rávilágít arra is, hogy a várossá tett településekre egyszerűen nem volt szüksége egy-egy térségnek. A táblázatból a városi jogú és a városi funkciójú települések részére „rendelkezésre álló” népességszám összevetésével az is kiderül, hogy a városállományról és -hálózatról valós képet csak a „valódi városok” számbavételével nyerhetünk.

Ehhez ismernünk kell a városhierarchia-vizsgálat eredményeit.

26. táblázat
Egy városra jutó lakosságszám megyénként

Régiók, megyék	Egy városi jogú	Egy városi funkciójú	Régiók, megyék	Egy városi jogú	Egy városi funkciójú
	településre jutó lakos			településre jutó lakos	
Budapest	1 749 736	1 749 736	Borsod-Abaúj-Zemplén	22 353	46 301
			Heves	26 890	59 158
Pest	23 367	60 087	Nógrád	31 823	31 823
			Észak-Magyarország	24 673	45 398
Fejér	24 511	52 086			
Komárom-Esztergom	24 788	37 181	Hajdú-Bihar	25 260	53 046
Veszprém	22 762	37 936	Jász-Nagykun-Szolnok	16 876	30 931
Közép-Dunántúl	23 990	42 223	Szabolcs-Szatmár-Bereg	19 941	46 530
			Észak-Alföld	20 565	42 944
Győr-Moson-Sopron	38 460	65 931	Bács-Kiskun	23 027	46 055
Vas	19 485	36 186	Békés	15 365	24 145
Zala	27 064	38 663	Csongrád	42 024	60 034
Nyugat-Dunántúl	28 156	46 925	Dél-Alföld	23 035	38 871
Baranya	25 980	40 413	Ország	28 261	52 856
Somogy	18 988	30 380			
Tolna	19 938	31 331			
Dél-Dunántúl	21 630	34 109			

Forrás: a szerző szerkesztése a Területi Statisztikai Közlemények alapján

3.1.2. A magyarországi városhierarchia

Ahhoz, hogy a városi joggal rendelkező és a városi szerepköröket ellátó települések körét egymással összevethessük, hogy a közöttük lévő egyezéseket és különbségeket feltárhassuk, meg kell határoznunk a városi funkciókkal rendelkező települések körét, város voltuk, „városságuk” mértékét, színvonalát, az ennek alapján megállapítható rangsorokat; vagyis meg kell határozni a *magyarországi városok hierarchikus rendjét*. A települések között kimutatható hierarchikus tagolódás, a *városok hierarchikus „szintje”* (nevezik központosultságnak is) a *városi alapfunkciók mennyiségétől és választékától, minőségi kombinációjától függ*. A városi alapfunkciók közé a tágabban értelmezett szolgáltató ágazatok nem mindennapos szükségleteket kielégítő intézményei, illetve tevékenysége sorolódik. Ehhez kiegészítésül megjegyzendő:

- A tágan értelmezett szolgáltatások egyes ágazataiban – az oktatásban, egészségügyben, közigazgatásban, igazságszolgáltatásban, kereskedelemben stb. – működő intézmények és szolgáltatásaik maguk is *hierarchikusan tagoltak*. Ezt a tagoltságot a fenntartásukhoz szükséges lakosság minimális száma, igénybevételük gyakorisága, egyes esetekben nyilvánvaló egymásraépültségük, esetleg szervezeti alá- és fölérendeltségi viszonyaik határozzák meg. Így „hierarchikus láncolatot” alkotnak például a *kereskedelem* terén a néhány 100 lelkes községek által is fenntartható vegyeskereskedések, a nagyobb vásárlóközönséget igénylő húsboltok, majd a szupermarketek, könyvkereskedések, egészen a 100 ezres „háttér” igénylő gépkocsi-márkakereskedésekig. Esetükben a fenntartásukhoz szükséges vásárlóközönség száma, a vásárlók részéről igénybevételük gyakorisága, ennek következtében az egyes bolttípusok előfordulási gyakorisága alakítja a hierarchikus rangsort, az tény tehát, hogy az egyre specializáltabb igényeket kielégítő üzletek egyre nagyobb városokban lelhetők fel. A *közoktatásban* az elemi iskola – középiskola – főiskola-egyetem alkotja a hierarchikus láncot; ezen intézmények egymásra épülése nyilvánvaló. Ugyancsak szoros egymásraépültség áll fenn a magyar *bírósági szervezetrendszeren* belül, a járás- és kerületi bíróságoktól (jelenleg 112 bíróság) a törvényszékeken (19 megyei és a Fővárosi Törvényszék), az ítélőtáblákon (Fővárosi, Debreceni, Győri, Pécsi, Szegedi) át a Kúriáig.
- A hierarchikus „ellátási” láncok „alján” olyan intézmények állnak, amelyek igénybevétele mindennapi gyakoriságú, fenntartásukhoz falusi méretű lakosságszám (néhány 100 vagy 1-2 ezer fő) is elegendő (vegyeskereskedés, kocsmá, elemi iskola, körzeti orvos, plébánia, postahivatal stb.). Ezeket az intézményeket az *alapellátást* nyújtó intézmények közé soroljuk, és a városhierarchia vizsgálatánál figyelmen kívül hagyandók.
- A városi intézmények körén *belül* mutatkozó hierarchikus tagolódásból következik, hogy a városhierarchia vizsgálata során nem egyszerűen számba vesszük az egyes településeken előforduló városi intézményeket (azok számát), hanem azt mérlegeljük, *hogy hierarchiaszintenként* milyen mértékben ellátott intézményekkel, tevékenységekkel egy-egy település. (Vagyis például több élelmiszer-áruház „nem ér fel” egy gépkocsi-márkakereskedéssel, több középiskola egy egyetemmel.)
- A városok – központok. De nem minden település, amely a környező településeket is ellátja szolgáltatásokkal, város. Elaprózott településszerkezetű vidékeken

ugyanis a hierarchikus láncolatok „alján” álló falusi intézmények is több szomszédos községet elláthatnak, „térégi szerepkörre” tesznek szert. Ám az alapfokú intézmények által kiváltott településközi kapcsolatok nem város-falu kapcsolatok, a „vonzáskörzettel” rendelkező intézmények nem teszik szükségyszerűen várossá székhelyüket, ha intézményeik, szolgáltatásaik nem bizonyulnak városiaknak. E nyilvánvaló tényt azért kell hangsúlyoznunk, mert általánosan elterjedt vélemény szerint a „központi szerep” automatikusan városi szerep is. Ez a félreértés fejeződött ki a várossá nyilvánítás korábbi kritériumrendszerében is, amely szinte kizárólag a „térégi szerep” meglétét követelte meg a városi rangra pályázó településektől, és ezen felfogás várossá is emelte nem egy településünket, mint például a hegyközi, ezer lakosú Pálházát, aztán Kadarkutat, Pacsát, Óriszentpétert, Göncöt, Szendrőt, Beledet stb. Az egyes intézmények, tevékenységek hierarchikus rangja, városképző szerepe az idők folyamán változik. Egy-egy újonnan létrehozott, létrejött intézmény többnyire a kezdeti néhány „telephelyből” terjed szét térben, miközben hierarchikus értéke folyamatosan csökken. Például a szocialista korszakban a 80-as évek derekáig egyetlen városban, Budapesten folyt autókereskedés, pontosabban itt lehetett átvenni az államilag kiutalt személygépkocsikat. A 80-as években néhány további városunk kapott ilyen lehetőséget, ma viszont csupán a Suzuki 69 városban tart fenn márkakereskedést. Nemcsak a „méréshez” használt intézmények hierarchikus értéke változott meg, hanem a társadalmi életben betöltött szerepük is, az igénybevevők köre, társadalmi összetétele és így tovább.

A városhierarchia megállapításának többféle módszere alakult ki:

- Az *adatbázis vonatkozásában*: a vizsgálatok egy része nem kísérel meg a városi funkciók, intézmények tételes számbavételét – „feltárazását” –, hanem feltételezhetően a város voltot, annak erősségét, volumenét jól tükröző (egyetlen) mutatóval vagy a városi szerepkör valamely „következményével” méri azt. Ezt a módszert alkalmazta *Walter Christaller* német geográfus klasszikussá vált vizsgálata során, amelynek célja Dél-Németország városai „központosultságának” (tulajdonképpen hierarchikus szintjének) megállapítása volt (CHRISTALLER 1933). A szerző a városok *telefon-előfizetőinek számában* találta meg – vélte megtalálni? – a városi szerepkör komplex mérőszámát.⁶⁸
- A magyar szakirodalomból is több hasonló vizsgálatot ismerünk; *Kubinyi András* történész a középkor végi magyarországi városok hierarchikus szintjeit a környező országok egyetemeire (a bécsi és a krakkói egyetemre) beiratkozott magyarországi hallgatók lakóhelyei alapján határozta meg (KUBINYI 1971). *Major Jenő* pedig az 1960-as évekre vonatkozóan a kiskereskedelmi forgalom értékei alapján állapította meg a magyarországi városok hierarchikus rangsorát (MAJOR 1964).
- A városhierarchia megállapítását célzó vizsgálatok többsége viszont „tétélesen” veszi figyelembe a városi intézményeket, szolgáltatásokat, tevékenységeket, jelenlétüket vagy hiányukat, esetleg volumenüket, mintegy *feltárazva* azokat.⁶⁹

Lényegesen befolyásolja a városhierarchia-vizsgálatok során nyert eredményeket a „központosultság” eltérő felfogása. Egyik felfogás szerint a „központosultság” (vagyis a hierarchikus pozíció) az egyes településeken található városi funkciók, intézmények megléte,

hiánya, volumene (száma) és „minősége” (az intézmények hierarchikus szintje és választéka) alapján határozható meg, függetlenül attól, hogy ezen intézmények és szolgáltatásaik hogyan oszlanak meg az intézmény „telephelye” – a város! – és vidéke-vonzáskörzete között. Más vizsgálatok viszont a városi szolgáltatásoknak csak a „vidék” ellátására jutó hányadát veszik figyelembe, vagy ami tulajdonképpen azonos eljárás, a városok vonzáskörzetének nagyságát, lakosságszámát.⁷⁰ Ezen eljárás abból indul ki, hogy a város a földrajzi munkamegosztásban a „vidék ellátója” szerepét játssza, településhálózati szerepe (és így hierarchikus rangja) tehát a vidéknek nyújtott szolgáltatások volumenével határozható meg.⁷¹

Mi magunk jelen esetben a magyarországi városhierarchia meghatározása-vizsgálata során a következő eljárást alkalmaztuk:

- A városi szerepkör meglétének-volumenének feltárására az úgynevezett leltározó módszert alkalmaztuk; *mutatórendszerünkben* 80 intézményre vonatkozó adat szerepelt. Kétségtelen, hogy számuk tovább növelhető lenne; csak bankból 24 egynél több „telephellyel” (központ, fiókok) rendelkező található az országban – az OTP 388 fiókkal működik –, közülük hetet „vettünk be” a mutatórendszerünkbe, a háromtucatnyi biztosítóintézetből hármat. Mutatórendszerünket azonban nem valamennyi városi intézmény, tevékenység teljes kataszterének szántuk, hanem olyan „markereknek” („lakmuszpapírnak”), amelyek jelzik a városi szerepkörök jelenlétét, azok hierarchikus szintjét, és joggal feltételezhető, hogy e mutatórendszer további bővítése már nem módosítaná említésre méltó mértékben a nyert eredményeket.
- Az egyes települések esetében azt vettük figyelembe, hogy azok a számításba vett intézményekkel („mutatókkal”) rendelkeznek-e, vagy sem; tehát azt, hogy a lakosság talál-e a településen például OTP-fiókot, vagy sem; azt figyelmen kívül hagytuk, hogy az azonos intézményekből egy vagy több található a városban.⁷²
- Az egyes városi intézmények, tevékenységek maguk is hierarchikus rendszert alkotnak, alá-fölé rendeltséget mutatnak (lásd előbb). Ennek alapján a kiválasztott mutatókat hierarchikus szintekbe soroltuk, és azt vizsgáltuk, hogy az egyes települések milyen mértékben tesznek eleget az egyes szintek „kívánalmainak”. A szintek számának meghatározására – ismereteink szerint – egzakt módszerek, eljárások nem léteznek. Mi egyrészt a korábbi vizsgálatok tapasztalatai, az empirikus megfigyelések, egyes markáns településhálózati jellegzetességek alapján (mint például Budapest egyértelmű és versenytárs nélküli pozíciója a magyarországi településhálózatban, egyes intézmények, funkciók több megyére – vagyis ország-részekre – kiterjedő hatásköre, a megyeszékhelyek szerepe a településhálózatban) 7 hierarchiaszintet különböztettünk meg a városállományban.

Ezek (részletesen lásd a *II. melléklet* táblázataiban):

- I. Főváros
- II. Regionális központok (több megyére kiterjedő hatáskörrel, vonzáskörzettel)
- III. Megyeközpontok (nem szükségszerűen azonosak a megyeszékhellyel)
- IV. Középvárosok
- V. Kisvárosok (a közigazgatási hierarchiában többnyire és jellegzetesen a járási székhelyeknek felelnek meg)
- VI. „Fahüvárosok” (Elnevezésük nem túl szerencsés, de más elnevezés sem lenne találó; például a „törpevárosok” – amely elnevezés előfordult a szakirodalomban – elnevezés ellen szól, hogy soraikban található a több mint 20 ezer lakosú

Dunaharaszti, a közel 19 ezres Százhalombatta és Göd, amelyek városnak ugyan „törpék”, de mint települések közel sem azok.)

- VII. „*Címzetes városok*” (Vizsgálatunk eredményeként egy sor városi rangú település „adódott”, amelyek településtudományi szempontból nem részei a városállománynak; eredményeink elemzésekor – amelyek célja épp a városi rangú és funkciójú települések viszonyát, „megfelelésüket” feltárni – ezek is helyet kaptak. Így a városhierarchia tulajdonképpen 6 fokozatú, mert a „címzetes városok” nem részei a funkcionális értelemben vett városállománynak.)

A figyelembe vett mutatókat és hierarchikus szintjüket lásd a jegyzetek között.⁷³

A hierarchiavizsgálat a városok leglényegesebb alkotóelemét, város voltának szintjét határozza meg. Mivel azonban a város rendkívül összetett rendszer, egy sor további tulajdonságukat, alkotóelemüket *nem* méri. Ezek például:

- A városhierarchiában elfoglalt helyzet nem tükrözi az *urbanizációs szintet*, a „*városias*sgot”, azzal legfeljebb jó korrelációt mutat. A *városias*sg egyrészt elsősorban a város lét minőségi oldalát jelenti (egy kisváros „városiasabb” lehet, mint egy népes mezőváros vagy iparváros, a közfelfogás is városiasabbnak tartja például Kőszegét, mint Hódmezővásárhelyt, Kazincbarcikát vagy akár Debrecent). Az urbanizációs szint a szűkebb értelemben vett városi funkciók mellett jelenti például az infrastruktúra kiépítettségét, fejlettségét, az építészeti jellegzetességeket (laksűrűség, vertikális tagolódás, átlagos épületszintszám stb.), a településkép milyenségét, a települések helyi társadalmának „városias” voltát (például a tercier és quaterner szektorban dolgozók magas aránya, a lakosság iskolázottsági szintje, értékrendje, szociológiai jellemzői stb.).
- A hierarchiaszint nem azonos a települések *fejlettségével* sem, amely fogalom az urbanizációs jellemzők mellett magában foglalja az alapfokú ellátás színvonalát is, a szociális ellátás milyenségét is, és egyes felfogások szerint a települések gazdaságának állapotát is.
- Nem azonos a hierarchiaszint a településnek az ország vagy a régió településállományában elfoglalt *súlyával* sem. A város „súlyában” megjelenik a település lakosság-száma, a település által előállított javak mennyisége (esetleg annak fajlagos értékei), vagyis a település által előállított bruttó hozzáadott érték, de akár a hatalmi rendszerben elfoglalt helyzet, valamint a szellemi és spirituális értékek „volumene” is.⁷⁴

3.1.3. A hierarchiavizsgálat eredményei

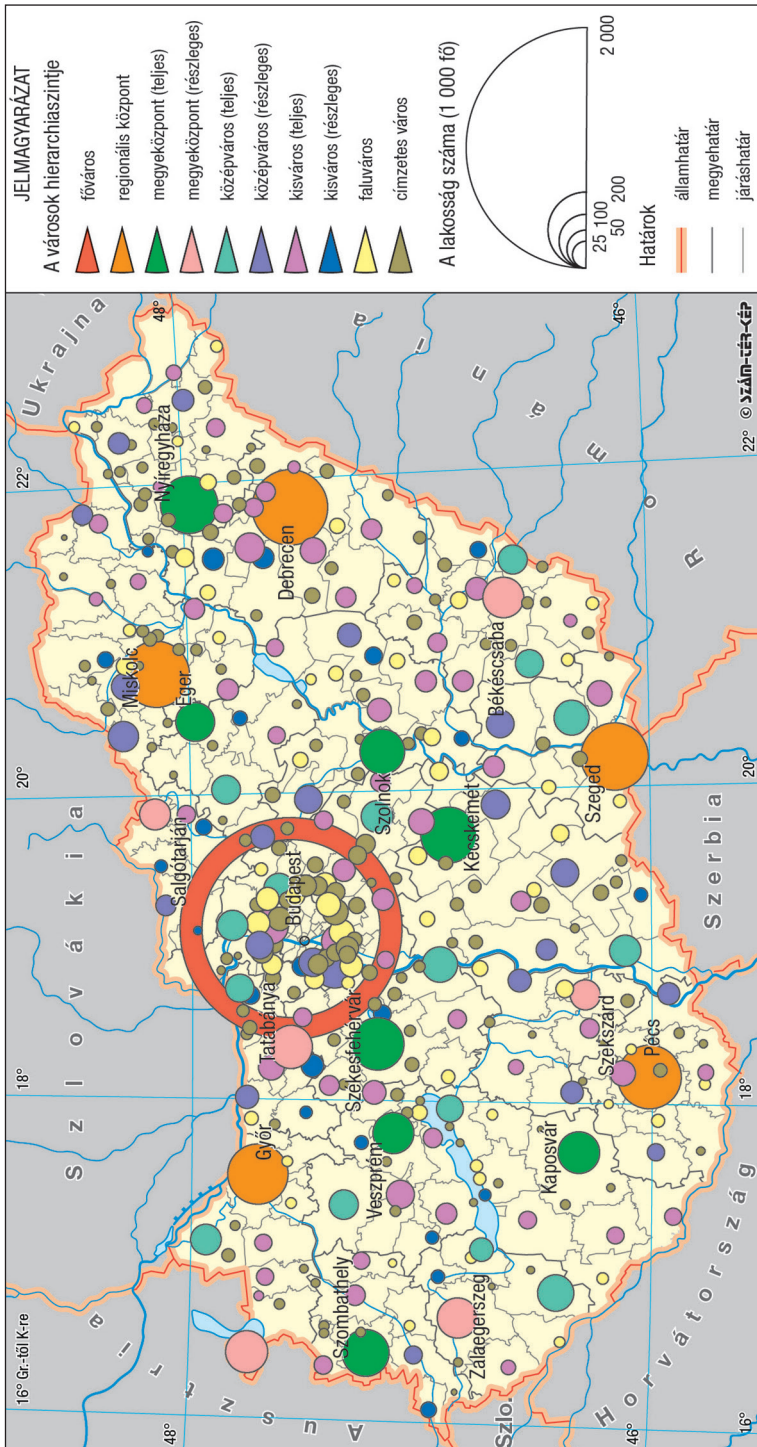
Az eredmények első szemrevételezéséből kiderül (lásd a 12. ábrát és a 27. táblázatot):

- A városhierarchia-vizsgálat igazolta, hogy a *városi jogú települések jelentékeny hányada*, mintegy 45%-a egy funkcionális szemléletű számbavétel szerint *nem bizonyul városnak*. Miután egyértelmű határ nem húzódik a falvak és a városok között, a két alapvető településtípus közé „faluváros” elnevezéssel egy 58 települést felölelő átmeneti zónát iktattunk, amelyben az alacsonyabb szintű városi szerepkörök egy része fellelhető, tehát bizonyos fenntartásokkal a városok közé számíthatók. Az így „városnak adódó” 189 város meglehetősen stabil számnak

tűnik, hozzávetőleg ennyi település látja el már legalább egy-másfél évszázada városi javakkal az országot.

- A városi funkciójú településeken az ország lakosságának kerekén 60%-a él (ez tehát az ország *tényleges* városodottsági szintje).
- A „valódi” városok (az I–VI. szint) átlagos lakosságszáma megközelíti a 32 ezer főt – Budapestet figyelmen kívül hagyva 22 és fél ezer főt –, ám ez a szám keveset árul el a városállomány nagyságrendi tagolódásáról. Az azonban figyelemre méltó, hogy az azonos hierarchiaszintbe került városok lakosságszámai között milyen jelentős különbségek mutatkoznak. Miközben az egyes szintek *között*, ahogy az elvárható, monoton csökkenő az átlagos lélekszám, addig egyes szinteken belül 15–16-szoros (kisvárosok; Dunakeszi kontra Rétság), vagy akár 22-szeres (címzetes városok; Gyál–Pálháza) különbségek is adódnak; viszont ahogy feljebb lépünk a hierarchikus lépcsőkön, a kategóriákon belüli különbségek csökkennek, a középvárosokon belül 6,2-szeres, a megyeközpontok között 3,6-szoros, míg a regionális központok között már csak másfélszeres lélekszámbeli különbségek mutatkoznak. Ez arra enged következtetni, hogy minél magasabb hierarchikus szintű településcsoportról van szó, annál inkább megfigyelhető a *városiasodás* egyes elemeinek – lélekszám, városi funkciók mennyisége és jellege, a helyi társadalom szerkezete, „fejlettség”, „térségi szerepkör” stb. – összerendezettsége, harmóniája. Másrészt arra is figyelmeztet, hogy a városok bárminő kategorizálásánál a lélekszám nem lehet döntő kritérium, sőt az félrevezető lehet, mert esetenként távol esik az egyes hierarchikus csoportok „jellemző” nagyságától. Ez a tény megkérdőjelezi egyes igazgatási kategóriák lélekszám alapján történő kijelölését. Például Érd a *nem* megyeszékhely megyei jogú városok között a legnépesebb – jelenleg 66 ezer lakos –, de jó néhány kisebb lakosságszámú és nem megyei város szerepköre, városi miliője lényegesen nagyobb volumenű, illetve egyértelműbb (Esztergom, Baja, Vác, Mosonmagyaróvár stb.).
- Ha csak a funkcionális értelemben vett városokat vesszük figyelembe a „városodottság” értékének megállapítása során, jelentősen megváltozik – csökken! – néhány megye „jog” alapján számított városodottsága. Ez azonban nem vezet oda, hogy úgynevezett városhiányos térségek alakulnának ki az országban.
- Megállapítható, hogy ma már a városi jogú települések köre – talán egyetlen település kivételével – felöleli a teljes településtudományi értelemben vett városállományt. Ily szempontból teljes a megfelelés. Ugyanakkor, ahogy láttuk, a városi jogú települések jelentékeny hányada funkcionális értelemben *nem város*. Ez azt is jelenti, hogy a várossá nyilvánítási stop esetleges visszavonása esetén sem lenne oly település az országban, amely „joggal” kaphatná meg a városi rangot. (Az említett egy kivétel különben a budapesti agglomeráció 10 273 lakosú [2017] nagyközsége, Solymár, amely település nem is pályázott a városi címért.)

Említettük a „valódi” városállomány „darabszámának” viszonylagos állandóságát. Ha a korábbi, hasonló vizsgálatok (BELUSZKY–GYÖRI 2005; BELUSZKY 1967, 1990, 1999) eredményeit vetjük egybe a mai állapottal, megfigyelhető az állandóság-változás egysége; a városállomány és -hálózat alakulásának nagymértékben megváltozott feltételei ellenére a városhálózat (viszonylagos) állandósága szembeötlő. A városhierarchia struktúrája és az egyértelműen

12. ábra

A magyarországi városok hierarchiája, 2018

Forrás: a szerző szerkesztése, készítette a Szám-Tér-Kép Bt.

27. táblázat

A magyarországi városhierarchia összefoglaló adatai, 2018

Hierarchiaszint	A központok száma	A szint városainak lélekszáma	Átlagos lélekszámuk	Maximális lélekszám	Minimális lélekszám
I. Főváros	1	1 749 734	1 749 734	1 749 734	1 749 734
II. Regionális központok	5	793 268	158 654	201 981	129 301
III. Megyei központok	14	961 260	68 661	117 689	32 528
IV. Központi városok	38	1 024 059	26 949	65 857	10 572
V. Kisvárosok	73	963 944	12 205	13 005	2 724
VI. „Faluvárosok”*	58	410 440	8 801	21 469	3 000
VII. „Címzetes városok”	157	886 666	5 648	23 360	1 041
I–V. szint	131	5 492 265	41 926	–	–
I–VI. szint	189	6 002 705	31 760	–	–
I–VII. szint	346	6 889 371	19 911	–	–

* 4 speciális hierarchiaszerkezetű települést itt véve számba.

Forrás: Területi statisztikai évkönyv (2017), illetve a szerző számításai

városoknak minősülő települések száma a négy figyelembe vett időpont között alig változott-módosult. Mind a négy időpontban a mai országterületen mintegy 125–140 település bizonyult egyértelműen városnak, nem számítva az átmeneti zóna „faluvárosainak” számát.

- A városok száma 1910-ben 125, 1960-ban 141, 1990-ben 128, 2017-ben 133.
- (A számbavételt azért korlátoztuk a fővárostól a kisvárosokig terjedő városállományra, mert a kisvárosi szint alatt elhelyezkedő, vizsgálatonként eltérő módon megszervezett „városkezdemények” hatása a falvak felé meglehetősen elmosódott, így állományuk nem határozható meg viszonylag egzakt módon.) Az ország „városigényét” tehát a városi funkciók változó összetétele-bővülése, a városokkal szemben támasztott társadalmi igény változása ellenére ma is nagyjából ugyanannyi település látja el, mint a „modern” városodás kezdetén, a dualizmus korában.
- A módosuló feltételek sorába tartozik például az a változás, amely a városodás mértékében következett be száz év alatt. 1910-ben a városi funkciójú településeken élt az ország lakosságának 28–29%-a; a Dunántúlon csak 20,5, Északkelet-Magyarországon 15%-a. Ma ez az arány meghaladja a 60%-ot. Ennek nyomán a város-vonzáskörzet viszonya, a bennük élő lakosság aránya is megfordult; míg egy évszázada jórészt a „vidék” vette igénybe a városi intézményeket, szolgáltatásokat, addig ma a városi javak igénybevitelében nagyobb hányadot képvisel a városi lakosság önfogyasztása. (Ez a változás, „inverzió” természetszerűleg alapvetően befolyásolja azon vizsgálatok eredményeit, amelyek a városok „központosultságára”, a vidék számára nyújtott szolgáltatásokra alapozzák hierarchiavizsgálataikat.) De gyökeresen megváltozott a városi funkciók összetétele, megjelenési formája, az igénybevitelük gyakorisága és így tovább; például nagymértékben csökkent a heti piacok, a vásárok szerepe a kereskedelemben, csökkent és a szolgáltatások körébe ment át a kézműipari tevékenység, ugyanakkor sokszorosára növekedett a városok oktatási, egész-

- ségügyi, szórakoztató tevékenysége. Ugyancsak gyökeresen megváltozott a városi intézmények igénybevételének gyakorisága, a városi szolgáltatásokat „fogyasztók” köre; a múlt századfordulón az autarkia számos eleme még megfigyelhető volt a falusi, kisvárosi lakosság körében. Változott – könnyebbé vált – a városi intézmények felkeresése; a 20. század derekáig a falvak nagyobb hányada nem rendelkezett tömegközlekedéssel. Így arra a következtetésre is juthatnánk, hogy a múlt század elején a távolság szerepe nagyobb volt a városhálózat alakulásában, és ösztönzőleg hatott egy sűrűbb szövésű, de kisebb súlyú központokból felépülő városhálózat kialakulására. Azt, hogy ez nem következett be, több ok is magyarázza; egyrészt a vidéki lakosság – sőt általában az ország lakossága – körében a városi szolgáltatásokkal szemben támasztott szerény igény nem tudott volna egy sűrűbb városhálózatot fenntartani, másrészt egyéb, nem jellegzetesen városi jellegű „intézmények” helyettesítették a városi szolgáltatásokat, például a kereskedelem terén a házaló kereskedelem, a vásárok. Mindez tehát azt eredményezte, hogy a jelenlegi, egyértelműen városnak minősülő települések száma hosszú évtizedek óta változatlan.
- Az említett állandóságot tükrözi a városhierarchia *struktúrájának* változatlansága. Mind a négy időkeresztmetszet esetében egy *hatfokozatú rendszer* adta vissza a hierarchikus rangsor fő törésvonalait. Az állandóságot képviseli Budapest; a főváros településhálózati szerepe, súlya mit sem változott a dualizmus kora óta. A több megyére kiterjedő hatáskörű regionális központok állománya is formálódott a 19. század második felében, noha pozíciójuk, elsősorban a trianoni határváltozások következtében, jelentősen átalakult, de Debrecen, Szeged és Pécs már a dualizmus korában is hasonló szerepet töltött be az ország térszerkezetében. Miskolc pozíciója változott látványosan Kassa versenyének „kiiktatása” nyomán, és Győré, részben gazdasági súlyának folyamatos növekedése, részben az ország peremére sodródott Sopron csökkenő szerepe miatt.
 - Az állandóság hangsúlyozása nem jelent változatlanságot. Az egyes szintek *között* is pozíciót váltott jó néhány település, teljesen új szereplők is megjelentek a városállományban, egynémely település pedig végleg(?) kihullott a városok közül.

3.1.3.1. Mozgások, pozícióváltások a városhierarchiában

Az elmúlt évszázad folyamán teljesen új városfejlesztő tényezővé lépett elő az üdülöhelyi, fürdővárosi funkció. A 20. század elején legfeljebb Keszthely városi szerepköréhez járult hozzá valamelyest a kialakulóban lévő fürdőélet, illetve „vízparti turizmus”, és Balatonfüreden folyt pezsgő fürdőélet, nem is annyira a Balatonhoz, sokkal inkább a gyógyfürásokhoz kötődve; ám a fürdőtelep szinte külön életet élt a szerény városi szerepkörökkel (járási székhely, polgári iskola, körorvos stb.) rendelkező ösközségtől. Mára viszont több egykori fürdőhely növekedett-emelkedett valódi várossá; Siófok egyenesen a középvárosok közé, és ma Somogy megye északkeleti harmadának egyértelmű városi központja. De végül is a fürdőélet emelte a kisvárosok közé Balatonfüredet, Fonyódot, Gárdonyt, a faluvárosok közé Balatonalmádit, -boglárt, -lellét, Hévízt, Harkányt. Az is nyilvánvaló, hogy az idegenforgalmi szerepkör „tehető felelőssé” egy sor településnek a címzetes városi ranghoz (jogi városi ranghoz) való jutásáért (Zalakaros, Bük, Velence, Óriszentpéter, Zamárdi, Visegrád stb.). (Más esetekben pedig számottevő mértékben hozzájárul egyes települések

városi szerepkörének alakulásához; például Hajdúszoboszló, Keszthely, Sárovar vagy akár Miskolc.) E városok központi funkciói is sajátosak: egyrészt *egyoldalúak*, Siófokot és részben Balatonfüredet nem számítva az idegenforgalommal kapcsolatos ágazatokban kiemelkedők, másrészt nagyarányú évszakos pulzáció jellemzi őket, városi funkcióik a téli félévben majdnem teljesen szüneteltetik működésüket.

Pest megye 54 városi rangú és 21 városi funkciójú települést tudhat magáénak. Egyesek hagyományos elemei a magyarországi városállománynak: Vác az államalapítás után nem sokkal püspöki székhellyé vált, hagyományos piacközpont. Cegléd és Nagykőrös alföldi jellegű mezővárosok, Szentendre kicsiny, de határozottan városi jellegű-településképű-miliójú kisváros, egykor a magyarországi szerbek szellemi központja, a 19. században a gabonakereskedelemben is bekapcsolódott. Ráckeve virágkora a kora újkorra esett, a reformáció megjelenése után annak egyik magyarországi központja. Rajtuk kívül némi városi szerepkört a polgári korszak járási székhelyei töltöttek be. A Pest környéki városi jogállású települések többsége azonban egyértelműen az agglomerálódás terméke, a főváros városfejlődést generáló hatásának, a fővárosból kitelepedő vagy ahhoz szorosan kapcsolódó városi tevékenységeknek köszönheti város voltát. A megye hagyományos városainak fejlődését is messzemenően támogatta Budapest közelsége, „kisugárzása”. Szentendre például a szocialista korszak kezdetén a városhierarchia rangsorában a századik hely körül „tartózkodott”, lélekszáma nem érte el a 10 ezer főt; ma középváros, 26 ezren lakják, és egy sor megyei intézménynek – megyei múzeumi központ, könyvtár stb. – ad helyet. Hasonló pályát futott be a szerényebb városi tradíciókkal rendelkező Gödöllő, 30 ezret meghaladó lélekszámmal, egyetemen, tudományos kutatóintézetekkel, multinacionális cégek központjaival stb. Érd, Budaörs, Szigetszentmiklós, Dunakeszi viszont szinte a semmiből emelkedett a közép-, illetve kisvárosi szerepkörű települések közé, Érd egyenesen a megyei város rangját is megszerezve, 30–60 ezres lélekszámokkal. Budaörs országos szerepköröket is ellát, elsősorban a magánvállalkozások terén (multinacionális vállalatok központjai); számos gazdasági és társadalomstatisztikai mutató alapján a legkedvezőbb helyzetű magyarországi városok közé sorolható. Néhány agglomerációs település a faluvárosok közé is befért (Százhalombatta, Dunaharaszti, Veresegyház, Göd, Gyömrő), többségük azonban nem lát el említésre méltó városi szerepkört, noha alapfokú „intézményeik” volumene és választéka is kiemelkedő lehet (a szoláriumoktól a virágüzletekig, az ingatlanügynökségektől a fitnesztermekig; esetenként szuper- és hipermarketek is szolgálják őket). A járásrendszer visszaállítása óta (2013) meglepően sok agglomerációs város vált járási székhellyé (Budakeszi, Dunakeszi, Gyál, Pilisvörösvár, Szigetszentmiklós, Vecsés, Érd). Annak ellenére, hogy a budapesti agglomeráció számos települését várossá nyilvánították, a településeggyüttes közigazgatása nem tűnik megoldottnak (lásd alább).

A geopolitikai helyzetben 1990 után bekövetkezett „inverzió” az ország nyugati zónáját a korábbinál kedvezőbb helyzetbe hozta. Ennek eredményeként ezen országrészek városainak pozíciói javultak. Például Sopron hierarchikus rangszáma ugyan keveset emelkedett, viszont az egyetlen nem megyeszékhelyként bekerült a megyeközpontok sorába, elsősorban a magánszféra által uralt funkciók jóvoltából (idegenforgalom, bevásárlóturizmus táplálta kereskedelem, egyes szolgáltatások stb.). Ennek egyik sajátos megnyilvánulásként Sopron „fogászvárossá” vált, egyes időpontokban 100-nál több fogászati vállalkozás fogadta a külföldről, elsősorban Ausztriából érkező pácienseket. Sopron a lakosságszámát is növelni tudta, valamelyest gyarapodott Mosonmagyaróvár népessége is. Hasonló hatásokra javultak Szombathely, Kőszeg, Sárovar, Szentgotthárd hierarchikus pozíciói. Még Győr is

a Nyugathoz való közelsége, kiváló forgalmi helyzete és mindezek eredményeként modern gazdasága révén zárkózott fel a többi regionális centrumhoz (noha például az egészségügy vagy a felsőoktatás terén regionális szintű intézményhálózata hiányos).

Sajátosan alakult az úgynevezett szocialista iparvárosok és a szocialista korszakban erőteljesen iparosított városok helyzete. A „szocialista városokat” egy-egy ipari nagyberuházás munkaerő-szükséglete hívta életre, helykiválasztásukat is ez szabta meg, és nem a településhálózat adottságai (például az adott terület városhiánya); összefutott lakosságuk nem képezett városi társadalmat, megjelenésük-miliójuk sem indokolta városokká válásukat. Azonban növekvő lakosságszámuk, az államhatalom támogatása – ebben benne foglaltatott várossá emelésük is –, városi intézményeik kiépítése valódi városokká fejlesztette egy részüket. Dunaújváros a középvárosok élvonalába tartozik, kivételesen városhiányos térségben épült, így tekintélyes vonzáskörzetre is szert tett, nem mellesleg megyei város. Ugyancsak elérte a középvárosi szintet Kazincbarcika és Ajka, Tiszaújváros, Komló, Várpalota, Oroszlány pedig kisvárosok. Az 1980-as évek második felétől azonban legtöbbjük bányászata, nehézipara válságba került, és ez a „rájuk települt” városok depresszióját, válságát is kiváltotta. Ózd, Komló, Oroszlány, Várpalota, Bátonyterenye, Ajka súlyos gazdasági és társadalmi gondokkal küzdő hanyatló várossá vált, hierarchikus pozíciójuk is csökken.

Természetesen a szocialista városokon kívül is akadnak hanyatló, a városhierarchiában visszacsúszó városok. Például különösképp sanyarú „pályáiv” jutott Sátoraljaújhelynek; a dualizmus korában a kiterjedt Zemplén vármegye székhelyeként, a vásárvonal városfejlesztő energiáit kihasználva az akkori országterület 35., a mai országterület 15., megyeközpont szintű városa; lélekszáma az 1870-es nem egészen 7 és fél ezerrel 1910-re 21 és fél ezerre, háromszorosára növekedett. Ezután következett a város vesszőfutása: a trianoni határok következtében elvesztette megyéjének, városi funkciói vonzáskörzetének jó felét, forgalmi központból (itt keresztezte egymást a stratégiaileg is fontos Budapest–Sátoraljaújhely–Palotai-hágó–galíciai fővonal az Uzsoki-hágó–Csap–Sátoraljaújhely–Kassa vonalat) periférikus, zsákutcás településsé vált; 1941-re már némiképp csökkent a népessége (20 303 fő), majd a második világháború végén népes zsidó közösségének elhurcolása és a háborús veszteségek nyomán 1949-re 17 ezerre esett vissza a lélekszáma. Majd 1950-ben a megyeösszevonások nyomán elvesztette maradék megyéjét is, megszűnt megyeszékhely szerepe. A szocialista korszak folyamán ismét valamelyest gyarapodott a város, de 1990 után gazdasága súlyos veszteségeket szenvedett, mára 14 és fél ezerre csökkent a lélekszáma, és a közép- és kisvárosi lét határmezsgyéjére került. De a középvárosi szint, eltekintve néhány feltörekvő képviselőjétől (Siófok, Gödöllő, Paks, Budaörs, Szentendre stb.) meglehetősen dinamikatlanná vált, több idesorolt város a közép- és kisvárosi szint között tétevézik (Sátoraljaújhely, Makó, Tata, Nagykőrös, Kisvárd, Mátészalka stb.).

Ez arra utal, hogy a két hierarchikus szint települései, a közép- és kisvárosok helye a *településhálózatban* nem különül el markánsan; ritkán alakul ki közöttük hierarchikus alá-fölé rendeltségi viszony, inkább helyettesítik egymást. Ahol pedig szükség mutatkozna ilyen viszonyra, tehát egy magasabb szintű városi központra, ott ez az igény nem nyilvánvaló, és nem is kap kellő támogatást az „öt megillető szerepkör” betöltéséhez. Példaként említhetjük a szatmár-beregi térséget; ez a vidék messze esik megyeszékhelyétől (különösen tömegközlekedési eszközök igénybevétele esetén), Mátészalka, e térség egykori ideiglenes megyeszékhelye be is tölt bizonyos középvárosi szerepkört a Fehérgyarmati, Csengeri és részben a Vásárosnaményi járás területén, de megítélésünk szerint még nem vált egyértelműen alkalmassá e szerepre.

3.1.3.2. Az egyes hierarchikus szintek néhány említésre érdemes jellemzője

Mivel a városok jogi-közigazgatási megítélése szempontjából a leginkább érdeklődésre számot tartó hierarchikus kategória a faluvárosok és a címzetes városok csoportja, ezeket vesszük először szemügyre. Az 58 faluvárosban 510 ezren élnek napjainkban, településenként átlagosan 8800-an. Ez a lélekszám, hozzászámítva az esetlegesen a vonzáskörzetükben élőket, már elégségesnek látszik ahhoz, hogy a városi szerepkörök minimumát „eltartsa”. A szocialista korszakban bekövetkezett városrobbanás előtt a Dunántúl és Észak-Magyarország településhálózatában az 5–10 ezer lakosú városok voltak számbeli túlsúlyban, az alacsonyabb hierarchikus szintű városi szolgáltatások ellátásában fontos szerepet játszottak; a két világháború között például a markáns kisvárosok közül Zircnek (1930: 2749 lakos), Szentgotthárdnak (3258 lakos), Vasvárnak (4532 lakos), Abaújszántónak (4743 lakos), Nagyatádnak (4587 lakos) a lélekszáma 5 ezer fő alatt maradt, az ideiglenesen megyeszékhellyé kinevezett Szikszó lakosságának a száma épphogy meghaladta az ötezret. Igaz, az elmúlt évszázad alatt a községek: városok közötti lélekszámarány megfordult, a „vidék” kiüresedett, így a városi funkciójú települések potenciális vonzáskörzete is jóval szerényebb kiterjedésű, lélekszámú, mint volt a 20. század első felében. Az 1950-es, 1960-as évekig az említett és a hozzájuk hasonló kisvárosok több 10 ezer lakosú járások központjai, egyetlen több-kevesebb városi szerepkörrel rendelkező települései. (A két világháború között a 6707 lakosú Szerencs járásában 50 ezren, a 6100 lakosú Celldömölk járásában 43 ezren, a Zirci járásban 42 ezren, a Devecseriben 39 ezren, a Vasváriban 35 ezren éltek és így tovább.) Az is tény, hogy az évtizedekkel ezelőtti közlekedési viszonyok között a lakosság nagyobb hányada jó esetben is csak a járási székhelyekre jutott el városi javak beszerzése céljából, ma viszont, ha a jelenlegi kis központok szolgáltatásai valakit nem elégítenek ki, könnyűszerrel „átugorja” azokat, és a távolabbi, de színvonalasabb városi szolgáltatásokat kínáló városokat keresi fel. Tehát a településnagyság szerepe a városhálózatban megváltozott az idők folyamán.

A faluvárosok múltja sokféle, de dinamikájukat, vélhető jövőjüket tekintve két jól elkülönülő csoportra oszthatók: egy részük városi funkciói (annyi, amennyi) új keletűek, a közelmúltban emelkedtek városi szintre vagy annak közelébe, és az őket várossá(?) emelő funkciók ma is működnek, hatnak; továbblépésük nem kizárt. Mindenekelőtt ezen települések közé sorolhatók az idegenforgalmi központok, *üdülő-fürdőtelepülések* (a Balatonparti Almádi, Lelle, Boglár, aztán Harkány, Hévíz, Fertőd), a nagyszámú agglomerációs település (Gödtől Veresegyházon, Pilisvörösváron át Vecsésig). Mások múltja előkelőbb, mint a jelene. Jelentékenyebb szerepet játszott a településhálózatban például az egykori tradicionális megyeszékhely, Nagyálló, az „átmeneti” (1919–1950) megyeszékhely, Szikszó, és a környékük (járásuk) városi javakkal való ellátását szinte kizárólagosan végző kisvárosok, Vasvár, Pécsvárad, Csurgó, Tiszaföldvár. Dunaföldvár ugyan már a dualizmus korában sem jutott járási székhely szerephez, de mint átkelőhely, élénk forgalmú dunai kikötő, gabonakereskedő hely, karakteres városa volt a Dunántúlnak, ma Paks árnyékában még a közelmúlt járásszervezésekor sem jutott közigazgatási térségi szerephez. Túrkeve kun kiváltságait veszítette, Bátorfyerenye a szocialista városok közé kerülés lehetőségét. (Az egykori Hármaskerület – a Nagy- és Kiskunság és a Jászság – több települése, Jászapáti, Kunszentmiklós, Kunhegyes, Kiskunmajsa is ebben a hierarchikus csoportban „végezte”.) Néhány idesorolt várostól eltekintve – Csenger, Tab, Vasvár, Baktalórántháza – településhálózati pozíciójuk sem igényli erőteljesebb városi fejlesztésüket. Megjegyzendő viszont,

hogy a 2013-as járásszervezés során többségük (az 58-ból 32) járási székhellyé lépett elő; ennek hatása a jövőben feltehetően kimutatható lesz.

Mindezekkel együtt a faluvárosok – elnevezésüknek megfelelően – a „valódi” városok perifériáján helyezkednek el, a városokról folytatott „közigazgatási diskurzus” e településeket nyugodt szívvel a városok közé sorolhatja.

A 157, általunk a címzetes városok közé sorolt településen közel 890 ezren élnek, átlagos nagyságuk valamivel meghaladja az 5 és fél ezer főt, vagyis amit a faluvárosok kapcsán a városi lélekszámküszöbökről mondtunk, az a címzetes városokra is vonatkozik. Ez az a hierarchikus városkategória, amellyel kapcsolatban a legtöbb kérdés merülhet fel a városi cím jogosságára vonatkozóan. Mindenesetre érdemes szemügyre venni, hogy léteznek-e oly címzetes városok, amelyek a „pőre” hierarchiaadataik – a városi funkciók mennyisége és választéka – alapján város voltukban megkérdőjelezhetők ugyan, ám esetleg más szempontokat, mint a lakosságszám, a városi lét tradíciói, „térsgéi”, településhálózati pozíció, speciális funkciók stb. figyelembevétele esetén mentesülnének a kételyektől.

Kétségtelen, hogy egy sor címzetes város lélekszáma alapján joggal aspirálhatna városi rangra. A címzetes városok nagyságrendi tagolódása a következő:

- 15 000 és több: 5 település,
- 10 000–14 999: 11 település,
- 7 000–9 999: 18 település,
- 5 000–6 999: 42 település,
- 3 000–4 999: 48 település,
- 2 999: 33 település.

Vagyis a címzetes városok többsége, 90 település a 3–7 ezres lakosú sávba esik, s léteznek egészen „falusias méretű” városi rangú települések is, mint

- Pálháza: 1 000 lakos,
- Óriszentpéter: 1 167 lakos,
- Igal: 1 308 lakos,
- Pacsa: 1 758 lakos,
- Zalakaros: 1 846 lakos,
- Visegrád: 1 878 lakos,
- Gönc: 1 951 lakos.

Ám közülük jó néhány lélekszáma alapján joggal kerülhetne a „valódi” városok sorába:

- Gyál: 23 486 lakos,
- Fót: 18 968 lakos,
- Szigethalom: 17 436 lakos,
- Pomáz: 17 101 lakos,
- Pécel: 15 437 lakos,
- Abony: 14 876 lakos,
- Törökbálint: 13 587 lakos,
- Hajdúsámson: 13 105 lakos,
- Albertirsa: 12 410 lakos,
- Maglód: 11 999 lakos,
- Pilis: 11 460 lakos,

- Üllő: 11 435 lakos,
- Isaszeg: 11 397 lakos,
- Kerepes: 10 617 lakos,
- Budakalász: 10 510 lakos,
- Tököl: 10 410 lakos.

A fenti adatokkal kapcsolatban azonban az sem mellékes, hogy a 16 településből 14 a budapesti agglomeráció részét képezi, márpedig ennek az egymásba gabalyodott „masszának” közigazgatási határokkal való tagolása nem alkalmas tényleges *településegységek* kijelölésére, következésképp az agglomerációk területén a városjog és városi funkció közötti viszonyt nem érdemes vizsgálni. E településegysétek igazgatási „gondjait” a speciális agglomerációs igazgatás kialakításával lehetne orvosolni (lásd alább).

- E hierarchiasztintbe is bekerült mintegy tucatnyi üdülőtelepülés, turisztikai központ; ezek, függetlenül attól, hogy a „szokványos” városi szolgáltatásokat nyújtják-e lakosságuknak és környéküknek, pezsgő életű, nyüzsgő, sokak által felkeresett, nagy idegenforgalmat lebonyolító települések, üdülőfunkcióikhoz kapcsolódó intézményeik akár „nemzetközi” színvonalúak lehetnek – szállodák, fürdőkomplexumok, fitneszlétesítmények, szórakozóhelyek stb. –; e településeket „nehéz lenne” falunak minősíteni (Bük, Balatonföldvár, Zalakaros, Badacsonytomaj stb.). (Az egyik lehetséges megoldás közigazgatási helyzetük egyértelművé tételére a „gyógyhely” vagy „üdülőhely”, „fürdőhely” hivatalosan adományozható címe; lásd alább.)
- Néhány további címzetes város jellege is messze esik a hagyományosan értelmezett falutól. Ipari hagyományaikat őrző vagy az újonnan iparosodott települések (Nyergesújfalu, Látatlan, Herend, Répcelak, Martfű, Jánossomorja, Rácalmás [?]), kegy- és búcsújáróhelyek (Pannonhalma, esetleg Máriapócs), egyetemvárosok (Piliscsaba) sorolhatók ebbe a kategóriába.
- Településhálózati helyzetüket, központi funkcióikat számba véve megállapíthatjuk, hogy akad közöttük nem is egy olyan település, amely a múltban – egyes esetekben akár a 18–19. század piacközpontjaiig visszatekintve – betöltöttek több-kevesebb városi, táji központi szerepkört, a hálózat nélkülözhetetlen elemeit képezték, elsősorban aprófalvas vidékeken. Példaképp említhetjük Abaújszántót, a hegyaljai borvidék nyugati szárnyának bortermelő-kereskedő, kézműves-iparos központját, a polgári korszakban járási székhelyét. (A városkában még a 20. század elején is 100-nál több csizmadia dolgozott, messzi vidékek vásárait látogatták.) A bortermelés városfejlesztő szerepének csökkenése, a kézművesipar hanyatlása, a közigazgatási változások – Encs járási székhellyé válása, majd a második világháború után járási székhely szerepének elvesztése –, korábbi városi funkcióinak „falusivá” sülyedése nyomán Abaújszántó inkább „központi faluvá” vált, amely legfeljebb néhány közeli községet lát el alapfokú szolgáltatásokkal. Csak 2006-ban jutott városi ranghoz, és 2013-ban, a járási székhely kijelölésekor is át kellett engednie ezt a feladatot (a járási székhely funkciót) Göncnek. Hasonló „pályáivet” mutat például Mándok, Devecser, Csepreg, Gyöng, Lengyeltóti, Putnok, Sellye, Pacsa (Zala megye). Néhány (14) címzetes város esetében új helyzet állt elő 2013-ban, járási székhellyé válásukkor. E települések (Putnok, Pétervására, Sellye, Bélapátfalva, Pannonhalma, Gönc, Bóly, Gyál, Devecser, Nyíradony, Szob, Ibrány, Kemece, Cigánd) „társégi

szerepe” bővíülhet. Még így is nyilvánvaló, hogy a címzetes városok többsége legfeljebb az alapfokú intézmények esetében lát el „központi” feladatot környezete kis népességű, szegényes intézményhálózatú falvainak kiszolgálásával.

3.1.3.3. Az egyes hierarchiaszintekkel kapcsolatos néhány általános megjegyzés

A megyék területénél nagyobb, több megye fölött álló adminisztratív, igazgatási, majd területfejlesztési térségek kijelölésének igénye már a 18. század vége óta újra és újra felbukkant a magyarországi igazgatási, területszervezési gondolkodásban, politikában. A felvilágosult abszolutizmus szellemében uralkodó II. József hatalmi szempontokat is figyelembe véve a megyék fölé, azok nemesi autonómiáját csorbítva igazgatási kerületeket szervezett (1785); kijelölt központjaik közül Győr, Pest és Pécs esett a mai országterületre. II. József rövid életű reformja után hasonló szituációban – a bécsi kormányzat abszolutista törekvései – 1854-ben vezettek be kerületi igazgatást Magyarországon; Sopronban és Pest-Budán működnek a kerületi központok. A második világháború után, a koalíciós években az Erdei Ferenc – Bibó István nevével fémjelzett közigazgatási reformtervezet a „városmegyék” fölé ugyancsak kerületi igazgatási egységeket javasolt, ezek székhelyül Budapestet, Miskolcot, Debrecen, Szegedet, Pécs, Szombathelyt és Győrt jelölte ki a tervezet, ám ez az elképzelés nem valósult meg. A szocialista korszak számos területrendezési, -fejlesztési elképzelésében megjelent a megyéknél nagyobb tervezési, fejlesztési egységek kialakításának igénye, végül a rendszerváltozás után, az EU-csatlakozás kapcsán hozták létre a régiókat. Ma „hivatalosan” 8 régió létezik az országban, 3 a Dunántúlon, 2 az Alföldön, 1 Észak-Magyarországon, végül (2018 óta) külön régiót képez Budapest és Pest megye. Budapest mellett 6 régiószékhelyet jelöltek ki, Győrt, Székesfehérvárt, Pécs, Miskolcot, Debrecen és Szegedet. A régiók érdemleges hatáskörök híján alig fejtenek ki említésre érdemes tevékenységet (tulajdonképpen statisztikai egységek), de a hivatalos régiók kvázi voltától eltekintve is léteznek olyan markáns, központi funkciójú városok Magyarországon, amelyek több megyére kiterjedő igazgatási, gazdaságszervező, szolgáltatótevékenységet folytatnak, a megyeszékhelyekét meghaladó funkciókat látnak el. Ez az 5 város vitathatatlanul Győr, Pécs, Miskolc, Debrecen és Szeged. (Tehát településtudományi értelemben az egyik „hivatalos” régiószékhely, Székesfehérvár nem számítható a régióközpontok közé.)

Debrecen, Szeged és Pécs megyeszékhelyeket meghaladó szerepköre (régióközpont volta) évszázados múltra tekint vissza, noha a Trianon előtti Magyarországon e városok nem tartoztak a városhierarchia legmagasabb köreibbe (ahol Zágráb, Pozsony, Kolozsvár, Nagyvárad, Kassa vezette a Budapestet követő városok listáját). A 20. század elejére a mai országterületen Debrecen, Szeged és Pécs jutott legtovább a valódi nagyvárossá, regionális központtá válás útján; csak Debrecenben működött egyetem (1912 óta); Miskolc Kassa regionális intézményeit részben megörökölve került közelebb a regionális centrumokhoz. Győr viszont Sopronnal, Szombathellyel (Trianon előtt még Pozsonnyal, sőt Béccsel is) osztozott a Kisalföld magasabb szintű városi javakkal való ellátásában. A második világháború után Miskolc és Győr regionális intézményei kiegészültek (de például Miskolc és Győr egyeteme is „foghíjas”, Győrnek ma is vetélytársa Sopron – ezt jelzi a postaigazgatóság soproni székhelye – és Szombathely – MÁV üzletigazgatóság). Így még ma is Debrecen, Szeged és Pécs felel meg többé-kevésbé hiánytalanul – a magyarországi viszonyok közepette! – a regionális központok kritériumainak.⁷⁵

Ma mély szakadék húzódik Budapest és a regionális központok funkcióinak volumene, választéka, a nemzetközi városhálózatban elfoglalt pozícióik terén (28. táblázat), az utóbbiak európai mércével mérve nem is igazán nagyvárosok. Nem is válhatnak azzá, mert lakosságszámuk csekély (átlagosan alig 160 ezer fő), és meglehetősen kevesen élnek vonzáskörzeteikben is, Budapest által az országhatárokhoz préselve, kb. 1–1,2 millió fő, így nem fejleszthetők a főváros valódi „ellenpólusaivá”. E városok Budapesttől való távolsága sem nagy (átlagosan 191 km, a vasúti időtávolság pedig 2 óra és egynéhány perc), így a főváros felkeresése sem a regionális centrumokból, sem környékekről nem jelent különösebb nehézséget. Az ország területének bő 90%-áról a fővárosba való oda-vissza utazás egy napon belül megoldható. Ez is magyarázza Budapest kitüntetett szerepét a magyarországi városhálózatban.

28. táblázat

Az egyes hierarchiaszintekbe sorolt települések néhány adata

Hierarchiaszint	Népességszám	Népességszám	Átlagos népességszám		Népességszám, 2018/1949	Ipari Tercier Kín-gázók aránya Felsőfokú végzettségük aránya			
	1949	2018	1949	2018		keresők aránya			
I. Főváros	1 057 912*	1 749 737	–	1 749 734					
II. Regionális központok		793 268	97 832	158 654	162,2	24,4	74,0	10,5	26,4
III. Megyei központok		961 260	37 482	68 661	183,2	28,3	70,0	15,1	23,6
IV. Középvárosok		1 024 059	18 903	26 949	142,6	31,2	65,5	24,9	19,0
V. Kisvárosok		963 944	10 865	12 205	112,3	32,4	62,7	32,9	15,2
VI. Faluvárosok		510 440	7 612	8 801	115,6	31,9	60,7	41,8	13,8
VII. Címzetes városok		886 666	4 965	5 648	113,8	32,7	60,4	48,4	12,9

* A korabeli területre számolva.

Forrás: a szerző szerkesztése

A magyar településhierarchiában meglehetősen masszív csoportot alkotnak a megyeközpontok, annak ellenére, hogy állományuk viszonylag későn, az 1950-es megyerendezés során alakult ki. Ekkor egyrészt a trianoni „megyemaradványokat” összevonták más megyékkel, így megszűnt Mátészalka, Berettyóújfalu, Makó, Baja, Sopron, Sátoraljaújhely és Szikszó megyeszékhelyi funkciója. Más megyékben – elsősorban politikai szempontokat figyelembe véve – a megyeszékhelyek más városokba kerültek; így vált megyeszékhellyé Tatabánya a „klerikális” Esztergom, Salgótarján a „dzsentroid” Balassagyarmat, Békéscsaba a „lateiner” Gyula helyett. A frissen kialakított Bács-Kiskun megye székhelye pedig a mezővárosok köréből kiemelkedő Kecskemét. (Csongrád megye székhelye pedig 1950-ben Szentendről Hódmezővásárhelyre költözött, és csak ’56 után merészkedett a „szegedi gondolat” szülővárosába.) 1950 után már csak néhány korrekció történt a megyeközpontok körében: Sopron visszaküzdötte magát a megyeközpontok közé – egyedülként a nem megyeszékhelyek közül –, Salgótarján pedig a szocialista korszak utáni dezindusztrializáció

hatására gyors hanyatlást produkált és korábbi hierarchiavizsgálatunk során ki is került e hierarchiaszintről. Jelenleg azonban ismét a megyeközpontok között kapott helyet, hangsúlyozva, hogy jelentős különbség mutatkozik Salgótarján és például Szombathely vagy Kecskemét között városi szerepkörük terén (is).

Ez a viszonylagos stabilitás annak az eredménye, hogy a szocialista korszak évtizedei alatt az etatista és sablonokban gondolkodó politika következtében a megyeszékhelyek jelentősége megerősödött, funkciói hihetetlenül megszorodtak, feladataik nemcsak az államigazgatás-közigazgatás területére terjedtek ki, hanem a gazdaság- és társadalom-irányítás, -szervezés, -ellenőrzés szinte minden szegmensére, a múzeumok igazgatásától a hulladékgazdálkodáson (MÉH), a szerencsejáték-szervezésen (megyei lottóigazgatóságok), a sütő- vagy a tejipar irányításán át a pucérájokig (megyei patyolatvállalatok). S minden megyeszékhelyen ugyanazok a hivatalok, intézmények, tevékenységek! A megyék döntési kompetenciákat kaptak a javak újraelosztása, a beruházások allokációja terén; ennek következtében (is) rohamosan, esetenként robbanásszerűen, gigantomán módon növekedtek.

A megyék hatásköre az 1990-es önkormányzati törvény szerint csökkent. A megyeszékhelyeké kevésbé. Az államigazgatás legtöbb intézménye, ágazata ma is megyei keretek között működik (munkaügyi központok, földhivatalok, adóhivatalok, tisztiorvosi szolgálat, rendőrkapitányságok, megyei bíróságok, megyei szakorvosi rendelők stb.), és ezen intézmények székhelye – kevés kivétellel (mint például Békésben Gyulán, Nógrádban Balassagyarmaton működik a megyei bíróság) – a megyeszékhely. Ez a szisztéma máig keveset változott, és a megyeszékhelyeknek eleve nagyszámú hivatalt, intézményt, köztisztviselői réteget biztosít. Ezek a városok szerzett előnyeiket hosszú ideig őrizhetik. Az elmondottak ellenére néhány középvárosban is fellelhető néhány, egyébként megyei szintű intézmény, szerepkör, a már említett Gyulán (itt működik Békés megye megyei kórháza is), Balassagyarmaton, aztán Baján, Nagykanizsán, Szentendrén, Vácott, Esztergomban stb.

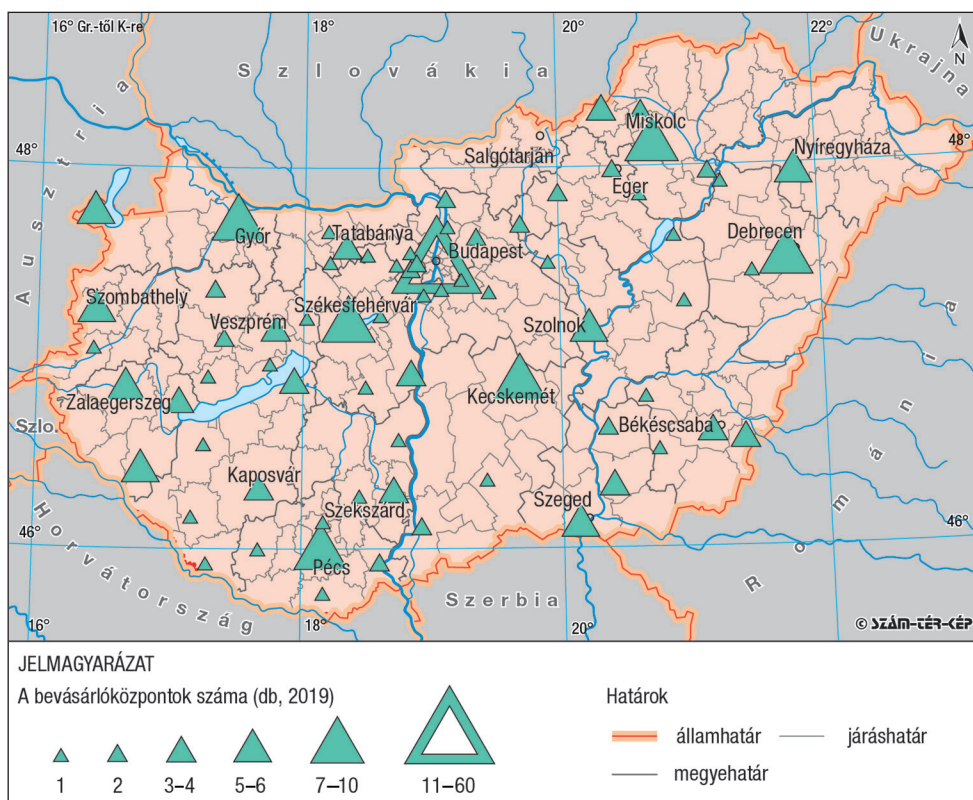
Kevésbé zárt csoportot alkotnak a *középvárosok* (38 db, 1 millió 24 ezer lakos, átlagos lakosságszám 27 ezer fő); a kis- és középvárosok közötti határ átjárható. Az elmúlt évtizedekben több település emelkedett fel erre a szintre (a budapesti agglomerációból Gödöllő, Szentendre, Érd, Budaörs, az iparvárosok közül Kazincbarcika, Paks, Ajka, a „térsszervező központok” közül Kisvárdá és Mátészalka), ugyanakkor az (alföldi) mezővárosok stagnálása-hanyatlása „eredményeként” kiesett a középvárosok közül Makó, Mezőtúr, Nagykőrös, valamint Tatabányával együtt megrendült Tata, és „inog” néhány további középváros pozíciója, így Karcagé, Sátorlajújhelyé, Mohácsé és néhány további „új keletű” középvárosé, Dombrádé, Szigetváré, Körmené. Ma ez a hierarchiaszint nem bizonyul a hierarchikus lépcsőzet szükségszerű elemének, többnyire nem ékelődnek a megyeszékhelyek és a kisvárosok közé, hanem a lakosság a megyeközponti funkciók alatti városi javakat *vagy* a közép-, *vagy* a kisvárosokban szerzik be, s *nem* a kisvárosokból indulva a középvárosokon *keresztül* veszik azokat igénybe. Erre utal az a tény is, hogy a legtöbb középváros vonzáskörzetében nem található kisváros, még a nagyobbak, jelentősebbek esetében sem (Gyöngyös, Pápa, Kalocsa, Orosháza, Mohács, Mosonmagyaróvár, Hatvan stb.).⁷⁶

A 73 kisvárosban ma 964 ezren élnek; e hierarchiaszint szükségszerű eleme a településhálózatnak, a városi javakért ma is elsősorban a kisvárosokba vezet a fogyasztók útja (ha a legközelebbi város nem magasabb hierarchiaszintű település). A közlekedési lehetőségek „forradalma” – vasúti, majd autóbusz-közlekedés, személygépkocsi – nyomán azonban a városi vonzáskörzetek fellazultak, a lakosság egy része – tehetősebbek, fiatalabbak,

személygépkocsival rendelkezők, ingázók – nemcsak a távolság, hanem a választék, az el-
látás színvonala stb. alapján választ magának központot.

A kisvárosok a legintenzívebb vonzást kereskedelmi és szolgáltatóintézményeik révén
gyakorolták környékükre (13. ábra). A rendszerváltozás után több ízben fellépő recesszió
hatására épp a ruházati és iparcikkek forgalma esett vissza a legerősebben, a magánkézbe
került üzletek épp a kisvárosokban bizonyultak gyakorta gazdaságtalannak és zártak be,
illetve a kereskedelmi forgalom részben áttérrelődött más kereskedelmi formákra, a szegé-
nyebb vidékeken a féllegális-illegális kereskedelemre, a „garázsboltokba”, a házaló kereske-
delem keretei közé, gazdagabb vidékeken az online kereskedelemre. Ma még meglehetősen
hézagos a kisvárosok gazdasági szolgáltató szerepköre (gazdasági, befektetési, adótanács-
adás, pénzügyi szolgáltatások, ingatlanforgalmazás, reklámtevékenység stb.).

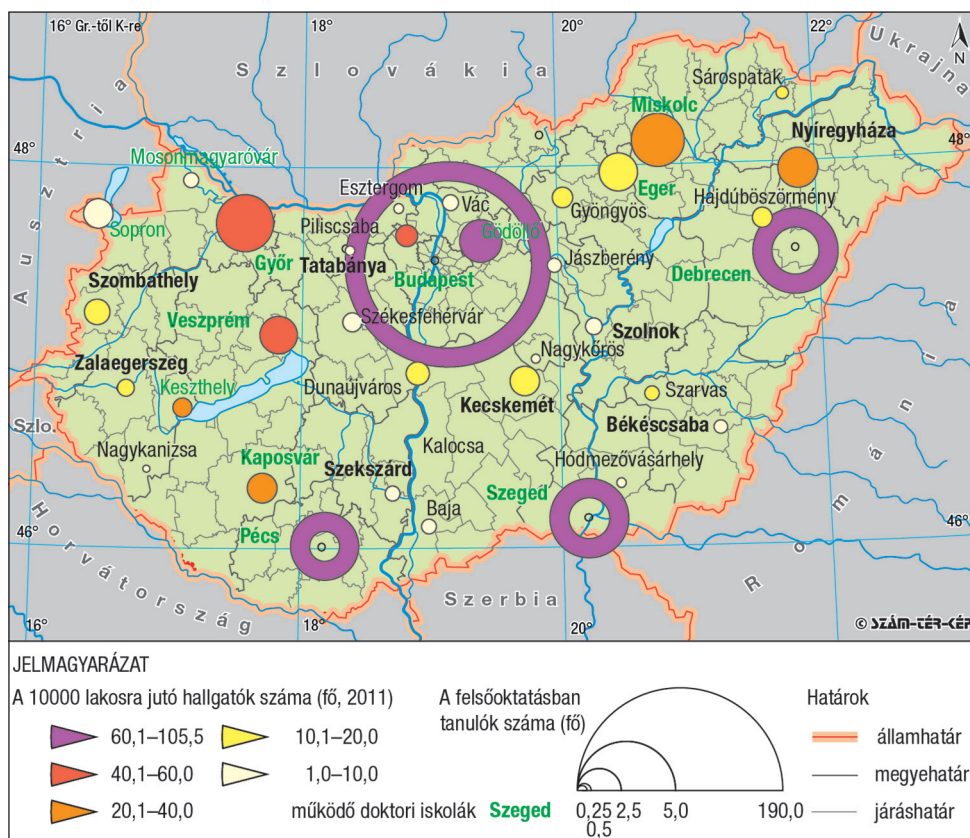
A városok egyik – legfontosabb? – meghatározó „alkotóeleme” a városhierarchiában
elfoglalt pozíció. (Ennek néhány korábbi aspektusára világít rá a 14. ábra.) Azonban nyil-
vánvaló, hogy jó néhány más szempont alapján is számba vehetjük városainkat.

13. ábra

A bevásárlóközpontok és hipermarketek száma a városokban

Forrás: a szerző szerkesztése, készítette a Szám-Tér-Kép Bt.

14. ábra

Felsőfokú oktatási intézményekkel rendelkező városok

Forrás: a szerző szerkesztése, készítette a Szám-Tér-Kép Bt.

29. táblázat

A regionális központok és Budapest részesedése néhány nagyvárosi funkcióból

Városok	Lakosság-szám	Működő kórházi ágy	Felső-oktatás hallgatói létszáma (nappali)	Társas vállalat-közvetítések száma	Gépjár-mű- és alkatrész-bolt	Kereskedelmi szállás-helyek száma	Külföldi vendég-éjszakák száma
Debrecen	202 214	2 811	20 196	17 039	182	6 153	119 579
Szeged	161 122	1 820	17 004	13 944	186	8 055	134 946
Miskolc	155 650	2 202	5 696	10 638	164	5 671	80 927
Pécs	144 188	1 527	14 664	12 031	216	3 826	67 993
Győr	130 094	1 682	7 289	11 779	222	3 351	210 457
Összesen	293 268	10 042	64 849	65 431	970	27 056	494 332
Budapest	1 749 734	18 022	109 111	135 075	1 453	52 479	8 847 060
Regionális központok Budapest %-ában	45,3	55,7	59,4	48,4	66,8	51,5	5,6

Forrás: Területi statisztikai évkönyv (2017)

3.2. A városok népességszáma, változása, a vándormozgalom

A városi *ranggal* rendelkező települések átlagos lakosságszáma 2018. január 1-én 19 909 fő, Budapest figyelmen kívül hagyásával 14 897 fő. Az átlagos lakosságszám azonban vajmi keveset mond a városállomány lakosságszám alapján megállapítható jellegzetességeiről. Még úgy sem, ha az átlagot a településtudományi szempontok alapján meghatározott városállományra adjuk meg; ez esetben a városok átlagos lélekszáma 32 ezer fő fölé emelkedik, Budapest nélkül számolva pedig 22 ezer 900 fő. Legfeljebb azt állapíthatjuk meg, hogy jelentős különbség mutatkozik mind a jogi és a funkcionális értelemben vett városok átlagos lélekszáma között (és ez arra utal, hogy a lélekszámadatokat figyelembe véve is alaposan „túlszaladt” a várossá nyilvánítási gyakorlat a tényleges városok körén), mind pedig a Budapestet figyelembe vevő és a nélküle végzett átlagolás esetén, jelezvén, hogy a főváros milyen domináns szerepet játszik a magyarországi városhálózatban.

Alaposabban szemügyre véve a városok lélekszáma alapján összeállított rangsort, érdemlegesebb információkhoz jutunk. A városi jogú települések esetén a „skála” 1 millió 750 ezertől, vagy ha Budapestet, mint a városállományból „kilógó”, önálló entitást figyelmen kívül hagyjuk, 200 ezertől (Debrecen, 202 214 lakos) ezer föig terjed (Pálháza, 1048 lakos); a városi funkciójú települések esetében 2705 főig (Rétság). (Megjegyzendő, hogy Rétság kakukktojás a valódi kisvárosok között kivételesen csekély lélekszámával.) Egyébként a falu- városokat is figyelembe véve a legkisebb város kb. 3 ezer lakosú (Sásd, 2964 fő). A kisvárosok között Rétságot Tokaj előzi meg 4 ezret meghaladó lélekszámával. Ezen adatok azt jelzik, hogy a magyarországi városok, mind a jogilag elismert, mind a funkcionális értelemben vett városok mélyen „leereszkedtek” a településszerkezet (a nagyság szerint tagolt településállomány) alsó régióiba, és a csekélyebb népességű városainkat számos községi jogállású település (falu!) a népességszámát tekintve megelőzi; vagyis népességszám alapján nehéz markánsabb határt kijelölni a városok és falvak között. Az azonban megállapítható, hogy a településtudományi értelemben vett városok között meglehetősen kevés az 5 ezer lakost el nem érő település, a kisvárosokkal bezárólag csak Rétság, Tokaj, Fonyód, és csak a falu- városok között szaporodik meg a számuk (Sásd, Fertőd, Pécsvárad, Baktalórántháza 4 ezer fő alatti lélekszámmal, Hévíz, Csurgó, Csenger, Harkány, Tab, Záhony, Vasvár, Tét és Letenye 4–5 ezer lakossal). Vagyis a többször felbukkanó nézet, miszerint Magyarországon az 5 ezer főnyi lakos a városi lét küszöbértéke, eléggé megalapozott feltételezésnek tűnik.

Az átlagos városnagyságnál többet árul el a városok nagyságbéli tagolódásáról a rangsor mediánja; ez Sándorfalva (7848 lakos) és Tura (7761 lakos) között húzódik, az alsó kvartilis pedig 4600 és egynéhány fő. A városállomány negyedének tehát kevesebb lakója van, mint 5 ezer fő. A városok részletes nagyságtagolódása a következő:

- 1 millió felett: 1 város
- 500 000–999 999 között: 0 város;
- 250 000–499 999 között: 0 város;
- 125 000–249 999 között: 5 város;
- 80 000–124 999 között: 3 város;
- 50 000–79 999 között: 10 város;
- 30 000–49 999 között: 25 város;
- 20 000–29 999 között: 21 város;
- 15 000–19 999 között: 31 város;

- 10 000–14 999 között: 55 város;
- 5 000–9 999 között: 100 város;
- 4 999 és kevesebb: 95 város.

A városállomány megítélésünk szerint túlzottan elaprózott; 95 városunkban 5 ezren sem élnek, ami pedig azt jelenti, hogy kisvárosaink inkább intézményi-szolgáltató központok, mintsem a városi lét sokrétű követelményének megfelelő települési-gazdasági-társadalmi egységek.

Noha a településhierarchia és a hierarchiát alkotó városok lélekszáma közötti korreláció vitathatatlan (lásd az egyes szintek átlagos városnagysága), az egy szintbe került városok lakosságai is erősen szóródnak, csupán az 5 regionális centrum képez bizonyos fókig egymáshoz közel álló csoportot lélekszámuk alapján; a legnépesebb és a legkisebb népességű regionális központok közötti szorzó 1,55. Ez annak is „köszönhető”, hogy ez az a hierarchiaszint, amelyben a különböző „ágazatok” súlya az egyes városokban hasonló, a városi lét egyes elemei összerendezettek.

Kevesbé mondható ez el a *megyeközpontokról*, noha a korábban vázoltak okán szűkebb értelemben vett városi funkcióik hasonlatosak. Azonban az erősen eltérő eredet, a térszerkezetben elfoglalt más-más pozíció, gazdaságuk eltérő súlya, különböző dinamikájuk már számottevően differenciálta lakosságuk számát. Nyíregyháza, Kecskemét és Székesfehérvár átlépte a 100 ezres lélekszámhatárt, míg Szekszárdon 32 ezren élnek; ez a város a megyei adminisztratív szerepköre mellé nagyobb volumenű egyéb funkciókra (ipari, idegenforgalmi, közlekedési, oktatási stb.) nem tudott szert tenni, és kis lélekszámú megyéjének nyugati harmada más, magas hierarchiaszintű városok (Kaposvár, Pécs) felé vonzódik. Alig népesebb Salgótarján, az „ipartalanodás” egyik vesztese, 34 ezres és rohamosan csökkenő népességével. A lakosság és a hierarchikus pozíció viszonyára utal, hogy egy sor középváros, mint Nagykanizsa, Dunaújváros, Hódmezővásárhely a lélekszám tekintetében megelőzi Szekszárdot és Salgótarjánt. A megyeközpontok lakosságszám-szélsőértékei közötti szorzó 3,64.

A *középvárosok* lélekszámbeli jellegzetességei hasonlóak a megyeközpontokéhoz; szélső értékeik meglehetősen távol esnek egymástól (Nagykanizsa lakossága kb. 47 ezer, Dunaújvárosé 44 ezer, míg Szigetváré 10 545, Körmendé 11 236 és a patinás középvárosé, Balassagyarmaté is alig 15 ezer). A különbség 4,44-szeres. A középvárosok esetében is megemlíthető, hogy míg a legnépesebb középvárosok a kisebb megyeszékhelyek fölé nőnek, addig a csekélyebb népességűek „belógnak” az olyan kisvárosok közé, mint Szigetszentmiklós (38 ezer lakos), Hajdúszörmény (30 ezer lakos) és így tovább.

A kisvárosi hierarchikus szintbe került városok sokszínűségét jelzi, hogy szélsőértékeik között (az extrém kicsiny Rétságtól eltekintve, Tokajjal számolva) is 9,48-as szorzó adódik. E településcsoport lélekszámrangsorának élén a (volt?) népes alföldi mezővárosok állnak, azok, amelyek az agrárszerepkörük mellé más, nagyobb volumenű funkciót nem szereztek (Szarvas, Mezőtúr, Nagykőrös, Törökszentmiklós, Békés, Hajdúnás stb.).

A faluvárosok között a budapesti agglomerációba tartozó, több-kevesebb városi szerepkörrel rendelkező népes települések dominálnak, mint például Dunakeszi (21 901 lakos), Göd (19 218), Százhalombatta (18 241) Veresegyház (18 654) stb., míg a sort a kicsiny járási székhely, Sásd zárja 2964 lakossal. A szélsőérték-szorzó 7,39.

A lélekszámot befolyásoló „mozgásokat” (folyamatokat) két mutatóval, a 2012 és 2018 között bekövetkezett lélekszámváltozással és a belföldi vándorlási különbözet 2010–2017 közötti évi átlagának ezer lakosra jutó értékével mértük, illetve vettük számba a legjellegzetesebb elmozdulásokat, „trendeket”. Áttekintve az adatsorokat azt tapasztaltuk, hogy a sorba rendezett települések első és utolsó 20 helyére került városok szemrevételezésével felismerhetők a legfontosabb tendenciák.

30. táblázat

A 2012–2018 között bekövetkezett lakosságszám-változás alapján a legnagyobb mértékben növekvő 20 város (2012 = 100%)

1. Halásztelek	115,22	11. Göd	107,71
2. Veresegyház	114,21	12. Dunakeszi	107,54
3. Diósd	113,89	13. Dunaharaszti	107,38
4. Gárdony	112,58	14. Zsámbék	107,12
5. Szigetszentmiklós	111,17	15. Biatorbágy	107,04
6. Gyömrő	111,14	16. Kistarcsa	106,50
7. Velence	111,00	17. Lébény	105,82
8. Dunavarsány	109,78	18. Pécel	105,71
9. Harkány	109,76	19. Budaörs	105,63
10. Zalakaros	107,95	20. Érd	105,62

Forrás: a szerző szerkesztése

Már a fenti 20 település lakosságszám-változásának adataiból is levonhatjuk a következtetést, hogy a közelmúltban és jelenleg a budapesti agglomeráció képezi a városi népességnövekedés kitüntetett színterét, a népességkoncentráció egyik és az adatokból kiválóan sűrű szövésű pólusát. A fenti 20, népességét a leggyorsabb ütemben növelő városból 15 a fővárosi agglomeráció belső gyűrűjéhez tartozik. A népességkoncentráció másik jellemző színterét az üdülő-fürdővárosok képezik, a top 20-ba 4 fürdővárosunk is bekerült (Gárdony, Velence, Harkány és Zalakaros), azonban az agglomeráció városaival ellentétben a népességkoncentráló üdülővárosok szórtan helyezkednek el (kivéve a Balaton-parti üdülőzónát), és mivel a „kiinduló” népességszámuk meglehetősen alacsony volt, a növekmény volumene is csekély. A top 20 egyetlen kakukktója, Lébény tulajdonképpen szintén agglomerálódó település, a Győr–Mosonmagyaróvár közötti agglomerálódó-urbanizálódó zóna (tengely) részét képezi. De ha tágítjuk a „megfigyelt” települések körét, hasonló képet regisztrálhatunk: a népességnövekedés top 50 városai közé 32 agglomerációs település került be, sőt ha Ráckevét és Monort a fővárosi agglomeráció részének tekintjük, akkor 34 város. Meglepően magas az idegenforgalmi-üdülő-fürdőtelepülések részesedése a top 50-ből: a már említett 4 városhoz csatlakozik Bük, Pannonhalma, Balatonalmádi, Visegrád és Balatonfüzfő. Az agglomerációs és üdülőfunkciójú városok mellett találunk 3 olyan várost, amely a népességkoncentráció harmadik pólusát képezi az országban, mégpedig Mosonmagyaróvárt, Sopront és Jánossomorját, a már említett „Drang nach Westen” célterületét, a lakosság, a tőke, a beruházások (családi és magánberuházásokat is ideértve) nyugat felé áramlásának fogadóterületét. Nem sorolható e 3 város csoportba a top 50-ből Rácalmás, a Hankook mamutüzemének városa és Dunaújváros „Rózsadombja”, valamint Tiszakécske és Záhony.

Ez utóbbi város pozíciója első pillantásra talány, hisz a belföldi vándorlás erősen apasztja a város lakosságát (évi 13%-os vándorlási veszteség), és ezt a természetes szaporodás aligha ellensúlyozza. Ám valószínűleg nem tévedünk, ha feltételezzük, hogy „Ukrajna áll a jelenség mögött”; a népszámlálások között a lakónyilvántartás adatai alapján „számolják tovább” a lélekszámadatokat, és az ilyen-olyan okból Záhonyba „papíron” bejelentkező ukrán állampolgárok külföldi vándorlásnak számítanak.

Végül is a figyelembe vett időszak alatt az ország 346 városából csupán 86 növelte lakosai számát; a top 50 és a 86., még növekvő lélekszámú város (Jászberény, 100,07%-os népességszám-növekedés 2012-höz képest) közötti városállomány már vegyesebb, de közöttük is többségben vannak a 3 említett város csoport képviselői (*agglomerációsak*: Isaszeg, Monor, Pilisvörösvár, Pilis, Kerepes, Újhartyán, Tököl; *üdülők*: Siófok, Nagymaros; *nyugatiak*: Tét, Sárvár, Kőszeg, Csepreg, Győr, Szentgotthárd, Szombathely).

A rangsor másik végén elhelyezkedő városok már nem képeznek ilyen egyveretű csoportot; mindenesetre a címzetes városok kicsiny, egykor némi központi szerepkört betöltő települések szép számmal kerültek e csoportba (Pétersvára, Tokaj, Gyöng, Csurgó, Sellye, Gönc, Lengyeltóti, Szob); mindenesetre Tokaj felbukkanása e rangsor végén meglepő; a városka központi (városi) szerepköre tradicionális, borgazdasága a Hegyalja vész korszaka után felívelőben, pincészetei virágoznak, idegenforgalmi adottságai (hírnév, bor, folyóvízi turizmus, változatos történelem) változatosak és számottevőek, újra járási székhely. Ennek ellenére soha nem volt képes átlépni az ötezer fős küszöböt. De még rejtélyesebb Sárospatak hanyatlása: igaz, a Hegyalja – a világhírű borvidék – mindenestül „maga alatt van”, ám Patak múltja, a Rákócziak emléke, várkastélya, iskolái (köztük főiskola), a „pataki szellemiség”, úgy gondolhatnánk, felülemeli a várost környezete hanyatlásán. Elszomorító Salgótarján süllyedése is, noha sanyarú helyzete közismert. Rudabánya is az „állatorvosi lovak” közé tartozik: bezárt bánya, depressziós környék, kedvezőtlen forgalmi helyzet, munkanélküliség, perspektívtalanság és mindezek következménye, a menekülésszerű elvándorlás. A top 50-be már egy sor egykori és ma is működő iparváros került: Lőrinci, Edelény, Sajószentpéter, Kazincbarcika(!), Bátorfyerénye, Tiszaújváros(!), valamint egykor népes, tradicionális alföldi mezőváros (Békés, Szarvas, Tiszaföldvár, Kunszentmárton, Jászapáti, Tótkomlós stb.). De a legrosszabb 50-ben már olyan városok is felbukkannak, amelyektől „nem ezt várná az ember”: Kalocsa, Balassagyarmat, Sátorajújhely, Tiszafüred

31. táblázat

A 2012–2018 között bekövetkezett népességszám-változás alapján leginkább csökkenő lakosságú városok (2012 = 100%)

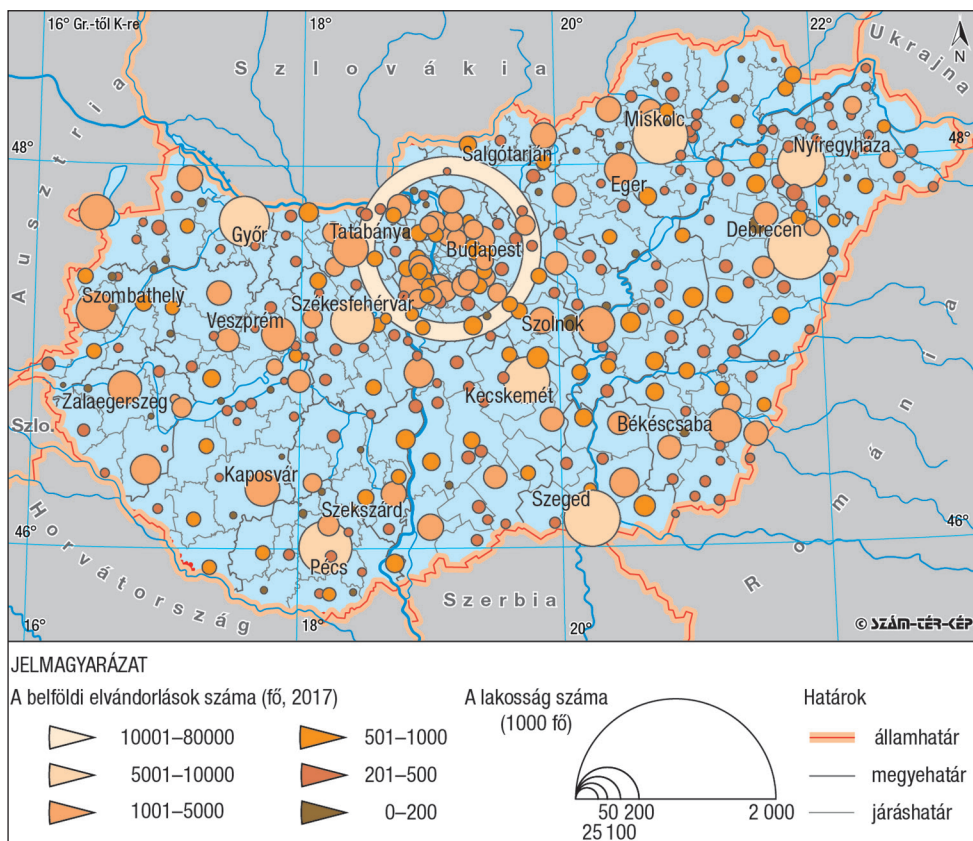
1. Balatonkenese	78,13	11. Nyírlugos	91,18
2. Pétersvára	88,07	12. Hajós	91,30
3. Tokaj	89,94	13. Kunszentmárton	91,37
4. Gyöng	90,01	14. Sajóbáony	91,40
5. Csurgó	90,67	15. Szob	91,45
6. Sellye	90,91	16. Villány	91,63
7. Gönc	90,94	17. Salgótarján	91,73
8. Mezőhegyes	91,04	18. Sárospatak	91,74
9. Rudabánya	91,14	19. Mindszent	92,13
10. Lengyeltóti	91,16	20. Mélykút	92,22

Forrás: a szerző szerkesztése

stb. (Balatonkenese meglepő „helyezése” annak eredménye, hogy a városból 2014-ben kivált Balatonakarattyá, és a közigazgatási változás torzító hatását majd csak a 2021-es népszámlálás korrigálja.)

Megerősíti a fent vázoltakat a városok *vándorlási egyenlegének* szemrevételezése (15. ábra). Míg a népességszám-változásra a korábbi évek, évtizedek történései is hatnak, a vándormozgalmat jóval nagyobb mértékben alakítják a jelen viszonyai. Ennek ellenére a két rangsor közötti korreláció – természetszerűleg – szoros „együtt ingadozása” volt.

Így nem meglepő, hogy a vándormozgalmat top 20-ba került nyertesei között ugyancsak többségben vannak a budapesti agglomerációba tartozó városok (12 település) és az üdülővárosok (7 város). A két rangsor első 20 helyén szereplő városok közül 15 azonos. Ennek okai nyilvánvalóak. Ugyanez a tendencia figyelhető meg, ha a rangsor további városait vesszük számba: a tágabb körbe, a vándormozgalmat top 50-ébe 32 agglomerációs település tartozik és 12 üdülőváros, és a „nyugatosok” is képviseltetik magukat (Sopron,

15. ábra

A belföldi vándorlások egyenlege, 2001–2011

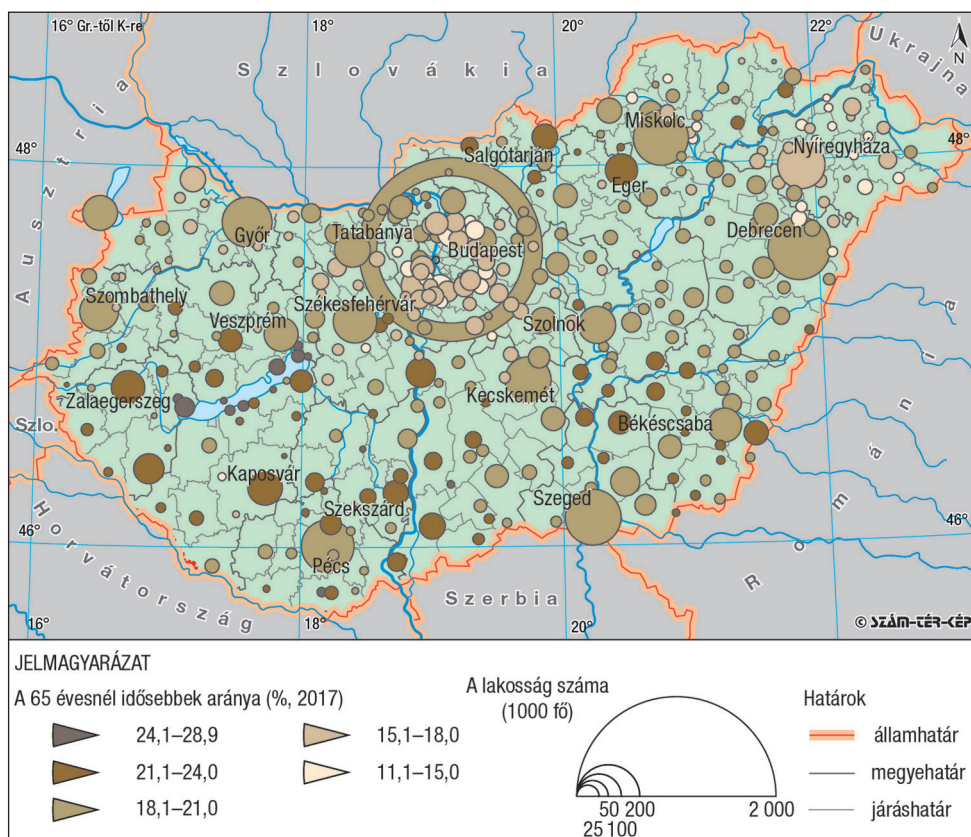
Forrás: a szerző szerkesztése, készítette a Szám-Tér-Kép Bt.

32. táblázat

A 2010–2017 között legnagyobb vándorlási nyereséggel rendelkező 20 város, évi átlagos %

1. Gárdony	26,40	11. Kistarcsa	14,39
2. Halásztelek	22,99	11. Dunavarsány	14,38
3. Velence	22,51	12. Szigetszentmárton	14,30
4. Verezegyház	22,36	13. Bük	13,71
5. Diósd	21,33	14. Göd	13,43
6. Gyöng	19,73	15. Balatonfüzfő	12,88
7. Harkány	19,03	16. Piliscsaba	12,66
8. Gyömrő	18,84	17. Pécel	12,58
9. Visegrád	17,11	18. Dunakeszi	12,40
10. Zalakaros	14,87	19. Biatorbágy	12,08

Forrás: a szerző szerkesztése

16. ábra

A 65 évesnél idősebbek aránya

Forrás: a szerző szerkesztése, készítette a Szám-Tér-Kép Bt.

Szentgotthárd). Csupán Csákvár, Bélapátfalva (a mintegy 20 céget befogadó ipari park és az idegenforgalom magyarázza a nagyobb volumenű betelepedést), Mórahalom (szintén az ipari park munkaerőigénye mutatkozik a pozitív vándorlási egyenlegben; a munkaerő betelepődését új munkásszálló is segíti) nem sorolható be egyértelműen valamely „típusba”. Végül is a városállományból 65 rendelkezik évi 5%-ot meghaladó vándorlási nyereséggel, és további 49 valamelyes vándorlási többlettel. A további több mint 200 városunk népesség-leadó település, vándorlási veszteséget könyvelhet el. A vándormozgalom hatása tükröződik a lakosság korösszetételén is (16. ábra).

33. táblázat

A lakosságot a legkevésbé megtartani képes 22 város (ezekben az évi vándorlási veszteség 10,0 % vagy több)

1. Nyírlugos	17,43	12. Demecser	11,51
2. Rudabánya	16,16	13. Nagycsenced	11,44
3. Battonya	14,96	14. Gyöngyöspata	11,20
4. Kisvárd	14,83	15. Vásárosnamény	10,89
5. Dombrád	13,91	16. Sátoraljaújhely	10,51
6. Záhony	12,99	17. Putnok	10,49
7. Rakamaz	12,19	18. Mélykút	10,47
8. Sárospatak	12,06	19. Lengyeltóti	10,41
9. Jászkisér	11,92	20. Nyírbátor	10,31
10. Mándok	11,74	21. Biharkeresztes	10,10
11. Gönc	11,71	22. Vésztő	10,06

Forrás: a szerző szerkesztése

Ebben a csoportban a szabolcs-szatmári városok dominanciája szembeötlő, kerekén felük e megye városa, további 4 pedig a megyehatáron kívül, de annak közelében helyezkedik el. Vagyis Északkelet-Magyarország továbbra is az ország népesség-utánpótló régiójának szerepét tölti be, ha ez a lakosságszám-változás adataiból nem is tűnik ki ilyen egyértelműen. A rangsor kedvezőtlen pozícióit foglalja el egy sor „tradicionális” iparváros, mindenekelőtt a „szocialista városok”: Ózd, Kazincbarcika, Tiszaújváros, Sajószentpéter, Salgótarján (megyeszékhely is!), Lőrinci, Bátorfaterenyé, Sajóbáony, vagy a Miskolc agglomerációját alkotó Alsó- és Felsőzsolca. De a megyeszékhely rang sem generál önmagában bevándorlást-népességnövekedést. A 8 megyeszékhelyünk és a 3 regionális központ ugyancsak vándorlási veszteséget szenved.

Egy sor további anomáliát, kérdőjelet találunk a vándorlási egyenleg rangsorában: miért távoznak többen Paksról, mint ahányan odaköltöznek; vagy Esztergomból, az érseki székhelyről, idegenforgalmi központból, iskolavárosból? A városok vándormozgalmának néhány további aspektusát a *Vándorlási kapcsolatok* című részben mutatjuk be.

3.3. A városok fejlettsége, dinamikája

Ha most már – a logikus sorrendet felborítva – a városok néhány fejlettségi-dinamikai mutatóját vesszük szemügyre, azért tesszük, mert a lakosságszám-változás és a vándor-mozgalom is végső soron a városok fejlettségének, munkaerőpiaci helyzetének, dinamikájának a függvénye, tehát közöttük szoros kapcsolat tételezhető fel, e mutatósorok egymást is magyarázzák.

Az egyes városok *1000 lakosára jutó foglalkoztatást helyettesítő támogatásban* részesülők száma alapján városaink két élesen eltérő mutatókkal rendelkező csoportra oszlanak. A legkedvezőtlenebb munkaerőpiaci helyzetben lévő városokban a támogatásban részesülők száma (1000 lakosra) meghaladja a 40 főt, és a 20 fős határig (amelyet hipotetikusan a kifejezetten rossz munkaerőpiaci helyzetben lévő települések határértékének veszünk) 75–76 település található, míg az 5 fős határérték alatt (vagyis a kifejezetten kedvező helyzetű városok körében) 124–125 városunk helyezkedik el, ebből mintegy 50-ben gyakorlatilag ezt a támogatási formát nem kell alkalmazni.

34. táblázat

A legrosszabb munkaerőpiaci helyzetben lévő városok (a foglalkozási támogatásban részesülők 1000 lakosra jutó száma alapján)

1. Nagyecsed	52,05	16. Vaja	36,64
2. Gönc	50,35	17. Mezőcsát	36,21
3. Mándok	50,07	18. Szigetvár	35,91
4. Nyírbátor	48,11	19. Komló	35,25
5. Cigánd	45,95	20. Nagybjom	35,09
6. Hajdúhadház	45,75	21. Heves	34,38
7. Rudabánya	44,28	22. Derecske	33,33
8. Nyírmada	44,09	23. Abádszalók	33,00
9. Verpelét	43,49	24. Borsodnádásd	32,64
10. Encs	41,94	25. Siklós	32,24
11. Máriapócs	40,21	26. Onga	31,97
12. Battonya	39,61	27. Szikszó	31,41
13. Mágocs	39,01	28. Baktalórántháza	31,28
14. Létavértes	38,84	29. Kisköre	31,04
15. Abaújszántó	38,72	30. Sajószentpéter	30,32
		31. Edelény	30,02

Forrás: a szerző szerkesztése

A legkedvezőtlenebb helyzetű 31 város közül Borsod-Abaúj-Zemplén megyében 11 található, élükön, szokásos pozícióját elfoglalva Rudabánya, valamint Borsodnádásd, a helyét nem lelő Abaújszántó és az egykori fényét veszítő Szikszó (1920–1950 között Abaúj vármegye székhelye). De ha „alászállunk” az 1000 főre jutó 20 támogatott határig, akkor az így bővült településkörben találjuk – ismét csak szokásos talányos helyén – Sátoralja-újhelyet, Kazincbarcikát – pedig működik a gyár –, Mezőkövesdet – és az NBI-es csapat sikerei? – és természetesen Özdöt. Szabolcs-Szatmár-Bereg megye a legkedvezőtlenebb helyzetű – munkaerő-piacú! – 31 város közül 7-et mondhat magáénak, de a „20 fős határig”

terjesztve a kört, csatlakozik hozzájuk további 11. Vagyis ezen mutató alapján is kirajzolódik a „problémák földje”, megyei szinten Borsod-Abaúj-Zemplén, Szabolcs-Szatmár-Bereg és Hajdú-Bihar. A Dél-Dunántúl is több képviselőjével szerepel a kedvezőtlen helyzetű városok között, a sereghajtó 31-ben Siklós (!), Szigetvár (!) és Mágocs, a szintén hátrányos helyzetűek között Barcs, Sásd, Kadarkút, Villány, Sellye stb. Ami most már a jogi és a „valódi” városok előfordulását illeti a legrosszabb helyzetben lévők között, megállapítható, hogy a városi funkció megléte, a magasabb hierarchikus szint nem nyújt garanciát a kedvezőbb munkaerőpiaci helyzetre. A legkedvezőtlenebb 31 településből 6 funkcionális értelemben is (kis)város (Nyírbátor, Encs, Szigetvár, Siklós, Heves, Edelény), további 7 pedig faluváros.

35. táblázat

A legjobb munkaerőpiaci helyzetben lévő városok (a foglalkozási támogatásban részesülők 1000 lakosra jutó száma alapján)

1. Fertőd	0,03	15. Lébény	0,81
2. Sopron	0,07	16. Szob	0,84
3. Fertőszentmiklós	0,13	17. Bábolna	0,88
4. Jánossomorja	0,18	18. Szarvas	0,94
5. Répcelak	0,40	19. Kondoros	1,16
6. Törökbálint	0,41	20. Győr	1,20
7. Csorna	0,43	21. Budakeszi	1,21
8. Kapuvár	0,55	22. Százhalombatta	1,26
9. Diósd	0,58	23. Beled	1,27
10. Mosonmagyaróvár	0,63	24. Badacsonytomaj	1,27
11. Tét	0,66	25. Zirc	1,31
12. Martonvásár	0,73	26. Tát	1,33
13. Mórahalom	0,75	27. Tata	1,45
14. Pannonhalma	0,78	28. Göd	1,46
		29. Szentés	1,47

Forrás: a szerző szerkesztése

A rangsor másik végét, a kedvező helyzetű városokat szemügyre véve, a már korábban is tapasztalt település-előfordulás figyelhető meg, annyi különbséggel, hogy a munkaerőpiaci helyzet esetében a nyugati városok jelenléte még hangsúlyosabb, mint az agglomerációsoké. Az első 29 város között (amelyekben 1,5 vagy annál kevesebb segélyezett található) 14 nyugati városnak minősíthető, agglomerációsnak pedig 8 és Lébény, valamint e csoportba került 2 tipikus, népes alföldi mezőváros, Szarvas és Szentés (nem tudni, miért). E mutató rangsorában kevés a kirívó „meg nem felelés”, ebből következően a városok munkaerőpiaci és általános helyzete dinamikájának megbízható jelzője.

Kissé másként alakul a lakásépítés üteme, az ezt tükröző adatsor (a 2010–2017 között épült lakások a 2017. évi lakásállomány százalékában). A lakásépítési szándék megvalósulása, annak allokációja hosszú döntési folyamat eredményeként alakul, és magában rejtí a lakásépítetők megítélését a lakásépítés helyszínéül szolgáló településről (remélhető-e annak hosszú távú prosperitása); máskor nem is a választott település értékei a döntőek, hanem az onnan elérhető „lehetőségek”, például az osztrák határ közelében épült lakásból a szomszédos ország napi ingázással elérhető munkahelyei. A „beruházás” anyagi erő-

forrásai gyakorta szintén nem a lakásépítés helyszínén termelődtek, hanem azok „hozott” felhalmozások, tehát nem a megvalósulás helyének jövedelemtermelő képességét jelzik. A magyarországi lakóhelyi mobilitás (migráció) intenzitása általános megítélés szerint alatta marad a nyugat-európai mobilitásnak. Ennek egyik oka, hogy a lakásárak nagy fokú regionális eltérései miatt (lásd alább) egy depressziós térségben lévő lakást legfeljebb nagy anyagi ráfordítások esetén lehet egy prosperáló térségben fekvőre cserélni. Az is figyelembe veendő, hogy az egyes városokban nem egyenlők a lakásépítés lehetőségei (a rendelkezésre álló építési telkek kínálata, árai, a vállalkozói érdeklődés különbségei az egyes városok iránt, a közművesítés eltérő lehetőségei, építési előírások stb.), így a jelentkező építési igény és tevékenység nem mindig esik egybe, illetve a lakásépítés nem a „vonzó” településen, hanem annak közelében valósul meg. Vagyis például a halásztelki kiemelkedő ütemű lakásépítés nem e település „kívánatos” voltát jelzi, hanem Budapestét.

Mindezek okán is az egyes városokban a 2010–2017 közötti időszakban épült lakások arányát feltűnő adatok megoszlása bizonyos fokig eltér az eddig szemügyre vett mutatósoroktól. A 346 város rangsorát ugyan szintén kiugró értékekkel rendelkező városok vezetik (Zamárdi 14,34%-os újlakás-arány, Gyömrő 13,80%, Diósd 12,59%, Halásztelk 11,18% stb.), ám a lakásépítés üteme gyorsan csökken a rangsorban, a rangsor 28–29. pozíciójában 5% alá csökken, és a 63. helyen (Keszthely) már nem éri el a 3%-ot, és egy népes város csoportban (17 város) az adott időszakban már az 1%-ot sem teszi ki a 2010 után épült lakások aránya.

Mindenesetre az élmézőny szinte pontosan megegyezik a fent ismertetett rangsorokban kedvező pozíciót elfoglaló településekkel. A lakásépítés terén is vezetnek a budapesti agglomeráció települései, az üdülő-fürdővárosok és a „nyugatiak”. A sereghajtók mezőnye igen népes, a 108. (!) „legrosszabb” értékkel rendelkező Mándokon is csak a lakásállomány 0,5%-a épült 2010 után. A „fordított sorrendet” egy sor alföldi, egykor szebb napokat látott, kis népességű város vezeti (a Dunántúlról Csurgó ékelődött közéjük), aztán felbukkannak a „megszokott”, magukra hagyott egykori ipari városok – Borsodnádásd, Sajóabony, Ózd, Salgótarján –, és több hanyatló kis dunántúli központi hely (város?) – Simontornya, Sellye, Sásd, Gyöngyös –, valamint meglepetésre a prosperáló turistaközpont, Visegrád is. De a „tekinélyesebb” városok közül is jó néhányban az elmúlt évtizedben nem folyt érdemleges lakásépítés, bennük az új lakások aránya nem éri el az 1%-ot a 2017-es lakásállományban; tradicionális, markáns profilú városok, mint Kaposvár, Nagykanizsa, Gyöngyös, Mohács, Balassagyarmat, Kalocsa, Sátoraljaújhely, aztán mindenféle (egykori) iparváros, mint Tatabánya, Dunaújváros, Oroszlány, Kazincbarcika, Várpalota, Salgótarján, „menetrendszerűen” Rudabánya és így tovább, és vannak közöttük egykor prosperáló népes mezővárosok, mint Hódmezővásárhely, Makó, Mezőtúr, Mezőkövesd, végül egykori kis piacközpontok, járási székhelyek az Alföldről és a Dunántúlról, északról egyaránt. Ám Balatonfüzfőtől eltekintve üdülő-fürdőváros nem található az 1% alatti új lakásállománnyal rendelkező városok között; persze kérdés, Balatonfüzfő fürdőváros-e, vagy inkább iparváros, és akkor „indokolt” a stagnálása. Végül is a lakásépítés szempontjából mozdulatlan városok között helyet foglalni nem szégyen, kiemelkedni közülük viszont „jó jel”.

Rendelkezünk adatokkal az eladott *használt lakások vételáráról* települési bontásban (17. ábra). Végző soron ez az adat is az adott város prosperitását vagy annak hiányát, vonzó vagy éppen taszító voltát, értékeit-előnyeit (bőséges munkaalkalom, gyógyfürdő léte vagy közelsége, vállalkozási lehetőségek, táji értékek, jó hír, sikeres városmarketing stb.) „árazza

36. táblázat

A 2010–2017 között épült lakások aránya a 2017-es lakásállományban (élmezőny)

1. Zamárdi	14,34	15. Üllő	7,22
2. Gyömrő	13,80	16. Göd	6,60
3. Diósd	12,59	17. Szigetszentmárton	6,58
4. Halásztelek	11,18	18. Pomáz	6,40
5. Kistarcsa	11,12	19. Dunaharaszti	6,36
6. Veresegyház	10,86	20. Sopron	6,06
7. Siófok	10,74	21. Győr	5,91
8. Dunakeszi	9,48	22. Hajdúszoboszló	5,77
9. Biatorbágy	8,21	23. Órbottyán	5,77
10. Pécel	8,05	24. Devecser	5,65
11. Mosonmagyaróvár	7,87	25. Szentgotthárd	5,36
12. Balatonlelle	7,54	26. Dunavarsány	5,24
13. Felsőzsolca	7,29	27. Szentendre	5,19
14. Maglód	7,23	28. Törökbálint	4,69

Forrás: a szerző szerkesztése

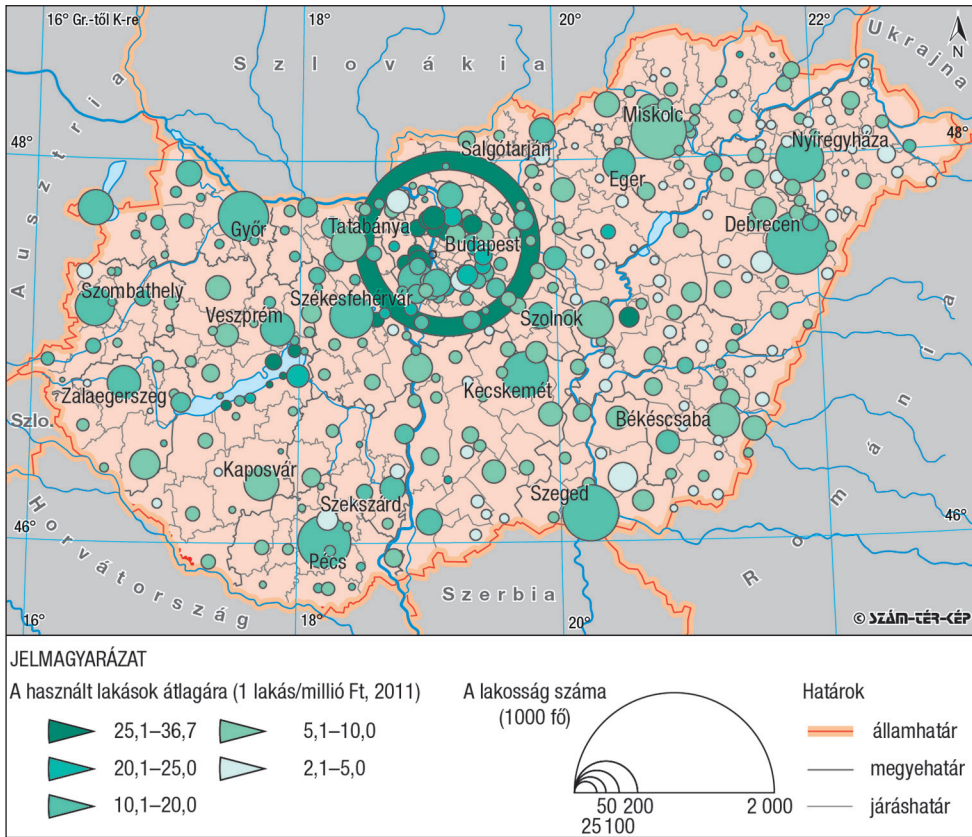
37. táblázat

A 2010–2017 között épült lakások aránya a 2017-es lakásállományban (sereghajtók)

1. Csanádpalota	0,00	16. Putnok	0,12
2. Curgó	0,00	17. Dunavecse	0,12
3. Kunszentmiklós	0,03	18. Heves	0,12
4. Kondoros	0,04	19. Mezőcsát	0,12
5. Tiszalök	0,04	20. Ózd	0,12
6. Battonya	0,07	21. Verpelét	0,13
7. Szabadszállás	0,07	22. Visegrád	0,13
8. Mezőhegyes	0,07	23. Demecser	0,13
9. Borsodnádásd	0,07	24. Jánoshalma	0,14
10. Sajóabony	0,09	25. Mezőkovácsháza	0,14
11. Sellye	0,09	26. Mélykút	0,14
12. Sarkad	0,09	27. Sásd	0,15
13. Csenger	0,10	28. Gyöngyös	0,15
14. Simontornya	0,11	29. Salgótarján	0,15
15. Gönc	0,11	30. Tompa	0,15
	62. Polgár	0,29	
	108. Mándok	0,48	

Forrás: a szerző szerkesztése

be”, de kétségtelen, az így kialakult értékítéletet sok külső tényező is befolyásolja (lakáskínálat, a lakások állapota, felszereltsége, a településre jellemző nagysága stb., illetve a „statisztikát” oly esetleges tényezők is alakítják, mint az adott időszakban eladott lakások nagysága, állapota, vagy egy eladott, nagy értékű ingatlan árának megjelenése az átlagárban).

17. ábra

A használt lakások átlagairai, 2017, 2018

Forrás: a szerző szerkesztése, készítette a Szám-Tér-Kép Bt.

(Ez lehet a magyarázat a listát vezető Törökszentmiklós helyezésére.) Ezért, annak ellenére, hogy a lakásárak alakulása is alátámasztja az eddig szemlézett mutatók alapján kialakult képet, értéktétele, ez esetben gyakoribbak az „oda nem illő” esetek.

Az élményben, már mondanunk sem kell, a megszokott városok fordulnak elő (az első 20-ban – a kétes értékkel szereplő Törökszentmiklóst nem számítva – 13 agglomerációs és 2 fürdőváros található), de az említett „anomáliák” már az élményben is jelentkeznek; Heves 31. helye, Siófokot megelőzve legalább is feltűnő, de a 29. Hajósé nemkülönben; az utóbbi esetben legfeljebb arra gondolhatunk, hogy a „sváb” eredetű településben a hagyományosan magas minőségű sváb házak forgalma emeli meg az átlagárakat. A „nyugati” városaink némiképp hátrébb sorolódtak e rangsorban; közülük Sopron a rangsor 35. helyét foglalja el, Kőrmend a 38.-at, Mosonmagyaróvár az 53.-at. A rangsor összetétele kb. a 70. helyig alig változik.

38. táblázat
Használt lakások átlagárai, 2017–2018, millió Ft (élmezőny)

1. Törökszentmiklós	36,66	17. Budapest	25,40
2. Budaörs	36,46	18. Balatonföldvár	25,19
3. Diósd	33,35	19. Zsámbék	24,37
4. Biatorbágy	33,19	20. Balatonlelle	24,37
5. Budakalász	31,45	21. Dunaharaszti	23,72
6. Szentendre	30,39	22. Piliscsaba	23,52
7. Budakeszi	30,31	23. Ercsi	23,34
8. Balatonfüred	28,61	24. Velence	22,28
9. Gárdony	28,20	25. Pécel	21,79
10. Fonyód	27,24	26. Göd	21,19
11. Zamárdi	26,71	27. Kistarcsa	20,97
12. Pomáz	26,63	28. Maglód	20,79
13. Veregyház	26,31	29. Hajós	20,68
14. Balatonalmádi	25,73	30. Vecsés	20,62
15. Dunakeszi	25,64	31. Heves	20,43
16. Pilisvörösvár	25,41	32. Siófok	20,25
	33. Gönc	20,15	
	35. Sopron	19,88	
	50. Székesfehérvár	16,43	
	53. Mosonmagyaróvár	16,20	

Forrás: a szerző szerkesztése

Ugyanez a helyzet a rangsor végén; itt a szerény vagy szinte semmilyen városi funkcióval nem rendelkező alföldi városok sorakoznak, átlagosan 3-4 millió forintért megvásárolható lakásokkal, de Esztergom helyezésében erősen kételkedhetünk (a rangsor végétől számítva a 16. helyen, eladott, használt lakásainak átlagára 3,2 millió Ft), és Hajdúszoboszlón sem lehet könnyen vásárolni 3 millió forintért egy használt lakást. Feltűnően rossz pozícióban található Hódmezővásárhely (44. hely, 3,9 millió forintos átlagár), Kőszeg (58. hely, 4,36 milliós átlagár) vagy az agglomerációs egyetemváros, Gödöllő (87. hely, 5,39 milliós átlagár).

Az előzőekben szemrevételezett várossorrendek meglehetősen hasonló képet adtak a jelenlegi magyarországi (jogi) városállomány egyes tagjainak pozíciójáról e sorrendekben. Mindez arra utal, hogy e „mutatókat” (folyamatokat!) egy közös tényező alakítja, vagy másként közelítve e tényhez, ezek – és nyilván még egy sor hasonló mutató – a folyamatok együttesen alakítják az egyes városok jelenlegi, rövid távú „trendjeit”, gyarapodásukat vagy hanyatlásukat, gazdaságuk prosperitását, ebből következően lakosságuk jövedelmi viszonyait, anyagi helyzetét (ami azután ugyancsak településformáló tényezővé válik, alakítva a lakosság beruházásait, vállalkozói aktivitását, keresletének volumenét és mixét), vagyis a városok *dinamikáját*. Mindazonáltal a városok dinamikája nem azonos a települések fejlettségével, jelentőségével, a város „élhetőségével”, még hierarchikus rangjával sem.⁷⁷ Ezt figyelembe kell vennünk a dinamikai sorrend értékelésénél; nyilvánvaló, hogy például Pécs a maga 130 körüli helyezésével a komplex dinamikai sorrendben nem „rosszabb hely”, mint az előtte végzett – mondjuk – Nyékládháza vagy Dorog. Ugyanakkor

39. táblázat

Használt lakások átlagárai, 2017–2018, millió Ft (sereghajtók)

1. Kenderes	2,17	18. Cigánd	3,22
2. Borsodnádásd	2,25	19. Mindszent	3,25
3. Rudabánya	2,25	20. Demecser	3,25
4. Medgyesegyháza	2,34	21. Nyírmada	3,30
5. Komádi	2,42	22. Nyírlugos	3,35
6. Mélykút	2,56	23. Újszász	3,37
7. Tiszacsege	2,57	24. Jánoshalma	3,38
8. Battonya	2,66	25. Csorvás	3,39
9. Dombrád	2,84	26. Máriapócs	3,43
10. Vésztő	2,86	27. Kondoros	3,45
11. Jászkisér	2,87	28. Mezőcsát	3,56
12. Pusztaszabolcs	2,97	29. Nagyecsed	3,62
13. Hajdúszoboszló	3,04	30. Abaújszántó	3,62
14. Szendrő	3,07	31. Sarkad	3,62
15. Örkény	3,14	32. Csanádpalota	3,66
16. Esztergom	3,20	33. Tompa	3,68
17. Kisköre	3,21	34. Vaja	3,70
	44. Hódmezővásárhely	3,90	
	58. Kőszeg	4,36	
	87. Gödöllő	5,39	

Forrás: a szerző szerkesztése

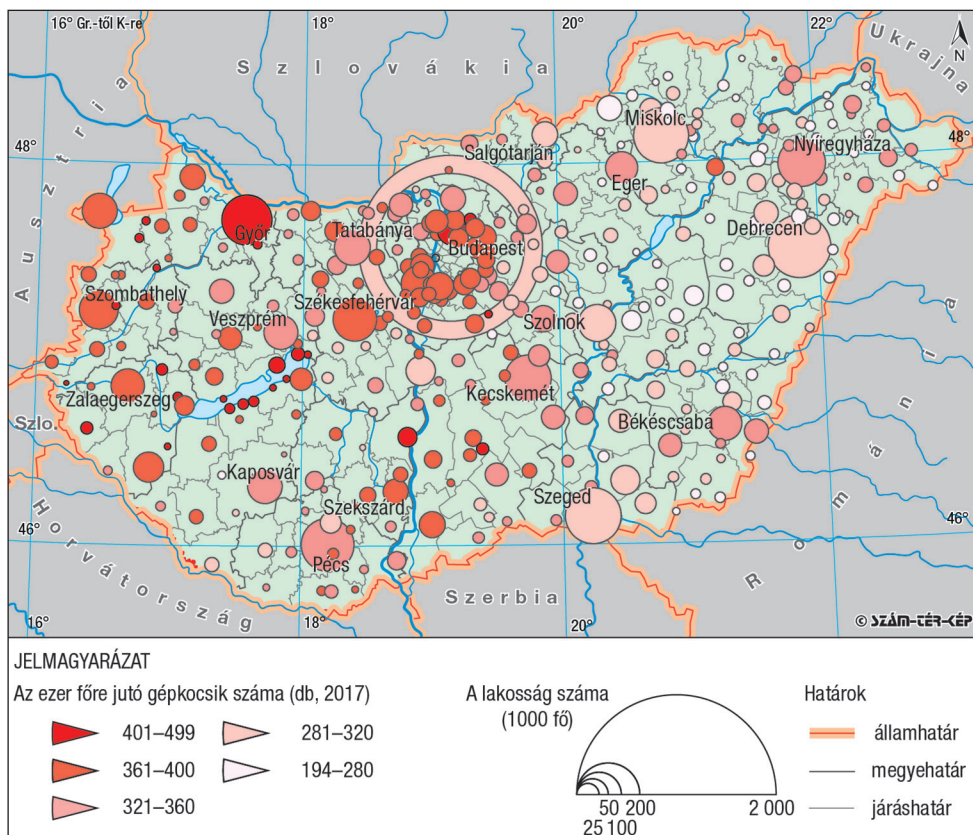
az olyan esetek, mint például Sátoraljaújhely 300 feletti rangszáma (a 346 város közül) egyértelműen utal arra, hogy az egykori megyeszékhely kritikus helyzetbe került (ennek okait már érintettük). Az is megerősítést nyert újlag, hogy a szocialista (nehéz) iparosítás zászlóshajói, kedvezményezettjei, ha ipari szerepkörükhöz nem társultak a városiasodás-funkcionális gyarapodás más elemei, akkor az ipar által magukra hagyott települések a dinamikai sorrend utolsó helyeire kerültek; a sereghajtók között is utolsó Rudabánya, és közöttük foglal helyet például Borsodnádásd, Sajóabony, Bátorfyerénye, Sajószentpéter, Ózd, Salgótarján stb.

A „komplex dinamikai mutató” meghatározásához 6 mutatót vettünk figyelembe. Ezek:

- Foglalkoztatást helyettesítő támogatásban részesülők száma 1000 lakosra (2017).
- Belföldi vándorlási különbözet (2010–2017 közötti évek átlaga ezer lakosra).
- A 2010–2017 között épült lakások aránya a 2017. évi lakásállomány százalékában.
- Használt lakások átlagárai 2017–2018-ban.
- A 2018-as lakónépesség-szám változása 2012. január 1-hez képest (százalék).
- Személygépkocsik száma 1000 lakosra (2017) (18. ábra).

E mutatók közül több nem az „elmozdulás” ütemét és irányát méri, hanem annak eredményét (a lakásépítés üteme, a lakásárak alakulása, a személygépkocsik „sűrűsége”), de épp ezért alkalmas a települések dinamikájának kimutatására.

Az egyes városoknak ezen mutatók sorrendjében elfoglalt helyét pontértékekre váltottuk át, és az elért összpontszám jelölte ki a „komplex rangsorban” elfoglalt helyüket (19. ábra).

18. ábra

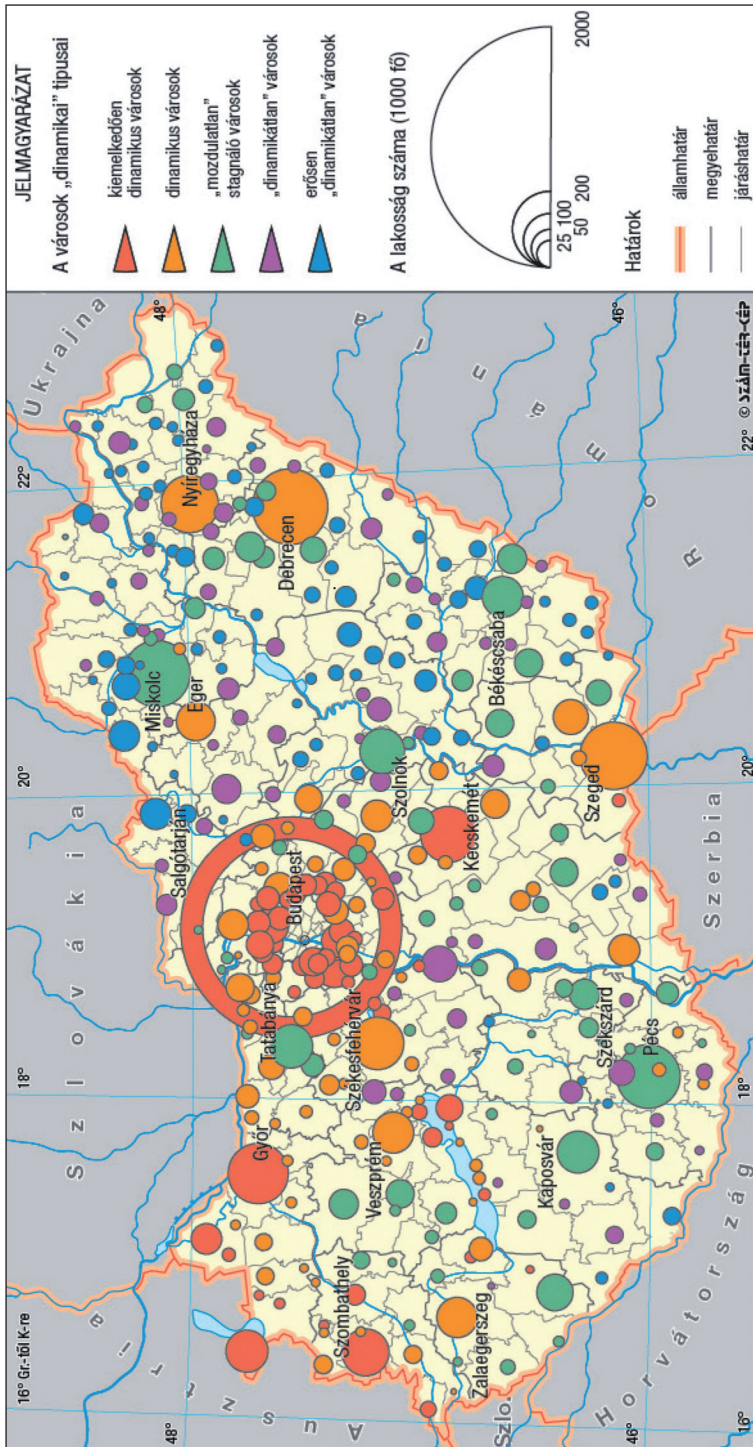
Az 1000 lakosra jutó személygépkocsik száma, 2018

Forrás: a szerző szerkesztése, készítette a Szám-Tér-Kép Bt.

A nyert eredményeket az élmezőny és a sereghajtók állományának bemutatásával elemezzük.

A dinamikai sorrendből levonható főbb következtetések:

- Amint az néhány egyedi dinamikai mutató szemrevételezése alapján várható volt, mindenekelőtt 3 tényező dinamizálja ma a magyarországi városokat: valamely nagyváros, mindenekelőtt Budapest *agglomerációjába* való tartozás, az *idegenforgalom* energikus pontjai, elsősorban a balatoni és Velencei-tavi üdülőkörzet és néhány nagy forgalmú gyógyfürdő (Hévíz, Zalakaros, Bük), végül pedig *a nyugati országhatár közelsége*, pontosabban a budapesti agglomeráció és a határközeli városok között kialakult aktív zónához való tartozás. A sorrend élén álló 53 városból 31 a budapesti agglomeráció része, de e típusba sorolható Dunaújváros „elővárosa”, Rácalmás is.

19. ábra

A városok dinamikai típusai

Forrás: a szerző szerkesztése, készítette a Szám-Tér-Kép Bt.

40. táblázat
A városok dinamikájának rangsora (az élmezőny)

1. Biatorbágy	26. Zalakaros
2. Diósd	27. Maglód
3. Budaörs	28. Kerepes
4. Törökbálint	29. Fertőszentmiklós
5. Göd	30. Jánossomorja
6. Dunakeszi	31. Órbottyán
7. Velence	32. Siófok
8. Sopron	33. Fót
9. Budakeszi	34. Zámárdi
10. Kistarcsa	35. Dabas
11. Gárdony	36. Üllő
12. Dunaharaszti	37. Fertőd
13. Budakalász	38. Martonvásár
14. Veresegyház	39. Százhalombatta
15. Balatonalmádi	40. Győr
16. Szentendre	41. Balatonfüred
17. Zsámbék	42. Mórahalom
18. Mosonmagyaróvár	43. Sárvár
19. Pomáz	44. Hévíz
20. Érd	45. Pilisvörösvár
21. Halásztelek	46. Szombathely
22. Vecsés	47. Fonyód
23. Pécel	48. Rácalmás
24. Szigetszentmiklós	49. Budapest
25. Dunavarsány	50. Szentgotthárd
	51. Gyömrő
	52. Bük
	53. Tököl

Forrás: a szerző szerkesztése

További 10 pedig Balaton- és Velencei-tó-parti fürdőváros vagy gyógyfürdő. A fennmaradó extradinamikus városok pedig vagy a Budapest–Sopron/Mosonmagyaróvár zóna települései (Sopron, Győr, Mosonmagyaróvár, Szentgotthárd, Fertőd, Jánossomorja, Szombathely), vagy multiplex hatásra dinamizálódott, mint a „nyugati” meg fürdőváros Sárvár. Csupán a Szeged tanyavilágából a második világháború után tanyaközséggé szervezett, majd várossá nyilvánított Mórahalom pozíciója talányos kissé, de a város „sok lábon él”; ipari parkja, gyógyfürdője, üdülőszállói, agrárbiznisze magyarázat dinamikájára.

41. táblázat
A városok dinamikájának rangsora (a sereghajtók)

1. Rudabánya	28. Edelény	55. Barcs
2. Battonya	29. Ózd	56. Karcag
3. Mezőcsát	30. Tiszavasvári	57. Ajak
4. Komádi	31. Békés	58. Kisújszállás
5. Nagyecsed	32. Kaba	59. Emőd
6. Mándok	33. Tiszalök	60. Mindszent
7. Abádszalók	34. Kunszentmárton	61. Gönc
8. Pétervására	35. Mezőtúr	62. Hajdúhadház
9. Tiszaföldvár	36. Cigánd	63. Mágocs
10. Jászapáti	37. Nyírmada	64. Újszász
11. Sarkad	38. Derecske	65. Kemece
12. Kenderes	39. Salgótarján	66. Sásd
13. Demecser	40. Nagyhalász	67. Csenger
14. Vésztő	41. Balkány	68. Nádudvar
15. Bátorterenye	42. Kunhegyes	69. Csurgó
16. Jászkisér	43. Kadarkút	70. Püspökladány
17. Dombrád	44. Gyöngyöspata	71. Tiszacsege
18. Putnok	45. Jánoshalma	72. Medgyesegyháza
19. Sátoraljaújhely	46. Rakamaz	73. Simontornya
20. Sajóbabony	47. Mezőkeresztes	74. Túrkeve
21. Mélykút	48. Mezőberény	75. Mezőkovácsháza
22. Borsodnádásd	49. Nyírlugos	76. Dévaványa
23. Kisköre	50. Lőrinci	77. Tótkomlós
24. Sajószentpéter	51. Mezőkeresztes	
25. Abaújszántó	52. Csanádpalota	
26. Vaja	53. Létavértes	
27. Baktalórántháza	54. Szikszó	

Forrás: a szerző szerkesztése

- Az előkelő hierarchikus rang korántsem garancia egy-egy város dinamikus voltára. Például a regionális központ szerepét betöltő Miskolc csak a rangsor második felében található, de Pécs is csak a 130. hely körül pozicionálta magát, vagyis a hierarchikus rangsor és a dinamikus rangsor közötti korreláció laza. Nem feltétlen garantálja a nagyobb dinamikát a megyeszékhely szerepkör sem; Salgótarján a 300. hely körül szerénykedik, igaz, kedvezőtlen helyzete nem megyeszékhely voltával, hanem ipari múltjával magyarázható.

A megyeszékhelyek egymáshoz viszonyított rangsora viszont alátámasztja az eddigi megállapításainkat.

42. táblázat
A megyeszékhelyek egymáshoz viszonyított rangsora

Megyeszékhelyek	Rangsorszám
Győr	40
Szombathely	46
Budapest	49
Székesfehérvár	58
Veszprém	67
Kecskemét	76
Szeged	98
Zalaegerszeg	106
Eger	110
Nyíregyháza	112
Debrecen	114
Tatabánya	127
Békéscsaba	128
Pécs	131
Szolnok	137
Szekszárd	147
Miskolc	172
Kaposvár	177
Salgótarján	298

Forrás: a szerző szerkesztése

Miskolc és Salgótarján szerény helyezése a szocialista ipar összeomlásának hatását tükrözi, Pécs, Kaposvár és Szekszárd pedig a Dél-Dunántúl kedvezőtlen helyzetét demonstrálja.

Nem különösebben hat a dinamika ellen a városi funkció hiánya vagy szerény volta, amennyiben az említett dinamizáló feltételekkel rendelkezik valamely település; a dinamikus sorrend élmezőnyébe is bekerülhetnek „címetes városok” (például az élmezőnybe Diósd, Fót, Pomáz, Budakalász, Pécel, Halásztelek vagy Zalakaros, Velence).

Amint azt említettük, a szocialista korszak nem egy „zászlóshajója” pályája leszálló szakaszba került. Közülük „elfogadható” pozícióba csak Százhalombatta – igaz, elsősorban agglomerációs voltának köszönhetően –, Tiszaújváros (a 160. hely környékén, hála működő iparának), Oroszlány, Ajka található, Dunaújváros 200. helye már csalódást keltő, és Ózd, Edelény, Sajószentpéter, Borsodnádásd, Sajóbábony, Bátorfyerénye, Rudabánya a „vesztetek táborába” tartozik, legalábbis pillanatnyilag.

Ugyancsak egy sor közép-nagy alföldi mezőváros sikeres struktúráváltása várat még magára; Békés, Mezőtúr, Túrkeve, Karcag, Csongrád, Hódmezővásárhely tartozik e csoportba.

3.4. A magyarországi városok típusai

A városok rendkívül összetett szervezetek; érthető, hogy számos szempontból vizsgálhatók, tipizálhatók a városállomány tagjai. Az előzőekben meghatároztuk a magyarországi városok (városi jogú települések) pozícióit a városhierarchiában; ez a pozíció az egyik legfonto-

sabb – ha nem a legfontosabb – alkotóeleme a városok város voltának, de ezenkívül más szempontok is kínálkoznak a városállomány tipizálására. A jelenlegi átmeneti helyzetben, az egyes városokban bekövetkező gyors funkcióváltások vagy korrekciók idején az állomány „átpozicionálása” okán megkülönböztetett jelentősége van a városok átalakulása irányának, ütemének, vagyis a városok dinamikája meghatározásának, amely lényeges szerepet játszik a város életének majd minden területén, a demográfiai folyamatok, a munkaerőpiaci helyzet, a lakosság szociológiai jellemzőinek alakulásában. (A városállomány gyors átpozicionálására egyetlen példa: ma a *helyben dolgozó* keresők foglalkozási szerkezetét figyelembe véve az „iparvárosok” [?] élén Jánosháza, Jászfényszaru, Jászárokszállítás áll, 70%-ot meghaladó iparikereső-aránnyal, míg a korábbi ipari fellelővárnak számító Rudabányán a keresők 18,3, Komlón 36,8, Várpalotán 30,1, Ózdon 38,0% az ipar által foglalkoztatottak aránya.) A településföldrajz „hőskorában” a városok típusba sorolásának leggyakoribb szempontját a városfejlődést elindító „helyzeti energiák” számbavétele jelentette, és ennek alapján beszélt a településföldrajz folyami átkelőhelyekről (mint Vásárosnamény, Tokaj, Szolnok, Szeged vagy Győr), medenceközpontokról (mint Tapolca, Bártfa, Zirc, Késmárk, Gyergyószentmiklós stb.), „hágóalji városokról”, kapuvárosokról (Brassó, Nagyszeben, Sopron stb.), a vásárvonalak városairól, Temesvártól Aradon, Nagyváradon, Munkácson, Kassán át Nagyszombatig, Pozsonyig.

Később az egyes városok által ellátott legjelentősebb (domináns) funkció(k) alapján történt a városok típusba sorolása, így megkülönböztettek agrár-, bánya-, kikötő-, iskolavárosokat, üdülőhelyeket, fürdővárosokat stb., ám a „funkcionális” várostípusok kijelölésének ismérvei meglehetősen eklektikusnak bizonyulnak, a típusok megnevezése után nem történik meg a városállomány besorolása az egyes típusokba. Például az 1988-ban megjelent *Magyarország településföldrajza* című felsőoktatási tankönyvben (FRISNYÁK 1988) 8 funkcionális várostípust sorol fel a szerző anélkül, hogy a típusalkotás kritériumaira kitérne, így azokra csak a típusok elnevezéséből és a példaként felsorolt városok „milyenségéből” lehet következtetni.

A típusok a következők:

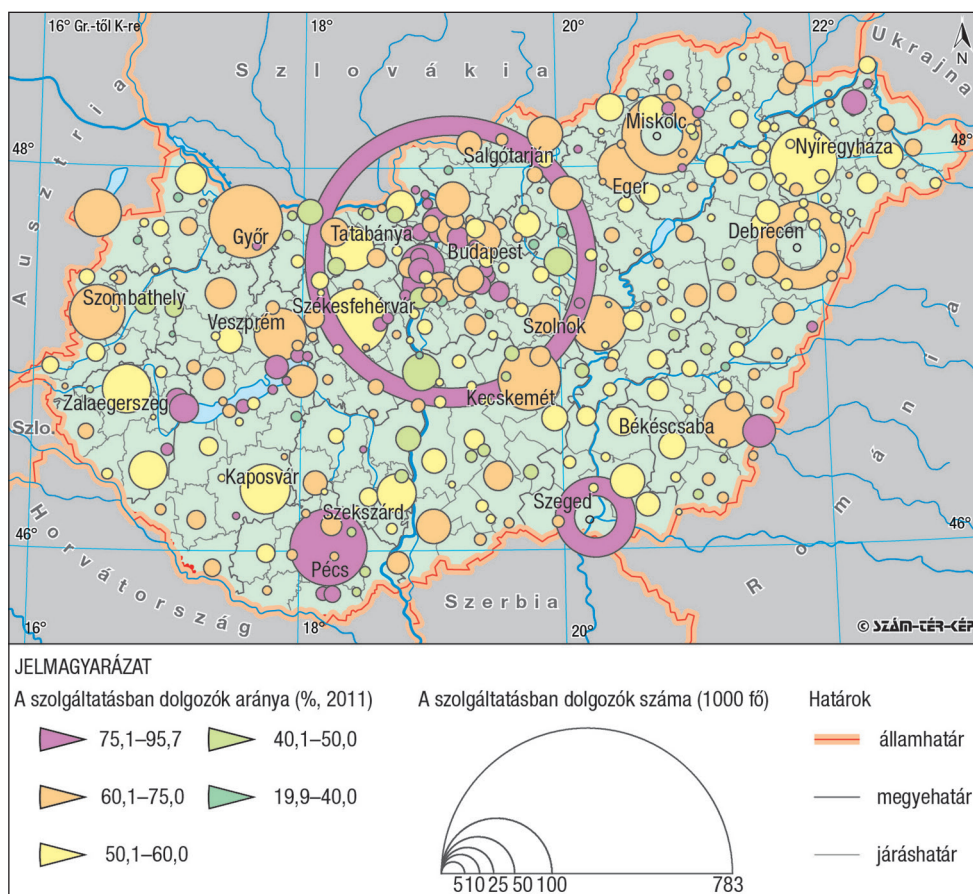
- bányavárosok (Tatabánya, Oroszlány, Komló),
- iparvárosok (Ózd, Miskolc, Dunaújváros, Győr),
- vásár- vagy kereskedővárosok (Eger, Miskolc, Győr, Gyöngyös, Pápa),
- vasúti csomópontok (Cegléd, Celldömölk, Dombóvár, Hatvan),
- hídvárosok (Szolnok, Komárom),
- agrár- vagy átalakuló agrárvárosok (Kiskunfélegyháza, Kiskunhalas),
- iskola- és egyetemi városok (Sárospatak, Kalocsa, Esztergom, Debrecen, Pécs, Szeged),
- fürdővárosok, műemlékvárosok (Keszthely, Balatonfüred, Sopron, Kőszeg stb.).

Kidolgozottabb *Major Jenőnek* a lakosság foglalkozási szerkezete alapján elvégzett város-tipizálása; a szerző a 3 foglalkozási főcsoportra – ipari, agrár és „egyéb” népesség – tagolt népesség belső arányai alapján 6 város csoportot különböztetett meg:

1. *Egyoldalúan ipari városok*: azok a városi rangú települések, amelyekben a népességnek több mint 60%-a ipari termelésből él (és az agrárkeresők aránya nem haladja meg a 10%-ot, a tercier népesség pedig 15–30% között változik); 8 város. (A vizsgálat időpontjában 63 városi jogú településsel rendelkezett az ország.)

2. Dominálón ipari jellegű városok központi szerepkörrel: (50–60% ipari, 40–50% „egyéb” népesség); 16 város.
3. Dominálón központi szerepkörű városok iparral: (50–60%-nyi „egyéb”, 30–40% ipari népesség, a mezőgazdasági népesség aránya 10% alatt); 7 város.
4. Központi szerepkörű városok, vegyes termelőjelleggel: (40–60% „egyéb” foglalkozású, 20–25% ipari népesség, 10–30% agrárnépesség); 15 város.
5. Dominálón agrárvárosok központi szerepkörrel: 11 város.
6. Egyoldalian agrár jellegű városok: (40–60% agrárnépességgel); 6 város. (MAJOR 1964).

Az 1970-es, 1980-as évek leggyakoribb várostipizálási kutatásai, különösen a településstatistika művelői körében a városok „fejlettségének” meghatározására irányultak. De vizsgálták a városállomány innovációs képességét (RECHNITZER 1993), versenyképességét (BELUSZKY–GYÖRI 2006), kreativitását, a lakóhelyek „vonzerejét” a lakosság ítéletalkotásai alapján (KOLTAI 2014).

20. ábra

A helyben foglalkoztatottak közül a szolgáltató szektorban dolgozók aránya

Forrás: a szerző szerkesztése, készítette a Szám-Tér-Kép Bt.

Magunk is kísérletet tettünk a magyarországi városállomány funkcionális típusainak meghatározására. Ennek során jó néhány problémával találtuk szembe magunkat.

A városállományon belül előrehaladt a *homogenizáció* folyamata. Ennek legszembetűnőbb jele a tercier szektor keresőinek magas aránya a városállományban, domináns szerepe a városok „funkcionális mixében” (20. ábra). Ma a városok meghatározó tevékenysége a központi funkció ellátása (akárcsak a városfejlődés kezdeti szakaszában), és a városok egy részében minden egyéb tevékenység csak kiegészítő jellegű. Ez a tény a statisztika szempontjából közel hozza a városokat egymáshoz; Budapesten, Szobon, Mándokon és Sajószentpéteren a tercier keresők aránya csak tizedszázalékokkal tér el egymástól és jóval felül van a 80%-on. Vagyis a típusmeghatározó próbálkozásban a legfontosabbnak vélt mutató, a keresők foglalkozási szerkezete nem meghatározó. Természetesen a tercier szektoron belül lényeges különbség mutatkozik abban, hogy az ellátott tercier funkciók hierarchikus hovatartozása hogyan alakul. A tercier szektor része például egy gépkocsi-márkakereskedés és egy falusi szatócsbolt, vagy a családorvos és egy klinikai radiológus, e tevékenységek ellátói ugyanúgy a tercier szektor keresőiként jelennek meg a statisztikákban. Következésképp egy funkcionális alapon történő (komplex?) tipizálásnak a települések *hierarchikus szintjét* is figyelembe kell vennie. A tercier szektor egyes „alosztályainak” megkülönböztetését nem tartottuk szükségesnek, egyrészt mert egy-egy, a tercier szektorhoz tartozó tevékenység – egészségügy, oktatás, közigazgatás, személyi szolgáltatás, kereskedelem, kultúra stb. – önmagában nem határozza meg egy város jellegét, szerepkörét, másrészt szoros korreláció mutatkozik közöttük, így külön-külön való figyelembevételük nem indokolt.

43. táblázat

A tercier szektorban dolgozók aránya az összes helyben dolgozó keresőből, % (az élmezőny)

1. Hévíz	96,68	21. Kistarcsa	80,78
2. Záhony	91,26	22. Visegrád	80,50
3. Balatonföldvár	90,86	23. Nagymaros	80,46
4. Zalakaros	90,80	24. Keszthely	80,25
5. Harkány	90,13	25. Gyömrő	80,19
6. Mándok	86,81	26. Fót	79,97
7. Sajószentpéter	86,34	27. Pannonhalma	79,61
8. Szob	85,69	28. Emőd	79,51
9. Budapest	85,46	29. Budakalász	79,42
10. Budaörs	84,64	30. Gárdony	79,38
11. Törökbálint	84,56	31. Szikszó	79,08
12. Üllő	83,94	32. Rudabánya	78,98
13. Szentendre	83,57	33. Balatonboglár	78,91
14. Velence	82,97	34. Monok	78,59
15. Balatonalmádi	82,69	35. Gyönk	78,44
16. Biharkeresztes	82,45	36. Pétervására	78,30
17. Budakeszi	82,42	37. Gönc	78,19
18. Balatonfüred	81,58	38. Balatonkenese	77,89
19. Tokaj	81,11	39. Szendrő	77,83
20. Újszász	81,08	40. Siklós	77,82
		41. Piliscsaba	77,52

44. táblázat

A tercier szektorban dolgozók aránya az összes helyben dolgozó keresőből, (a sereghajtók)

1. Jánosháza	19,91	21. Kerekegyháza	41,22
2. Rácalmás	22,92	22. Mágocs	41,30
3. Jászárokszállás	22,97	23. Füzesgyarmat	41,55
4. Jászfényszaru	23,66	24. Jászberény	41,96
5. Mór	26,64	25. Fertőd	42,25
6. Herend	26,78	26. Zalalövő	42,81
7. Jánossomorja	29,18	27. Túrkeve	43,36
8. Tiszaújváros	29,97	28. Jászkisér	43,43
9. Sajóbábony	31,94	29. Sárvár	43,47
10. Tab	34,38	30. Kecel	43,55
11. Dunavarsány	36,73	31. Bóly	43,76
12. Fertőszentmiklós	37,31	32. Nyergesújfalú	44,19
13. Újhartyán	37,87	33. Téglás	44,63
14. Rétság	38,32	34. Nyírtelek	44,64
15. Répcelak	38,91	35. Ajka	44,74
16. Martfű	39,19	36. Ács	45,02
17. Tét	39,28	37. Dorog	45,34
18. Körösladány	39,79	38. Paks	46,09
19. Oroszlány	40,92	39. Besenyszög	46,18
20. Alsózsolca	41,19	40. Lábatlan	46,39
		41. Soltvadkert	46,43
		42. Mezőhegyes	46,70
		43. Nádudvar	46,89

Forrás: a szerző szerkesztése

Két, a tercier szektorba sorolt tevékenység azonban önmagában is lehet típusképző tényező, mégpedig az *idegenforgalmi tevékenység* (üdülő-, fürdő-, gyógyhelyek, turisztikai központok, esetleg zárandokhelyek) és a *forgalmi-közlekedési tevékenység*; Magyarországon a vasúti közlekedés válhat típusalkotó tényezővé.

Ami mármost a tercier szektor szerepét illeti a városok tevékenységében, a legmagasabb értékeket épp az üdülő- és gyógyhelyeken, illetve a „vasutas városokban” éri el a szektor keresőinek aránya, a maximumot Hévíz képviseli közel 97%-os (!) részesedéssel. Az élmezőnybe az üdülő- és vasutas városok mellett a budapesti agglomeráció ipari telephelyekkel nem rendelkező települései kerültek, amelyek végső soron nem egy esetben a 85,5%-nyi tercier keresővel rendelkező főváros funkcionális részei, Budapestről kitelepített tevékenységek szinterei (mint például Budaörs, Törökbálint, Szentendre stb.). A tercier keresőarány minimumát néhány „új”, vehemensen iparosodó kisváros produkálta (mint Jánosháza, Rácalmás, Jászárokszállás, Jászfényszaru, Jánossomorja, Mór), 20–30%-os tercier keresőaránnal. Nem szabad azonban megfeledkeznünk arról, hogy a városok foglalkozási szerkezetét ez esetben a helyben *dolgozó* keresők adataival „mértük”; a helyben *lakó* keresők foglalkozási szerkezete kevésbé hajlamos a szélsőségekre. A szélsőséges értékek azonban csak kevésszámú városra jellemzők; ha a rangsor alsó 10%-ától eltekintünk,

45. táblázat

Az iparban dolgozók aránya az összes helyben dolgozó keresőből, % (az élmezőny)

1. Jánosháza	77,96	21. Tét	54,70
2. Jászfényszaru	73,28	22. Ajka	54,50
3. Jászárokszállás	72,87	23. Dorog	54,30
4. Mór	72,41	24. Sárvár	54,07
5. Herend	71,17	25. Lábatlan	53,14
6. Tiszaújváros	69,80	26. Fertőd	52,52
7. Sajóbábony	66,96	27. Százhalombatta	51,97
8. Rácalmás	66,06	28. Paks	59,17
9. Tab	63,33	29. Körösladány	50,97
10. Jánossomorja	62,25	30. Zalalövő	50,86
11. Dunavarsány	62,14	31. Dunaújváros	50,67
12. Rétság	61,02	32. Téglás	50,38
13. Fertőszentmiklós	58,86	33. Lőrinci	49,23
14. Martfű	58,81	34. Komárom	49,09
15. Répcelak	58,19	35. Celldömölk	48,60
16. Oroszlány	57,93	44. Kazincbarcika	48,19
17. Alsószolca	57,86	45. Tolna	46,50
18. Jászberény	55,44	46. Mágocs	46,27
19. Nyergesújfalu	55,39	47. Süllyáp	46,23
20. Újhartyán	55,32	48. Bátonyterenye	45,99

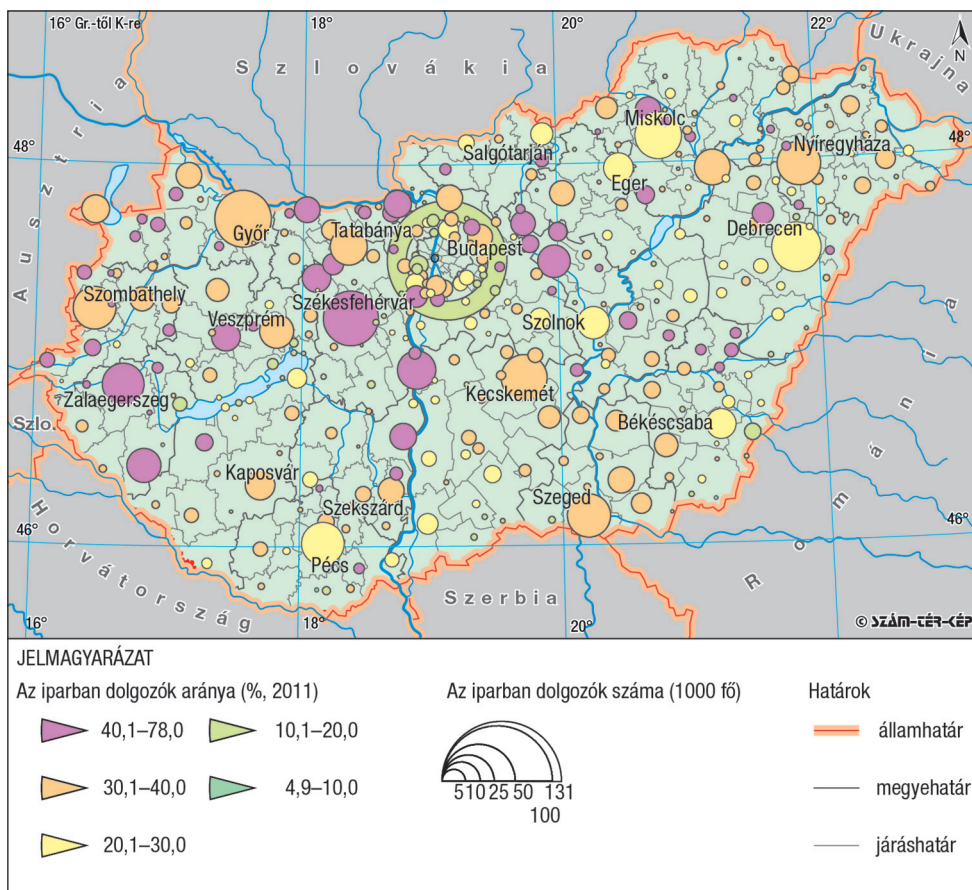
Forrás: a szerző szerkesztése

a tercier szektor keresőinek aránya már 45% körül alakul. A rangsor *mediánja* 62,5%, a *felső pentád* értékei 72,2 és 96,7% között alakulnak.

A tercier szektor magas aránya következtében más funkciók súlya többnyire értelem-szerűen csekélyebb. A még a második világháború utáni években is nagyszámú és magas agrárkereső-aránnyal rendelkező alföldi mezővárosok (agrárvárosok) szinte teljesen eltűntek a magyarországi városok palettájáról. Az olyan tipikus egykori mezővárosok, mint Hódmezővásárhely, Hajdúböszörmény, Orosháza, Kiskunfélegyháza, Karcag stb. agrárkeresőinek aránya 10% alá csökkent, és a néhány, ma is jelentősebb agrárfunkcióval (pontosabban az agrárágazathoz tartozó keresővel) rendelkező város speciális tevékenységet folytat, mint például a közel 40%-os agrárkereső-arányt elérő Mezőhegyes – amely város településként is kifejezetten speciális képződmény, az egykori állami méneshirtok különálló majorjaiból szerveződött községgé, majd nyert városi rangot 1989-ben –, ahol az élelmiszer-gazdálkodás üzemei emelik meg az agrárkereső-arányt, vagy a 25–26%-os agrárkereső-arányt mutató Bábolna, az egykori ugyancsak állami méneshirtok, majd állami gazdasági központ, ma baromfitenyésztő központ, és speciális szolgáltatások telephelye.

A városok *ipari funkcióját* számba véve tapasztalhatjuk, hogy a várostipizálás egyik nehézsége lehet a belénk rögzült, a városállományról kialakult kép makacs továbbélése. Nem könnyű elfogadni a tényt, hogy pillanatnyilag vezető „iparvárosaink” közé tartozik például Jánosháza, Jászfényszaru (!), Jászárokszállás, Rácalmás vagy Jánossomorja. Az is némiképp meglepő, hogy néhány tradicionális iparvárosunk, köztük úgynevezett „szocialista iparvárosok” máig szinte veszteségek nélkül őrzik ipari funkcióikat (Tiszaújváros, Sajóbábony,

Martfű, Oroszlány, Nyergesújfalu, Ajka, Dorog, Lábatlan, Dunaújváros, Százhalombatta, Téglás, valamennyi 50% feletti – helyben dolgozó – ipari keresővel). Vagyis téves az az előfeltételezés, hogy ma már alig vannak ipari funkciójú városok Magyarországon (21. ábra). Megjegyzendő viszont, hogy a magas ipari kereső-aránnyal rendelkező városok annyira sem hasonlatosak egymáshoz, mint a korábbi évtizedek ipari és bányásztelepülései voltak. Egy tradicionális bányász- vagy ipari településbe mélyen beivódtak ipari tevékenységük hatásai, településkéjük, lakóik mentalitása, szociológiai jellemzőik messziről árulkodtak a település mivoltáról; egy ma frissen iparosodott település életében viszont sokkal kevesebb lenyomata van egy odatelepedett gyártelepnek. Vagyis ha továbbra is beszélünk iparvárosokról, azt hangsúlyoznunk kell, hogy Jászfényszaru vagy Kazincbarcika, Jánossomorja és Ajka szociológiai, demográfiai, településképi stb. szempontból nagyon is különböző városok. (Az is elgondolkodtató, hogy településtudományi értelemben [is] azonosnak vagy hasonlóan vehető-e egy, a „gyárkémyes ipar” által életre hívott népességtömrülés vagy egy agrárfalu határába települt, gépkocsi-ablaktörlőt előállító üzem települése?)

21. ábra

A helyben foglalkoztatottak közül az iparban dolgozók aránya

Forrás: a szerző szerkesztése, készítette a Szám-Tér-Kép Bt.

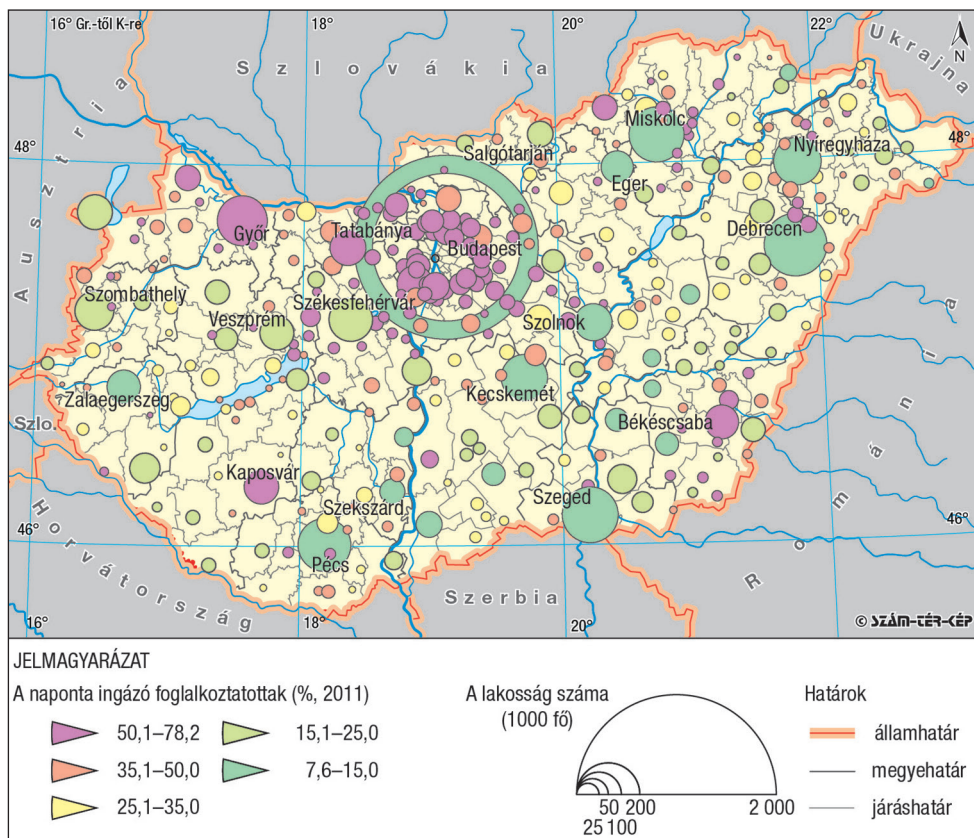
46. táblázat

Az iparban dolgozók aránya az összes helyben dolgozó keresőből, % (a sereghajtók)

1. Hévíz	4,02	21. Nagyecsed	14,31
2. Balatonföldvár	7,79	22. Medgyesegyháza	14,30
3. Zalakaros	8,07	23. Üllő	14,43
4. Harkány	8,45	24. Gyöngyös	14,49
5. Záhony	8,64	25. Velence	14,57
6. Battonya	9,97	26. Törökbálint	14,71
7. Mándok	10,22	27. Tokaj	14,73
8. Visegrád	10,40	28. Budaörs	14,98
9. Biharkeresztes	10,72	29. Pannonhalma	15,21
10. Gönc	10,82	30. Kadarkút	15,28
11. Szob	12,05	31. Kenderes	15,33
12. Aba	12,12	32. Gárdony	15,38
13. Sajószentpéter	12,28	33. Csanádpalota	15,44
14. Dombrád	12,61	34. Ajka	15,69
15. Mezőhegyes	13,03	35. Szentendre	15,73
16. Cigánd	13,32	36. Budakeszi	16,00
17. Emőd	13,66	37. Balatonalmádi	16,14
18. Tompa	14,09	38. Szendrő	16,18
19. Újszász	14,21	39. Hajdúhadház	16,18
20. Budapest	14,30	40. Gyöngyöspata	16,40
		41. Balatonkenese	16,47
		42. Nagymaros	16,73
		43. Szabadszállás	16,80

Forrás: a szerző szerkesztése

Ugyancsak komplikálja a várostípusok kialakítását, hogy a települések mint kompakt egységek napjainkra erősen fellazultak, elsősorban a lakosság nagy fokú mozgékonyasága okán, de a technikai fejlődés is ez irányban hat, például a kommunikáció új lehetőségei révén (elektronikus bankolás, vásárlás, csomagküldő szolgálatok stb.). A települések egyes összetevői, mint például a lakosság, nem az adott településen belül fejt ki tevékenységét; a lakosság foglalkozási szerkezete, ha jelentékeny hányaduk kiingázó, csak kellő korrekciókkal használható a települések tipizálása során. Arra is van példa, hogy nagyarányú keresztingázás alakul ki; más eredményeket kapunk, ha a *helyben lakó*, és mást, ha a *helyben dolgozó* keresők foglalkozási szerkezetét vesszük figyelembe. (Vagyis előfordulhat, hogy egy lakófunkciójú település keresőinek nagy hányada kiingázó, de a helyben lakók, kiegészülve a beingázókkal, jelentős tevékenységet, például iparit folytatnak a városban. Például Rácalmás keresőinek zöme – 77%-a – más településen, elsősorban Dunaújvárosban dolgozik, de a beingázókkal együtt az „otthonmaradók” kétharmada ipari kereső; Rácalmás tehát akár az iparvárosok közé is besorolható.) Mindenesetre jól mutatja az ingázás, vagyis a települések közötti „funkciócsere” arányait, hogy egyes városokból a keresők több mint 70%-a más településekre jár dolgozni. A városokból kiingázók arányának *mediánja* 37%. Ennek alapján a városok tekintélyes hányadát *lakó*- (agglomerációs) városnak kell minősítenünk; a „tisztán” lakófunkciójú városok képezik a várostípusok legnépesebb csoportját:

22. ábra

A naponta eljáró munkavállalók aránya

Forrás: a szerző szerkesztése, készítette a Szám-Tér-Kép Bt.

80 városi jogú település került ebbe a típusba, és további 50 városban a lakófunkció a vegyes funkciómix hangsúlyos részét képezi, vagyis összesen mintegy 130 városunk sorolható be a lakótelepülések közé. De a kiingázás a többi városban sem elhanyagolható arányú; például a kellemes lakókörnyezetet nyújtó üdülővárosok esetében is a helyben lakók jelentékeny hányada más települések munkahelyein dolgozik. Velence (keresőinek 66%-a ingázó) és Gárdony (55% kiingázó) tulajdonképpen a budapesti és a székesfehérvári agglomeráció részét (is) képezi, de jelentékeny közöttük a keresztingázás is. Balatonalmádi keresőinek több mint fele ugyancsak más településen, elsősorban Veszprémben keresi kenyerét. A balatoni fürdővárosok között jellemző a keresztingázás (Zamárdiban 49, Balatonföldváron 48, Balatonkenesén 44% a kiingázók aránya, és még Keszthely keresőinek is közel harmada nem a lakóhelyén dolgozik). Vagyis e városokat lakótelepüléseknek is tekinthetjük, ahogy az iparvárosok között is találunk magas eljáróarányral rendelkezőket (Dorog, Téglás, Látatlan, Herend, Oroszlány stb.). Csupán a nagy- és középvárosaink között gyakoriak az alacsony eljáróarányt felmutató települések; nem éri el a kiingázók aránya a 15%-ot Budapesten, az 5 regionális centrumban és megyeszékhelyeink többségében, és néhány

47. táblázat

A helyben lakó összes keresőből a kiingázók aránya, % (az élmezőny)

1. Kerepes	78	31. Lőrinci	67
1. Rácalmás	77	32. Süllyáp	67
2. Szigethalom	77	33. Budakeszi	67
3. Órbottyán	76	34. Sajószentpéter	66
4. Bodajk	76	35. Dunakeszi	66
6. Kozármisleny	75	36. Fót	66
7. Maglód	74	37. Ercsi	66
8. Rákóczi falva	74	38. Velence	66
9. Isaszeg	74	39. Biatorbágy	66
10. Halásztelek	73	40. Pusztaszabolcs	66
11. Onga	73	41. Sándorfalva	65
12. Diósd	73	42. Emőd	65
13. Pilis	72	43. Martonvásár	65
14. Tát	72	44. Érd	65
15. Kistarcsa	71	45. Veregyháza	64
16. Dunavarsány	71	46. Törökbálint	64
17. Budakalász	71	47. Piliscsaba	64
18. Nyékládháza	70	48. Ajak	63
19. Felsőzsolca	70	49. Szigetszentmiklós	63
20. Vép	70	50. Ócsa	62
21. Gyömrő	70	51. Tura	61
22. Göd	70	52. Gyöngyöspata	61
23. Aba	70	53. Tököl	61
24. Nagymaros	69	54. Dunaharaszti	61
25. Pécel	69	55. Polgárdi	61
26. Hajdúsámson	69	56. Szob	61
27. Üllő	68	57. Zsámbék	60
28. Pomáz	67	58. Aszód	60
29. Gyál	67	59. Monor	60
30. Lébény	67	60. Kemece	60
		61. Fertőd	60
		62. Berhida	60

Forrás: a szerző szerkesztése

további, speciális helyzetű városunk került még e csoportba, mint Paks, a „világ végén” lévő Csenger, ahonnan nemigen van hova ingázni, vagy Ózd, ahonnan a helyben megfelelő munkahelyet nem találó potenciális ingázók már korábban elköltöztek (22. ábra).

A fenn vázoltakat figyelembe véve a magyarországi városok funkcionális típusainak megállapítására két kísérletet tettünk.

Az első osztályozást „kézműves” módszerekkel végeztük. Ennek során messzemenően figyelembe vettük a városhierarchia-vizsgálat során meghatározott hierarchiaszinteket; a kialakított típusok egy része hierarchiafüggő. Egyes markáns hierarchiaszinteket – mint a regionális és megyeközpontok, valamint természetesen a főváros – majdnem változat-

lanul emeltük át a funkcionális (nem komplex) várososztályozási rendszerünkbe. (Komplex típusalkotásnak azért nem nevezhető az eljárásunk, mert néhány szempont, így a települések dinamikájának figyelembevétele nem volt megvalósítható a tipizálás során.) A közép- és kisvárosok esetében a szükségszerűen jelen lévő funkciók – a tágabban értelmezett szolgáltatások – mellett hangsúlyosan jelen lévő egyéb funkciókat – ipari, idegenforgalmi, lakó – altípusok képzésével vettük figyelembe; ha a településen a szolgáltató funkciók mellett más tevékenységek nem váltak jellegformálóvá, akkor a városokat a hierarchiaszint meghatározása mellett a vegyes funkciójuk közé soroltuk. Egyes városokban valamely funkció oly mértékben meghatározza a település jellegét, hogy hierarchiaszintjüktől és a jelen lévő egyéb tevékenységektől függetlenül a jellegmeghatározó funkciók típusába (ipari, üdülő, lakó) soroltuk az illető várost.

48. táblázat

A helyben lakó összes keresőből a kiingázók aránya, % (sereghajtók)

1. Paks	8	21. Mezőtúr	14
2. Pécs	9	22. Szentés	14
3. Debrecen	9	23. Kiskunhalas	15
4. Szeged	10	24. Szolnok	15
5. Kecskemét	10	25. Orosháza	15
5. Budapest	10	26. Szekszárd	15
6. Kaposvár	11	27. Kiskőrös	15
7. Zalaegerszeg	11	28. Hódmezővásárhely	15
8. Békéscsaba	11	29. Barcs	15
9. Sátoraljaújhely	11	30. Szombathely	15
10. Csenger	11	31. Székesfehérvár	15
11. Nyíregyháza	11	32. Nagykanizsa	16
12. Szarvas	12	33. Tiszaújváros	16
13. Győr	12	34. Nyírbátor	16
14. Miskolc	12	35. Dunaújváros	17
15. Baja	13	36. Gyula	17
16. Karcag	13	37. Gyomaendrőd	17
17. Ózd	14	38. Siófok	17
18. Eger	14	39. Jászberény	17
19. Kalocsa	14	40. Nagyatád	18
		41. Salgótarján	18

Forrás: a szerző szerkesztése

A fenti szempontok szigorúan „formalizált” összegzése nem volt megoldható (már csak a számba vehető egyéb, itt nem említett szempontok – mint a várostörténeti múlt, a településkép, a városi javakkal ellátott vidék milyensége stb. – sokfélesége miatt sem), így az alábbi típusok kialakítása nem nélkülözhetett bizonyos szubjektív elemeket. A típusok között határsávok húzódnak, az e sávba tartozó városok „hovatartozása” nem ítélt meg egyértelműen. (Említettük Balatonalmádi példáját: a városban élő keresők bő fele kiingázó, tehát a lakóvárosok közé is besorolható lenne, azonban a város „habitusa” egyértelműen az üdülőtelepülés mellett szól, ezért a fürdő- és üdülővárosok közé került, megjegyezvén

az eljáró keresők magas arányát.) Megjegyezzük, hogy kételyeket támaszthat a kialakított típusok megfelelőségével kapcsolatban az a tény, hogy az egy-egy hangsúlyos típusformáló tényező alapján azonos típusba sorolt települések csoportján belül egyéb szempontokból nagy fokú különbségek mutatkozhatnak. Így például a fürdővárosok közé besorolt Keszthely (amely város az „egyszerű” középvárosok közé is „beosztható” lenne) és Zalakaros, Siófok és Balatonföldvár nyilvánvalóan egymástól sok szempontból eltérő települések.

A vázolt szempontokat mérlegelve határoztuk meg a továbbiakban bemutatott város-típusokat.

49. táblázat

Hierarchiafüggő és hierarchiafüggetlen várostípusok

Várostípusok	
Hierarchiafüggő várostípusok	Hierarchiafüggetlen várostípusok
Főváros	Lakóvárosok
Regionális központok	Iparvárosok
Középtáj- (megye)központok	Fürdő- és üdülővárosok, idegenforgalmi központok
Középvárosok	
Kistájközpontok (kisvárosok)	
Címzetes városok	

Forrás: a szerző szerkesztése

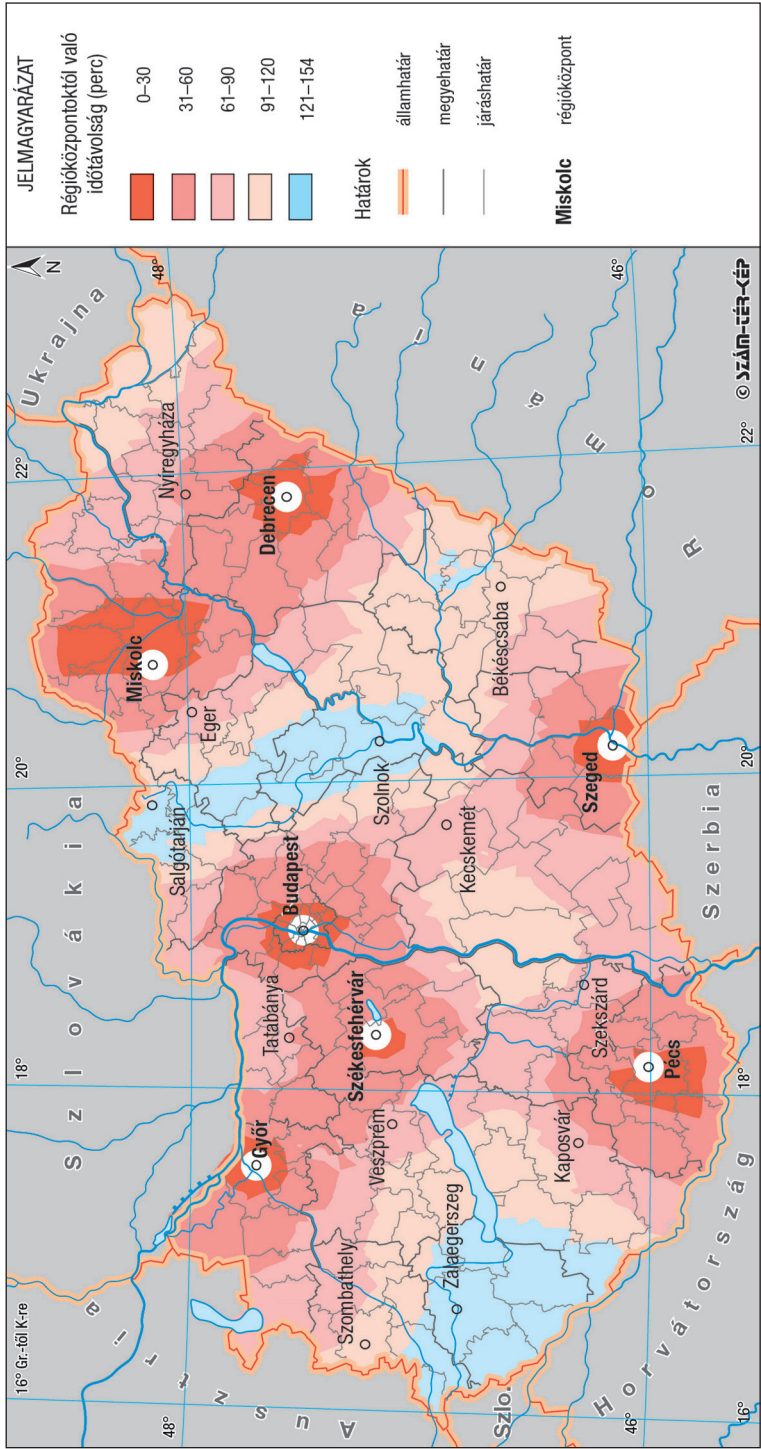
3.4.1. Hierarchiafüggő típusok

3.4.1.1. Főváros (korlátozott hatókörű) európai város: Budapest

Budapestnek az országban és a településhálózatban elfoglalt pozícióját korábban több ízben érintettük, a nagyváros részletesebb „ismertetésére” itt nincs lehetőségünk (lásd BELUSZKY 2018). Csak nyomatékosítjuk, hogy Budapest nemcsak az ország fővárosa, a magyarországi településhierarchia csúcán álló nagyváros, hanem döntő fölényben lévő (hegemón) települése is az országnak, amely számos területen monopolhelyzetet élvez (például itt működik az ország legjelentősebb repülőtere, tőzsdéje, az országos sugárzású televíziók egyedüli „telephelye”, a nemzetközi hatáskörű intézmények székhelye és így tovább). Ez a hegemon-domináns súly messzemenően meghatározza Magyarország társadalmának, gazdaságának, településállományának életét, térbeli viszonyait.

3.4.1.2. Regionális központok

E várostípus állománya megegyezik a hasonló hierarchiaszint településeivel (Debrecen, Szeged, Pécs, Miskolc, Győr), megyehatárokon túlnyúló működési területtel, vonzaskörzettel rendelkező, 130–202 ezer lakosú „vidéki nagyvárosok” (magyarországi viszonylatban) ennek megfelelő intézményekkel, lakossági és üzleti szolgáltatásokkal (egyetemek, klinikák, tudományos intézetek, táblabíróságok stb.). A „hivatalos” régiószékhelyek közül

23. ábra

Budapest és a regionális központok elérhetőségei

Forrás: a szerző szerkesztése, készítette a Szám-Tér-Kép Bt.

Székesfehérvár nem került e várostípusba. A regionális központok határozottan elkülönülnek a többi várostípus képviselőitől. Budapesttől több nagyságkategória – a fél és egy-millió városok kategóriája – választja el a regionális központokat. A főváros domináns súlya korlátozza e város csoport fejlődési lehetőségeit, vonzáskörzetükben 1,0–1,2 millióan élnek, ugyanakkor a településtudományi vizsgálódások szerint a „valódi” nagyvárosok 2,0–2,5–3,0 millió háttérrel igényelnek (23. ábra). Lakosságszámuk 1949 és 1980 között bő 90%-kal növekedett ugyan (azóta viszont stagnál vagy csökken), de kiugró növekedés, pozícióváltás nem történt soraikban. Regionális szerepkörük kibontakozását az is hátráltatta, hogy az államélet és a gazdaság területi szerveinek kerete a megye, így kevés regionális szintű intézmény működik az országban. A rendszerváltozás után az állami intézmények, költségvetési, önkormányzati szervezetek allokációjában e hierarchikus szinten nincs érdemi változás. A „hivatalos” régiók tartalommal való feltöltése ma nem tartozik az államvezetés preferált feladatai közé. A regionális központok intézményhálózatuk, tevékenységük minden hasonlósága ellenére sok vonásukban különböznek egymástól.

3.4.1.3. Középtáj- (megye)központok

13 városunkat soroltuk e típusba:

1. Székesfehérvár	4. Nyíregyháza	7. Kaposvár	10. Békéscsaba
2. Szombathely	5. Szolnok	8. Veszprém	11. Tatabánya
3. Kecskemét	6. Eger	9. Zalaegerszeg	12. Szekszárd
			13. Sopron

(A felsorolásból kitűnik, hogy ez a várostípus nem pontosan azonos a megyeszékhelyekkel; az erősen depressziós, hiányos intézményrendszerű Salgótarján nem került be a középtáj-központok sorába, míg Sopront – megfelelően a megyeközpontokkal szemben támasztott követelményeknek – e típusba soroltuk.) E városok múltja erősen különböző: Sopron, Székesfehérvár, Veszprém és részben Eger már a középkorban a városállomány (szabad királyi ranggal, illetve püspökségi székhellyel) elismert tagja, Szombathely, Kaposvár és részben Zalaegerszeg a kapitalista korszak terméke, Kecskemét, Nyíregyháza és Békéscsaba egykori mezőváros, Tatabánya bányászközségek, munkáskolóniák, bánya- és ipartelepek kusza halmazából csak a 20. század közepén vált úgy-ahogy várossá, Szekszárd bukolikus hangulatú bortermelő városka a 20. század derekáig. Nyíregyháza a 19. század második felében, Kecskemét, Békéscsaba és Tatabánya 1950-ben nyerte el a megyeszékhelyrangot. Funkcionális hasonlóságukat a szocialista korszak alakította ki; megyeszékhely voltunk okán azonos helyet foglaltak el a „hatalom” területi szervezetében, a településpolitikában. Az újraelosztási rendszerben elfoglalt kedvezményezett pozíció eredményeként a megyékhez rendelt fejlesztési eszközök felett ezek a városok diszponáltak, ennek eredményeként növelhették ugrásszerűen lélekszámukat, a megszerzett állami lakásépítési kvóták birtokában legtöbb megyeközpontunkban a városközpontokig nyomultak előre a házgyári egységekből épült uniformizált lakótelepek – még Veszprém történelmi magjába is befészkelte magát egy toronyház. A szocialista korszak szélsőségesen etatista társadalom- és gazdaság-szervezése azonos feladatú, profilú intézmények tömegének működtetésével uniformizálta a szolgáltatószektort, intézményrendszerüket, a foglalkozási szerkezetet. Az uniformizált intézményrendszer nemcsak a szűkebb értelemben vett államigazgatásra terjedt ki,

hanem a gazdasági, szolgáltatási, kulturális stb. szférára is. A hatalmi hierarchiában erős pozíciókkal rendelkező „megyei vezetések” törekvései is hasonlóak voltak, az iparosítást szorgalmazták, presztízs-növelő intézményekért hadakoztak (például felsőoktatási intézményekért). Ezek a hasonló törekvések, lehetőségek, illetve a szabványmodellek alkalmazása tette egymáshoz hasonlatossá az oly különböző indíttatású megyeszékhelyeket.

3.4.1.4. Középvárosok

50. táblázat
A középvárosok típusai

Középvárosok iparral	Középvárosok lakófunkcióval	Középvárosok	
1. Komárom	1. Gödöllő	1. Gyula	10. Kisvárd
2. Jászberény M	2. Érd	2. Baja	11. Mátészalka
3. Esztergom	3. Vác	3. Balassagyarmat	12. Ózd (szocialista iparváros)
4. Nagykanizsa	4. Szentendre	4. Pápa	13. Cegléd M
5. Mosonmagyaróvár	5. Budaörs	5. Gyöngyös	14. Hódmezővásárhely M
6. Hatvan		6. Kalocsa	15. Orosháza M
		7. Mohács	16. Kiskunfélegyháza M
		8. Salgótarján (megyeszékhely)	17. Kiskunhalas M
		9. Dombóvár	18. Szentés M

M = Mezőváros

Forrás: a szerző szerkesztése

Valamennyi e csoportba sorolt város a középvárosi hierarchikus szintbe tartozik, és jellegadó funkciójukat a tágabban értelmezett szolgáltató funkciók – közigazgatás, gazdaság-szervezés, pénzügyi szolgáltatások, egészségügy, oktatás, kultúra és közművelődés, kereskedelem, személyes szolgáltatások stb. – városi szintű intézményei, tevékenysége képezi. Közülük néhány emellett jelentős iparral rendelkezik, vagy nagyvárosi agglomerációk részeként keresőik nagyobb hányada kiingázó; ezeket külön altípusba soroltuk. Külön jelöltük azokat a középvárosokat, amelyek egykor az alföldi mezővárosok sorába tartoztak, de ma már agrártevékenységük nem jelentős, ám ez a speciális múlt ma is érzékelhető például a településképpen, esetleg tanyás voltukban. A középvárosok típusába is különböző múltú, funkciójú, különböző településhálózatu egységek központjaul szolgáló településeket soroltunk be; e városok közé tartozik például az első „valódi” magyarországi város, uralkodói székhely, a római katolikus egyház központja, Esztergom, több egykori megyeszékhely, mint Gyula, Balassagyarmat, Baja, Mosonmagyaróvár, Salgótarján, Mátészalka, aztán az elmúlt évtizedekben feltörekvő kisváros, mint Dombóvár, Mátészalka, Kisvárd, a budapesti agglomeráció által bekebelezett, ám ma is önálló entitásként létező város, mint Szentendre, Vác, Gödöllő és így tovább.

3.4.1.5. Kistájközpontok (kisvárosok)

51. táblázat
A kisvárosok típusai

Kisvárosok iparral	Kisvárosok lakófunkcióval	Kisvárosok vegyes funkcióval	
1. Sárvár	1. Sárbogárd	1. Tapolca	28. Sarkad
2. Celldömölk	2. Nagykáta	2. Szerencs	29. Mezőhegyes
3. Tab	3. Zirc	3. Barcs	30. Tiszaöldvár
4. Marcali	4. Vasvár	4. Tamási	31. Jászapáti
5. Kőszeg	5. Szécsény	5. Vásárosnamény	32. Kiskunmajsa
6. Szentgotthárd	6. Enying	6. Pásztó	33. Soltvadkert
7. Körmend	7. Várpalota (szocialista iparváros)	7. Siklós	34. Tolna
8. Kapuvár	8. Bicske	8. Nagyatád	35. Baktalórántháza
9. Bonyhád	9. Szikszó	9. Komló (szocialista iparváros)	36. Battonya
10. Zalaszentgrót	10. Ráckeve	10. Heves	37. Kistelek
11. Rétság	11. Sásd	11. Kiskőrös	38. Kunszentmiklós
12. Mezőkövesd M	12. Dabas	12. Sümeg	39. Letenye
13. Szeghalom	13. Csorna	13. Fehérgyarmat	40. Csurgó
14. Hajdúböszörmény M	14. Dunaföldvár	14. Berettyóújfalu	41. Csenger
15. Makó M	15. Tata	15. Nyírbátor	42. Mezőberény
16. Tiszavasvári	16. Nagykőrös M	16. Szarvas M	43. Kunhegyes
17. Lajosmizse	17. Polgár	17. Mezőtúr M	44. Jánoshalma
18. Pécsvárad	18. Mórahalom	18. Békés M	45. Túrkeve M
19. Záhony	19. Bátonyterenye	19. Csongrád M	46. Szigetvár
20. Kisbér	20. Újfehértó	20. Lenti	47. Sátoraljaújhely
21. Mezőberény	21. Derecske	21. Encs	48. Püspökladány
22. Gyomaendrőd	22. Mezőcsát	22. Tiszafüred	
23. Nagykálló	23. Ács	23. Mezőkovácsháza	
24. Tótkomlós		24. Füzesabony	
25. Tiszakécske	Kisvárosok idegenforgalommal	25. Sárospatak	
26. Kisújszállás M	1. Hajdúszoboszló	26. Balmazújváros	
27. Kunszentmárton M	2. Tokaj	27. Bácsalmás	

M = Mezőváros

Forrás: a szerző szerkesztése

A kistájközpontok várostípusát a középvárosokhoz hasonló elvek alapján jelöltük ki, a megjegyzéseink is megegyeznek a középvárosoknál mondottakkal. A kistájközpontok közé soroltuk be a „faluvárosok” hierarchiaszintjébe tartozó településeket is.

3.4.1.6. Címzetes városok (városi funkciókkal nem rendelkező városi rangú települések)

E várostípusba soroltuk a hasonló elnevezésű hierarchikus szint településeit, feltéve, hogy valamely markáns tevékenységük nem „emelte” ki e típusból őket, és kerültek a lakó-, ipari vagy üdülőtelepülések sorába. „Nem város voltuk” nem jelenti azt, hogy szűkebb környékük számára bizonyos központot ne jelentenének; e városkák közül több jelentős munkaerővonzással rendelkezik, aprófalvas vidékeken pedig részt vesznek a szomszédos falvak alapfokú szolgáltatásokkal való ellátásában (mint például Sellye, Gönc, Simontornya, Lengyeltóti, Szendrő, Kadarkút stb.), Máriapócs kegyhelyét pedig még az országhatárokon túlról is számosan keresik fel. Mintegy két tucat címzetes városban a lakófunkció nem éri ugyan el azt a mértéket, amely az agglomerációs (lakó) városok közé emelné őket, de ahhoz elég, hogy külön altípusba kerüljenek. A lakófunkcióval is rendelkező címzetes városok azonban nem a nagyvárosok „belső” munkaerő-vonzáskörzetébe tartoznak, esetükben nem is beszélhetünk agglomerálódott vagy szuburbán településekről, hanem a beingázási centrumoktól távolabb, többnyire pontszerűen helyezkednek el, „eredeti” funkciójuktól (többségük az agrárfunkciótól) nem távolodott el karakterében.

52. táblázat

A címzetes városok típusai

Címzetes városok lakó-funkcióval	Címzetes városok iparral	Címzetes városok vegyes funkciókkal	
1. Pétervására	1. Bóly	1. Tiszalök	17. Újkígyós
2. Bélapátfalva	2. Nyíradony	2. Sellye	18. Mélykút
3. Bátaszék	3. Pacsa	3. Gönc	19. Szendrő
4. Ibrány	4. Dévaványa	4. Biharkeresztes	20. Medgyesegyháza
5. Létavértes	5. Izsák	5. Komádi	21. Nagybjom
6. Rakamaz	6. Abaújszántó	6. Tiszacsege	22. Hajós
7. Hajdúdorog	7. Kerekegyháza	7. Solt	23. Kadarkút
8. Balkány	8. Jászkisér	8. Füzesgyarmat	24. Gyöngy
9. Dombrád	9. Nagyhalász	9. Kecel	25. Igal
10. Nyírlugos	10. Tápiószéle	10. Mezőhegyes*	26. Besenyszög
11. Szabadszállás	11. Villány	11. Cigánd	27. Jánosháza
12. Bábolna*	12. Vámospércs	12. Vésztő	28. Kenderes
13. Dunavecse	13. Kaba	13. Tompa	29. Mágocs
14. Mindszent	14. Nyírmada	14. Simontornya	30. Kisköre
15. Nagyecsed	15. Vaja	15. Lengyeltóti	31. Putnok
16. Elek	16. Demecser	16. Nádudvar	32. Rudabánya
17. Csanádpalota	17. Borsodnádásd		
18. Máriapócs	18. Berhida		
19. Kondoros			
20. Mándok			
21. Beled			
22. Pálháza			

* Speciális agrárszerepekkel

Forrás: a szerző szerkesztése

3.4.2. Hierarchiafüggetlen típusok

3.4.2.1. Lakóvárosok (agglomerációs, szuburbán városok)

53. táblázat
A lakóvárosok típusai

Lakóvárosok kistájközponti funkciókkal	Lakóvárosok		
1. Szigetszentmiklós	1. Kerepes	23. Örkény	45. Abony
2. Budakeszi	2. Szigethalom	24. Diósd	46. Bodajk
3. Pilisvörösvár	3. Fót	25. Süllyás	47. Rákóczi falva
4. Dunaharaszti	4. Ócsa	26. Lébény	48. Kistarcsa
5. Veresegyház	5. Albertirsa	27. Hajdúsámson	49. Aba
6. Göd	6. Gyál	28. Alsózsolca	50. Lőrinci
7. Gyömrő	7. Isaszeg	29. Maglód	51. Sajószentpéter
8. Aszód	8. Zsámbék	30. Sándorfalva	52. Biatorbágy
9. Martonvásár	9. Szob	31. Kozármisleny	53. Vecsés
10. Monor	10. Pomáz	32. Örbottyán	54. Adony
11. Fertőd	11. Pilis	33. Dunavarsány	55. Ajak
12. Tét	12. Budakalász	34. Tura	56. Gyöngyöspata
13. Szentlőrinc	13. Piliscsaba	35. Tát	57. Polgárdi
14. Dunakeszi	14. Törökbálint	36. Onga	58. Kemece
	15. Üllő	37. Nagymaros	59. Berhida
	16. Ercsi	38. Nyékládháza	60. Nagymányok
	17. Pécel	39. Borsodnádásd	61. Újszász
	18. Felsőzsolca	40. Vép	62. Hajdúhadház
	19. Tököl	41. Újhartyán	63. Devecser
	20. Emőd	42. Nyírtelék	64. Mezőkeresztes
	21. Halásztelek	43. Fegyvernek	65. Verpelét
	22. Pusztaszabolcs	44. Csepreg	66. Csákvár

Forrás: a szerző szerkesztése

A városi címmel rendelkező lakótelepülések képezik a legnépesebb várostípust, igaz, többségüknek csak városi rangja van, városi funkciója nincs. Pontosabban az agglomerációk résztelepülései, különösen a nagy kiterjedésű kompakt budapesti agglomeráció esetében településtudományi értelemben nem tekinthetők önálló településnek, így a közigazgatási kategóriák – településhatárok, községi vagy városi jogállás – tulajdonképpen közömbösek a településhálózati pozíció, a funkcionális települési egységek meghatározása szempontjából. Az agglomerált térségekben a valós településhálózati pozíció a ma használatos közigazgatási kategóriákkal nem „képezhető le”; az agglomerációk területére, annak igazgatására tulajdonképpen speciális közigazgatási szervezetet kellene alkalmazni.

Jelenleg a legkiterjedtebb agglomerációs övezet Budapest körül helyezkedik el. A főváros körül már a 19. század utolsó harmadában formálódni kezdett elő- és kertvárosi övezetet 1950-ben közigazgatásilag a fővárosához csatolták; ezután kezdett viharos gyorsasággal

terjeszkedni az agglomerációs övezet, most már Nagy-Budapest határain kívül. Néhány Budapest környéki településen jelentős ipar is megtelepedett – Százhalombattán, Sziget-halmon, Diósdon, Dunakeszin, Budakalászon stb. –, de az agglomerálódó települések elsősorban az „alvótelepülések” szerepét töltötték be. A gyors népességnövekedéssel az infrastruktúra fejlesztése nem tartott lépést, állami lakásépítés csak az iparosított településeken folyt; Budapest élvezte az agglomerálódás előnyeit (nagyobb infrastrukturális fejlesztések nélkül jutott munkaerőhöz), de ennek árát nem fizette meg az agglomerált településnek; aszimmetrikus viszony alakult ki a főváros és agglomerációja között, és ennek a viszonynak a Budapest környéki települések voltak a vesztesei. Ez az aszimmetrikus viszony a rendszerváltozás után megváltozott; az agglomerációs övezetbe is jelentős vállalkozások, sokoldalú gazdasági funkciók telepedtek, kölcsönössé váltak az ingázási kapcsolatok, a szuburbanizáció vált a meghatározó folyamattá, mindezek következtében felértékelődtek az agglomerációs városok.

Budapesten kívül más városok közül – értelemszerűen – nem alakultak ki hasonló nagyságú és „kifejtető” agglomerációs gyűrűk; a Miskolc körüli agglomerációs övezet települései közül várossá nyilvánították Alsó- és Felsőzsolcát, Emődöt, Ongát, Nyékládházát, Sajószentpétert; Pécs agglomerációja meghódította Pécsváradot és Szentlőrincet, és látványosan szuburbanizálta Kozármislenyt.

3.4.2.2. Iparvárosok

54. táblázat

Iparvárosok

Iparvárosok közép- és kistájközponti funkciókkal	Iparvárosok	
1. Dunaújváros	1. Jászfényszaru	9. Fertőszentmiklós
2. Paks	2. Jászárokszallas	10. Martfű
3. Kazincbarcika	3. Herend	11. Répcelak
4. Ajka	4. Sajóbáony	12. Dorog
5. Tiszaújváros	5. Rácalmás	13. Téglás
6. Oroszlány	6. Lábatlan	14. Zalalövő
7. Mór	7. Nyergesújfal	15. Körösladány
	8. Jánossomorja	

Forrás: a szerző szerkesztése

Az iparvárosok közé sorolt települések több szempontból is meglehetősen eltérő jellegűek; egyrészt közülük néhány ipari tevékenységük mellett szert tett közép- vagy kisvárosi funkciókra, integrálódott a településhálózatba, és ma környékük valódi városi központjai (Dunaújváros, Paks, Ajka, Tiszaújváros, Mór stb.), mások városi funkciói jelentéktelenek (Herend, Jászfényszaru, Répcelak, Körösladány stb.). Másrészt településtörténeti múltjuk is merőben eltérő; a második világháború előtt az iparvárosok sorába számító települések mára vagy más funkciókra szert téve más típusokba kerültek, mint Tatabánya és Salgótarján, vagy más várossal egyesítették, mint Diósgyőrt, vagy oly mértékben felszámolódott az iparuk, hogy már nem felelnek meg az iparvárosok kritériumainak, mint Ózd vagy a teljesen eljelentékt-

telenedett Rudabánya. Néhány kapitalizmus kori kisebb bányász- vagy ipari község a szocialista korszakban is intenzív iparosításon esett át, és iparuk megfogyva, átalakulva ma is működik (Lábatlan, Nyergesújfalu, Herend, Dorog), városi szerepkört azonban nem töltenek be. Külön markáns típust képviselnek az úgynevezett szocialista (ipar)városok közül azok, amelyekben ma is folyik jelentékenyebb ipari tevékenység (Dunaújváros, Martfű, Kazincbarcika, Ajka, Oroszlány, Tiszaújváros, és az idesorolható Paks). E városok megőrizték központi szerepkörüket is, és karakterük, városképük őrzi speciális múltjuk lenyomatát.

Merőben eltérnek tőlük a minden ipari tradíciót nélkülöző, a rendszerváltozás után iparra szert tevő egykori agrárfalvak: iparuk „szoft” ipar, hatásuk rejtettebben érződik, mint a bányász- vagy nehézipari települések esetében, ám az ott dolgozók foglalkozási szerkezetében az ipari foglalkozásuk dominálnak (Jászfényszaru, Jászárokszállás, Jánossomorja, Fertőszentmiklós, Zalalövő, Körösladány).

3.4.2.3. Fürdő- és üdülővárosok, idegenforgalmi központok

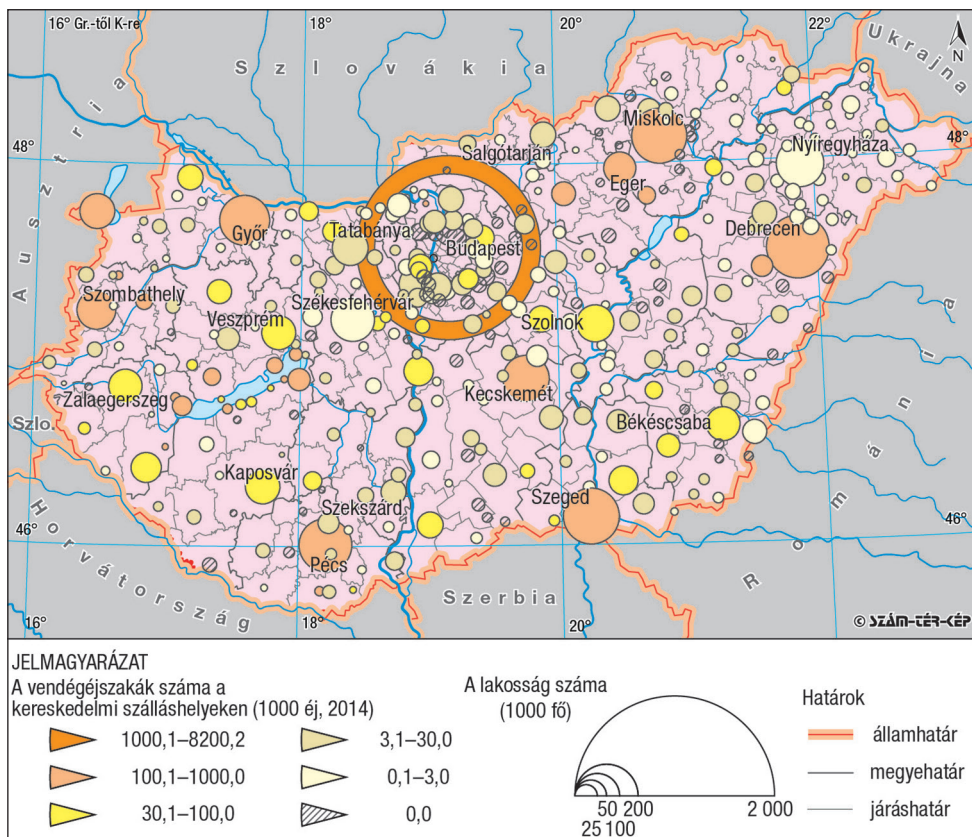
55. táblázat
Fürdővárosok típusai

Fürdővárosok táji központi szerepkörrel	Fürdővárosok, turistaközpontok
1. Keszthely	1. Bük
2. Siófok	2. Zalakaros
3. Balatonfüred	3. Velence
4. Fonyód	4. Balatonkenese
5. Gárdony	5. Badacsonytomaj
6. Balatonalmádi	6. Balatonföldvár
7. Balatonboglár	7. Zamárdi
8. Hévíz	8. Balatonfűzfő
9. Harkány	9. Visegrád
10. Balatonlelle	10. Óriszentpéter
	11. Pannonhalma

Forrás: a szerző szerkesztése

21 városunkban eredményezett az idegenforgalom oly jellegformáló hatást, hogy ezeket a fürdő-üdülővárosok, illetve a turisztikai központok közé sorolhattuk (24. ábra). Mellettük jó néhány további város rendelkezik több-kevesebb idegenforgalmi funkcióval, nem egy nemzetközi jelentőségű gyógy- vagy fürdőhely (Hajdúszoboszló: gyógyfürdő, Tokaj: turisztikai központ, Szentendre: múzeumváros, Sárovar: gyógyfürdőváros, Esztergom, Sopron, Kőszeg, Eger: turisztikai központ és műemlékváros, Tiszaújváros: a Tisza-tó városa stb.). Más esetekben egyes városok idegenforgalmi szerepkörét ellátó telepek a várostesttől elkülönülten, attól távolabb helyezkednek el, mint például Gyöngyös esetében Mátrafüred és Mátraháza, Miskolc esetében Bükk-szentlászló és Lillafüred, Nyíregyházán Sóstófürdő, Esztergom esetében Pilisszentlélek stb.

Magyarországon a 19–20. század fordulóján alakult ki olyan tömegű idegenforgalom (üdülési igény), amely már formálta egyes települések szerepkörét, életjelenségeit, településképét. (Megjegyezzük, hogy a fő- és középnemesség már esetenként a középkorban,

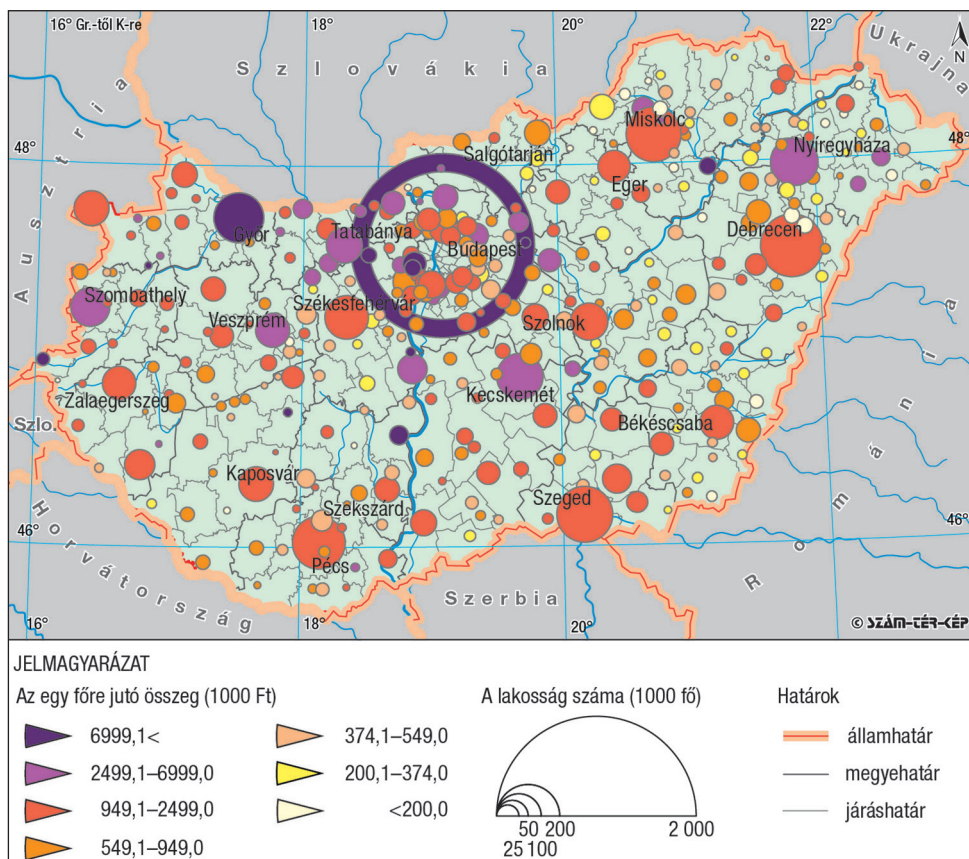

24. ábra

Az 1000 lakosra jutó vendégéjszakák száma

Forrás: a szerző szerkesztése, készítette a Szám-Tér-Kép Bt.

majd a kora újkorban is élt a fürdőélet kellemességeivel, később a nagypolgárság is, de a fürdőélet központjait vagy külföldön vette igénybe – Karlsbad, Abbázia, Baden bei Wien stb. –, vagy e mai országterületen kívül feküdtek Balatonfüred, esetleg Hévíz és Harkány kivételével – Pöstyén, Bártfafürdő, Herkulesfürdő, Trencsénteplíc stb.) A mai országterületen a balatoni fürdőélet kibontakozásának volt településformáló hatása. Kezdetben elsősorban magánüdülők épültek, a meglévő községek belterületétől távolabb, azoktól településszerkezeti, társadalmilag és funkcionálisan elkülönülő fürdőtelepeken. E telepek fokozatosan átformálták „anyatelepüléseiket”, és mára a tó partján majdnem egybefüggő idegenforgalmi agglomeráció alakult ki, ahol a városok és a községek megkülönböztetésének alig van jelentősége. A nagyobb fürdővárosok környékük központjaivá váltak – Siófok és Keszthely egyenesen középváros –, és előrehaladt a lakófunkció megtelepedése is falaik között. A Velencei-tónál kisebb léptékben hasonló folyamat játszódott le.

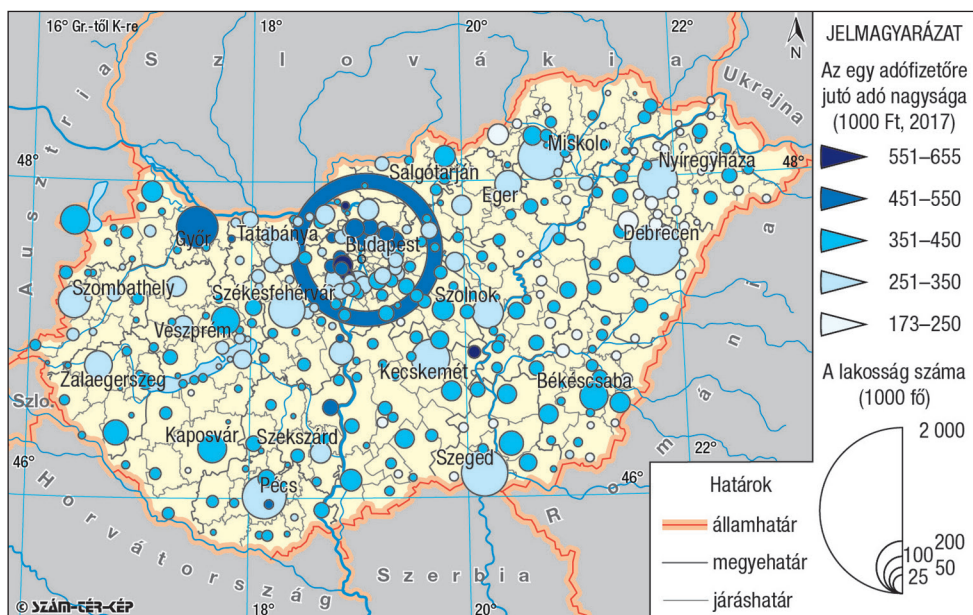
25. ábra

A bruttó hozzáadott érték 1 főre jutó értékei a városokban

Forrás: a szerző szerkesztése, készítette a Szám-Tér-Kép Bt.

A gyógyfürdők és a turisztikai központok az ország területén szórtnak helyezkednek el, egyéni jellemvonásokkal rendelkeznek; Visegrád történelmi emlékhely műemlékekkel, Pannonthalma egyházi központ, az őrségi Őriszentpéter vonzerejét természetközeli állapota, sajátos településszerkezete – különálló településrészletek, úgynevezett szerek alkotják a települést – képezi. Hévíz minden zuga a gyógyfürdőfunkciót szolgálja, Bük – ahol a fürdőtelep elkülönül az „anyatelepüléstől” – és Zalakaros még őrzi az agrárfalusi eredet emlékeit.

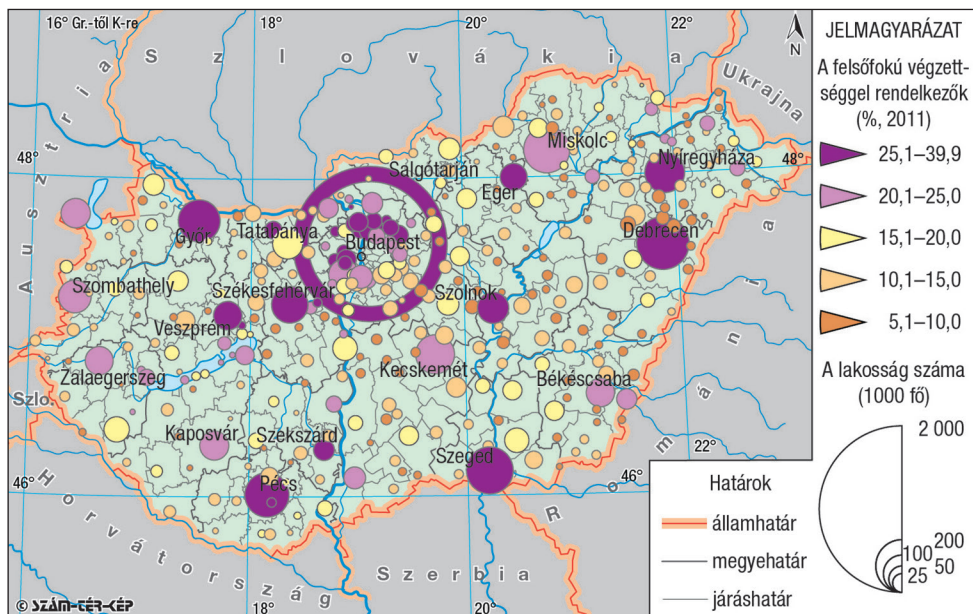
További adalékokat nyújt a városok gazdasági jellegéről, illetve szellemi potenciájáról a 25., 26. és 27. ábra.

26. ábra

Az egy adófizetőre jutó személyi jövedelemadó összege

Forrás: a szerző szerkesztése, készítette a Szám-Tér-Kép Bt.

27. ábra

A felsőfokú végzettséggel rendelkezők aránya

Forrás: a szerző szerkesztése, készítette a Szám-Tér-Kép Bt.

4. A várostipizálás eredményei

A városok társadalmának és gazdaságának térfolyamatai rendkívül bonyolultak, éppen ezért csak nagyszámú változóval tudjuk ezen folyamatokat elemezni. Azért van szükség a sokváltozós megközelítési módszerek alkalmazására, mert a hagyományos módszertani keretrendszerek már nemigen adnak megfelelő mélységű választ a térfolyamatok elemzésére. A hagyományos módszerek alkalmazásának korlátai:

- Az adatbázis *kezelhetősége*, az egyes megfigyelési egységekre vonatkozó adatsorok *szintetizálásának* korlátozott lehetősége, vagy az egyszerű, mennyiségi összegzéssel szembeni szaktudományi kételyek. A hagyományos eszközökkel kialakított „legmerészebb” településtipológiák is legfeljebb 3-4 szempont figyelembevételére alkalmasak, ugyanakkor a mutatók egyszerű összegzésével – például pontozásos módszerek alkalmazásával – szemben is számos szakmai ellenvetés tehető (többek között a súlyozás, a helyettesíthetőség problémája stb.).
- A hagyományos „eszközökkel” kezelt sokváltozós adatrendszerek és a „leképzett” valóság közötti viszony, valamint a mutatók egymás közötti viszonya körüli bizonytalanságok is gátolták ezen eljárások alkalmazását. Ha nem akarunk lemondani a sokváltozós megközelítések előnyéről, akkor olyan matematikai-statisztikai módszereket kell alkalmaznunk, amelyek lehetővé teszik a rendkívül nagyszámú változó kezelését, feltárják a mutatórendszer belső összefüggéseit, ezáltal megállapíthatók lesznek a megfigyelt jelenség sajátosságai (a jelenség részelemei közötti összefüggések), valamint értékelhetővé teszik a felhasznált mutatórendszert.

E követelményeknek tesz eleget a *faktoranalízis*. Ezen többváltozós matematikai-statisztikai módszerek alkalmasak a felhasznált információk (adatok) néhány hipotetikus, fiktív változóba (faktorba) való sűrítésére, miközben az eredeti információtartalom-vesztés minimális, illetve a kívánt szint alatt tartható, egyúttal feltárja a mutatórendszer és az általa tükrözött jelenség belső törvényszerűségeit.

A faktoranalízis matematikai-statisztikai alapvetése már a 20. század fordulóján megtörtént (Pearson és Spearman által) a gazdasági és társadalmi elemzésekben, a földrajzi kutatásokban azonban csak az 1960-as évek közepétől terjedt el szélesebb körben. Egy faktoranalitikus vizsgálat lefolytatása minden objektivitása ellenére szubjektív elemeket tartalmazó döntéseket is igényel, ezért egyes konkrét vizsgálatok mások által nem ismételhetők meg, illetve a nyert eredmények más vizsgálati területegységekre nem vihetők át.

A *klaszteranalízis* ugyancsak nagyszámú megfigyelési egység nagyszámú mutatójának elemzésére alkalmas. Ugyanakkor a klaszteranalízis – a faktoranalízissel ellentétben – nem törekszik a mutatórendszer sűrítésére, a dimenziók csökkentésére, csupán a megfigyelt vizsgálati egységek csoportosítására.

A *faktor- és a klaszteranalízis* tehát egyaránt alkalmas csoportosítási problémák megoldására. E módszerek önállóan is alkalmazhatók; igen gyakori azonban a két módszer

együttes alkalmazása. Ez esetben a faktoranalízis során nyert – fiktív – faktorértékeket (faktorpontértékek, lásd alább) csoportosítják a klaszteranalízis során.

Jelen vizsgálatunkban Magyarország 346 várostípusának kialakításához a faktor-, és a klaszteranalízis együttes alkalmazását használtuk fel. Az alábbiakban megadjuk az általunk alkalmazott módszerek rövid leírását.

4.1. A faktoranalízis rövid bemutatása

Induljunk ki abból a feltételezésből, hogy egy vizsgálat kapcsán N számú megfigyeléssel rendelkezünk, valamint hogy a megfigyeléseink során n számú ismérvet (változót) mértünk. Példaként az 1982-ben, majd 2007-ben publikált falutipizálásunkat említjük (BELUSZKY–SIKOS 1982, 2007); ebben a megfigyelési egységek az ország falusi települései (községei) voltak, jelen vizsgálatunk fókuszába pedig Magyarország 346 városa került.

A megfigyelési egységek vizsgálatához 22 változót használtunk fel. A rendelkezésre álló információkat az értelmezés egyszerűsítése miatt standardizáltuk. Ezt a mátrixot tekintjük a továbbiakban a faktoranalízisünk kiindulópontjának.

A Z_j standardizált változók a következő lineáris modell segítségével írhatók fel:
 $j = 1, 2, \dots, n$

$$\begin{aligned} Z_1 &= a_{11}F_1 + a_{12}F_2 + \dots + a_{1m}F_m + a_{1n}U_1 \\ Z_2 &= a_{21}F_1 + a_{22}F_2 + \dots + a_{2m}F_m + a_{2n}U_2 \\ &\vdots \\ Z_M &= a_{n1}F_1 + a_{n2}F_2 + \dots + a_{nm}F_m + a_{nn}U_n, \end{aligned}$$

amely a faktoranalízis Thurstone-féle modellje. (A faktoranalízis részletes matematikai modelljének leírását lásd JAHN–VAHLE 1974, 96–107.; SIKOS 1984, 103.)

Meg kell állapítanunk, hogy a faktorok értelmezése, azonosítása egyáltalán nem könnyű feladat, sokszor a gyakorlati számítások során előfordul, hogy a faktoranalízis alkalmazásával nyert faktorsúlymátrix nem teszi egyértelműen lehetővé az egyes faktorok azonosítását. Ez nem azt jelenti, hogy a faktoranalízisnek nincs megoldása, csak arra utal, hogy a faktoroknak nincs társadalomföldrajzi vagy közgazdasági értelmezése. Ilyenkor olyan további megoldásokat kell keresni, amelyek az értelmezést megkönnyítik. Erre az ad lehetőséget, hogy a faktoranalízisnek nemcsak egy lehetséges megoldása van, hanem a faktorsúlymátrix ortogonális transzformációjával nyert megoldások is kielégítik a Thurstone-féle faktormodellt. A faktorsúlyokat transzformáló módszerek két csoportba sorolhatók (JAHN–VAHLE 1974, 115–149.; SIKOS 1984, 103.):

1. varimax módszer,
2. promax módszer.

E módszerek alkalmazása révén elérhető, hogy a faktorstruktúra leegyszerűsödjön, a faktorsúlyok között csak nagy és kicsi értékek szerepeljenek, és így a faktorok azonosítása, értelmezése már egyértelműbb lehet.

4.2. A klaszteranalízis rövid bemutatása

Induljunk ki abból a feltételezésből – amelyet már a faktoranalízis leírásánál is megtettünk –, hogy egy vizsgálat kapcsán N számú megfigyeléssel rendelkezünk, továbbá, hogy a megfigyelések során n számú ismérvet (változót) mértünk. Ha a mérési eredményeinket X_{ij} -vel jelöljük, akkor a következő induló mátrixhoz jutunk, ahol X_{ij} jelenti az i -edik megfigyeléshez tartozó j -edik változó értékét.

56. táblázat

A klaszteranalízis kiinduló mátrixa

Megfigyelések száma	Változók száma					
	1	2	...	j	...	n
1	X_{11}	X_{12}	...	X_{1j}	...	X_{1n}
2	X_{21}	X_{22}	...	X_{2j}	...	X_{2n}
i	X_{i1}	X_{i2}	...	X_{ij}	...	X_{in}
N	X_{N1}	X_{N2}	...	X_{Nj}	...	X_{Nn}

Forrás: a szerző szerkesztése

Ez az indulótábla akkor áll így össze, ha a faktoranalízistől függetlenül kezeljük a klaszteranalízist, ellenkező esetben a táblában a változók helyén a faktoranalízis súlypontja, az egyes faktorok faktorpontértékei szerepelnek.

A klaszteranalízis a faktoranalízistől eltérően nem törekszik egyszerűbb szerkezetek kialakítására, dimenziók csökkentésére, hanem *megelégszik a megfigyelt objektumokat jellemző változók csoportosításával*.

Ezek után a klaszteranalízis lényegét a következőkben lehet megfogalmazni: a klaszteranalízis módszerével arra törekszünk, hogy a megfigyelési egységek között a szórt változókra keresztül olyan csoportokat hozzunk létre, amelyeken belül a *homogenitás maximális*. Az így kialakított csoportokat nevezzük klasztereknek. Az osztályozást mindig valamilyen döntési függvény alapján végezzük el. A klaszteranalízis legtöbb módszere meglehetősen egyszerű, lényegének megértéséhez tulajdonképpen elegendő az euklideszi geometria ismerete. Eszerint – több számértékkel jellemzett – a megfigyelési egységek (például települések, kistérségek, vállalatok) felfoghatók úgy, mint egy annyi dimenziós euklideszi tér pontjai, ahány számértékkel a megfigyelési egységeket jellemeztük. Kiinduló példánknál maradva tehát egy n -dimenziós euklideszi térről kell beszélnünk. Az n -dimenziós térben a pontok közötti távolságok egyértelműen megadhatók (valamely távolságfogalommal), és így objektív módon elvégezhető a megfigyelési egységek csoportba sorolása.

Az euklideszi távolságfogalmon kívül léteznek más távolságfogalmak is. A cél természetesen továbbra is az, hogy a különböző távolságfogalmak felhasználása mellett biztosítva legyen a klaszterezés során kialakuló, egyes csoportokon belüli maximális homogenitás.

Városvizsgálatunkban az adaptív típusú *MacQueen-algoritmust* használtuk. A módszer lényege, hogy bizonyos önkényesen kiválasztott szempontok figyelembevételével „megtakarítja” a klaszterek alulról történő fokozatos kialakítását, és általában egy ilyen módon

kialakított „induló felosztás” javításában merül ki. A legegyszerűbb adaptív algoritmus első lépésként kiválaszt néhány objektumot, amelyeket klaszterközéppontoknak tekint. A módszer ezután teljesen önkényes sorrendben megvizsgálja a megmaradó objektumokat, és az adott objektumot a hozzá legközelebbi klaszterközépponthoz rendeli. Az így kialakított klasztercentrumot ezek után a hozzá rendelt objektum figyelembevételével átszámolja, majd sorrendben a következő elemre ugorva azt is valamelyik centrumhoz kapcsolja. Minden egyesítés után akkor ér véget az eljárás, ha valamennyi objektumot klaszterbe soroltuk.

4.3. A faktorelemzés eredményei

Az alapadatok pontossága, a vizsgált jelenség mérésére való alkalmassága meghatározza az alkalmazott modellek értékelhetőségét, megbízhatóságát. Ez indokolja, hogy külön szólnunk a faktoranalízis alapmutatóiról. Az adatbázis összeállításánál arra törekedtünk, hogy az szakmai szempontból alkalmas legyen átfogó jelenségek mérésére, és azokat a mutatókat, amelyek homogén eloszlásuk következtében érdemleges információt nem tartalmaznak, kiszűrjük az általunk összeállított változók köréből. Az egyes változók használhatóságát a korrelációs kapcsolatok, kommunalitások alakulása és faktorba kerülése alapján döntöttük el. Eddigi kutatási tapasztalatunkra alapozva megállapíthatjuk, hogy a vizsgálatban felhasznált 22 mutató elegendőnek bizonyult az ország 346 városa társadalmi-gazdasági folyamatainak elemzésére. Az egyes mutatók körének további bővítése természetesen elképzelhető, de az így nyert információs nyereség nem áll arányban a mutatók összeállítására fordított munkával.

Elemzésünk során a következő szempontokat, illetve szempontokat számszerűsítő változókat vettük figyelembe (a mutatók után az átlagok és a szórások szerepelnek):

a) Demográfia és végzettség

1. Lakónépesség száma az év végén (a népszámlálás végleges adataiból továbbvezetett adat), fő, 2017 (19 912, 96 139);
2. Belföldi elvándorlások száma (állandó és ideiglenes vándorlás együtt), fő, 2017 (3862, 1035);
3. Felsőfokú végzettséggel rendelkezők aránya a 25 évnél idősebbek között, %, 2011 (14,4, 6,5);
4. Felsőfokú oklevelet szerzett hallgatók száma (képzési hely szerint), fő, 2017 (145, 1448);

b) A gazdaság fejlettsége

5. 1000 lakosra jutó összes társas vállalkozás száma, 2018 (35,2, 20,0);
6. 1000 lakosra jutó összes egyéni vállalkozás száma, 2018 (45,5, 12,0);
7. Naponta ingázó foglalkoztatottak aránya, %, 2011 (39,8, 17,9);
8. Helyben foglalkoztatottak aránya az iparban az összes helyben foglalkoztatotthoz képest, %, 2011 (31,6, 13,0);
9. Helyben foglalkoztatottak aránya a szolgáltatásban az összes helyben foglalkoztatotthoz képest, %, 2011 (61,5, 13,0);
10. Vendégéjszakákból a külföldiek aránya, %, 2014 (17,5, 20,6);
11. Vendégéjszakák száma a kereskedelmi szálláshelyeken, 2014 (59 640, 449 790);

c) *Jövedelmi viszonyok*

12. Egy adófizetőre jutó adó nagysága, Ft, 2017 (318 180, 76 790);

13. Egy lakosra jutó iparüzési adó, Ft, 2011 (33 330, 36 373);

d) *Alapellátottság színvonala*

14. Bevásárlóközpontok és hipermarketek együttes száma, 2017 (0,73, 3,50);

15. Internet-előfizetők száma, 2016 (268,9, 58,0),

e) *A lakásállomány és az infrastruktúra szintje*

16. Lakott üdülők száma, 2011 (14,9, 38,9);

17. Az új lakások aránya az összes lakásból, %, 2018 (0,30, 0,47);

18. Közütemi szennyvízcsatorna-hálózatba bekapcsolt lakások aránya, %, 2011 (71,0, 24,4);

19. Használt lakások átlagára, 2017–2018, millió Ft (9,9, 6,6);

f) *Közlekedési kapcsolatok*

20. 1000 lakosra jutó személygépkocsik száma, 2018 (331,4, 52,5);

21. Utaskilométer (a helyi tömegközlekedésben), ukm, 2017 (23 172, 317 874);

22. Idő szerinti optimalizálás esetén a leggyorsabb út időtávolsága Budapestig, perc, 2018 (9,9, 6,7).

A 6 tényezőcsoportba sorolt 22 változóval eredményesen sikerült modelleznünk a városok társadalmi-gazdasági folyamatait. Természetesen a felhasznált 22 mutató egy iterációs eljárás eredményeként született. Kezdetben a faktoranalízishez 27 változót használtunk fel, de a korrelációanalízis és a kommunalitás vizsgálat után a változók számát 22-re redukáltuk.

Így végül az elemzésünk alapjául szolgáló adatmátrix 346 város 22 mutatóját tartalmazó mátrixa lett, amely 7612 adatot tartalmazott. A matematikai-statisztikai módszerek kiválasztásánál két fontos szempont figyelembevételre volt számunkra irányadó:

1. minimális legyen az információvesztésünk;
2. területileg jól értelmezhető, homogén faktoraink legyenek.

Éppen ezért a *főkomponens-analízis* alkalmazásával nyert 4 faktoros változatot tartottuk a legalkalmasabbnak az elemzéshez. E változat a varimax rotáció után az összes információtartalom 73,90%-át tartotta meg (57. táblázat).

57. táblázat

Sajátérték-százalékok alakulása a 4 faktoros változat esetén

Faktor	Rotálatlan értékek			Rotált értékek		
	Sajátérték	Szórás %-ban	Kumulatív, %	Sajátérték	Szórás %-ban	Kumulatív, %
1	7,60	34,53	34,53	6,24	28,38	28,34
2	4,72	21,47	56,00	5,84	26,54	54,91
3	2,26	10,25	66,25	2,22	10,08	64,99
4	1,68	7,65	73,90	1,96	8,91	73,90

Forrás: a szerző szerkesztése

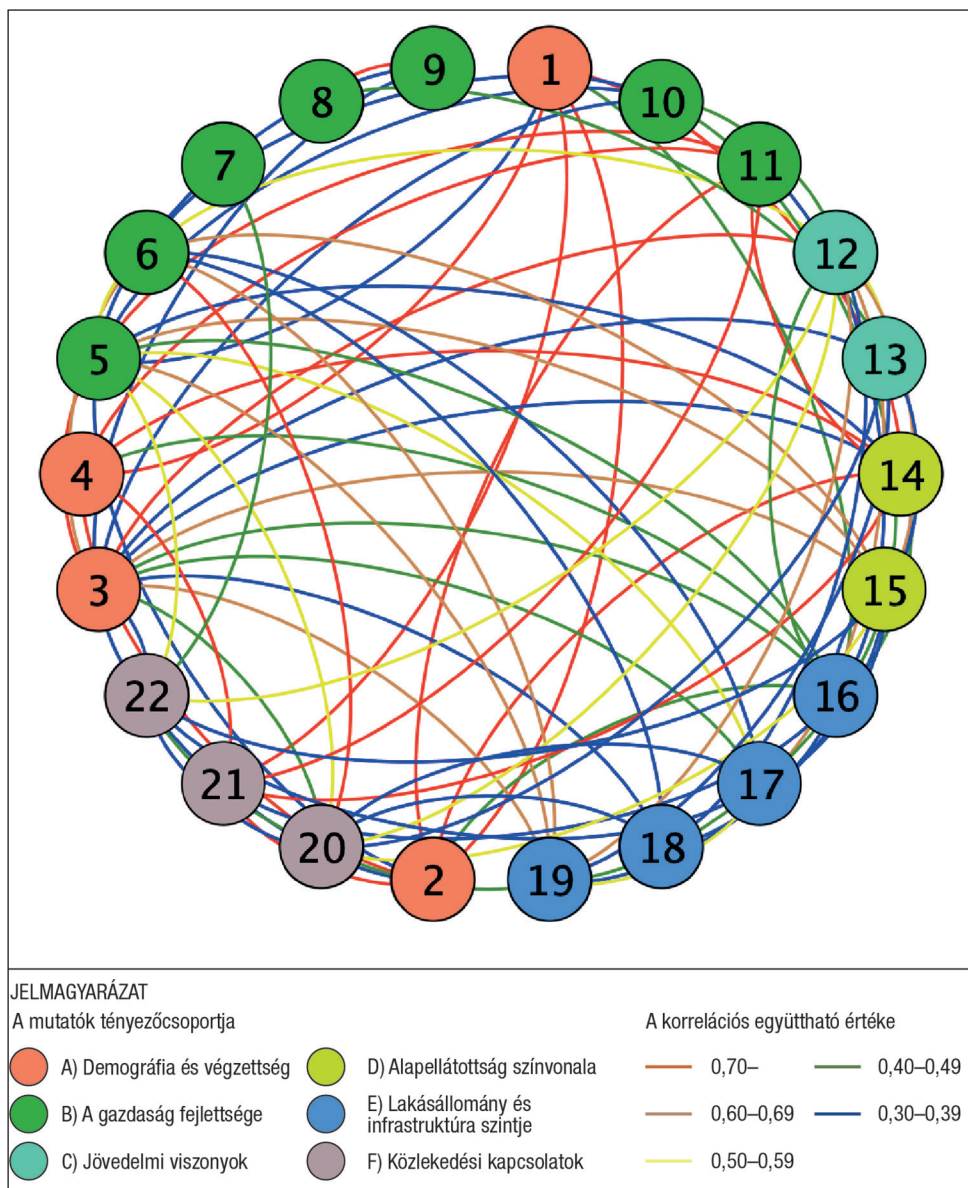
A varimax rotáció után az egyes faktorok markánsabban rajzolódtak ki, az F_1 faktor súlya ugyan kisebb lett (a sajátérték 7,60-ról 6,24-re csökkent), de ez csak egy tisztább, áttekinthetőbb faktorstruktúrát eredményezett (lásd részletesen később). Elemzésünk első lépése volt a mutatórendszer korreláltságának vizsgálata. Az elemzés eredménye szerint a lehetséges 231 páronkénti korrelációból 54 utal szorosabb kapcsolatra (ahol a korrelációs együttható 0,4-nél nagyobb), ez a lehetséges korrelációk 23,4%-a (28. ábra).

Az általunk vizsgált mutatók között a laza kapcsolatokat is figyelembe véve 117 reláció mutatható ki. A legkiterjedtebb kapcsolatrendszerrel (14 kapcsolat) a 3. mutató (a felsőfokú végzettséggel rendelkezők aránya a 25 évnél idősebbek között) rendelkezik, ami egyáltalán nem meglepő, hiszen a városokban koncentrálódik az értelmiségi réteg java. A városok társadalmának állapotáról is képet nyújtó mutató mintegy lakmuspapírként működik, hiszen a felsőfokú végzettségük az indikátorai a vállalkozásoknak (1000 lakosra jutó társas, illetve egyéni vállalkozások száma), amelyek dinamizálják a városok fejlődését. Az előbbi mutatóhoz szorosan kapcsolódik a 2. mutató (a belföldi elvándorlások száma), amely egyértelműen egy város vonzerejét, dinamikáját tükrözi vissza: minél jelentősebb egy város, annál magasabb a vonzereje egyben annál nagyobb (12. mutató – 7 kapcsolattal rendelkezik) az 1 adófizetőre jutó adó nagysága és válik egyre jelentősebbé (13. mutató – 5 kapcsolattal) az 1 lakosra jutó iparüzési adó mértéke. Ugyanakkor egyre többen dolgoznak helyben, a szolgáltatásban, és egyre színesebb ezen városok kereskedelmi egységekkel (bevásárlóközpontokkal és hipermarketekkel) való ellátottsága (14. mutató – 9 kapcsolattal).

Az alapellátás színvonala szoros kapcsolatban áll a településmérettel és a lakosság korszerkezetével. Erre utalnak a változók közötti kapcsolatok is. A 14. mutató (a kereskedelmet reprezentáló változó) széles mutatóhalmazzal áll szoros kapcsolatban. Például az 1. mutatóval is, amely a népességszám értékét mutatja. Ezen mutatóval való kapcsolati szorossága 0,976, ami érthető, hiszen bizonyos lélekszám alatt nem lehet gazdaságosan telepíteni és üzemeltetni sem bevásárlóközpontot, sem nagyobb méretű hipermarketet. Fontos kérdés, hogy a kereskedelmi egységek elérhetők legyenek helyi tömegközlekedési eszközzel. Ezen kötődést jelzi a 14. és a 21. mutató közötti kapcsolat (0,941). A bevásárlóközpontok életében fontos célcsoportot képeznek a fiatalok, az egyetemi hallgatók, ezért a 4. mutató és a 14. mutató közötti kapcsolat értéke 0,956. A társas vállalkozások 13, míg az egyéni vállalkozások 8 mutatóval állnak szoros kapcsolatban (5. mutató: 1000 lakosra jutó összes társas vállalkozás száma, és 6. mutató: 1000 lakosra jutó összes egyéni vállalkozás száma). A városok gazdaságának fejlettségéhez és dinamikájához tehát számos változó járul hozzá. A társas vállalkozások (5. mutató) átszövik a teljes nemzetgazdaságot, fontos a szerepük a kereskedelmi szálláshelyek kialakításában (0,961), a kereskedelmi iparágban és az info-technológiában (0,617). Fontos még megemlíteni a munkaerőpiac elérhetőségét, ezen belül is Budapest mint a legjelentősebb piac megközelíthetőségét.

A változók közötti összefüggés erejének mérésére felhasználtuk a Kaiser–Meyer–Olkin-kritériumot, amely vizsgálatunk esetében 0,843 KMO-értéket mutat, ez meritorious (nagyon jó) eredménynek számít, hasonlóan jó eredményt kaptunk a Bartlett-tesztre, amely azt igazolta, hogy mutatóink szorosan korrelálnak (lásd 28. ábra).

A *kommunalitások* értékei az eredeti mutatók információtartalmának a számítások során elszenvedett veszteségeiről tájékoztatnak (58. táblázat). A h_j^2 értékek azt mutatják tehát meg, hogy a 4 faktor összesen hány százalékban határozta meg az egyes változók teljes szóródását. A városvizsgálat során alkalmazott 4 faktoros elemzés az eredeti információ-

28. ábra

Az alapmutatók korrelációs kapcsolatai

Megjegyzés: A mutatók megnevezését lásd a 188–189. oldalon. A jelkulcsban a mutatók korrelációs kapcsolatának értékei szerepelnek

Forrás: a szerző szerkesztése, készítette a Szám-Tér-Kép Bt.

tartalom 73,9%-át tartotta meg. A kapott értékek kiválónak tekinthetők a társadalomtudományi vizsgálatok körében.

58. táblázat
A kommunalitások (h_j^2) értékei a városvizsgálatban

Változók	Kommunalitás	
	Változó megnevezése	h_j^2
1. mutató	Lakónépesség száma, 2017	0,992
2. mutató	Belföldi elvándorlások száma, 2017	0,990
3. mutató	Felsőfokú végzettséggel rendelkezők aránya a 25 évnél idősebbek között, 2011	0,802
4. mutató	Felsőfokú oklevelet szerzett hallgatók száma, 2017	0,974
5. mutató	1000 lakosra jutó összes társas vállalkozás száma, 2018	0,843
6. mutató	1000 lakosra jutó összes egyéni vállalkozás száma, 2018	0,745
7. mutató	Naponta ingázó foglalkoztatottak aránya, 2011	0,751
8. mutató	Helyben foglalkoztatottak aránya az iparban, 2011	0,902
9. mutató	Helyben foglalkoztatottak aránya a szolgáltatásban, 2011	0,896
10. mutató	Vendégéjszakákból a külföldiek aránya, 2014	0,406
11. mutató	Vendégéjszakák száma a kereskedelmi szálláshelyeken, 2014	0,932
12. mutató	1 adófizetőre jutó adó nagysága, Ft, 2017	0,774
13. mutató	1 lakosra jutó iparüzési adó, 2011	0,577
14. mutató	Bevásárlóközpontok és hipermarketek együttes száma, 2017	0,962
15. mutató	Internet-előfizetők száma, 2016	0,691
16. mutató	Lakott üdülők száma, 2011	0,384
17. mutató	Az új lakások aránya az összes lakásból, 2018	0,417
18. mutató	Közütemi szennyvízcsatorna-hálózatba bekapcsolt lakások aránya, 2011	0,261
19. mutató	Használt lakások átlagára 2017–2018, millió Ft	0,662
20. mutató	1000 lakosra jutó személygépkocsik száma, 2018	0,618
21. mutató	Utaskilométer (helyi tömegközlekedésben), 2017	0,973
22. mutató	Idő szerinti optimalizálás esetén a leggyorsabb út hossza percben Budapestig, 2018	0,706

Forrás: a szerző szerkesztése

Az általunk végzett faktoranalízis használhatóságát végül is az határozza meg, hogy a kapott faktorok mennyire azonosíthatók, illetve azok mennyire letisztultak. A varimax rotáció után a kapott faktoraink teljesen tiszta képet mutatnak, így az elemzés értékelhető (59. táblázat).

59. táblázat
A faktorok tartalma (elnevezése) a 346 város vizsgálata során

Faktor	4 faktoros változat
F_1	Városnagyság – városhierarchia – kereskedelmi fejlettség
F_2	Városfejlődés üteme, dinamikája
F_3	Foglalkozási szerkezet
F_4	Ingázás

Forrás: a szerző szerkesztése

A logikus faktorszerkezet lehetőséget ad arra, hogy ráépüljön a klaszteranalízis, esetünkben a magyar városhálózat tipológiája. A faktoranalízis révén választ kaptunk arra a kérdésre is, hogy mely tényezők differenciálják a magyar városhálózatot, miben állnak a hálózaton belüli különbségek és azonosságok. Napjaink városhálózatát a települések nagysága, településhierarchiában elfoglalt pozíciója és a kereskedelmi fejlettség színvonala határozza meg. Ennek fő oka, hogy csak nagyobb városokban tudnak bevásárlóközpontokat kialakítani, illetve jelentősebb számú kereskedelmi szálláshelyet biztosítani. Ebben az értelemben a településnagyság függvénye az ellátottság szintje.

Az F_1 faktor 6,24 sajátértékszint mellett a szórás magyarázásához 28,38%-kal járul hozzá (ilyen mértékben alakítja a várostípusokat).

60. táblázat

Az F_1 faktort alakító mutatók

Mutatók	Elnevezése	Faktorsúly
1. mutató	Lakónépesség száma, 2017	0,992
2. mutató	Belföldi elvándorlások száma, 2017	0,988
21. mutató	Utaskilométer (helyi tömegközlekedésben), 2017	0,986
4. mutató	Felsőfokú oklevelet szerzett hallgatók száma, 2017	0,985
14. mutató	Bevásárlóközpontok és hipermarketek együttes száma, 2017	0,965
11. mutató	Vendégéjszakák száma a kereskedelmi szálláshelyeken, 2014	0,959

Forrás: a szerző szerkesztése

Az F_1 faktor tehát a városnagyság, a városhierarchia és a kereskedelmi fejlettség faktora. A mutatók közötti összefüggések arra utalnak, hogy egy település minél népesebb és minél magasabb szintjén van a településhierarchiának, annál inkább ellátott kereskedelmi egységekkel, annál kedvezőbb a város munkaerőpiaci helyzete, annál kedvezőbbek gazdasági paraméterei. A nagyobb városok helyi közlekedése megoldott, szemben a városhierarchia alsó szintjén helyet foglaló városokéval, amelyek e téren számos nehézséggel küzdenek.

Az F_1 faktort alkotó mutatók között nagyon szoros, 0,9 feletti korrelációs kapcsolatok mutathatók ki. Az F_1 faktort alkotó változók legfontosabb adatait a 60. táblázat tartalmazza, amelyből egyértelműen kiderül, hogy a településnagyság és településhierarchia szintje határozza meg a faktor szerkezetét és egyben a kereskedelem fejlettségének szintjét is, a hierarchiában elfoglalt hely a településnagyság függvénye.

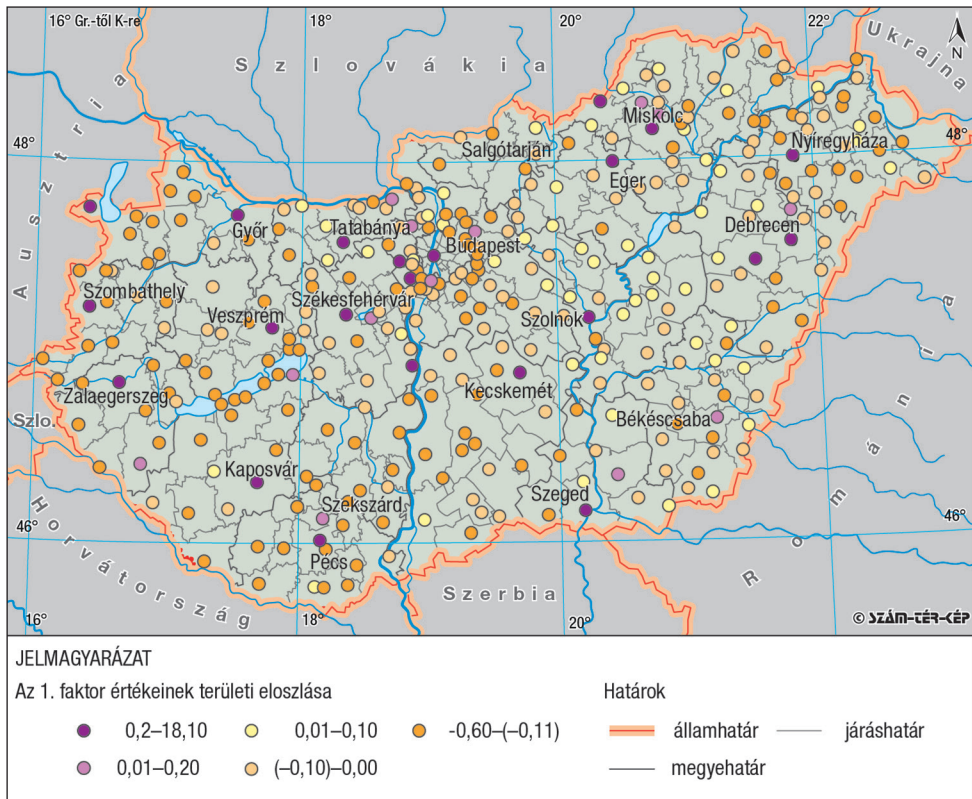
Az F_1 faktor első osztályközébe (0,2–18,1) 22 település sorolható be. A főváros (Budapest) mellett a regionális központok (Debrecen, Szeged, Miskolc, Pécs) és a megyei jogú városok (Győr, Szolnok, Kecskemét, Nyíregyháza, Székesfehérvár, Tatabánya, Sopron, Érd stb.) tartoznak közéjük. Ezen városok a településhierarchia csúcsán helyezkednek el, éppen ezért kedvező a kereskedelmi ellátottságuk, és megfelelő számú kereskedelmi szálláshellyel is rendelkeznek, továbbá a munkaerőpiacon a lehető legszélesebb munkalehetőséget kínálják (29. ábra).

Az F_1 faktor 1. kategóriájának városaiban a szolgáltatási szektorban a helyben foglalkoztatottak aránya 68,2%, ezzel ezen városok jóval meghaladják az országos 61,5%-os értéket. Az iparban helyben foglalkoztatottak csoporton belüli átlaga (30,2%) szinte azonos értéket mutat az országos átlag szintjével (31,6%). A településhierarchia csúcsán helyet

61. táblázat
Az F_1 faktort alkotó mutatók adatainak legfontosabb értékei faktorsúlycsoportonként

F1 faktor- pont értékei	Tele- pülések száma	Lakónépességszám			Belföldi elvándorlás			Bevásárlópontok + hipermarketek			Felsőfokú oklevelet szerzett hallgatók száma			Utaskilométer (helyi közlekedésben)			Vendégéjszakák száma a kereskedelmi szálláshelyeken		
		Átlag	Min.	Max.	Átlag	Min.	Max.	Átlag	Min.	Max.	Átlag	Min.	Max.	Átlag	Min.	Max.	Átlag	Min.	Max.
0,2–18,1	22	161 810	13 528	1 749 734	8 248	796	79 415	7,30	1	60	2 118,0	0	25 980	353 722	0	5 886 526	54 446 969	2 721	8 152 775
0,1–0,2	13	27 981	2 625	59 357	1 623	215	2 814	1,60	0	5	105,0	0	1 103	6 219	0	30 598	83 803	0	706 856
0–0,1	53	12 297	2 722	43 490	720	174	3 180	0,40	0	3	16,0	0	259	1 545	0	21 023	21 960	0	357 516
–0,1–0	116	10 432	1 841	35 523	587	127	2 103	0,20	0	4	8,4	0	287	480	0	14 698	22 318	0	697 835
0,6–(–0,1)	142	7 773	1 048	33 318	466	51	1 806	0,09	0	2	1,7	0	141	1 211	0	4 159	26 480	0	987 367

Forrás: a szerző számításai

29. ábra

A városok faktorpontértékei az F_1 faktorban

Forrás: a szerző szerkesztése, készítette a Szám-Tér-Kép Bt.

foglaló 22 városba a kereskedelmi központok a települések méretéből adódóan le tudnak telepedni, hiszen a nagy kereskedelmi egységek hatékony működtetéséhez nagyszámú népességre van szükség adott településen belül vagy annak tágabb vonzáskörzetében.

A csoporton belül található *speciális helyzetű település* Hajdúszoboszló, amely járásszékhely, és igen magas a helyi szolgáltatásban foglalkoztatottak aránya (70,7%), valamint a kereskedelmi szálláshelyeken eltöltött vendégéjszakák száma (803 671 éj, míg a csoport-átlag csak 546 969 vendégéjszaka/év). Ezzel az értékkel Hajdúszoboszló a 22 tagot számláló csoportban a 2. helyet foglalja el Budapest után. A csoporton belül két város, Érden és Bátorbágy helye kíván némi magyarázatot: mindkét település esetében igen magas a szolgáltatásban helyben foglalkoztatottak aránya (Érden 76,2%, míg Bátorbágyon 66,2%). Kedvező helyzetükhöz az is jelentős mértékben hozzájárult, hogy Érden 3 bevásárlóközpont található, míg Bátorbágyon működik a Premier Outlet Center. Utóbbinak sajátos üzleti mixéből adódóan a vonzáskörzete kiterjed az országhatáron túli (szlovákiai) területekre is.

Az F_1 faktor következő osztályközét a 0,1–0,2 közötti kategória képezi, amelyhez 13 település kapcsolódik. A csoportot alkotó települések között megtalálhatók a *volt szocialista iparvárosok* (Kazincbarcika, Sajóbáony, Komló), az *üdülőtelepülések* (Gárdony,

Siófok), valamint a *nagyvárosok agglomerációs övezetébe tartozó települések* (Pilisvörösvár, Gödöllő, Hajdúhadház) is. A települések közös jellemzője a relatíve magas átlagos népességszám (csoportátlag 27 981 fő; országos átlag 19 912 fő), a szolgáltatásban helyben foglalkoztatottak arányának csoportátlagja (62,2%) alig valamivel haladja meg az országos átlagot (61,5%). A csoporton belül Gárdonyban a legmagasabb a szolgáltatásban helyben foglalkoztatottak aránya (79,4%), különösen magas ez a nyári szezonban, hiszen idegenforgalma jelentős a Velencei-tó varázsa és kedvező földrajzi elhelyezkedése miatt (Budapest és Székesfehérvár gyors elérhetőségének köszönhetően). Itt kell megjegyezni, hogy a csoport városaiban a használt lakások átlagára megközelíti a regionális központok, megyei jogú városok lakásárait. Gárdonyban a használt lakások ára – Budapest és Székesfehérvár közelségének köszönhetően – országos szinten a 9. legmagasabb (28,2 millió Ft). (A települést e téren csak Törökbálint, Budaörs, Diósd, Biatorbágy, Budakalász, Budakeszi és Balatonfüred előzi meg 30 millió Ft feletti értékkel.) A csoport városainak egy lakosra jutó iparüzésiadó-mértéke (46 187 Ft) 38,6%-kal haladja meg az országos átlagértéket (33 330 Ft).

Az F_1 faktor „átlagos fejlettségű” (0,0–0,1 közötti kategória) városaiból 53 található az alcsoporthoz tartozó városok között. A csoport legkisebb városa a 2722 fős Csanádpalota és a legnépesebb 43 490 fős Dunakeszi. A szolgáltató szektorban a helyben foglalkoztatottak csoporton belüli átlaga 58,9%, ez az országos átlagnak (61,5%) felel meg, de vannak kimagasló értéket képviselő városai is a csoportnak, mint például Harkány (90,1%) és Szentendre (83,6%), ahol egyaránt a turizmus generálja a magas szektor foglalkoztatottságot. Az alcsoporthoz tartozó városai területileg főleg az Észak-Alföld és Dél-Alföld régiókban találhatók.

Az alcsoporthoz tartozó várostípusok rendkívül heterogének. Megtalálhatók a csoporton belül a *középvárosok* (például Gyöngyös, Gyula, Komárom, Szentes stb.), a *kisvárosok* (például Hajdúböszörmény, Törökszentmiklós, Tata stb.), a *városcsiráknak tekinthető címzetes városok* (például Adony, Füzesgyarmat, Jászárokszállás, Pomáz stb.), és az *érdemleges városi szerepkör nélküli címzetes városok* (például Jászfényszaru, Vésztő, Újszász stb.) egyaránt (29. ábra). A Dunántúlon csak 9 város fordul elő az F_1 faktor 3. alcsoportjában (Adony, Bicske, Harkány, Komárom, Nagybjom, Oroszlány, Szentendre, Tata, Törökbálint). Sajátos a helyzete Salgótarján mint megyei jogú városnak, amely szintén ehhez a csoporthoz tartozik. A csoportba kerülésének oka, hogy jelentős mértékben veszített korábbi pozíciójából. Ma gazdaságát tekintve egy lecsúszott, egykori szocialista iparváros, amely fénykorát a szocializmus időszakában élte.

Számos, korábban fontos ipari tevékenysége megszűnt (szénbányászat, kohászat, sikküveggyártás), jelenleg még működik a tűzhelygyártás, a vegyipari gépgyártás és az újraélesztett öblösüveggyártás. A városban nehéz munkát találni, éppen ezért haladja meg kétszeresen a belföldi elvándorlások száma (1812 fő) a csoportátlagot (720 fő).

Az F_1 faktor 3. csoportjába tartozó („átlagos értékeket hordozó”) 53 városból mindössze 13-ban van helyi tömegközlekedés, ez az alcsoport 24,5%-át jelenti. A legkedvezőbb helyzetben a budapesti agglomerációs övezethez szorosan kapcsolódó városok vannak, mert innen könnyebb a napi ingázás. (A naponta Budapestre ingázó foglalkoztatottak aránya Budaörsnél 58,1%, Dunakeszinél 66,2%, Szentendre esetében 53,3%.) Erre segít még rá az 1000 lakosra jutó személygépkocsival való ellátottság magas aránya is (Budaörsön 395, Dunakeszin 381, Szentendren 395 személygépkocsi jut 1000 lakosra).

Az F_1 faktor 4. kategóriájához ([–0,1]–0,0) 116 város tartozik, ezen városok átlagos népességszáma 10 432 fő. A 4. kategória 116 városának mintegy 25%-a a dunántúli régi-

ókban található, 65%-ukat alföldi városok alkotják. Csak kisebb részüket (10%) teszik ki az Észak-Magyarország régió városai. Az ezen kategóriához sorolt városokban az iparban helyben foglalkoztatottak aránya 31,5%, a szolgáltató szektorban ugyanez 60,8%, amely értékek az országos átlagnak (31,6%, illetve 61,5%) felelnek meg.

A csoporton belül a napi ingázók magas részaránya (41,9%) korlátozott munkalehetőségeket jelez az alcsoporthoz tartozó városokban (országos átlagérték 39,8%). A 4. csoport településeiből a főváros mint fő munkaerőpiaci terület elérhetősége átlagosan 148 perc. E téren a legkedvezőbb helyzetben Budakeszi van, ahonnan az utazási idő 21,7 perc, a legtávolabbi város pedig Csenger, ahonnan a főváros 312,2 percre van. Fontos még megemlítenünk a 4. csoport üzletekkel való ellátottságát, amelyre néhány város kivételével az alacsony üzlethálózati sűrűség a jellemző. Ez érthető is, hiszen a kisvárosok alacsony népességszáma miatt nem tud megtelepedni ott jelentősebb bevásárlóközpont vagy hipermarket, vagyis azok működési feltételei korántsem „optimálisak”. Mindezek ellenére 21 városban mégis működik ilyen központ. A városok közül kiemelkedik Keszthely, ahol 4 jelentősebb üzletközpont is működik, bár a város mérete nem indokolná, de a nyári turistaforgalom fenn tudja tartani az üzletközpontokat, a kereskedelmi szálláshelyeken eltöltött vendégéjszakák száma is jelentős (166 187 vendégéjszaka/év), amelynek 34,2%-át a külföldi vendégek adják.

Az F_1 faktor 5. alcsoportjába $[-0,6] - [0,1]$ 142 település tartozik, ennek a kategóriának az átlagos városmérete 7773 fő, a csoport legnagyobb települése Mosonmagyaróvár – közcépváros – (33 318 fő), míg az ország és az alcsoport legkisebb városa Pálháza (1048 fő). Ezen kategórián belül a legalacsonyabb a felsőfokú végzettséggel rendelkezők aránya (14,9%), ami előrejelzi, hogy a társas vállalkozások aránya (37,5%) sem lesz jelentősen magasabb a csoporton belül, mint az országos átlag (35,2%). Az 5. kategória városai főleg a Dunántúlon, a budapesti agglomerációs övezetben, a Duna–Tisza közti térségben, illetve a Nyírségben találhatók. A helyben foglalkoztatottak aránya az 5. alcsoportban 62,0%, amely az országos szintnek (61,5%) felel meg. Természetesen az 5. alcsoporton belül vannak kimagasló szolgáltatást nyújtó városok, elsősorban a gyógyászati központok (például Hévíz 95,7%, Zalakaros 90,8%), illetve ide kell még sorolni a balatoni fürdővárosokat is (Balatonföldvár 90,8%, Balatonalmádi 82,7%). Ugyanezen város csoportban jelentős az F_1 faktort alkotó kereskedelmi szálláshelyeken eltöltött vendégéjszakák száma is (például Hévíz 987 367, Zalakaros 428 900, Fonyód 127 489, Zámárdi 189 531, Balatonalmádi 124 919 vendégéjszakát jegyez). A vizsgált 142 város ugyanakkor gyengén ellátott bevásárlóközponttal és hipermarkettel, mindössze 13 városban van ilyen létesítmény a fentebb leírt okok miatt.

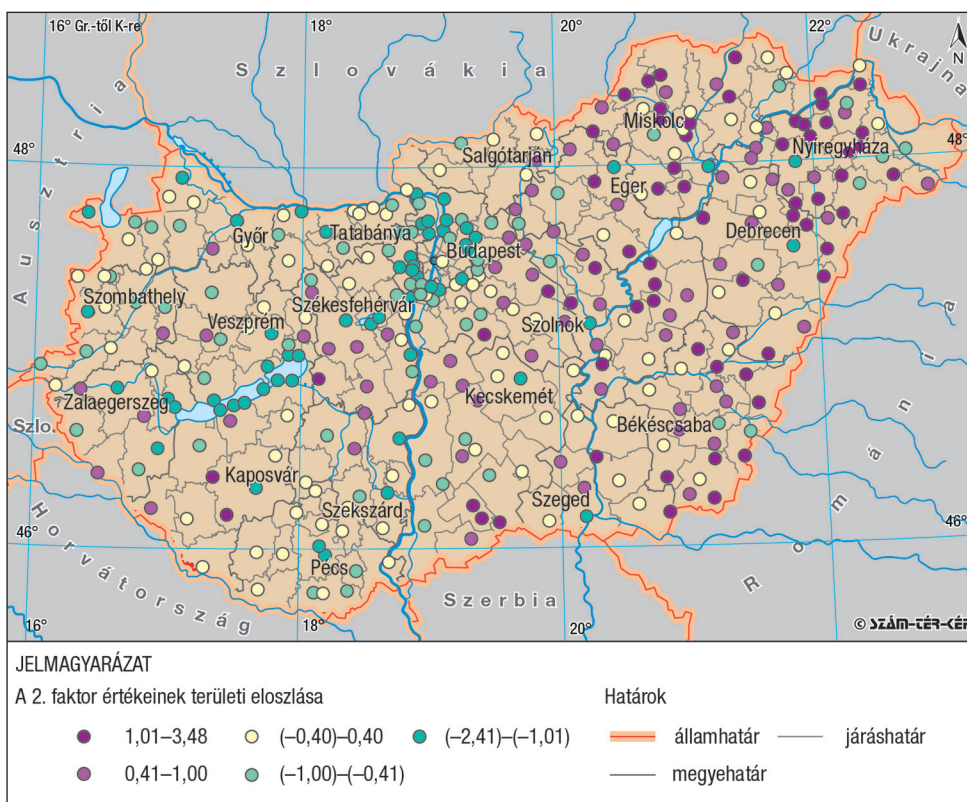
Az F_2 faktor 5,84 sajátértékszint mellett a szórás magyarázásához 26,54%-kal járul hozzá.

Az F_2 faktor a *városfejlődés ütemét, dinamikáját* írja le (30. ábra). A faktort alkotó 9 mutató két tényezőcsoportra bontható. Az egyik mutatócsoport változói akcelératorként működnek az F_2 faktoron belül. A felsőfokú végzettségük magas aránya dinamizálja a társas és egyéni vállalkozások indulását. A második tényezőcsoport a települések jövedelmi helyzetét és lakóhelyválasztását jelzi, mint egy lakmuszpapír. Minél jobb az F_2 faktoron belül a munkaerőpiacra jutás lehetősége, annál szívesebben választják lakóhelyként ezen városokat a majdani idetelepülők. A faktor települései magas faktorsúlypontértéket jeleznek a budapesti agglomerációs övezet városában, a Balaton (Siófok, Balatonfüred, Balatonföldvár, Keszthely, Fonyód stb.) és a Velencei-tó kedvező fekvésű városában (Gárdony, Velence), valamint a megyei jogú városokban (Győr, Szolnok, Kecskemét, Eger, Nyíregyháza, Tatabánya).

62. táblázat
Az F_2 faktort alakító mutatók

Mutatók	Elnevezése	Faktor-súly
3. mutató	Felsőfokú végzettséggel rendelkezők aránya a 25 évnél idősebbek között, 2011	0,850
5. mutató	1000 lakosra jutó összes társas vállalkozás száma, 2018	0,829
6. mutató	1000 lakosra jutó összes egyéni vállalkozás száma, 2018	0,814
15. mutató	Internet-előfizetők száma, 2016	0,808
12. mutató	1 adófizetőre jutó adó nagysága, Ft, 2017	0,800
20. mutató	1000 lakosra jutó személygépkocsik száma, 2018	0,770
19. mutató	Használt lakások átlagára 2017–2018, millió Ft	0,711
21. mutató	Az új lakások aránya az összes lakásból, 2018	0,556
18. mutató	Közütemi szennyvízcsatorna-hálózatba bekapcsolt lakások aránya, 2011	0,463

Forrás: a szerző szerkesztése

30. ábra

A városok faktorpontértékei az F_2 faktorban

Forrás: a szerző szerkesztése, készítette a Szám-Tér-Kép Bt.

Az F_2 faktor változói között a felsőfokú végzettségűek aránya átlagosan 24,7%-os. Kiemelkedő értékeket mutat Budakeszin (39,9%), Szentendrén (38,9%), Budaörsön (37,5%) és Gödöllőn (33,5%). Ezen települések ezer szállal kötődnek Budapesthez, és munkavállalóik főleg a fővárosban dolgoznak. Az F_2 faktor városaiban a helyben foglalkoztatottak aránya a szolgáltatási szektorban domináns, a csoport 57 városából mindössze két iparvárosban (Tiszaújváros 29,9%, Százhalombatta 47,5%) van 60% alatt ez az érték. Néhány városban ugyanakkor meghaladja a 90%-ot (Balatonföldvár 90,9%, Hévíz 95,7%). Az iparban foglalkoztatottak magas aránya néhány alcsoporthoz tartozó településen mutat tehát kiemelkedő értéket (Tiszaújváros 69,8%, Paks 51,2%, Székesfehérvár 40,2%). A városok dinamikus fejlődése a betelepülők számának növekedését is magával hozta, amelynek hozadéka a használati piac szükséglete. Utóbbi jelenség a használt lakások piaci árának emelkedéséhez vezetett, éppen ezért egyáltalán nem meglepő, hogy az 1,00–3,48 faktorsúlypontértéket képviselő 57 város között magas lakáspiari árak mutathatók ki (Budaörs 36,4 M Ft, Szentendre 30,3 M Ft, Diósd 33,3 M Ft, Gárdony 28,2 M Ft stb.), míg az országos átlag 19 M Ft. Itt kell megjegyezni azt is, hogy a magas lakáspiari árakat generálja a városok kedvező közlekedési adottsága, hiszen a letelepülők számára fontos szempont a munkahelyre történő gyors eljutás, vagyis a főváros kedvező megközelíthetősége (Budaörsről 20 perc, Szentendréről 30 perc, Diósdra 24 perc, Gárdonyból 61 perc az utazási időtávolság).

Az F_2 faktor 2. osztályközéhez 60 település tartozik. Ezen városok főleg a fővárosi agglomerációs övezet gyűrűjében fekvő, valamivel kedvezőbb árfekvésű ingatlanokat kínáló települések (átlagos ingatlanárak: Piliscsaba 23,5 M Ft, Pilisvörösvár 25,6 M Ft, Pécel 21,8 M Ft, Maglód 20,7 M Ft), valamint idetartoznak a dunántúli régiók városai is. A használati árak alakulásában megfigyelhető a Budapest-centrikusság és egy nyugat–keleti lejtő létezése, amelyet csak néhány regionális és megyei jogú város használati-piaci ára tör meg.

Az F_2 faktor 3. alcsoporthoz az átlagos településfejlődés ütemét jelzi vissza, esetenként egy-egy város megtorpanására is fény derül. Budapest népességszáma az utóbbi 30 esztendőben jelentős mértékben, közel 300 ezer fővel csökkent. 2017-ben a fővárosban a lakónépesség száma 1 749 734 fő volt, de Budapest mint legfontosabb munkaerőpiaci terület jelentősége továbbra is rendkívül nagy. Az F_3 faktor 3. alcsoporthoz tartozó 97 város átlagos faktorpontértékei az Észak-Dunántúlon, Baranya megye városhálózatában, Pest megye területén és a Dél-Alföld régió városhálózatában jelennek meg. A kategória városaiban az iparban helyben foglalkoztatottak átlagos aránya alig haladja meg az országos átlagot (2,7%), míg a szolgáltató szektorban a helyben foglalkoztatottak átlagos száma alig (csupán 2,1 százalékponttal) marad el az országos átlagértéktől. A 3. alcsoporthoz tartozó városaiban a használt lakások piaci átlagára 9,5 M Ft, ami csupán harmada az F_2 faktor 1. alkategóriájához tartozó települések hasonló árának, miközben ezen településekből a főváros átlagos elérhetősége 155 perc.

Az F_2 faktor 4. kategóriájához tartozó 69 város faktorpontértékei területileg főleg az Alföldön és Észak-Magyarország régióban fordulnak elő. Ezen városokban a felsőfokú végzettséggel rendelkezők aránya átlagosan 9,9%, ami kedvezőtlenül befolyásolja a társas (a 4. alcsoporthoz tartozó városok átlaga 22,7%, országos átlag 35,2%) és az egyéni vállalkozások (a 4. alcsoporthoz tartozó városok átlaga 39,8%, országos átlag 45,2%) arányának alakulását. A napi ingázók arányának átlagos értéke 41,8%, egyes településeken ez az érték kimagasló (például Pusztaszabolcson 65,6%), aminek a fő oka éppen a helyi munkalehetőségek kedvezőtlen volta. Pusztaszabolcsról az ingázást az is generálja, hogy a város autópálya melletti település, és jó vasúti kapcsolata

révén egy órán belül elérhető a főváros is. A legmagasabb arányú napi ingázó értéket (75,9%) a Fejér megyei Bodajkon találjuk a kategórián belül. Bár a főváros elérhetősége innen 88 perc, de a település munkavállalóinak többsége a győri AUDI gyárban dolgozik, és Győr elérési ideje mindössze 55 perc. Bodajkon a helyben foglalkoztatott ipari keresők aránya 24,9%, míg a szolgáltatásban dolgozóké 72,8%. A legalacsonyabb a napi ingázók aránya Csengeren (11,2%), ami érthető is, hiszen a távoli, országhatár menti településből nehéz eljutni a fővárosba (átlagosan 312 percet vesz igénybe), de még a megyeközpontba, Nyíregyházára sem tart rövid ideig az utazás (71 perc).

Az F_2 faktor 5. alcsoportjába $[-2,04]$ – $[-1,00]$) 63 település tartozik, elsősorban a Tiszántúl és Borsod-Abaúj-Zemplén megye területéről. Az 5. alcsoport településeinek átlagos népességszáma 5308 fő, a csoporton belüli legnagyobb település Hajdúsámson, míg a legkisebb népességszámú Gönc, 1968 fővel. Az alcsoport városaiban a felsőfokú végzettséggel rendelkezők átlagos aránya 8,3%, és még a maximumértéket mutató Baktalóránt-házán (13,4%) sem éri el az országos átlagot (14,4%). A társas vállalkozások átlagos aránya az 5. alcsoportban 17,2%, az országos átlag ezzel szemben 35,2%. A csoport szinte minden mutató vonatkozásában gyengén teljesít, éppen ezért nem meglepő, hogy a csoportba tartozó városok nem igazán vonzóak. Emiatt a használt lakások árai is alacsonyak, átlagos értékük 4,7 M Ft, a legalacsonyabb átlagos használtlakás-ár az országban Kenderesen van (2,1 M Ft).

Az F_3 faktor 2,22 sajátértékszint mellett a szórás magyarázásához 10,08%-kal járul hozzá.

63. táblázat

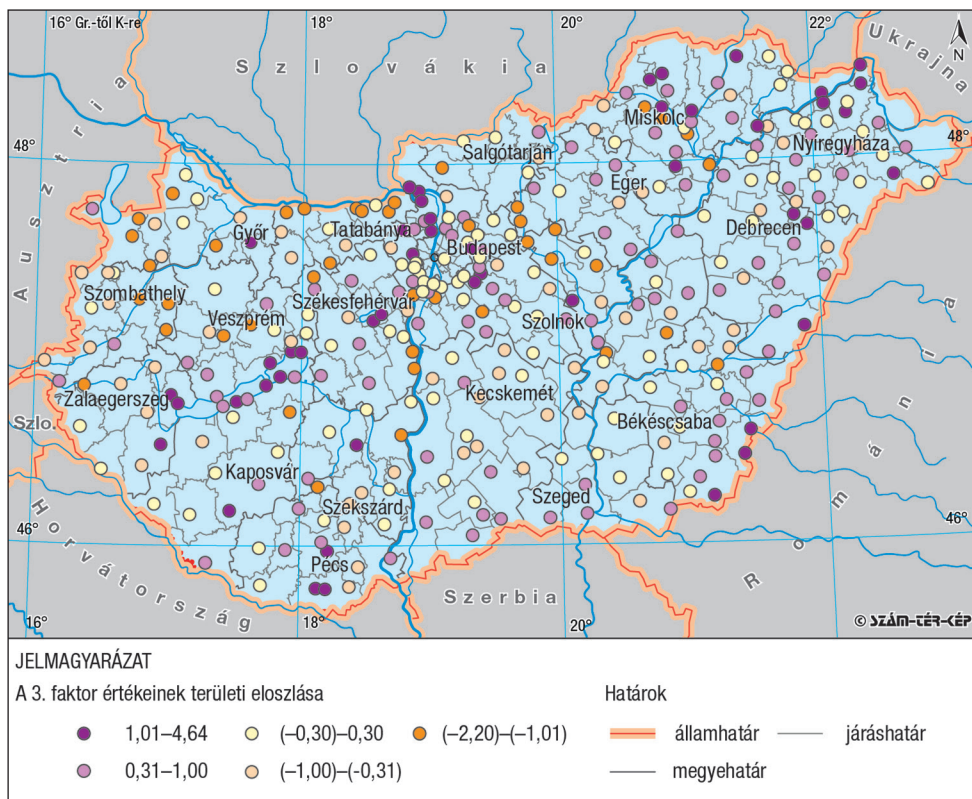
Az F_3 faktort alakító mutatók

Mutatók	Elnevezése	Faktorsúly
8. mutató	Helyben foglalkoztatottak aránya az iparban, 2011	0,947
9. mutató	Helyben foglalkoztatottak aránya a szolgáltatásban, 2011	–0,909
13. mutató	1 lakosra jutó iparüzési adó, 2011	0,570

Forrás: a szerző szerkesztése

Az F_3 faktor a *foglalkozási szerkezet*, pontosabban a helyben foglalkoztatottakról, a foglalkozási struktúráról és annak területi megoszlásáról ad képet (31. ábra).

Az F_3 faktor (1–4,64) faktorpontértékeihez 42 város tartozik, ezen városok általános jellemzője a magas helyben, iparban foglalkoztatottak aránya, a kategória átlaga 56,2%, míg az országos átlag 31,6%, amely közel kétszerese az országos átlagnak. A jelentős számú helyben foglalkoztatott ipari munkavállalóval rendelkező település az Észak-Dunántúl térségében, a borsodi ipari tengely mentén, a vegyipar fellegvéraiban (Kazincbarcika 48,1%, Sajóbáony 66,9%, Tiszaújváros 69,8%), a Jászság ipari üzemeiben elsősorban az autóalkatrész-gyártás, a fémipari termékgyártás és a hűtőgépgyártás területén (Jászfényszaru 73,2%, Jászberény 55,4%, Jászkisér 41,9%), valamint a klasszikusnak számító iparvárosokban magas, ahol az energetika és a kohászat szerepe a meghatározó (Százhalombatta 52,0%, Paks 51,2%, Dunaújváros 50,7%). A legmagasabb faktorpontérték-kategória legalacsonyabb értéke Veresegyházon (gyógyszeripar) fordul elő (a helyben foglalkoztatott ipari munkavállalók aránya 40,9%), de még ez az érték is magasabb, mint az országos átlag. Természetesen a faktort alakító mutatók között ott van az 1 lakosra jutó iparüzési adó is, ami egyáltalán

31. ábra

A városok faktorpontértékei az F_3 faktorban

Forrás: a szerző szerkesztése, készítette a Szám-Tér-Kép Bt.

nem meglepő, hiszen az üzemek és szolgáltatások bevétele után a városoknak meg kell fizetni az adót is, ez pedig dinamizálni tudja a városok fejlődését.

Az F_3 faktor 0,3–1,0 közötti átlag feletti faktorpontértékeihez 62 város tartozik, amelyek közül 54 településen a szolgáltatás területén helyben foglalkoztatottak aránya meghaladja az országos átlag értékét. A faktorpontok országos területi eloszlása a kategórián belül egyenletes (31. ábra). Az átlagos faktorsúlyértékeket hordozó kategóriába ($[-0,3]$ – $[-0,3]$ közötti faktorpontértékek) tartozó városok száma 99. Ebből 14 a budapesti agglomerációs övezet nyugati (Biatorbágy, Budaörs, Törökbálint stb.), déli (Dunaharaszti, Halásztelek, Gyál stb.) és keleti (Kerepes, Gödöllő, Pécel stb.) szektorához tartozik, míg a kategória további 85 városa a Dunától keletre (Kiskőrös, Mezőtúr, Hajdúnánás stb.), illetve szörvényban, főleg a Dél-Dunántúl (Igal, Komló, Szigetvár stb.) térségében fordul elő. Ezen városok jellemzője, hogy a helyben foglalkoztatottak aránya az iparban (kategóriaátlag 31,5%, országos átlag 31,6%) és a szolgáltatásban (kategóriaátlag 61,2%, országos átlag 61,5%) szinte azonos az országos átlaggal. A faktort alkotó 3. mutató vonatkozásában az 1 főre jutó iparüzési adó értéke szintén az országos átlag közelében mozog (kategóriaátlag 32 851 Ft, országos átlag 33 330 Ft), az átlagtól való eltérés mindössze 479 Ft.

Az F_3 faktor átlag alatti kategóriájához $[-1,0]$ – $[-0,3]$ közötti faktorpontértékek) tartozó városok száma 96. Általános jellemzőjük, hogy az iparban helyben foglalkoztatottak átlagos értéke 23,6%, ami alacsonyabb az országos átlagnál (31,6%). A szolgáltatásban foglalkoztatottak aránya (68,2%) pedig valamivel meghaladja az országos átlagot (61,5%). Ezen kategória faktorpontértékeinek területi előfordulása a kevésbé iparosodott területekre jellemző. Ilyenek például a Balaton menti települések (Balatonlelle, Siófok, Fonyód, Badacsonytomaj, ahol a szolgáltatások magas aránya a domináns), továbbá Budapest környékének alvóvárosai (Érd, Maglód, Isaszeg, Pécel, Fót, Pilisvörösvár, Pomáz stb.). A kategória tipikus előfordulási helyei még az ország keleti megyéinek kevésbé iparosodott városai (Vésztő, Békés, Vásárosnamény, Mezőcsát, Létavértes). A kategórián belül 5 olyan város (regionális központ, illetve megyei jogú város) van, amelynek jelenléte kisebb statisztikai magyarázatra szorul. Szolnok iparában a helyben foglalkoztatottak aránya 24,9%, a szolgáltatásban helyben foglalkoztatottaké 73,9%. Szeged megfelelő értékei 21,9% és 76,2%, Debrecen 23,4% és 74,9%, Miskolc 25,0% és 75,8%, Pécs 23,3% és 75,8%. Bár népességszámukat tekintve nem ebben a csoportban kellene lenniük, de a foglalkozási szerkezetük indokolja a jelenlétüket, hiszen mindegyik város életében domináns szerepe van a szolgáltató szektorban foglalkoztatottnak.

Az F_3 faktor faktorpontértékei $[-2,2]$ – $[-1,0]$ alapján 47 várost érint. Az 5. kategória városainak általános jellemzője, hogy a szolgáltatásban helyben foglalkoztatottak aránya átlagosan 80% körüli, míg az iparban helyben foglalkoztatottak aránya csupán 14,9%, amivel mélyen az országos átlag (31,6%) alatt vannak. A kategória városai az iparban, illetve a szolgáltatások területén helyben foglalkoztatottak arányát illetően több csoportba sorolhatók:

- Balaton-parti, és partközeli fürdővárosok (Balatonföldvár 7,8% és 90,9%, Balatonkenese 16,5% és 77,9%, Balatonfüred 17,0% és 81,6%, Keszthely 18,5% és 80,3%, Hévíz 4,0% és 95,7%),
- a Velencei-tó fürdővárosai (Gárdonyi 15,4% és 79,3%, Velence 14,6% és 83,0%),
- az agglomerációs övezet peremén lévő alvóvárosok (Szentendre 15,7% és 83,5%, Budakalász 19,9% és 79,4%, Piliscsaba 21,8% és 77,5%, Budakeszi 16,0% és 82,4%),
- a volt királyi város (Visegrád 10,4% és 80,5%),
- a keleti határ menti városok (Battonya 10,0% és 74,5%, Elek 17,9% és 71,5%, Gyula fürdőváros 19,8% és 75,9%, Záhony 8,6% és 91,3%),
- valamint néhány Borsod-Abaúj-Zemplén megyei város (Szikszó 17,8% és 79,0%, Sajószentpéter 12,2% és 86,3%, Szendrő 16,1% és 77,8%, Gönc 10,0% és 82,4%).

A fenti értékek mind azt jelzik, hogy az F_3 faktor 5. kategóriájába besorolt városokban domináns a szolgáltatások szerepe a városok sajátos földrajzi helyzetéből és adottságaiból fakadóan.

Az F_4 faktor 1,96 sajátértékszint mellett a szórás magyarázásához 8,91%-kal járul hozzá.

Az F_4 faktor a *naponta ingázó foglalkoztatottak* faktora. A faktort alkotó két változó markánsan jelzi a területi különbségeket. A fő munkaerőpiaci térség a munkavállalók számára Budapest, amelynek kedvező megközelíthetősége nyomon követhető a 32. ábrán. A fővárost felkereső ingázók számára a legkedvezőbb utazási feltételek a budapesti agglomerációs övezetben állnak rendelkezésre, hiszen innen még tömegközlekedési eszközzel is rendkívül gyorsan elérhetők a munkahelyek. A faktor 1,00–3,14 közötti faktorpontértékekkel

64. táblázat
Az F_4 faktort alkotó mutatók

Mutatók	Elnevezése	Faktorsúly
7. mutató	Naponta ingázó foglalkoztatottak aránya, 2011	0,846
22. mutató	Idő szerinti optimalizálás esetén a leggyorsabb út hossza percben Budapestig, 2018	-0,715

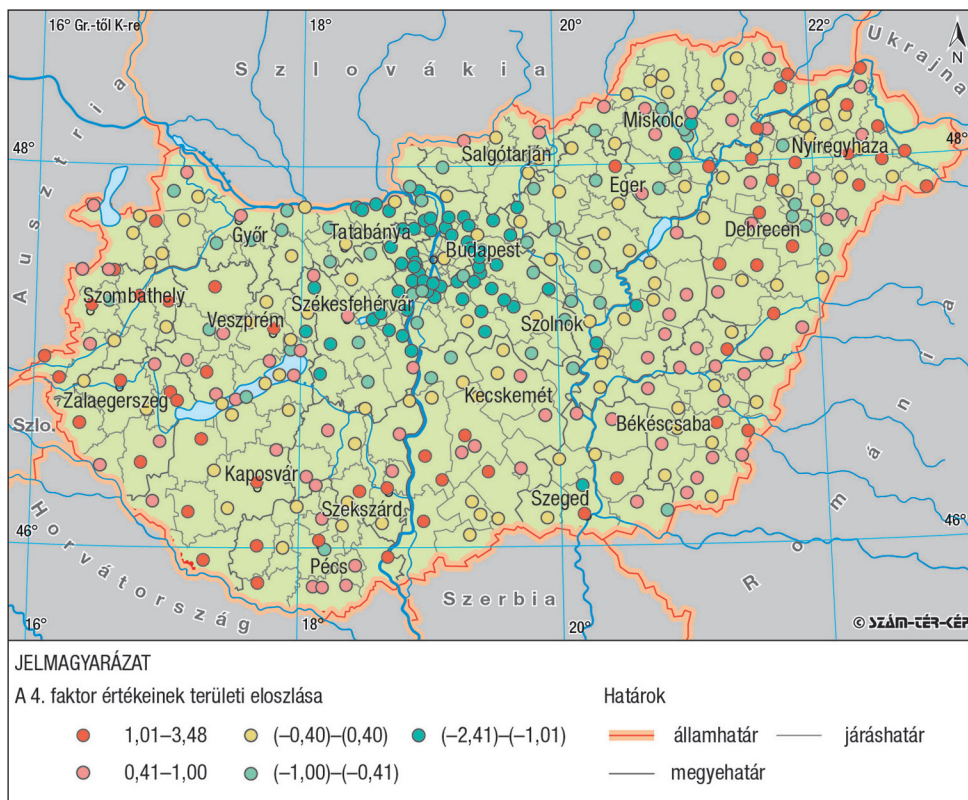
Forrás: a szerző szerkesztése

rendelkező 62 városából a főváros átlagos elérési ideje 54 perc, az átlagos ingázói arány pedig 65,2% körül alakul. Az elsődleges gyűrű városainak Budapesttől vett távolsága 20-30 km-es zónát jelent (Budakeszi 9 km, Törökbálint 12 km, Biatorbágy 17 km, Fót 17 km, Szentendre 26 km, Veresegyház 25 km), de egyes esetekben eléri az 50 km-es távolságot is (Velence 45 km, Gárdonyi 50 km). Itt kell megjegyeznünk, hogy az elsődleges agglomerációs gyűrű városai mellett még kedvező közlekedésföldrajzi helyzetben vannak az autópályák közelében elhelyezkedő városok, mivel ezekből a településekből nemcsak tömegközlekedési eszközzel, de autóval is könnyebben elérhető a munkahelyeket kínáló főváros. A 0,4–[–1,0] közötti faktorpontértékek területi előfordulási helyei az Észak-Dunántúl, Pest megye és Észak-Magyarország régió regionális központjainak és megyei jogú városainak körzetében találhatók. Ezen csoportba tartozó városok száma 48, amelyből a napi ingázók átlagos aránya 35,9%. Ezzel szemben a (–0,4)–0,4 F_4 faktor faktorpontértékeinek átlagát leíró 104 elemű város csoportból az átlagos ingázók aránya 39,1%, a főváros átlagos elérhetősége pedig meghaladja már a 2 órát (155 perc). Ezen kategória városai szórtaan helyezkednek el szinte egyenletes eloszlásban az egész ország területén.

Az F_4 faktor 4. kategóriájához tartozó városok elsősorban a Dél-Dunántúl és a Dél-Alföld városai közül kerülnek ki. Általánosságban a kategória 76 városát 41,8%-os ingázási arány és 160 perces utazási távolság jellemzi. A vizsgált városokban a helyben foglalkoztatottak aránya az iparban azonos az országos átlaggal (31,6%), míg a szolgáltatást illetően ez az érték 57,5%, amely kissé alacsonyabb, mint az országos átlag (61,5%). A naponta ingázók a fogyasztási cikkek többségét munkahelyük közelében vásárolják meg (a kategória 76 városából mindössze 4-ben [Ózd – REÁL, Polgár – M3 Outlet, Karcag – Tesco, valamint Sárbogárd – Tesco és Coop] van csak bevásárlóközpont vagy hipermarket).

Az F_4 faktort alakító (–2,5)–(–1,0) érték közötti faktorpontértékek a Nyugat- és Dél-Dunántúl városaira, illetve a Dél-Alföld, valamint Hajdú-Bihar és Szabolcs-Szatmár-Bereg megye területén elhelyezkedő városokra jellemzők. Ezen városokból a napi elingázók átlagos aránya 41,2%, Budapest elérhetősége pedig átlagosan 211 perc. Az 5. alcsoporton belül az iparban helyben foglalkoztatottak átlagos aránya 27,2%, szemben az országos 31,6%-kal. A szolgáltató szektorban foglalkoztatottak átlagos aránya megfelel az országos átlagnak. Ugyanakkor itt kell megjegyezni, hogy az alcsoport egyetlen településén sem működik bevásárlóközpont vagy hipermarket.

Általánosságban elmondható, hogy az F_4 faktor esetében az egyes kategóriák zonálisan helyezkednek el, tehát minél távolabb vagyunk a fővárostól, annál kedvezőtlenebb a napi ingázás lehetősége. Ez nem meglepő, mivel a kedvezőtlen közlekedési adottságok behatárolják a munkavállalók mozgásterét és a munkaerőpiacra jutásuk lehetőségét.

32. ábra

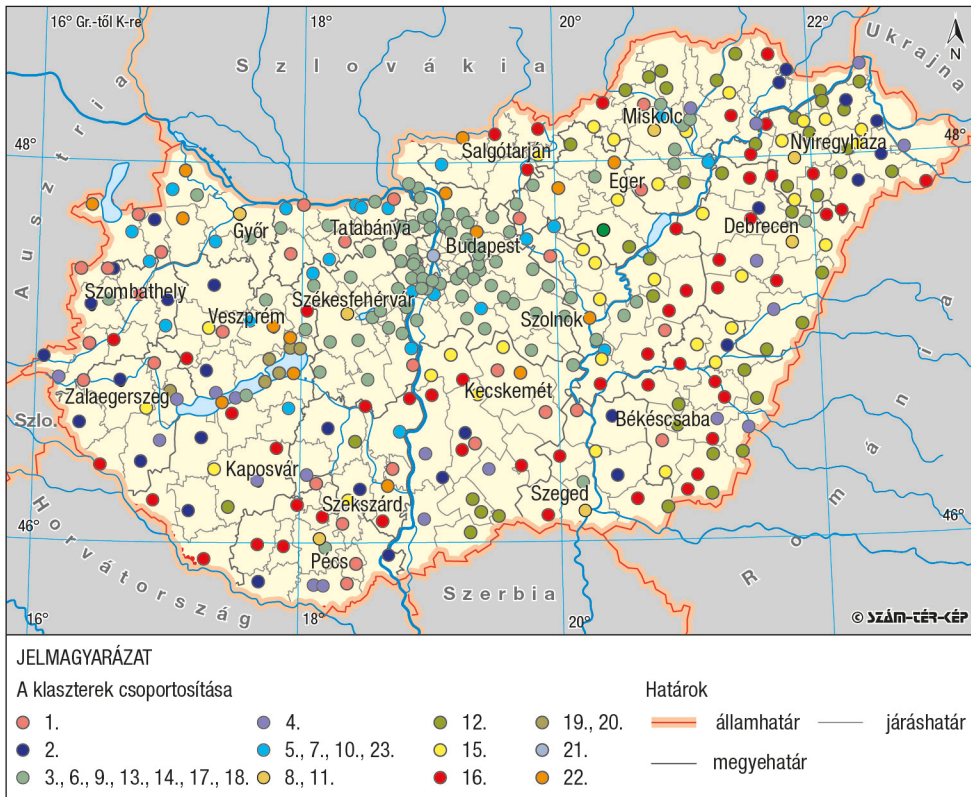
A városok faktorpontértékei F_4 faktorban

Forrás: a szerző szerkesztése, készítette a Szám-Tér-Kép Bt.

4.4. A klaszteranalízis eredményei – várostípusok

A faktor- és klaszteranalízis által kialakított várostípusokat a 33. ábra tartalmazza.

A kapott eredményeket nem fogadhatjuk el a magyarországi városok autentikus típusainak. Ennek okait egyrészt korábban említettük – mint például a városállomány homogenizálódása, a tercier szektor minden más jellemvonást elfedő uralkodó volta, a településegységek fellazulása (ingázás!) stb. –, másrészt bizonyos fókig a matematikai-statisztikai eljárás sajátosságából fakad; a településtipizálás adatbázisának leggyakoribb elemét a vizsgálati egységekre vonatkozó fajlagos értékek, arányszámok képezik, mint például a foglalkozási szerkezet, a vándorlási egyenleg, a népességszám-változás százalékos arányai, az eljáró munkavállalók aránya az összes foglalkoztatottból stb.; ám ezek szerkezete egy nagyvárosban és egy városi funkciókkal alig rendelkező településen is hasonló lehet. Ma a települések közötti meghatározó differenciáló tényezőt a hierarchikus különbségek adják, és ezt a szempontot az alkalmazott eljárás nem méltányolta kellően. (Feltehető, hogy ha a típusokat az egyes hierarchikus szinteken belül mutattuk volna ki

33. ábra

Magyarország várostípusai, 2020

Forrás: a szerző szerkesztése, készítette a Szám-Tér-Kép Bt.

a fenti módszerekkel, könnyebben értelmezhető eredményeket nyerünk.) A teljes (jogi) városállományra készített klaszteranalízis eredményeinek az egyik leginkább vitatható vonása a hasonló belső (demográfiai, foglalkozási, dinamikai stb.) szerkezetű, de a hierarchikus piramisban egymástól távoli pozíciót elfoglaló települések „összecsúszása”. Erre a nyert típusok többségében markáns példákat találunk, és ezek a „kakuktkojások” elfogadhatatlanná teszik a klaszteranalízis által nyert típusokat. Nézzük például a 2. klasztert:

2. klaszter		
Szombathely	Kisvárd	Sellye
Zalaegerszeg	Lenti	Szeghalom
Szentgotthárd	Marcali	Szentes
Bonyhád	Mátészalka	Tamási
Bük	Nagyatád	Mohács
Hajdúböszörmény	Nagykanizsa	Tapolca
Hajós	Nyírbátor	Vásárosnamény
Hódmezővásárhely	Pápa	Celldömölk
Kapuvár	Sárospatak	
Kiskőrös	Sátoraljaújhely	

A klaszter települései közé bekerült két megyeszékhely, Szombathely és Zalaegerszeg; két, elsősorban adminisztratív-szolgáltató feladatokat ellátó, magas hierarchikus értékű intézményekkel és kiterjedt városi vonzáskörzettel rendelkező település. Ha ebben a település-csoportban az olvasó felfedezi például Sellyét, ezt az ormánsági, két és félezer lakosú, majd falusi intézményhálózatú helységet, aligha győzhető meg a „típus” elfogadhatóságáról, még akkor sem, ha figyelembe veszi, hogy Sellye az Ormánság kicsiny, de tradicionális központja – akárcsak Szombathely Vas megyének –, „központi hely”. Ráadásul ebben a „típusban” találja Büköt, amely gyógyfürdővárossá formálódott az elmúlt évtizedekben, vagy Hajóst, a tipikus alföldi óriásfalut, vagy Hódmezővásárhelyt, a megyei város rangját viselő egykori mezővárost. Hiába érvelünk azzal, hogy majdnem két tucat, e típusba sorolt város markáns közép- és kisváros, a 2. klaszter nem állja meg a helyét homogén várostípusként. A példák hosszan sorolhatók. „Megrendül a bizalmunk” a nyert típusban, ha egy klaszterben találjuk Salgótarjánt – megyeszékhely, megyei intézmények, ipartalanodott iparváros, 35 ezer lakos, szocreál városkép – és Pálházát, az ország legkisebb városát kb. ezer lakossal, néhány alapfokú intézménnyel és idilli környezettel, mellettük hanyatló egykori szocialista iparvárosokat – Komló, Ózd –, népes mezővárosokat – Karcag, Mezőtúr, Szarvas, Balma-zújváros –, aprófalvas terület kicsinyke központját – Sásd – és így tovább (16. klaszter). Az 5. klaszterben Békéscsaba, Kaposvár és a mellettük felbukkanó Őriszentpéter és Badacsonytomaj támaszt kételyeket és így tovább.

A településhierarchiának a várostipizálásban játszott szerepéről mondottakat támasztja alá, hogy a hierarchiafüggetlen típusokat – például az agglomerációs, fürdő- és részben az iparvárosokat – elfogadhatóan kimutatja a klaszteranalízis, igaz, ezeket 4 típusba „dobta szét” a módszer:

5. klaszter	7. klaszter	10. klaszter	23. klaszter
Ács	Jászfényszaru	Dorog	Mór
Tét		Dunavarsány	Paks
Herend		Nyergesújfalú	Tiszaújváros
Jánosháza		Rétság	
Jánossomorja		Újhartyán	
Jászárokszállás		Rácalmás	
Martfű		Százhalombatta	
Oroszlány			
Répcelak			
Sajóbábony			
Tab			
Fertőszentmiklós			
Lábatlan			

Igaz, a volt szocialista iparvárosokat – Ajka, Dunaújváros, Kazincbarcika, Ózd, Komló, Várpalota – különböző, vegyes összetételű klaszterekbe „dobta szét” a vizsgálatunk.

A legtöbb klaszter (7) agglomerációs (és lakó-) városok típusaként azonosítható:

<i>3. klaszter</i>	<i>6. klaszter</i>	<i>9. klaszter</i>	<i>13. klaszter</i>
Biatorbágy Diósd	Felsőzsolca Gyál Tát Nagykátá Nagykőrös Ócsa Adony Albertirsa Berhida Ercsi Polgárdi Süllyáp Vép Tiszaújváros Lőrinci Tápiószecske Bábolna Törökszentmiklós Bicske Lébény	Tata Aszód Ráckeve Vecsés Kerepes Kozármisleny Visegrád Tököl Cegléd Csákvár Dabas Zirc Balatonlelle	Halásztelek Pécel Érd Fót Gyömrő Kistarcsa Maglód Martonvásár Monor Órbottyán Piliscsaba Pilisvörösvár Szigethalom Üllő Zsámbék
<i>17. klaszter</i>	<i>18. klaszter</i>	<i>14. klaszter (némi fenntartással)</i>	
Budaörs Törökbálint Szigetszentmiklós Dunaharaszti Dunakeszi Göd Veresegyház	Szentendre Budakeszi Budakalász Gárdonyi Nagymaros Pomáz Velence	Bodajk Nyékládháza Pilis Pusztaszabolcs Rákócziújfalva Sándorfalva Tura Aba Abony Emőd Enying Fegyvernek Gyöngyöspata Hajdúszámson Onga Örkény Sárbogárd Szob Verpelét Pannonhalma Újszász Sajószentpéter Heves	

Viszont vannak oly masszív – vagy masszívnak vélt – településcsoportok (típusok), amelyeket ez az osztályozás „szétszed”, és más-más típusba sorolt; ebbe a kategóriába tartoznak például a nem regionális központ szerepét betöltő megyeszékhelyek. Ezek a klaszteranalízisünk 7 (!) típusában bukkannak fel; igaz, a 22. *klaszter* többé-kevésbé a megyeközpontok klasztere:

22. klaszter
Balatonfüzfő
Vác
Gödöllő
Mosonmagyaróvár
Siófok
Kecskemét
Szolnok
Szekszárd
Veszprém
Eger
Sopron
Gyöngyös
Balassagyarmat
Csorna
Fonyód

Ebben együtt fordul elő Kecskemét, Szolnok, Szekszárd, Veszprém és Eger, és az ugyan-csak idesorolódott Sopron szintén velük együtt fordul elő a hierarchikus rendszerben. De Balatonfüzfő, Fonyód vagy Siófok itteni előfordulása ugyancsak több mint vitatható. Bár meglehetősen sikertelenül birkózott meg a klaszteranalízis az üdülő- és gyógyfürdővárosokkal: csupán 7 klaszterünk azonosítható idegenforgalmi települések klaszterének, ám bennük csupán 6 városunk (Hévíz, Balatonalmádi, Zámárdi, Balatonföldvár, Balatonfüred, Balatonkenese) található.

5. A várossá nyilvánítás gyakorlata; javaslatok a városok jogi helyzetének rendezésére

Az eddig leírtakból, a jelenlegi városállomány áttekintéséből – reményeink szerint – egyértelműen kitűnik, hogy mára messze előrehaladt az a folyamat, amelynek eredményeként a városi ranggal (mint jogi kategóriával) rendelkező, és a településtudományi értelemben vett (funkcionális) városállomány messze távolodott egymástól, a városi funkciójú településeink csupán a jogi városállomány mintegy bő felét teszik ki, sőt ha az előzőekben „faluvárosoknak” nevezett hierarchikus kategóriát nem számítjuk a funkcionális városállományhoz, akkor a 346 városi jogú településből 130-131 bizonyul településtudományi értelemben városnak. Ez a meg nem felelés 1990 és 1995 között vált nyilvánvalóvá, amikor a várossá nyilvánítás folyamata túllépett a valódi kisvárosok állományán. Ezt érzékelve az „illetékes tudományágak” – társadalomföldrajz, regionális tudomány, közigazgatás-tudomány, urbanisztika stb. – figyelme az 1990-es években fordult a kérdéskör felé, gazdag irodalma keletkezett a problémának. Egyre több kritika fogalmazódott meg a várossá nyilvánítás folyamata kapcsán, rámutatva, hogy ez a statisztikailag jól mutató városodás nem járt együtt „az urbanizáltság minőségi tényezőinek javulásával” (SZIGETI 1997). Ugyancsak *Szigeti Ernő* állapította meg, hogy „már az 1990-es évek elején szükségesnek mutatkozott az urbanizációs folyamat egyik meghatározó tényezőjének, az elsősorban mennyiségi ismérvekkel jellemezhető városodásnak és a várossá nyilvánítással összefüggő kérdések – földrajzi és közigazgatási szempontok egyidejű figyelembe vételére (sic!) törekvő – vizsgálata” (SZIGETI 2002). A szerző ezen óhaja teljesült, már az 1990-es években jelentek meg ezzel a témával foglalkozó írások (CSAPÓ–KOC SIS 1997, SZIGETI 1997, KISS 1998), és ezek száma a 21. század első évtizedében tovább emelkedett. Egyesek a geográfia kutatási eredményeire támaszkodva kísérelték meg megbecsülni, hány („valódi”) város létezik Magyarországon, hol áll vagy állhatna meg a várossá nyilvánítás lavínája. *Hajdú Zoltán* a 2000-es adatok ismeretében 250-re tette a városok számának maximumát, ez az óvatos jóslat azonban néhány év múltán már túlhaladottá vált (HAJDÚ 2001). Az ugyancsak geográfus *Tóth József* jóval merészebb „előrejelzést” adott közre 1996-ban, aki a 2010 körüli évekre 300–310 városi jogú település létét prognosztizálta. Ám csakhamar egy sor olyan település is városi rangot nyert, amelyeket *Tóth József* sem sorolt a városi rang várományosai közé, és kiderült, hogy még az ő merésznek tűnő becslése is visszafogottnak bizonyult a valósághoz képest. Így a kétezres években már egyre többen foglalmazták meg, hogy szükség lenne a várossá nyilvánítási gyakorlat átfogó újragondolására, elsősorban a további várossá nyilvánítások visszafogására, szigorúbb követelményrendszer kidolgozására és bevezetésére. Megjegyzendő, hogy *Tóth József*, aki 2008-ban vitát is kezdeményezett a *Területi Statisztikai Szemle* hasábjain a várossá nyilvánítási gyakorlat aktuális kérdéseiről, nem osztotta ezt a véleményét. Tanítványai, *Pirisi Gábor* és *Trócsányi András* így summázta véleményét: „Sokan, sokszor megfogalmazták, hogy nem szerencsés a városhálózat felhígítása – és talán igazuk is van. Ha *Tóth* professzor még köztünk lenne, ezen a ponton talán feltenné az alábbi kérdést, amit – sajnos – most mi fogalmazunk meg helyette. Vajon a fentiek miatt (leginkább

hivatalból) aggódó szakmabeliek – maximum kéttucatnyi kutató – lelki békéje mennyit nyom a latban az érintett lakók örömeivel, sikerélményével szemben” (PIRISI–TRÓCSÁNYI 2015).

Tegyünk itt egy rövid kitérőt! Mi fűtötte a várossá nyilvánítás felhevült gépezetét? Az elmúlt évtizedekben a városi rang megszerzése elsősorban presztízskérdéssé vált. A települések vezető testületei és polgármesterei politikai tőkét tudtak belőle kovácsolni, amelyből tartalékolhattak az elkövetkező választásokra is (a kérdést részletesen elemzi KULCSÁR–BROWN 2011). Legrosszabb esetben is számíthattak arra, hogy beírták nevüket a település történetébe, hiszen ők érték el községük várossá nyilvánítását. A városi cím adományozása „jól jött” az éppen regnáló kormányzat számára is, amely számíthatott a hálás választópolgárok jövőbeli szavazataira is.

Talán ennél is érdekesebb kérdés, hogy a települések lakóinak miért volt fontos a várossá nyilvánítás, miért akartak falusiakból városiak lenni akkor, amikor a mindennapi életkörülményeikben, munkavállalási lehetőségeikben, lakóhelyük jövőjében ez a „váltás” már nem járt együtt semmiféle érdemi változással. Lehetséges, hogy az emberek a szocializmus évtizedeinek tapasztalatai alapján abban bíztak, hogy falujuk fejlődésének, felvirágzásának kulcsa a városi rangban rejlik? A város a modernizáció, a haladás, a „biztos jövő” szinonimájává vált? Akárhogy is, a várossá nyilvánítást a várossá kinevezett települések lakói is többnyire örömmel fogadták.

Az elhangzott, leírt kritikákra, jobbító szándékú javaslatokra végül az államvezetés is reagált. A 2011-es önkormányzati törvény még rendkívül szűkszavúan rendelkezett a várossá nyilvánítás feltételeiről, mondván: „Városi cím adományozható annak a községi önkormányzatnak, amely térségi szerepet tölt be, és fejlettsége eléri az átlagos városi szintet.” Azonban már ez a törvény is, érzékelvén a meglévő anomáliákat, úgy rendelkezett, hogy a kormány „rendeletben állapítsa meg a területszervezési eljárás szabályait”. Ezen előírásnak tett eleget a 2012-es kormányrendelet [321/2012 (XI. 16.)], amely azonban csak eljárásjogi kérdésekben hozott újat, kimondván, hogy az önkormányzatok által benyújtott, a városi cím elnyerését kezdeményező pályázatokat az illetékes kormányhivataloknak véleményezniük kell, valamint előírta az elbírálás során figyelembeveendő szempontokat, és ezekben már új követelményekre is történt utalás, például az önkormányzat gazdálkodása értékelésének szükségességére vagy az országos közlekedési hálózatokhoz való kapcsolódás lehetőségeinek figyelembevételére. Statisztikailag számonkérhető kritériumokat azonban nem fogalmazott meg a várossá nyilvánítás feltételeként. Ezen igénynek tett eleget az egyes kormányrendeleteknek a helyi önkormányzatok törvényességi felügyeletével és a területrendezési eljárással összefüggő módosításáról szóló 61/2015. (III. 24.) kormányrendelet. A rendelet pontosan meghatározza azokat a paramétereket, amelyeknek egy városi címre pályázó önkormányzatnak meg kell felelnie. Ezen paraméterek a következők:

- 10 ezer főt meghaladó és 5 éven keresztül folyamatosan növekvő népességszám.
- A helyben dolgozó munkavállalók legkevesebb 20%-a más településről járjon be dolgozni a településre. (Nyilván ez a kritérium a korábbi térségi szerepkört helyettesíti.)
- A csatornázottság aránya érje el a 60%-ot, és ez a követelmény vonatkozik a teljes közművesítettségre is.
- A belterületi utak legalább 90%-a rendelkezzen szilárd burkolattal.

- Intézményellátottsági feltételek:
 - a pályázó település rendelkezzen alsó- és középfokú oktatási intézménnyel;
 - rendelkezzen rendőrkapitánysággal vagy rendőrőrsrel;
 - rendelkezzen hivatásos tűzoltósággal vagy önkormányzati tűzoltósággal és katasztrófavédelmi őrsrel;
 - rendelkezzen az egészségügyi alap- és szakellátás intézményeivel;
 - valamint tanuszodával vagy többcélú sportcsarnokkal.
- Az önkormányzati költségvetés bevételeinek legalább 20%-a a helyi iparüzési adóból származzon.

Mielőtt a kormányrendelet megjelenésével előállt új helyzetet vennénk szemügyre, fel kell tennünk a kérdést: kívánatos-e, szükséges-e, hogy a városi cím adományozásánál a településtudományi szempontokat figyelembe vegyék, vagyis törekedni kell-e arra, hogy a kétféle szempontrendszer alapján kijelölt városállomány a lehető legnagyobb mértékben megfeleljen egymásnak. Magunk ennek elvi szükségességéről *nem vagyunk meggyőződve*, legfeljebb azt fogadhatjuk el, amit egyes gyógyhatásúnak mondott készítményeken kell feltüntetni, nevezetesen, hogy hatékonysága és használata a hosszú gyakorlaton alapul. Gyakorlati jelentősége pedig akkor van, a községek és városok jogi megkülönböztetése akkor indokolt, ha a városi cím adományozásával előnyöket kívánnak biztosítani egyes településeknek vagy azért, hogy megfelelő mértékben biztosítani lehessen egy-egy térség városi javakkal való ellátását, vagy mert jutalmazni akarja valamelyik települést a cím adományozója, stb. A szocialista korszakban a városi rang nyilvánvaló előnyökkel járt az újraelosztási rendszerben – mint ahogy például az 1970-es években a fejlesztési források és tanácsai működési költségek 90–92%-a az akkori városállományra jutott (miközben az ország lakosságának hozzávetőleg fele élt városokban); az építésük kezdetén járó „szocialista városok” korai várossá nyilvánítása pedig épp városi jellegű fejlődésüket volt hivatva elősegíteni és kinyilvánítani a hatalomnak az iparral és a munkásosztállyal szembeni elkötelezettségét. A városi rang egyben bizonyos hatalmat is jelentett, vezetőinek magasabb dotációját, sőt olyan kedvezményeket is, mint például a városokban fogyasztott elektromos áram alacsonyabb díját. (Mint említettük, ezek az államot terhelő többletkiadások is visszafogták a gyorsabb ütemű várossá nyilvánítást a szocialista korszakban.)

Viszont jelenleg ilyen előnyökkel a városi cím nem jár, és amint említettük, inkább emocionális jelentősége van. Kérdés akkor, van-e jelentősége a városi címnek, illetve ha nincs, ebből milyen következtetéseket vonhatunk le a városi cím adományozásával, birtoklásával kapcsolatban.⁷⁸ Elvileg két következtetés adódik:

- Ha a címeknek-rangoknak nincs különösebb jelentősége, akkor *nem is indokolt* a városok és községek jogi megkülönböztetése. Erre a következtetésre jutottak több fejlett ország közigazgatáspolitikai döntéshozói. Dániában például ma már, megszüntetve a városok jogi megkülönböztetését, csak a statisztikai településkódok őrzik az egykori különbségtételt. (Mi magunk is ezt a megoldást látnánk a legmegnyugtatóbbnak, lásd alább.)
- A másik lehetséges következtetés, hogy nincs értelme minuciózus követelményeket alkalmazni a várossá nyilvánítás során, vagy elképzelhető az államnál „alsóbb rendű” szinten – tartomány, régió, megye stb. – dönteni a kérdésben (ezt a gyakorlatot követi például Svédország), sőt van olyan ország (Nagy-Britannia), ahol

az önkormányzatokra bíznák, „városnak érzik-e magukat”, és ha igen, minden fórum elfogadja döntésüket, és kikerülhet a település határára a „város” tábla. Vagy említhető a Német Szövetségi Köztársaság gyakorlata, amely tartományi hatáskörbe utalja a városi cím adományozását, és mely országban találhatók olyan százezer főnyi lakossággal rendelkező települések, amelyek nem igényelték eddig a városi címet, ráadásul ahol többé-kevésbé félhivatalosan használatosak különböző városi címek, mint fürdőváros vagy (egykori) mezőváros, Hanza-város stb. (lásd alább). (Mint ahogy Magyarországon is a szabad királyi város cím hivatalos eltörlése után néhány város továbbra is használta e címét.)

Miután megítélésünk szerint e kérdés illetően való felvetése nem időszerű – ámbár szerintünk megfontolásra érdemes megoldási lehetőség –, térjünk vissza a 2015-ös kormányrendelet értékeléséhez.

Az vitathatatlan, hogy ha az volt a kormányrendelet célja (márpedig nyilvánvalóan az volt), hogy a sokat bírált várossá nyilvánítási hullámnak véget vessen, e célját maradéktalanul elérte. A fent ismertetett kritériumok között több olyat is találunk, amely önmagában lehetetlenné teszi a városállomány további számszerű gyarapítását. A legkézenfekvőbb a 10 ezer fős lélekszámküszöb követelménye. Ennek a feltételnek ma Magyarországon egyetlen községi jogállású település tesz eleget, Solymár a maga 10 273 lakójával (2017-es adat). Még a 9–10 ezer fő közötti intervallumban is mindössze két, a budapesti agglomerációba tartozó község található, Csömör és Tárnok, és egy „8 ezres”, az egykori kiskun mezőváros, Kiskunlacháza, 8700 és egynéhány lakosával, és teljességgel valószínűtlen, hogy belátható időn belül aspiráns támadhat a városi címre. Az 5 ezer főnél népesebb községek száma is mindössze 18, ebből 14 agglomerációs település. Minden további vizsgálódás nélkül megállapítható tehát, hogy a 2015-ös kormányrendelet hosszú távra lezárta a várossá nyilvánítás ügyét, és mivel ez volt a legegyszerűbben javasolt-követelt intézkedés e tárgykörben, vélhetnénk, hogy megnyugtató módon zárult a várossá nyilvánítás ügye, a városi jogú települések megítélése („elfogadása”) körüli vita. De így van valójában? *Véleményünk szerint korántsem!* Számos megválaszolandó kérdés maradt továbbra is az „ez a falu város” témában.

Az első mindenekelőtt *etikai* kérdés: fenntartható-e konfliktusok nélkül az az állapot, hogy további községek nem válhatnak jogi értelemben várossá a szigorú várossá nyilvánítási kritériumrendszer miatt, ugyanakkor szó szerint „százakra tehető” a „birtokon belül lévők” között azon települések száma, amelyek meg sem közelítik a mai aspiránsoktól megkövetelt kritériumokat (Pálháza 1041, Óriszentpéter 1142, Igal 1304, Pacsa 1624, Visegrád 1840, Gyöngyös 1905, Zalakaros 1976 lakos 2017-ben). Például a 10 ezer fős kritériumhatárt a 346 városból mindössze 145 „teljesíti” jelenleg, tehát 201 (a jelenlegi városállomány 58%-a) mai városunk nem szerezhetné meg címét a jelenleg érvényben lévő feltételek mellett. További 56 városunk ugyan népesebb 10 ezer főnél, de 2012 és 2017 között csökkent a lakosság-száma, tehát aligha tesz eleget annak a kritériumnak, hogy öt egymást követő évben folyamatosan növekedjék a lakosság-száma. Ezekkel a településekkel együtt már 257-re emelkedik azon városok száma, amelyek ma már nem kaphatnák meg címüket (a jelenlegi városi rangú települések 74,3%-a!). A mindkét kritériumot teljesítő városok közül 22-ben a helyben dolgozó munkavállalók esetében megkövetelt 20%-ot meghaladó beingázó aránya nem teljesül, vagyis e 3 kritérium alapján már 279 jelenlegi városunk (a városok kerekén 80%-a) „nem

érdemelné meg” a városi rangot, a városállomány mindössze 67 településre zsugorodna (!), és akkor még nem vettük figyelembe például a burkolt utak 90%-os részesedését a belterületi úthálózathoz, ami tudomásunk szerint még Érden, a megyei városban sem teljesül. S nem volt módunk az önkormányzatok bevételeivel kapcsolatos feltételek megvalósulását számba venni. Vagyis előfordulhat, hogy a „kritériumhiányos” városi jogú települések száma megközelíti-meghaladja a 300-at, azaz a 2015-ös kormányrendelet kritériumrendszerének alkalmazása lenullázná a jelenlegi (jogi) városállományunk hathatedét, és talán még Budapest is kiesne a rostán (öt éven keresztül folyamatosan növekvő lakosságszám követelménye!). Ha tehát egyaránt komolyan vesszük egyrészt a városi rang szükségességét-fenntartását, és azt a követelményt, hogy a címnek legyen konkrét tartalma, másrészt a szóban forgó kritériumrendszert, akkor megoldhatatlan dilemmával kerülünk szembe. Ugyanis ezen ellentmondás feloldására milyen megoldások képzelhetők el?

Többen felvetették a „tagrevízió” szükségességét. *Szigeti Ernő* már 2002-ben a következőket írta: „Elvben felvetődhet olyan gondolat is”, hogy időről időre revíziót kellene tartani a városok körében, és amelyek nem felelnek meg – az akkor még pontosan nem rögzített feltételeknek, azokat „a városi, a megyei jogú városi címtől meg lehetne fosztani, illetve a magasabb státuszú városokat az alacsonyabb rangúba visszaszorolni”. De hozzáteszi: „Egy ilyen aktus azonban mégis több mint megfontolandó, társadalmi és településpolitikai okból egyaránt” (SZIGETI 2002).

Kiss Mónika Dorota hasonló javaslattal élt már a 2012-es és 2015-ös rendelet után; ő is időszakonkénti beszámolási kötelezettséget írta elő, és felveti a városi cím visszavételének jogi lehetőségét (KISS 2015).

Nyilvánvaló, hogy a 2015-ös kritériumrendszernek meg nem felelő akár 300 városi cím törlése, miközben 40–50 település megtarthatná a rangját, elképzelhetetlen. (Míg például valamennyi városi cím beolvasztása egy egységes, község + város kategóriába esetleg keresztülvihető lenne.) Felvethető persze, hogy valamennyi „meg nem felelő” városi cím visszavétele nem vállalható, csak a „nagyon nem megfelelőké”. Csakhogy ekkor a „nagyon nem megfelelők” kritériumrendszerét kellene kidolgozni, így a besorolás problémája továbbra is fennállna, legfeljebb kevesebb „alkalmatlan” település maradna a városi címmel rendelkezők között.

Elhangzott olyan javaslat is, hogy ha már egy település elnyerte a városi címet, „fel kell fejleszteni” a funkcionális városoktól megkívánható szintre. A fent ismertetett kritériumrendszer és a valóságos helyzet futólagos összevetése is egyértelművé teszi, hogy ez a követelmény megvalósíthatatlan.

Megoldás lehetne egy, a *jelenleginél tagoltabb, többszintű városjogrendszer* kialakítása. A városi jogú települések már ma is 4 kategóriát képeznek, Budapest székesfővárosi rangját figyelmen kívül hagyva (a KSH nómenklatúrája megkülönbözteti a „főváros” kategóriáját).

Jelenleg léteznek:

1. *Megyei jogú városok megyeszékhely funkcióval* (itt Budapesttel is számolva 19 város).
2. *Megyei jogú városok megyeszékhely funkció nélkül*: Sopron, Nagykanizsa, Dunaújváros, Hódmezővásárhely, Érde, 5 város. (Megjegyzendő, hogy a megyei jogú városi rang elnyerésének követelményei sincsenek pontosan rögzítve, illetve „felpuhultak”.

Az 1990-es önkormányzati törvény úgy rendelkezett: „Az országgyűlés – a képviselő-testület kérelmére – az ötvenezernél nagyobb lakosságszámú várost megyei jogú várossá nyilváníthatja. A megyeszékhely város megyei jogú.” Az utóbbi kitétel eltérést jelentett a korábbi szabályozáshoz képest, amely egyértelműen az 50 ezres lélekszámhoz kötötte a megyei városi cím adományozását, így Salgótarján és Szekszárd egy ideig megyeszékhely voltuk ellenére nem voltak megyei jogú városok. Ma már e 2 város is megyei jogú. Újabb kérdést vet fel, hogy mára az 5 megyei városból 3-nak a lélekszáma az 50 ezres határ alá süllyedt (Nagykanizsa 47 349, Dunaujváros 44 640, Hódmezővásárhely 44 009 lakost számlált 2017-ben). Ugyancsak kétségek merültek fel Érd megyei jogú város voltával kapcsolatban (a megyei jogú városi címre vonatkozó első kérelmét 2001-ben el is utasították) arra hivatkozva, hogy az agglomerációs gyűrű részét képező település ugyan megfelel a lélekszám-követelménynek, ám funkciói, intézményei legjobb esetben is a középvárosokénak felelnek meg. *Szigeti Ernő* szerint a „politika” részéről merült fel néhány további város megyei joggal való felruházása, „térségi szerepükre”, illetve tradícióikra hivatkozva; Baja, Esztergom, Pápa, Sátoraljaújhely, Gyula és az egykor megyeszékhely funkciót betöltő városok kerültek szóba (SZIGETI 2002). (Egyébként ma egyetlen városunk van, amely megközelíti Hódmezővásárhely, a „még” megyei jogú város lélekszámát, Dunakeszi a 43 ezer lakosával.)

3. A további városi rangú települések közigazgatási helyzetében jelentős változást hozott a járási rendszer 2013-as újrabevezetése és 176 településbe járási székhely telepítése; kialakult a *járási székhely funkciójú városok* köre. Ez azt jelenti, hogy a 322 nem megyei jogú város közül 153 járási székhely szerepet kapott (a további járási székhelyek a megyei jogú városokban működnek). A járási székhely szerepét ellátó városok nagy többsége funkcionális értelemben is város, de a járási székhelyek közül 14 „címzetes városokban” működik; ezek:

14 „címzetes város”	
Kemecse	Devecser
Cigánd	Bóly
Ibrány	Gönc
Szob	Pannonhalma
Putnok	Bélapátfalva
Nyíradony	Sellye
Gyál	Pétervására

E települések járási székhely voltukból következően igazgatási szempontból rendelkeznek bizonyos központi szerepkört betöltő intézményekkel, és elképzelhető, hogy részben a járási intézmények hatására, részben tudatos fejlesztési politika révén elérhetik azt a szintet, hogy rangjuk „elfogadható” legyen. (Természetesen nem a 2015-ös kritériumrendszer követelményeit véve alapul.) Ezen települések egy része egykor már betöltötte a járási székhely szerepét (Kemecse, Szob, Putnok, Devecser, Sellye, Pétervására, Nyíradony). Gyál a budapesti agglomeráció települése, Pannonhalma mint egyházi, oktatási központ, jelentős idegenforgalommal szintén – hierarchikus szintjétől függetlenül – „városias” település. (Természetesen az egykori járási székhelyek rehabilitációja nem teljes körű, nem lett közülük járási székhely

például Mándok, Elek, Csepreg, Pacsa, Abaújszántó, Lengyeltóti stb.) A „valódi” kisvárosi szintből csupán kettő, Dorog és Kisújszállás nem vált 2013-ban járási székhellyé, indokoltan. A „faluvárosok” átmeneti hierarchikus szint 54 városának többsége, 32 település viszont járási székhely, és ez az újonnan elnyert szerepkör támogathatja a „valódi” várossá válásukat.

Megjegyzendő, szokás újabban e településeket járási jogú városoknak nevezni – például *Szabó Tamásnál* (2005) –, önálló jogi kategóriaként kezelni. Ezt az elképzelést – elnevezést – nem tartjuk szerencsésnek, mert míg a megyei jog „kiemeli” viselőjét a megye szervezetéből, a megyei közgyűlés és intézményei hatásköréből, és azokkal igazgatási szempontból egyenrangúvá teszi, addig a járáások esetében erre egyszerűen nincs lehetőség, a járás ugyanis nem önálló intézmény, nincs választott testülete, hanem adminisztratív-végrehajtó szervezet, ebből nem „emelhető ki” a járási székhely.

4. Végül létezik egy népes *városi jogú* településcsoport, amely funkcionális értelemben *nem város*, amelynek tagjai járási székhellyé sem váltak. Mit lehet „kezdeni velük” azon logika alapján, amely fenntartaná a városok-községek jogi megkülönböztetését, ugyanakkor zavarja a sokat emlegetett „meg nem felelés”?

- Elképzelhető különböző speciális igazgatási – talán inkább „városi címpótló elnevezéseknek” tekinthető – kategóriák bevezetése. Ez a gondolat is felmerült már a korábbiakban. *Szigeti Ernő* egyik tanulmányában fejtette ki, hogy „megfontolandó lenne bevezetni – a főváros, a megyei jogú városok és az »egyéb városok« mellett – egy negyedik, »új« városkategóriát, a több mint egy évszázada megszüntetett mezővárosi jogállást” (SZIGETI 2002). Igaz, a szerző maga veti el a mezővárosi jogállás bevezetésének célszerűségét, kifejtve, hogy: „Napjainkban a mezővárosi cím feltámasztása nem lenne helyes és indokolt, a mezővárosi kategória alkalmazása alapvetően eltérne a modern európai gyakorlattól és egy késő feudális – nevében is anakronisztikus – megoldáshoz való visszafordulást jelentene. Ráadásul a mezővárosi cím bevezetése esetén a főváros, a megyei jogú városok és a többi város mellett egy negyedik városkategória is létrejönne [...] A mezővárosi kategória bevezetése esetén külön feltételrendszert kellene kialakítani a mezővárosi cím elnyerésével kapcsolatban is, így a várossá nyilvánítási feltételrendszer megkettőződne.”

Mi magunk ugyan elvileg nem lennénk ellene a különféle települési címek használatának, noha kétségtelenül ezen megoldásnak is számos buktatója lenne; ha a „rendtartás” érdekében ezen címek adományozása is valamilyen szabályozott eljárás keretében történne, bizonyos szempontok alapján, ugyanaz a helyzet állna elő a mezővárosi – vagy bármely más – cím kapcsán is, mint amit a városi cím esetében is bíráltunk. Ha pedig a mezővárosi cím „felvétele” különösebb hivatalos eljárás nélkül történne, a cím bizonyára elszaporodna, és értékét, rangját vesztené.

- Kézenfekvő az agglomerációk, mindenekelőtt a *budapesti agglomeráció speciális igazgatásának* felvetése. Az agglomerációk területén, különösen azok belső, egymással és az agglomeráció központjával számos kapcsolatfajta révén – munkába járás, szolgáltatások igénybevétele, rekreációs kapcsolatok, közös köz-művek stb. – szorosan egybefonódó településszövetében a közigazgatási határok

strukturáló szerepe, jelentősége csökken, ténylegesen nem tagolják az egységes településtestet. A budapesti agglomeráció ezen településnövedékében a városi és községi jogállás megkülönböztetésével „rendet rakni” nem lehet. *Perger Éva* szerint: „Gyakorlatilag csak a teljes – a fővárost és az agglomerációs övezetet magában foglaló – budapesti agglomeráció az a terület egység, amely eséllyel vehet részt az európai nagyvárosok versenyében. Az agglomeráció szerves összefonódását tükröznie kellene a közigazgatási megoldásoknak is, hiszen a közigazgatási elszakítottság jelentősen hátráltatja a térség egészséges fejlődését, felerősíti a kedvezőtlen folyamatokat, hátráltatja a pozitív hatások érvényesülését” (PERGER 1999). Az agglomeráció igazgatásának kérdésével foglalkozó szakirodalom, a megoldási javaslatok, tervezetek száma tekintélyes; ezekkel itt nincs módunk foglalkozni, javaslatunk sincs az agglomerációs igazgatás intézményeire, feladatmegosztásukra stb. Azt viszont hangsúlyoznunk kell, hogy a budapesti agglomeráció területét kiemelve az országos közigazgatás sémáinak köréből, és számára speciális igazgatási szisztéma kidolgozása az itt felmerült problémák egy részét megoldaná. (34. ábra)

- Néhány markáns idegenforgalmi-fürdő-üdülő agglomerációban – Balaton-part, a Velencei-tó környéke – hasonlóan semmitmondónak tűnik a városi és a községi rangú települések megkülönböztetése. Az itt lévő települések élhetnének a „fürdőváros” ranggal is – csakúgy, mint gyógyfürdőink, klimatikus gyógyhelyeink –, igaz, ez esetben is felmerülhet, hogy a fürdővárosi cím elnyerését valamiféle kritériumrendszerhez kellene kötni – vendégéjszaka, magánüdülők száma, a kúrtaksa valamely mutatója stb., és akkor ismét ott vagyunk, „ahol a part szakad”.

Végül a magunk részéről két megoldási javaslatot tartunk megfontolandónak.

1. Az egyik a már említett merész, a „gordiuszi csomót” egyetlen kétsoros törvénnyel megoldó lépés, tudniillik a városi és a községi rang megkülönböztetésének eltörlése. Felmerülhet az az aggály, hogy ez a megoldás az intézménytelepítés során zavart okozhat, pazarló megoldásokhoz, helyenként egyes feladatok ellátatlanságához vezethet. De e téren előnyökkel is járhat a városi címnek mint az intézménytelepítés orientációs elemének az eltörlése; ugyanis a működésének keretfeltételei intézményenként eltérőek (az ellátandó lakosság száma, megközelítési lehetőségek, az intézményekkel szemben támasztott követelmények teljesíthetősége; például a mentőknek bizonyos időn belül el kell érniük a működési területük bármely pontjára, a bíróságokkal szemben viszont ilyen követelmények nincsenek). Így az intézmények telepítésénél az adott objektív helyzet a mérvadó, és nem a különféle közigazgatási rang. (Nem írható elő, hogy minden városban vagy járási székhelyen működjön kórház, a kórházak osztály- és tevékenységmixe igen különböző, a jelenlegi városok kórházellátottsága igen eltérő, és nem szűkíthető a van-nincs kérdésre.)
2. Ha a városi cím viselése nemcsak előnyökkel jár, hanem ellenkezőleg, kötelezettségeket, ezáltal többletmunkát és -költségeket ró a települések önkormányzatára, a helyi társadalmakra, és ezen kötelezettségek teljesítését az állam nem vállalja magára (magyarán: a városi rang terhet is jelent viselője számára), akkor bizonyos automatizmusok épülnek be a „rendszerbe”; amelyik település élvezni akarja

34. ábra

A budapesti agglomeráció hivatalos területe

Forrás: a szerző szerkesztése, készítette a Szám-Tér-Kép Bt.

a városi cím előnyeit, szimbolikus és emocionális hozadékát, annak ezt „meg kell fizetnie”. Ha a városi címmel járó kötelezettségeknek nem tud megfelelni valamely város, címét automatikusan elvesztheti vagy lemondhat arról. Ez a megoldás a magyar közigazgatási gyakorlatban nem ismeretlen; a dualizmus korában, a polgári közigazgatás kialakításakor számos potenciális városjelölt nem kívánt élni a felkínált városi ranggal, például a kiváltságos területek települései közül sem mindegyik tartott igényt a városi rangra. A Nagykunságon Kunhegyes és Kunmadaras, a Hajdúságban Hadház, Dorog és Vámospércs a községi jogállást választotta. A rendi korszakban a szabad királyi városok közé tartozó Libetbánya és Bakabánya a rendezett tanácsú városi rangra sem tartott igényt a dualizmus korában. Néhány város pedig „pendlizett” a községi és a rendezett tanácsú városi jogállás között: Szepesbéla például a polgári közigazgatás kiépítésekor rendezett tanácsú város lett, 1891-ben minősítették vissza nagyközséggé, majd 1900-ban ismét a rendezett tanácsú városok közé került. Ólubló még Szepesbélán is túltett: 1891-ben kikerült a rendezett tanácsú városok köréből, 1901-ben visszakerült, majd 1911-ben ismét a községek sorába lépett (GYÁNI–KÖVÉR 1998).

Végezetül a megoldási lehetőségek kínálatát bővítendő, alább az európai joggyakorlatot tekintjük át néhány ország példáján keresztül.

5.1. A várossá nyilvánítás feltételei és gyakorlata néhány európai országban

5.1.1. Ausztria

Az Osztrák Statisztikai Hivatal 2018-as adatai szerint Ausztria 77 városának a népessége haladja meg a 10 ezer főt (*Demographisches Jahrbuch*, 2019). A városi cím Ausztriában kevésbé jelent a községitől eltérő jogállást vagy előnyt. Számos olyan település van Ausztriában, amely kisvárosi szerepkört tölt be, de községi kategóriába tartozik. „A városok többsége városi jogú község (Stadtgemeinde), de a 15 legnagyobb város járásjogú, úgynevezett Statutarstadt (olyan város, amelynek városi statútuma van). Ezek nem tartoznak a járások fennhatósága alá, ezért a méretbeli különbségektől eltekintve leginkább a magyar megyei jogú városokhoz hasonlíthatók, legtöbb esetben tartományi székhelyek. Ezen városkategóriába való belépés 20 ezer fős népességszámot ír elő, de a már korábban megszerzett címet a népességcsökkenés miatt nem veszik vissza; ilyen például Ruszt (Rust) esete, mely az 1648-ban szerzett szabad királyi városi címet 1920 után is megőrizhette, kevesebb mint 2000 lakossal” (Kocsis 2008). Az osztrák alkotmány nem tesz különbséget falu és város között, minden községnek hasonló szervezete van (az alkotmány szövetségi, tartományi és községi szintet ismer), a várossá nyilvánítás sem egységes, tartományi szinten eltérő, Felső-Ausztria például a várossá válás egyetlen kritériumának a 4500 fős népességszám meglétét írja elő.

5.1.2. Szlovákia

A Szlovák Statisztikai Hivatal 2015. évi adatai szerint a Szlovák Köztársaság területén 138 város van, ebből 10 ezer fő feletti népességgel rendelkezik 69. Az ország legnépesebb városa Pozsony (Bratislava) 422 932 fővel, míg a legkisebb Kékkő (Modrý Kameň) 1600 fővel. A városok jogállásáról és a községek várossá nyilvánításáról a Szlovák Köztársaság Nemzeti Tanácsa rendelkezik a Tt. 369/1990 törvényrendelet alapján (1990. szeptember 6.), minden év január 1-jei hatállyal. A Szlovák Köztársaság Nemzeti Tanácsa azon községeket nyilváníthatja várossá a fenti törvény szerint, amelyek megfelelnek az alábbi feltételeknek:

- a) gazdasági, adminisztratív és kulturális központok vagy idegenforgalmi központok, vagy fürdőhelyek,
- b) szolgáltatásokat biztosítanak a környező községek számára,
- c) a környező községekkel biztosított a közlekedési kapcsolatuk,
- d) területe legalább egy részén városi jellegű beépítéssel rendelkezik,
- e) lakosságszáma legalább 5000 fő.

Egy község akkor is várossá nyilvánítható, mondja ki a törvény, ha a lakosságszáma vonatkozó feltételnek nem felel meg, de a fentebb leírtakon túl sajátos adottsággal rendelkezik, és ezért indokolt a várossá nyilvánítása. Külön törvény rendelkezik a 200 ezer fő feletti nagyvárosok jogállásáról és területrendezési vonatkozásairól, hasonló a helyzet Pozsony (Bratislava) esetében is, amelynek különleges jogállásáról, valamint szervezeti struktúrájáról szintén külön törvényt alkottak.

5.1.3. Románia

Romániában a 2011-es népszámlálás szerint a 10 ezer főnél népesebb városok száma 211 volt. A román parlament által elfogadott 351/2001 törvény 4. § szerint: „Azokban az övezetekben, ahol 25–30 km-nyi körzetben nem található városok, a kormánynak a helyi hatóságokkal együtt kell cselekedni” az új városok kialakításáról, azok feltételeiről a nemzeti területrendezési tervben megfogalmazott irányelvek szerint. A 351/2001 törvény 4. § b) pontja pedig kimondja: „új városok kialakításához, intézményi fejlesztéséhez speciális pénzügyi támogatási programot kell biztosítani a kormánynak”. A 351/2001 törvény a román városállomány 4 szintjét különbözteti meg: a legfelső szinten Bukarest, a főváros van, municípiumként (megyei jogú városként), ezt követik az országos szintű municípiumok (megyei jogú városok), majd a megyei municípiumok (megyei jogú városok), végül a városok (kisvárosok). Az átlagos kisváros vonzáskörzete 10–20 km, a valóságban ennél több, kb. 30 km körül alakul, ahogy az a törvényben is szerepel. Napjainkban Románia népességének több mint 60%-a városlakó, 2017-ben a városok száma 199-re módosult. A települések várossá nyilvánításához részletes kritériumrendszernek kell megfelelni.

Jelenleg számos olyan megyei jogú város és kisváros van Romániában, amely nem felel meg ezeknek a törvényi kritériumoknak; lényegében azokat a településeket nyilvánította a kormányzat várossá, amelyekben az urbanizáció foka előrehaladott volt, és az infrastruktúra szintje megközelítette az elvárt értéket.

5.1.4. Szerbia

Jugoszlávia felbomlását követően a városhálózat szerkezete, az egyes települések státusza megváltozott. Jelenleg 6158 település van Szerbiában, és ebből a városok száma 204, a városi népesség aránya pedig 2019-ben 56,3% volt. Az új közigazgatási és gazdasági helyzethez alkalmazkodva a szerb kormányzat kialakította a településhálózat rendjét leíró törvényeket, amelyek a területi egységek szerveződéséről rendelkeznek (129/2007, 18/2016 és a 47/2018). A 2018. évi törvény 4. §-a kimondja, hogy: „Új önkormányzat létrehozása, a meglévő önkormányzati egységek egyesítése, megszüntetése és területének megváltoztatása csak az előírt törvényekkel összhangban tehető meg.” Így a várossá nyilvánítás azokban a községekben lehetséges, ahol ehhez megvannak a népességi, vonzáskörzeti, gazdasági feltételei. A községek várossá nyilvánítása a szerb parlament hatásköre.

5.1.5. Horvátország

A délszláv háború Horvátország gazdaságát is megtépázta, súlyos veszteségeket okozott az országnak, azonban az önállóvá válás és a háború utáni évek fejlődése nagyot lendített a horvát gazdaságon, így 2013-ra az EU 28. tagországává vált. Az ország „városhálózatát policentrikusnak, urbanizációját kiegyensúlyozottnak írja le a legtöbb elemzés” (RÁCZ 2017). Az ország városhálózatának csúcsán a főváros, Zágráb helyezkedik el, a Horvát Statisztikai Hivatal 2013-as adatai szerint az országnak 128 városa van, és ebből 37 város 10 ezer főnél népesebb, 5–10 ezer fő között 42 város található, az 5 ezer fő alatti városok száma pedig 18. A közigazgatási rendszer alapjait az 1992-es törvény foglalta keretbe, eszerint a közigazgatási rendszer alapegységei a városok és községek lettek. A városi önkormányzatok éves támogatást kapnak az országos költségvetésből a városfejlesztéshez. Városi rangot azon települések kaphatnak, amelyek népességszáma több mint 10 ezer fő, de kivételes esetekben ettől el is térhetnek, amennyiben az adott települések különleges történelmi feltételekkel rendelkeznek, vagy gazdasági, közlekedésföldrajzi helyzetük ezt indokolja, vagy egyéb más okok miatt (horvát parlament 129/05 törvény 5. §).

A várossá nyilvánítás feltételei a következők:

- a településnek legyen legalább 2000 lakosa,
- a lakosság 20%-át a kereskedelem foglalkoztassa vagy 5%-át a szolgáltatási szektor,
- iskola, gyógyszertár, óvoda, posta és üzlet álljon rendelkezésre,
- kommunális infrastruktúra (vízellátás, villamos energia, szennyvíz) biztosítva legyen, és az utcák többsége aszfaltburkolattal rendelkezzen,
- az önkormányzat akkor is nyilváníthat települést várossá, ha nem teljesülnek a fenti feltételek maradéktalanul, de a település történelmi, vagy olyan építészeti együttest alkot, amely a turizmus fejlesztése szempontjából meghatározó jelentőségű.

5.1.6. Szlovénia

Kelet-Közép-Európát érintő demokratikus változások, valamint Szlovénia függetlenedése radikális átalakulást eredményezett a területi igazgatási rendszerben. Az önkormányzati

törvény megszületése (a Szlovén Köztársaság Hivatalos Közlönyében jelent meg 67/94, 20/95, 29/95 szám alatt) lehetővé tette, hogy az állam „szolgáltató funkciója” erősödjön. Szlovénia településhálózatát 2006-ban közel 6000 település alkotta 210 járásba rendeződve, ekkor a városi jogállású települések száma 67 volt. A szlovén alkotmány értelmében a város járási jogú várossá is nyilvánítható. A járási szerepkörrel rendelkező város saját feladatain kívül a városfejlesztéssel kapcsolatos, egyéb állami hatáskörbe tartozó feladatokat is ellát, ezek az alapvető közszolgáltatások.

Az önkormányzati törvény 15. § a) pontja kimondja, hogy a város olyan nagyobb település, amelynek lakónépességszáma több mint 3000 fő. A települések között különbséget tesz a törvény gazdasági szerkezet, népsűrűség, történelmi múlt alapján. Azonban egy település csak kormányhatározattal válhat várossá a 2005. évi önkormányzati törvény megszületése óta. Korábban a parlament hatáskörébe tartozott ezen feladatkör. Az a város kaphat járási jogot is, amely legalább 20 ezer lakost számlál, és legalább 15 ezer munkahelyet biztosít a vonzáskörzetében élők számára (2005. évi önkormányzati törvény 16. § szerint). A városok számára további fontos feladat a például a szakoktatás, középiskola, felsőoktatási intézmények, közszolgáltatási hálózatok, kórházak, könyvtárak biztosítása.

5.1.7. A várossá nyilvánítás további útjai

A szomszédos országok várossá nyilvánítási gyakorlata azt mutatja, hogy nincs egységes gyakorlat a községek városi rangra emelésében; még inkább ezt lehet állítani, ha a nyugat-európai gyakorlatot is figyelembe vesszük, hiszen Dániában és Svédországban a várossá válásnál a küszöbszám 200 fő, Svédországban ugyanehhez még az a plusz megkötés járul, hogy a házak közötti távolság nem haladhatja meg a 200 métert egy város esetében. Franciaországban 2000 fő a várossá nyilvánítás küszöbértéke. Norvégiában az ezer fő feletti települések kaphatnak városi rangot. „Nagy-Britanniában sem a történelemben, sem a jelenben nem volt egységes a város cím adományozása, illetve a városok különböző szintjeinek rendszere: Anglia, Skócia vagy Wales eltérő szabályozást alkalmaz. Az azonban egységes, hogy a city és a town szavak a városok »rangját« fejezik ki. A town (város) olyan település, amely nagyobb a falunál, kisebb a nagyvárosnál (city). Másként megközelítve a town olyan településeket jelöl, amelyek korábban (legtöbbször még a középkorban) vársártartási jogot szereztek. A városok alsó szintje a town, amelyet úgy lehet megszerezni, hogy a település önkormányzata, tanácsa városnak nevezi magát. Ez az egyetlen feltétel. Angolosan egyszerű, ugyanakkor természetesen eltérő a kontinens más részein bevett gyakorlattól. Ez a helyzet Skóciában, Walesben és Észak-Írországon is, az országrészek közötti különbség nem itt, hanem a city szintnél jelentkezik. Az Európán kívüli angolszász országokban is hasonló kétszintűség figyelhető meg: a city rangot a szövetségi államok feltevélekhez kötik, míg Ausztráliában például a town egyetlen feltétele a 250 lakos” (Kocsis 2008). Olaszországban a városi cím adományozása a köztársasági elnök hatáskörében van, akit nem köt semmilyen kritérium, pusztán bölcsességére van bízva, melyik községet emeli városi rangra. A fenti rövid körkép világosan mutatja, hogy a várossá nyilvánításnak nem alakult ki igazán egységes gyakorlata Európa országaiban.

6. Vándorlási kapcsolatok

A vándorláson vagy migráción olyan tartós lakóhely-változtatást értünk, amely a településhatár átlépésével jár együtt. A vándorlás lehet állandó vagy ideiglenes jellegű, amelyet letelepedés, munkavállalás, tanulás, kikapcsolódás stb. motiválhat. Állandó (belföldi) vándorlásról akkor beszélünk, ha az országhatáron belül a településhatárt átlépő lakóhely-változtatás történik: a vándorló lakóhelyét elhagyva, más településen lévő lakást jelöl meg lakóhelyéül. Ideiglenes (belföldi) vándorlás esetén a vándorló az országhatáron belül, lakóhelyét fenntartva változtat lakást, és új lakását tartózkodási helynek jelöli meg; vagy az egyik tartózkodási helyről egy másik tartózkodási helyre költözik. Amikor a vándorló elhagyja tartózkodási helyét, és visszatér lakóhelyére, ideiglenes visszavándorlásról beszélünk. E három fogalom együttesen (az állandó és ideiglenes vándorlás, illetve visszavándorlás) az összes belföldi vándorlást jelöli.⁷⁹

A továbbiakban az el- és odavándorlás belföldi vonatkozásaival foglalkozunk 2018-as statisztikai adatok alapján. Számunkra az elemzés szempontjából a vándorlás iránya a fontos, ez alapján elkülönítünk elvándorlást, illetve odavándorlást. A rendelkezésünkre álló adatok alapján a magyar városhálózat 346 településének el- és odavándorlási adatait vizsgáltuk. Az adatmátrixunk egy 346×346 -os mátrix volt, amely 119 716 adatot tartalmazott.

Mátrixunk felépítése a következő: az adatmátrix oszlopaiban az odavándorlás, míg sorokban az elvándorlás helye szerepel. A mátrixban az N azon települések elemszámát jelzi, ahonnan elvándorlás megvalósul, míg az n azon települések elemszáma, amelyek a vándorlás célpontjai. Ha a vándorlás adatait X_{ij} -vel jelöljük, akkor a következő mátrixhoz jutunk.

65. táblázat

A magyar városhálózat 346 településének el- és odavándorlási adatmátrixa

Városok száma ($N = 346$)		Városok száma ($n = 346$) Odavándorlás					
		1	2	...	j	...	n
Elvándorlás	1	$X_{11'}$	$X_{12'}$	...	X_{1j}	...	X_{1n}
	2	$X_{21'}$	$X_{22'}$	...	X_{2j}	...	X_{2n}
	i	$X_{i1'}$	$X_{i2'}$	...	X_{ij}	...	X_{in}
	N	$X_{N1'}$	$X_{N2'}$	...	X_{Nj}	...	X_{Nn}

Forrás: a szerző szerkesztése

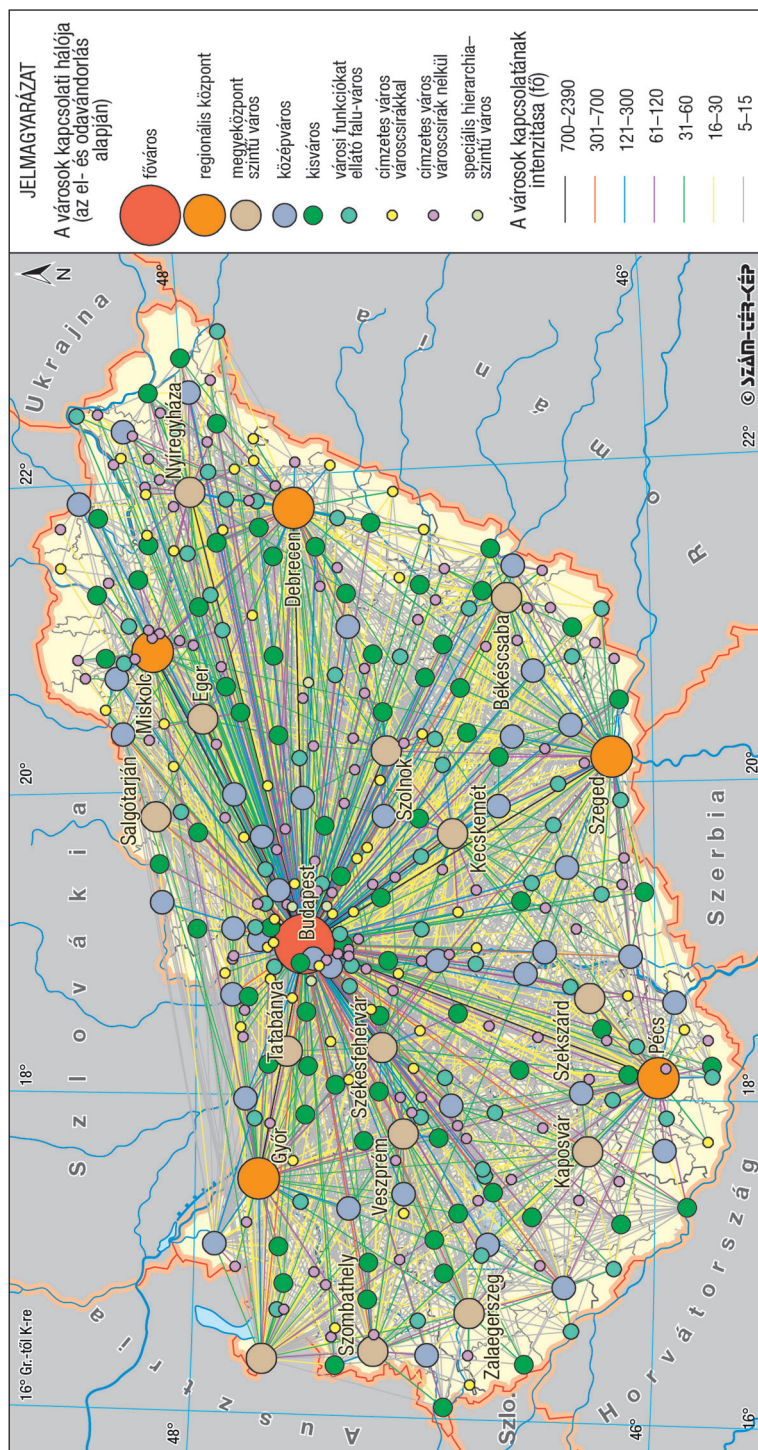
A mátrixon belül X_{ij} jelenti az i -edik településből j -edik településbe történő vándorlási értéket. Ahhoz, hogy az el- és odavándorlás folyamatát részletesen vizsgálni tudjuk, az elemzésünkhöz felhasználtuk a térinformatika kínálta lehetőségeket (Mapinfo 9.0), illetve alkalmaztuk a (Gephi 0.9.2) hálózatelemző szoftvert. A Gephi hálózatelemző program ki-válóan alkalmas a vándorlási folyamatok térbeni elemzésére.

Ahhoz, hogy a hálózatelemző szoftvert alkalmazzassuk, át kellett alakítanunk az adat-bázisunkat, mégpedig oly módon, hogy két oszlopba rendeztük a települések vándorlási adatait. A vándorlás szempontjából kibocsátó településekre (*source*) és befogadó településre (*target*) bontottuk a mintát, amelyhez hozzákapcsoltuk a vándorlás értékét.

Vizsgálatunk hátterét a hálózatelemzés, pontosabban a gráfelmélet képezi. A telepü-lések közötti vándorlási kapcsolatokat csúcsokkal és élekkel írhatjuk le. A csúcsok (*nodes*) a városok, míg az élek (*edges*) a városokból induló kapcsolati irányok, más szóval a vándorlás irányai. Az élek a hálózaton belül abban az esetben és azon relációban keletkeznek, ahol tényleges vándorlási kapcsolat van két város között. A gráfelemzés használatával a városhálózaton belüli kapcsolatrendszereket tudjuk ábrázolni és leírni, mivel az alkalma-zott módszer összekapcsolja, mintegy „összefűzi” azon városokat, amelyek között relációk állnak fenn. A jelen vizsgálatunkban alkalmazott eljárás az egyik klasszikusnak számító módszer, amely a térbeli folyamatok megjelenítésére, a hálózatok térképpé alakítására alkalmas (ForceAtlas2 algoritmus). A módszert a fejlesztők a Gephi-felhasználók tipikus hálózati sémáihoz fejlesztették (skálamentes és 10–10 000 csomópont kezelésére alkalmas). Az általunk vizsgált 346 város esetünkben 346 csomópontot jelent, amelyhez 9877 él tar-tozik. Ez a gyakorlatban ennyi kapcsolatot jelent a városok között, a 2018-ban megvalósult összes vándorlás 241 496 fő volt (35. ábra).

Ahhoz, hogy a hálózati kapcsolatokat értelmezhetően jelenítsük meg, a városokat a Mercator-koordináta-rendszerben szélességi és hosszúsági koordináták alapján ábrázoltuk. A 35. ábrán kétféle információ jelenik meg: egyrészt a városok hierarchiaszintje, másrészt a városok közötti kapcsolatok intenzitása. Az ábrából világosan kiderül, hogy a magasabb szerepkörű városok nagyobb vándorlási intenzitással rendelkeznek, míg a városhierarchia alacsonyabb szintjén lévő városok kisebb vonzerővel rendelkeznek. A népességmozgás irá-nyait jelentős részben a munkaerőpiac elérhetősége és annak szerkezete határozza meg. Ám természetesen a vándorlás milyenségére és dinamikájára olyan más tényezők is kihatnak, mint például a középiskolai, felsőoktatási tanintézmények léte, a szolgáltatások színvonala és a szektor munkahelyteremtő képessége. A városhálózati struktúrában a fővárost a re-gionális szerepkörű városok (Debrecen, Miskolc, Pécs, Szeged és Győr) kapcsolati hálója követi. A városhálózat 10 legmagasabb oda- és elvándorlási fokszámmal rendelkező tele-pülését mutatja be a 66. táblázat.

A 344 odavándorlási kapcsolattal rendelkező Budapestre 53 085 fő érkezett, míg 343 elvándorlási fokszámmal 52 452 fő hagyta el a fővárost. A további városok értékei Győrtől Pécsig 4000–5000 fő közötti vándorlási számot mutatnak. A vizsgált városok vonzerejét a munkaerőpiac, a kereskedelmi iparágak, a szolgáltatások, valamint a közép-fokú és felsőoktatási intézmények szintje és színvonala határozza meg. A városok közötti kapcsolatok intenzitását elemezve egyértelműen kimutatható a Budapest-centrikusság, így a főváros szerepköre országos szinten túldimenzionált. Lényegében a városhálózati rend-szer legfontosabb mágnes települése a főváros, amelyet a regionális központok, valamint az erre rácsatlakozó megyeszékhelyek mint alrendszerek követnek. A városhálózat többi

35. ábra
2018-ban a belföldi vándorlások intenzitása, fő

Forrás: KSH adatok alapján a szerző szerkesztése

66. táblázat

A TOP 10 magyarországi város vándorlási rangsorának kapcsolatszáma

Sorszám	Város neve	Kapcsolatszám
1.	Budapest	687
2.	Győr	365
3.	Debrecen	361
4.	Szeged	347
5.	Kecskemét	289
6.	Miskolc	286
7.	Pécs	283
8.	Sopron	280
9.	Székesfehérvár	275
10.	Érd	264

Forrás: KSH-adatok alapján saját számítás

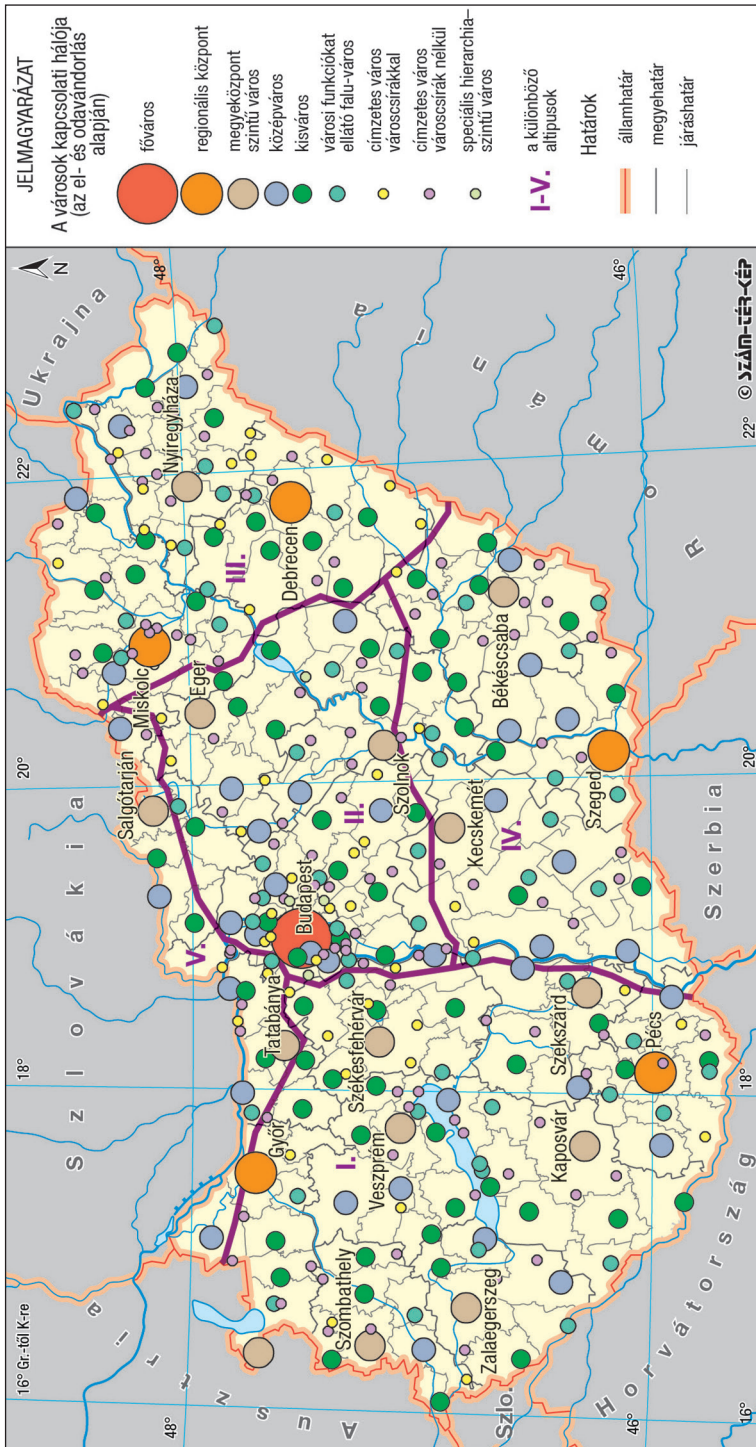
városa közép- és kisvárosok, faluvárosok, címzetes városok városcsírákkal és azok nélkül, illetve a speciális városok lényegében a korábban említett főváros, a regionális központok és megyei jogú városok vonzáskörzetében helyezkednek el, azok rendszerébe épülnek be. A városok fővároshoz való kötődését a vándorlási adatok segítségével követhetjük nyomon. A 35. ábrán egyértelműen érzékelhető a Budapest felé történő irányultság.

Elemzéseink során következő kérdésre kerestük a választ:

- A városhálózati rendszeren belül megfogalmazhatók-e további alrendszerek a vándorlási adatok alapján?
- Egyes városokból milyen vándorlási irányok követhetők nyomon?

Az első kérdésre a választ a városhálózat modularitásvizsgálatán keresztül kerestük, vagyis azt néztük meg, hogy mely városok kapcsolódnak össze a hálózatban egy alrendszerbe, és mely városoknak sűrű vagy laza a hálózati kapcsolódása. A laza kapcsolatokat leválasztottuk, és az így kirajzolódó hálózatban a következő 5 alrendszer különíthető el (36. ábra):

- I. altípus: A dunántúli városhálózati alrendszer
- II. altípus: A Budaörs–Szolnok–Eger–Salgótarján által bezárt terület városhálózata
- III. altípus: A Miskolc–Debrecen tengelytől a keleti határig terjedő zóna
- IV. altípus: A dél-alföldi térség Szeged központtal
- V. altípus: A Mosonmagyaróvár–Tatabánya–Esztergom–Ózd városnégyes, laza lokális kapcsolati hálóval

36. ábra

Az egyes altípusok a vándorlási adatok alapján

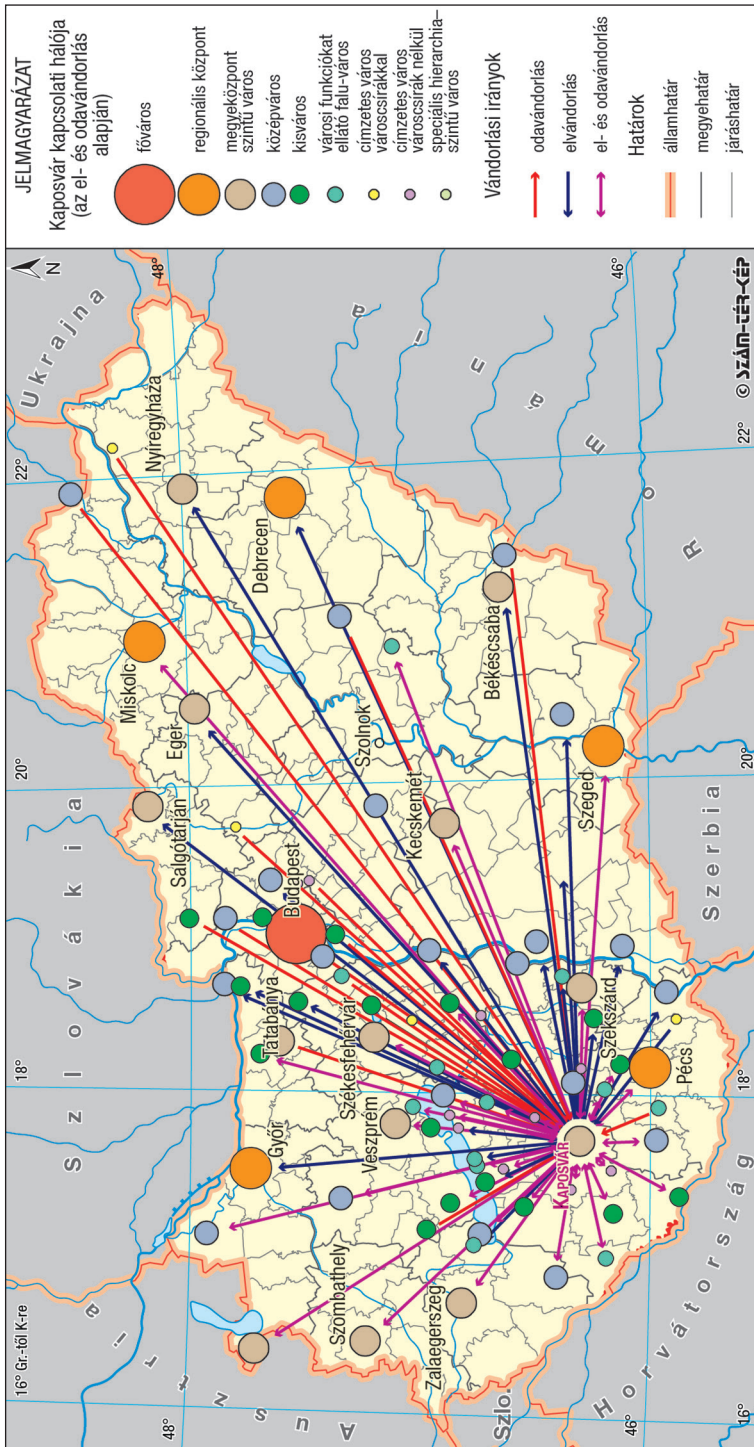
Forrás: KSH-adatok alapján a szerző szerkesztése, készítette a Szám-Tér-Kép Bt.

6.1. I. altípus: A dunántúli városhálózati alrendszer

A dunántúli városhálózati alrendszerhez tartozó 110 város a magyar városhálózat 31,8%-át alkotja. A dunántúli városhálózati alcsoport települései közül a top 10-es kapcsolati rangsorba 6 város került be, az alcsoport kulcstelepülései: Győr 365, Pécs 283, Székesfehérvár 275, Érd 264, Veszprém 236, Szombathely 189, Kaposvár 146, Nagykanizsa 125 és Zalaegerszeg 67 oda- és elvándorlási kapcsolatszámmal. Győrben a legfontosabb munkaadó az AUDI, Székesfehérváron az Arconic-Köfém Kft., az Alcoa cégcsoport tagja a meghatározó, de emellett még 12 ezer cég működik a városban. Érd fejlődésére, megyei jogú várossá válására Budapestnek volt jelentős hatása. A főváros szerepét csak növelte, hogy a munkaerőpiac központja gyorsan (36 percen belül) elérhető. Érdről naponta a fővárosba ingázók száma 10 762 fő, ez a népességmennyiség a városból elingázók arányának 62,1%-a. Érd népességmegtartó képességét mindemellett segítette a kereskedelmi iparágak és a szolgáltató szektor dinamikus fejlődése is. A következőkben vizsgáljuk meg jelen altípus egy megyei jogú városának, Kaposvárnak a kapcsolati hálóját (37. ábra).

Kaposvár lakónépességének száma 2017-ben 61 920 fő volt, ugyanebben az évben a város összes helyben foglalkoztatottjának száma elérte a 31 693 főt, ebből a munkavállalók 72,6%-a dolgozott a szolgáltatásban, 25,7%-a pedig ipari foglalkoztatott volt. A magas arányú helyben foglalkoztatás pozitív vándorlási egyenleget eredményezett, 332 fővel többen érkeztek a városba, mint ahány fő azt elhagyta. Kaposvárnak a vándorlási értékek alapján 146 várossal van kapcsolata. Ezzel az értékkel Somogy megye székhelye a városok odavándorlási rangsorában a 25. helyen áll, míg az elvándorlási rangsorban a 21. helyet jelenti számára. A város oda- és elvándorlási kapcsolatai elsősorban a 100 km távolságon belüli városokkal (Barcs, Marcali, Mohács, Nagykanizsa, Siófok, Sümeg, Szekszárd, Tamási, Szigetvár stb.) tekinthetők számottevőnek. A távolabbi nagyvárosokkal, mint Budapest (195 fő) és a regionális központokkal szemben (Pécs 48 fő, Győr 26 fő, Szeged 15 fő) vándorlási veszteséget tudhat be. Debrecen (3 fő) és Miskolc (2 fő) esetében csekély vándorlási nyereség adódik Kaposvár javára. Kaposvár kapcsolathálója a várostól északra, a Balaton és a Duna által bezárt területen (Esztergomig) tekinthető elsődleges zónának.

Az I. altípus sajátos helyzetű települése a 2879 fős lakónépességgel rendelkező Zala-lövő, amely címzetes város ugyan, de érdemleges városi szerepkör nélkül (38. ábra). Városi rangját 2000-ben nyerte el, akkori népességszáma 3021 fő volt. Napjainkban az összes helyben foglalkoztatott száma a városban 946 fő, ebből a helyi iparban dolgozik a foglalkoztatottak 50,8%-a, míg a szolgáltató szektorban dolgozók aránya 42,8%. A Zala-lövőről naponta elingázók aránya igen jelentős, az összes foglalkoztatott 70,2%-a. A kevés helyi munkahely miatt ugyanis a településen élő aktív korúak máshol kénytelenek munkát vállalni. Az ingázók számára fontos céltelepülés Keszthely (148 fő), amely település még ennél is több főnek tud munkát kínálni, különösen a nyári időszakban. Emellett Zalaegerszeg (4 fő), Nagykanizsa (3 fő), Budapest (1-2 fő), Győr (1-2 fő), Veszprém (1-2 fő) stb. a további céltelepülések. 2017-ben Zala-lövő vándorlási vesztesége 148 fő volt, amely veszteséget a fővárossal, a regionális központ Győrrel és a megyei jogú városokkal (Veszprém, Sopron, Szombathely, Zalaegerszeg) szemben szenvedte el. Ezek a városok számos munkalehetőséget tudnak kínálni a munkát keresőknek.

37. ábra

Kaposvár kapcsolati hálója az oda- és elvándorlás alapján

Forrás: KSH-adatok alapján a szerző szerkesztése, készítette a Szám-Tér-Kép Bt.

38. ábra

Zalalövő kapcsolati hálója az oda- és elvándorlás alapján

Forrás: KSH-adatok alapján a szerző szerkesztése, készítette a Szám-Tér-Kép Bt.

6.2. II. altípus: A Budaörs–Szolnok–Eger–Salgótarján által bezárt terület városhálózata

A II. altípus városhálózatát 77 város alkotja, ez a városhálózat 22,3%-át jelenti. A városok két meghatározó tengely mentén szerveződnek: a Budaörs–Gödöllő–Hatvan–Eger, valamint a Salgótarján–Hatvan–Jászberény–Szolnok tengely mentén, illetve ezekre a gerincekre kapcsolódnak rá (67. táblázat).

67. táblázat

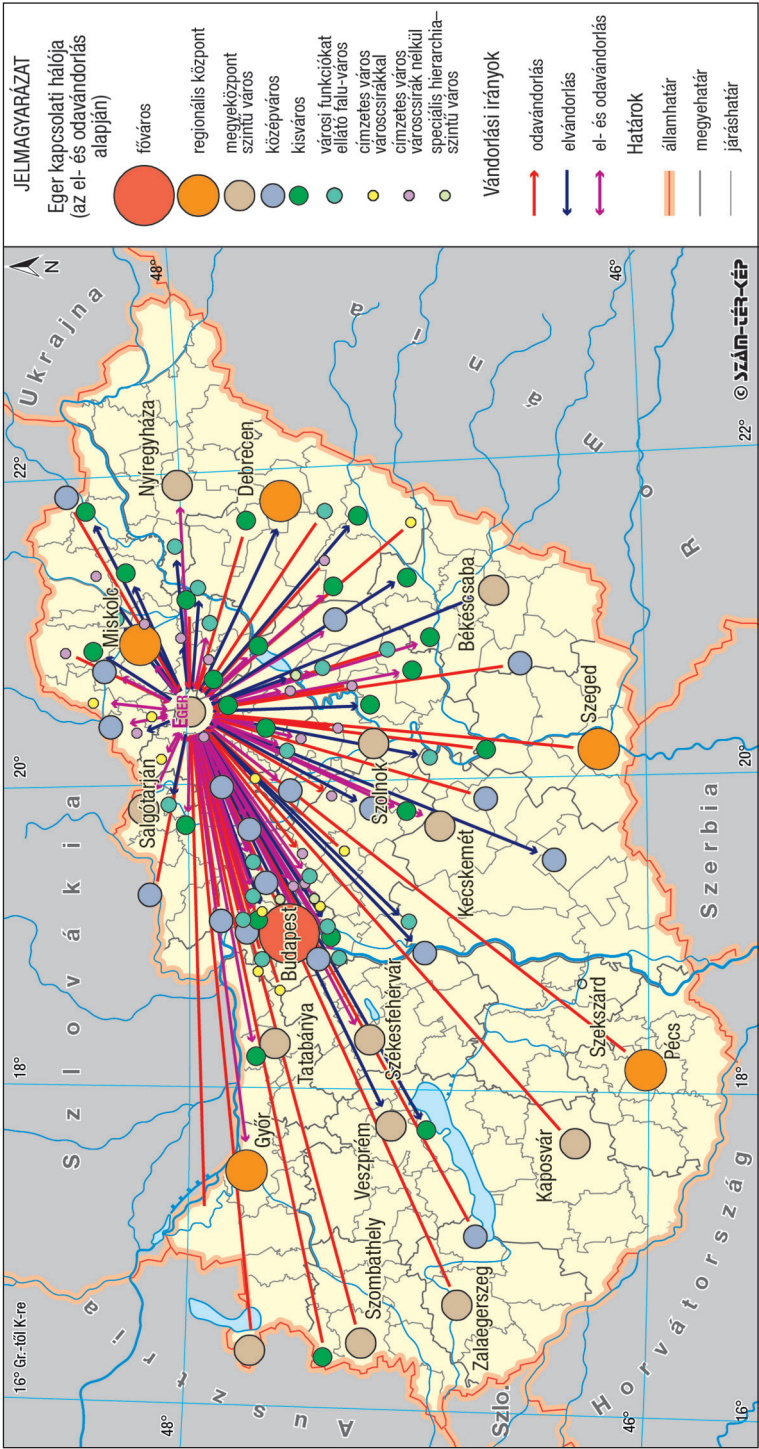
A II. altípus domináns városainak kapcsolati hálózata

Sorszám	Város neve	Város típusa	Kapcsolatszám
1.	Szolnok	megyei jogú város	230
2.	Gödöllő	közpváros	176
3.	Eger	megyei jogú város	173
4.	Budaörs	közpváros	129
5.	Salgótarján	megyei jogú város	115
6.	Hatvan	közpváros	85
7.	Jászberény	közpváros	85

Forrás: KSH-adatok alapján a szerző szerkesztése

A városhálózat 77 városa közül Szolnok az oda- és az elvándorlás terén 230 városhálózati kapcsolattal rendelkezik, ebből 117 az odavándorlási kapcsolat, ami a 13. helyet jelenti az országos városhierarchiában, és 113 kapcsolata van az elvándorlás vonatkozásában, ami a 12. helyre elegendő az országos listán. 2018-ban Szolnokról 2768 fő vándorolt el, ugyanakkor a városban 2888 fő telepedett le. A pozitív vándorlási egyenleg ellenére 2019-re a város népességszáma 70447 főre csökkent. A tárgyévben a város összes helyben foglalkoztatottjának száma 38 737 fő volt. A helyi iparban 24,9%, a szolgáltatásban 73,9% volt a foglalkoztatottak aránya. A városból más településre napi szinten elingázók száma 4460 fő volt, ami az összes foglalkoztatott 14,8%-át jelentette. Az eljárók legfontosabb céltelepülése Budapest volt (1080 fő), amelyet Jászberény (268 fő), Törökszentmiklós (238 fő), Cegléd (114 fő) és Kecskemét (86 fő) követett. Az elingázók magas száma megfelel egy kisváros népességszámának, egyben azt is jelzi, hogy számos munkahely hiányzik még a városból. Ez különösen akkor válik még súlyosabbá, ha hozzáadjuk a munkanélküliek számát is (2297 fő – 4,7%). A II. altípus 7 domináns városa közül a legdinamikusabban fejlődő Budaörs volt – amely egyben az ország harmadik legmódosabb települése –, ahol az egy főre jutó vásárlóerő 10 842 EUR volt. A II. altípus átlagos városának Eger tekinthető, amely klasszikus kereskedő- és vásárváros 173 oda- és elvándorlási élkapcsolattal. A város vándorlási nyeresége 268 fő/év. A dinamikusan fejlődő város az egri borvidék központja, kereskedelmi funkciója is jelentős, két bevásárlóközpont is működik a városban, amely szűkebben a város népességét (53 436 főt), valamint tágabb vonzáskörzetében mintegy 120–150 ezer fő ellátását biztosítja (39. ábra).

A városban a helyben foglalkoztatottak száma 22 682 fő, ebből a más településre elingázók száma 3172 fő (az összes foglalkoztatott 14,1%-a). A napi elingázók által leírt, megrajzolható hálódiaagram szinte tükrözi a vándorlási irányok kapcsolati hálójának, éppen ezért érdemes kiemelni a céltelepüléseket: Budapest 447 fő, Füzesabony 219 fő, Mezőkö-

39. ábra

Eger kapcsolati hálója az oda- és elvándorlás alapján

Forrás: KSH-adatok alapján a szerző szerkesztése, készítette a Szám-Tér-Kép Bt.

vesd 100 fő, Gyöngyös 85 fő, Miskolc 72 fő, a további 9 városba elingázók száma 10–45 fő között ingadozik.

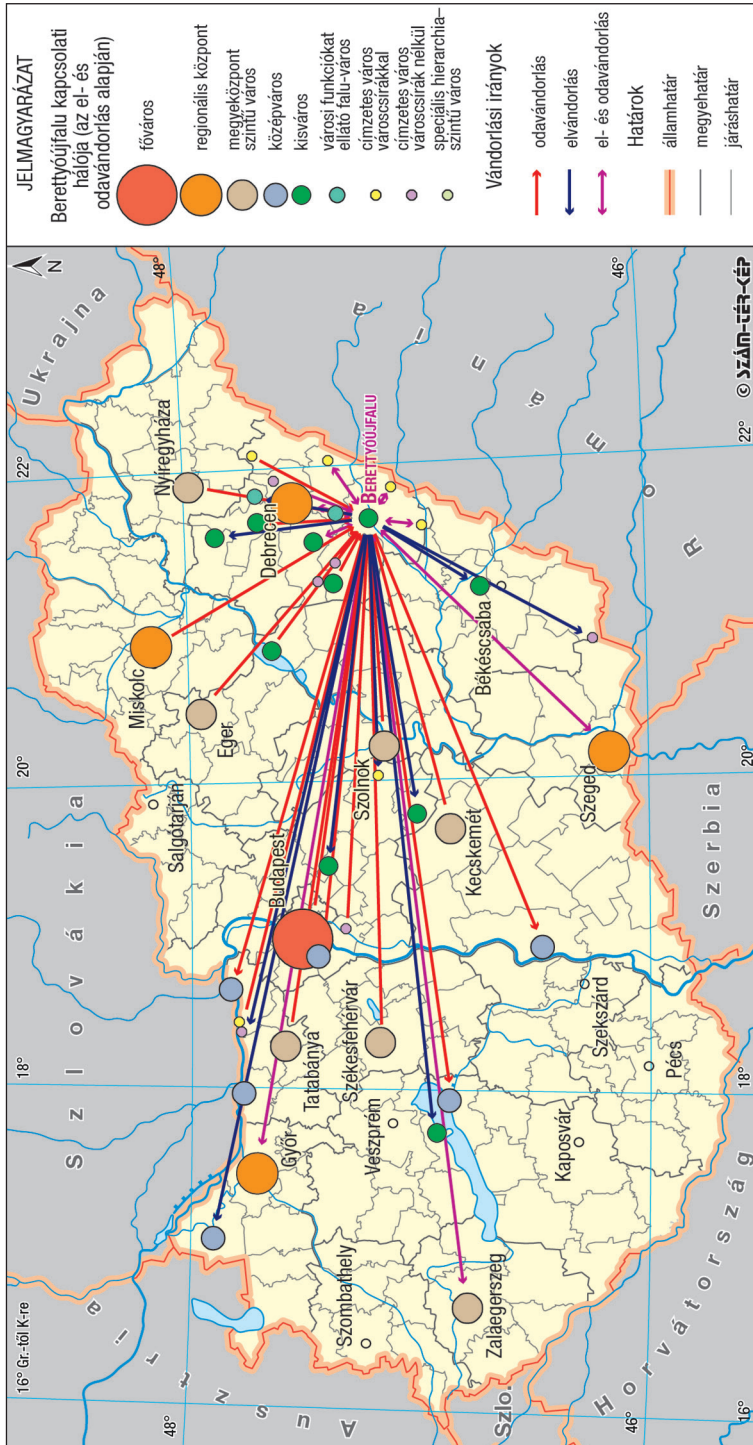
Eger a fővárossal és a regionális központokkal van szoros kapcsolatban, de vándorlási nyereséget csak Péccsel és Szegeddel szemben tudott realizálni. Bár az említett két város Dél-Dunántúl, illetve Dél-Alföld régió települései és városai közül szigetszerűen emelkedik ki, de a térségük gyengébb teljesítménye miatt vándorlási szempontból kevésbé vonzó területnek számítanak. Egerrel szemben az 1 főre jutó GDP-termelőképessége Győrnek (egy főre jutó vásárlóerő 7347 EUR), Miskolcnak (egy főre jutó vásárlóerő 6180 EUR) és Debrecennek (egy főre jutó vásárlóerő 6290 EUR) sokkal nagyobb, így ezen városok kedvezőbb munkalehetőséget is tudnak kínálni az Egerből áttelepülők számára. Eger vonzáskörzete lényegében egy 50–80 km távolságú körgyűrűre terjed ki, ezen területen belül valósul meg a vándorlási nyeresége és veszteségének 60-70%-a (39. ábra).

6.3. III. altípus: A Miskolc–Debrecen tengelytől a keleti határig terjedő zóna

A III. altípus 77 települése a magyar városhálózat 22,3%-át alkotja. Az altípus városhálózata 3 megye (Borsod-Abaúj-Zemplén, Hajdú-Bihar és Szabolcs-Szatmár-Bereg) városaiából áll össze. Az altípus 77 városából 3 emelkedik ki: Debrecen, Miskolc és Nyíregyháza. Az említett városoknak történelmi, társadalmi-gazdasági helyzetükből fakadóan jelentős szívóhatása van, a munkahelyek széles választékát kínálják, a munkalehetőségek pedig az ingázókat és a letelepülni szándékozókat egyaránt vonzzák. A 3 városban a helyben foglalkoztatottak száma a következőképpen alakul: Debrecenben 96 419 fő, Miskolcon 79 917 fő, Nyíregyházán 60 280 fő. Ebből a helyi iparban Debrecenben 23,4%, a szolgáltatásban 74,9% dolgozik. Miskolc megfelelő mutatói 27,1% és 67,2%, Nyíregyházái 28,8% és 69,4%.

A dinamikus városfejlődés és a kedvező gazdasági körülmények elősegítették a munkalehetőségek további gyarapodását, ez pedig a 3 város vonatkozásában pozitív vándorlási egyenleget eredményezett: 2018-ban Debrecen 873, Miskolc 475, míg Nyíregyháza 500 fő vándorlási nyereséget könyvelhetett el. A típus térszerkezetére jellemző, hogy a Miskolc–Debrecen tengelytől keletre eső területek Nyíregyháza kivételével inkább vándorlási veszteséget mutatnak. A migrációs veszteséget elszenvedő területek túlnyomó részét az altípus keleti és északkeleti zónájához tartozó, az országhatártól mintegy 30–40 km-re fekvő városok teszik ki. Itt kell megjegyeznünk azt is, hogy Budapest a térség városaival és annak lakóival sajátos kapcsolatot tart fenn, a térség ezer szállal kötődik a fővároshoz, mivel ott a legnagyobb munkaerőpiac. Budapest ugyan az ország szinte minden városára hatással van, de különösen nagy szívóhatást gyakorol erre a térségre, ahol a 3 nagyváros kivételével a középvárosok, kisvárosok vagy faluvárosok nem tudnak elegendő számú munkahelyet nyújtani (66. táblázat).

A következőkben két eltérő helyzetű várost, Miskolcot és Berettyóújfalut vizsgáljuk a vándorlási kapcsolataik alapján. Miskolc 2017-ben az ország 4. legnépesebb városa volt 155 650 fővel, kedvező gazdasági helyzetét a munkahelyek folyamatos gyarapodása segíti elő. Észak-Magyarország régió gazdaságának központja, a tudományos, oktatási és kulturális élet egyik meghatározó bástyája a város. Miskolcnak mint regionális központnak jelentős hatása van a térség fejlődésének folyamatára, az agglomerációs övezetében élő több mint 200 ezer fő helyzetére (40. ábra).

41. ábra

Berettyóújfalui kapcsolati hálója az oda- és elvándorlás alapján

Forrás: KSH-adatok alapján a szerző szerkesztése, készítette a Szám-Tér-Kép Bt.

A Miskolcra ingázók száma 25 704 fő. Miskolc város szívóhatása egy kb. 100–150 km sugarú övezetre terjed ki, szinte teljesen azonos térbeni eloszlást követve mind az ingázás, mind a vándorlás szerkezetében. Gyakorlatilag azt is állíthatjuk, hogy Miskolc az ország szinte valamennyi jelentős városával kapcsolatban áll az előbbi két mutató vonatkozásában.

A típus másik települése Berettyóújfalu (41. ábra), amely esetében az odavándorlás 444 fő, az elvándorlás 351 főt jelent. A település vándorlási nyereségét kedvező földrajzi helyzetének köszönheti. Debrecentől alig 40 km-re, Nagyváradtól pedig csak 35 km-re található, tehát könnyen elérhetők innen a nagyvárosok. A város népességszáma 14 690 fő, ebből a helyben foglalkoztatottak száma 6181 fő, és a városnak más városokkal való élkapcsolata 55 egység, vagyis ennyi várossal áll vándorlási kapcsolatban. Az elvándorlók a fővárost, Debrecent és Szegedet mint regionális központokat, valamint a Dunántúl városait preferálják elsősorban.

6.4. IV. altípus: A dél-alföldi térség Szeged központtal

A dél-alföldi klasztert alkotó 61 település a magyar városhálózat 17,6%-át alkotja. Az altípus települései legyező alakzatban helyezkednek el, a klaszter centrumtelepülése Szeged. A város összes helyben foglalkoztatottjának száma 78 419 fő, ebből 21,9% a helyi iparban, 76,3% pedig a szolgáltatásban dolgozik. A kedvező foglalkoztatási adatok alapján pozitív vándorlási nyereség (202 fő) realizálódik. Szeged az élelmiszeripar egyik fellegvára. Nagy hagyományai vannak a mezőgazdasági termékek (például a fűszerpaprika), valamint a tejipari és húsipari termékek feldolgozásának. A csoporton belül azok a települések vannak kedvező társadalmi és gazdasági helyzetben, amelyek munkahelyek széles választékát tudják biztosítani az odatelepülőknél. Közéjük tartozik például Kecskemét a Mercedes-autógyár révén, amelyet a közelmúltban bővítettek, jelenlegi alkalmazotti létszáma 4700 fő. Kecskeméten az összes helyben foglalkoztatott száma 56 760 fő, elingázik a településről 4737 fő. Elsődleges célpontok Budapest (931 fő), Nagykovács (189 fő), Kiskunfélegyháza (183 fő), Szeged (110 fő) és Cegléd (82 fő).

A térség harmadik meghatározó városa Békéscsaba, amelynek népességszáma 2019-ben 58 996 fő volt, de 2011 óta 3054 fővel csökkent. A város pozitív vándorlási mérlege (218 fő) ezen nem sokat változtatott. A 68. táblázat egyértelműen visszajelzi a városok kapcsolatszámán keresztül azok településhierarchiában elfoglalt helyét.

68. táblázat

A IV. altípus domináns városainak kapcsolati hálójá

Sorszám	Város neve	Város típusa	Kapcsolatszám
1.	Szeged	regionális központ	347
2.	Kecskemét	megyei jogú város	289
3.	Békéscsaba	megyei jogú város	155

Forrás: KSH-adatok alapján a szerző számítása

A csoport többi közép- és kisvárosa már ezen városok felé gravitál, erre utal a csoport városainak népességvesztése is.

6.5. V. altípus: A Mosonmagyaróvár–Tatabánya–Esztergom–Ózd városnégyes, laza lokális kapcsolati hálóval

Az *V. altípus* városhálózatát 21 település alkotja, amely a magyar városhálózat 6%-át teszi ki. Az altípus centrumvárosai: Mosonmagyaróvár, Tatabánya, Esztergom, valamint a tőlük távol fekvő Ózd lazán kapcsolódnak egymáshoz, inkább a környezetükben lévő kisvárosokkal van szorosabb kapcsolatuk. Sajátos helyzetük történelmi múltjukból és gazdasági helyzetükből fakad (69. táblázat).

69. táblázat

Az V. altípus domináns városainak kapcsolati hálója

Sorszám	Város neve	Város típusa	Kapcsolatszám
1.	Tatabánya	megyei jogú város	201
2.	Mosonmagyaróvár	középváros	133
3.	Esztergom	középváros	128
4.	Ózd	középváros	102

Forrás: KSH-adatok alapján a szerző számítása

A városnégyesből kiemelkedik Tatabánya, részben magas (201) élkapcsolatszámával, részben azzal, hogy közelítőleg egyensúlyban van az elvándorlás értéke az odavándorlás nagyságával, amit az altípus többi városáról kevésbé mondhatunk el. Tatabánya az elmúlt évtizedek alatt jelentős változásokon ment keresztül. Megszűnt a bányászat a térségben, az elsők között kialakított ipari park pedig számos munkahelyet teremtett a munkát keresőknek. Tatabányán a 29 613 fő helyben foglalkoztatott ellenére a városból napi szinten elingázók száma 7760 fő. Ebből a két legfontosabb céltelepülésre, Budapestre 1251 fő, Tatára 1248 fő ingázik. Sokan eljárnak még Oroszlányba (608 fő), Bicskére (513 fő), Komáromba (442 fő), Győrbe (334 fő), Székesfehérvárra (100 fő) és Esztergomba (53 fő) is. Ezen adatokat azért is érdemes számba venni, mert hasonló trendet mutat a városokból való elvándorlás képe is. A munkavállalók igyekeznek munkahelyükhöz közelebb kerülni, így szívesen áttelepednek a munkát kínáló városokba. Ózd leépült ipara (Ózdi Acélművek Kft.) helyén ma mini acélmű működik (amely néhány száz embert foglalkoztat), és kevés munkalehetősége miatt jelentős vándorlási veszteséget (256 fő/év) tudhat magáénak. Esztergom mint határváros nem csak történelmi múltja miatt kedvezően pozicionált. Az első autóipari klaszter is itt jött létre 2001-ben. Az ipari parkba települt több mint 50 cég számos munkahelyet tud biztosítani mind hazai, mind szlovák munkavállalók részére. A városban a helyben foglalkoztatottak száma 25 131 fő, ebből az iparban helyben foglalkoztatottak aránya 45,8%, míg a szolgáltató szektorban 53,7%. Az altípus további települései kisvárosok, amelyek – népességmegtartó képesség hiányában – jelentős népességveszteséget mutatnak. Általánosságban elmondható, hogy az ingázók, ha csak tehetik és módjukban áll, megpróbálnak közelebb letelepedni előbb vagy utóbb a munkahelyükhöz, mivel az ingázás jelentős időterhet jelent számukra.

Jegyzetek

- ¹ Ugyanakkor kétségtelen tény, hogy egy sor jelentős pannóniai város, mint például Mursella (Árpás-Dombföld), Magentiana (Somlóvásárhely mellett), Sala (Zalalöv), Carnuntum (Deutsch-Altenburg) stb. örökébe nem lépett középkori-újkori város.
- ² Az óbudaí római katonai amfiteátrum viszonylag jó állapotban érte meg a honfoglalás korát. „Castrum Curzan”-ról, azaz Kurszánvárról Anonymus is megemlékezett, mint a fejedelem egyik erősségéről. Györffy György Pest-Buda kialakulásáról írott könyvében állítja: „kutatóink ma már egyhangúlag azon a véleményen vannak, hogy Kurszánvára azonos a római nagy katonai amfiteátrummal, melyből népvándorlási kori lelet is került elő, s melynek ovális alaprajzú külső falvonulata a honfoglalás idején még magasan állhatott” (GYÖRFFY 1997).
- ³ Mócsy András, a 10 kötetes *Magyarország története* egyik szerzője a következőképp összegezte a római uralom pannóniai „utóéletét”: „A mondtak alapján a romanizáció hatásáról, folytonosságáról és utóéletéről beszélve különbséget kell tennünk a római kori termelés és technika néhány, nemritkán alapvető fontosságú vívmányának és római kori lakosságnak, mint etnikumnak – egy meghatározott nyelv és kultúra hordozójának – a továbbélés között. A »római« a Kárpát-medencében nem vált etnikai fogalomká, mindvégig politikai tartalmú megkülönböztetés maradt, és ebből következően a Római Birodalom politikai visszaszorulása a »római« lakosság elmenekülésével vagy elhalásával járt együtt. Ezzel szemben sok tekintetben még fel nem tárt fontos szerep jutott a római uralom néhány maradandó következményének, és ez – anélkül, hogy népi folyamatossággal járt volna együtt – tagadhatatlanul a romanizáció folytonosságának, történeti szerepének bizonyítéka” (MÓCSY 1984, 264.).
- ⁴ A kora középkori európai városok állapotának érzékeltetésére *Granasztói György* sorait hívjuk segítségül: „A Római Birodalom bukása után a civitasok közigazgatási szerepe megszűnt. Eltűnt a legfontosabb városi fogyasztórét, a katonaság és a hivatalnokok serege, a pislákoló városi élet a falak előtt, a külvárosi részen folytatódott. A falakon belül a püspök vagy más egyháznagy, továbbá a körzet grófja és kísérete lakott, s csupán az egyházi intézmények és a különböző kultuszhelyek működtek. A romos, egykor oly pompás városok a Karoling Birodalom idején, a 9. században kezdtek újjáéledni, de a lakosság túlnyomó része földjét művelte, gazdálkodott” (GRANASZTÓI 1980, 16.).
- ⁵ A korai városok kialakulásának menetét egy Granasztói Györgytől vett példával érzékeltetjük: „A Rajnavidék közelében fekvő Flandria a Németalföld egyik grófsága volt. A 10. században néhány jól védett püspöki székhelye (Cambrai, Tournai), apátsága (Saint Omer, Arras) vagy grófi vára mellett (Brügge, Gent) kereskedő és iparos települések keletkeztek. Népük annak idején a normann dúlások elől (9. század) keresett itt menedéket. Saint Omerben a grófi vár magaslaton emelkedett, belsejében templom állt, amely a névadó szent sírját őrizte. A hely fontos zárandokhely volt. A vár kapuja előtt hetivásárt tartottak, a vásárteret iparosok, földművesek házikói vették körül, itt találkozott a szűkebb környék lakossága. Mintegy 800 méterrel lejjebb, egy folyócska szigetén emelkedett a nagyhírű és gazdag, fallal védett St. Bertin-apátság. Közvetlen közelében kereskedők által lakott portus terült el [...] A fenti vár melletti burgus lakossága szegényebb volt a portus kereskedőinél.” A kiinduló állapot rajza után a szerző leírja, hogy az ezt követő száz évben Flandria a korabeli Európa különleges ipari övezetévé fejlődött, kereskedelmi központjává Brügge vált. Megtöbbszöröződött a városok lélekszáma. Az említett St. Omerben a posztókereskedők szereztek meg a vezető szerepet, és 1127-ben kiváltságlevelet szereztek grófjuktól. A 13. század végén a városnak már mintegy 15 ezer lakosa volt (GRANASZTÓI 1980, 18.).
- ⁶ Az első „csinált” városok egyikének, a Fekete-erdőben fekvő Freiburgnak az alapításáról (és a formálódó városi szabadalmakról) *Granasztói György* így ír: „Freiburg az első alapított városok egyike. 1120-ban Konrád Zähringen herceg kiváltságlevelet adott 24 kölni származású vagyonos kereskedőnek, akik esküszöveget alkottak. A herceg és az alapítók megállapodtak, hogy a kereskedők vásárt létesítenek, és gondoskodnak fejlesztéséről. Évente fizetendő adó fejében a vállalkozók mindegyike szabadon örökíthető [...] udvarhelyet – telket – kapott [...] A kiváltság értelmében bárki szabadon a jövevények közé telepedhetett, ha szabad ember volt. A kiváltságlevél előírásokat tartalmazott a belső biztonság fenntartására és az igazság-

szolgáltatásra is. Kiemelte, hogy a herceg vagy tisztségviselői, valamint a katonái nem lakhatnak a városban, [...] a város kereskedői csak a Rómába vezető úton tartoznak vámot fizetni, a városlakók maguk jelölhetik ki előjáróikat és plébánosukat” (GRANASZTÓI 1980, 24.).

- ⁷ A Kárpát-medencébe érkező magyar törzsek lélekszámáról a legkülönbözőbb feltételezések születtek, ezen becslések a 70 ezer főtől egészen 1 milliót meghaladó népességszámig terjednek. Ez a nagy fokú bizonytalanság abból fakad, hogy egyetlen, nem is feltétlenül megbízható és pontos, ráadásul többféleképp értelmezhető „adat” áll a kutatók rendelkezésére, nevezetesen *Ibn Rusztah* arab geográfus azon tudósítása, miszerint az Etelközben tartózkodó magyar törzsek 2 „tömény”, azaz 20 ezer harcost tudtak kiállítani. Ám az meglehetősen eltérően ítélték meg, hogy miként alakult a harcos- és nem fegyverforgatók (családok) aránya, mennyire tehető egy-egy harcos által eltartottak száma, mekkora lehetett a Kárpát-medence elfoglalása során a magyar törzsekhez csatlakozó különféle csoportok, néptörzsek lélekszáma és így tovább. Vannak nézetek, amelyek szerint a honfoglalás előtti évtizedekben már csak minden 25. ember volt harcos (mert ekkor a köznép már elkülönült a harcosoktól), így mintegy félmillió honfoglaló „adódik”, míg mások azzal érvelnek, hogy a lovasnomád népeknél mindenki katona (is), tehát harmaduk-hatoduk katona; ez esetben pedig 60–120 ezer honfoglalót tételezhetünk fel. A kérdésben állást foglalók többsége azt feltételezi, hogy minden „harcos” családra 3–4 szolgáló család jutott, és a családok átlagos lélekszáma 5 fő körül alakult; ezen értékekkel számolva hozzávetőleg 400–500 ezer főnyi honfoglalóval számolhatunk (GYÖRFFY 1963, DIENES 1972, FÜGEDI 1992, ERDÉLYI 1986, SZABÓ 1966, FODOR 1975).

Magunk a későbbi időpontokra vonatkozó rekonstruált népsűrűségi adatokra, a birtokba vett szállásterület kiterjedésére, a későbbi lélekszámadatok és a természetes szaporodás lehetséges mértékének figyelembevételére alapozva a 400 ezer honfoglalót és a 200 ezer helyben talált lakosságot a feltételezhető valós érték felső határának tartjuk.

- ⁸ A szerző szerint a nomád városoknak 3 típusa különböztethető meg: a „mozgó udvarhely”, amely nem más, mint nomadizáló vezéri szállás, egy helyét változtató sátorváros, amelyben időről időre vásárokat is tartanak. Az „udvarhely” az előbbi mozgótábor téli és nyári végpontja, ahol már állandó jelleggel éltek különféle szolganepek is. Végül a harmadik nomád várostípus a „keleti székváros”. Györffy György szerint „[e]gy-egy ilyen udvarhely kedvező körülmények között várossá alakulhatott”.

Arab geográfusok leírásai alapján Györffy György a következő képet festette egy „keleti városról”, a kazár kagánok udvarhelyéről, al-Baidáról: „A város a Volga torkolatvidékén, a folyó mindkét partján feküdt. A jobb parti rész volt a terjedelmesebb és az »előkelőbb«. A kőfallal övezett városrészben állt a főkirály téglavára, benne a palota, a főkirály feleségeinek, ágyasainak, szolgálóinak házai. A káni városon kívül helyezkedtek el az alkirály és az előkelők házai, a katonai kíséret szállásai, és ez a fallal körülvett városrész szolgált a félnomád kazár lakosság téli szállásánál is. A Volga keleti pontján lévő városrészben élt a kálíz eredetű mohamedán lakosság, kereskedők, kézművesek, itt működött a bazár, a mecsetek. [...] Ami hiányzik belőle – mármint al-Baidából –, a városi kiváltság, ez a nyugati feudalizmus hiányából következik” (GYÖRFFY 1997).

- ⁹ A magyar vármegyeszervezet eredetére vonatkozóan különböző – és egymásnak ellentmondó – elképzelések alakultak ki történetírásunkban, és feltűnő, hogy ezen elképzeléseket erősen motiválták politikai megfontolások. *Kristó Gyula* idézi *Belitzky János*nak a két világháború között publikált munkájából a következő megállapítást: „Szent István a nyugati államformát vette át, és ezzel együtt átvette az egykori Frank Birodalom kormányzati egységekre való beosztást szolgáló [...] comitatus (gau) rendszert is” (KRISTÓ 1988, 7.). Az úgynevezett marxista történetírás viszont épp ellenkezőleg, a szláv eredet mellett tette le a voksát; *Molnár Erik*, s az ő nyomán számosan fejtették ki, hogy a „honfoglaló magyarok átvették a Dunántúlra készen talált szláv államszervezetét”, majd másutt: „a királyi megye [...] visszavezethető a szláv államszervezetig” (Idézi KRISTÓ 1988, 8.). De már az 1950-es, 1960-as években is hangzottak el ellenvélemények a szláv eredeztetéssel szemben; *Györffy György* 1958-ban publikált tanulmányában határozottan állította, hogy a „magyar vármegyék szláv zsupákra nem vezethetők vissza”, majd ugyanő a 10 kötetes *Magyarország történetében* már úgy fogalmazott, hogy a „magyar vármegyeszervezet két gyökérből vezethető le: egyrészt a 10. századi magyar társadalomban kialakult helyi előzményekből, másrészt István király szervezeti újításaiból, amelyekben főként a Karoling-szervezésen átment szomszédos országok tapasztalataira támaszkodott” (GYÖRFFY 1984, 778.).

Végül vázoljuk a kérdéskörnek terjedelmes monográfiát szentelő *Kristó Gyula* véleményét, aki kiindulópontként leszögezi: „bizonyosnak látjuk: a magyar *ispán* szó nem vall szláv eredet mellett”. Megállapítja, hogy a magyarországi vármegyék a 11–12. században nem hasonlítottak azokhoz a német grófságmodellekhez,

- amelyek Nagy Károly idején érték fénykorukat. Ám István „nem a saját korabeli német birodalmi *comitatust* ültette át magyar földre [...] István a kezdeményezést, az ösztönzést kaphatta a Gizellával jött németektől, hogy lásson hozzá az uralma alatti terület igazgatási célú felosztásához [...] amely szigorú területi elvet valósít meg [...] A magyarországi vármegye ennyiben és csak ennyiben tekinthető német minta átültetésének [...] Szent Istvánt tartjuk a magyarországi vármegye megalkotójának” (KRISTÓ 1988, 91.).
- ¹⁰ Esztergom már az államalapítás utáni évtizedekben kiemelkedő szerepre tett szert a kialakulásának kezdetén járó Kárpát-medencei településhálózatban, „központi szerepkörök” egész sorát birtokolva. Megyeszékhelyként betölti az ispáni várak szerepét; Géza fejedelem már a 10. század 70-es éveiben Esztergomot választotta udvarhelyéül, és ez a szerepköre az államalapítás után tovább erősödött; noha az uralkodó az év nagyobb részében az országot járta, az udvarhoz tartozó jó néhány személy (funkció) állandó tartózkodási helyéül Esztergom szolgált, országos funkciók – például pénzverő műhely – telephelye és nem utolsósorban országos egyházi központ, érsekséggel, több kolostorral, egyházi iskolával, kódexmásoló műhellyel. Az udvar, mint a luxustermékek legfőbb fogyasztója az országban, vallon, francia, olasz kereskedőket csábított a településre. A város – hosszú időre egyedülként – árumegállító jogot szerzett. A latin kereskedők önkormányzati joggal rendelkeztek; a későbbi várost alkotó „agglomeráció” azonban jogilag nem egységesült, a nyelvükre, vallásukra, foglalkozásukra nézve különböző lakosságcsoportok területileg is elkülönülő városrészekben laktak. Mindezek miatt – a lakosság kollektív kiváltságolásának hiánya – a 11–12. században Esztergom még inkább a „keleti város” kritériumainak felelt meg.
- ¹¹ A 800-as évektől a 14. század elejéig tartó úgynevezett „középkori éghajlati optimum” idején emelkedett az évi középhőmérséklet, a nyarak kellően csapadékosak voltak, megritkultak a kedvezőtlen időjárási események. Ennek (is) eredményeként 1000 és 1300 között Európa agrártermelése 90–130%-kal növekedett (RÁCZ 1993).
- ¹² Magyarország esetében nem hagyható figyelmen kívül egy, a nem a társadalmi fejlődés jellegéből fakadó, de az ország- és városfejlődést befolyásoló tragikus esemény, az 1241–1242-es *tatárjárás*. A mongolok fél-másfél évre néhány vár, erődített város kivételével elfoglalták az országot, és hadjáratuk zsákmányszerző jellegéből következően a népesség, a gazdaság, a településállomány pusztulása oly mértékű volt, hogy az évtizedeken át éreztette hatását. Györffy György a lakosság pusztulását 45%-ra becsülte, Szűcs Jenő és Engel Pál kb. 20%-ra. A Kárpát-medence népességszáma csak hozzávetőleg egy évszázad múltán érte el a tatárjárás előtti létszámot.
- ¹³ A *vad talajváltó rendszerben* egyidőben csak a rendelkezésre álló faluhatár egyes, lehetőleg előzőleg legelőként használt és így trágyázott foltjait szántották fel, és azt a talaj kimerüléseig szántották-vetették. Ekkor a határ más részét fogták eke alá, a felhagyott szántót visszafoglalta a gyepp, és azt ismét legelőként használták. A szabályozott talajváltó rendszert Kristó Gyula szavaival jellemezzük: „A szabályozott talajváltó rendszer alkalmazásakor [...] nem használták ki végletesen a földdarab termőképességét, hanem a művelési idő lerövidítésével, három, négy vagy öt évre fogásával láttak hozzá újabb terület feltöréséhez. Tekintettel arra, hogy a talajváltás ciklusai ebben a szisztémában lerövidültek, s hogy korlátlanul nem állott rendelkezésre föld az újabb és újabb ciklusok végén, előbb vagy utóbb vissza kellett térniük az egyszer már földművelés alá fogott területhez, amelyet [előzőleg; B. P.] nem szípoztak ki jóvátehetetlenül, tehát ismét hozzáláthattak a közben fűvessé vált, de termőképességét megőrzött földdarab műveléséhez” (KRISTÓ 1984).
- ¹⁴ A 12–13. század fordulóján Dél-Erdély még mindig „üres föld”, lakatlan erdőrengeteg, de stratégiai jelentősége kiemelkedő: a Havasalföldre vezető szorosokon keresztül állandóan fenyegetett Bizánc vagy vazallusainak támadása. Már II. Géza (1141–1162) hívására érkeztek flamand, majd német telepések Erdélybe, II. András (1205–1235) pedig a Szentföldről kiszorult Német Lovagrendre bízta a déli szorosok-hágók védelmét (1211), és telepítette őket le Szebenben, a Barcaságban. Azonban a lovagrend agresszív terjeszkedése aggodalmat keltett az uralkodóban, és fegyverrel üzte ki őket az országból (1225), ám a közrendű telepések nem tartottak velük. Ők „örökölték meg” az 1224-es kiváltságlevelet, amely vámmentességet, adókedvezményeket, kövár- és városépítési jogot, a sószállítás lehetőségét biztosította számukra.
- ¹⁵ A 13. században évi 1000 kg-ra tehető aranytermelés az Európában bányászott arany 80%-át tette ki, és a termelés mennyisége a 14. században elérte az évi 2500 kg-ot is. Magyarországon hozták felszínre a kontinens ezüsttermelésének a negyedét (FRISNYÁK 1990). A Kárpát-medencei nemesfém- és réztermelés nemzetközi jelentőségére utal, hogy Európa akkori egyik legnagyobb „multinacionális” cége, a Fugger-ház is bekapcsolódott a bányászatba tőkével, a termelés korszerűsítésével.
- ¹⁶ A könnyen kitermelhető készletek megfogyatkozása, részben a tőkehiány (a Fuggerek kivonulása után) és az Újvilágból özönlő nemesfémek konkurenciája miatt.

- ¹⁷ A pénzverésre felügyelő, bányabér és „kamaranyereség” beszédére kirendelt főtisztviselő.
- ¹⁸ Az uralkodó szándékait egyértelműen kifejezi egy 1255-ben kelt oklevél; ebben IV. Béla kifejtette, hogy a „tatárok vad pusztítása után” az ország újjáépítésén fáradozva „az ország megvédésére alkalmas egyéb várak között a pesti hegyen nagy tömegű emberrel betelepített várat építettünk” (idézi GRANASZTÓI 1980).
- ¹⁹ Az első ilyen jellegű kiváltságok közé tartozott például Saint Denis apátságának 629-ben keltezett, négy hétre szóló vásártartási joga. 1120-ban 24 kölni kereskedő kapott vásártartási jogot Zähringen hercegtől Freiburgban; ugyanez történt 1158-ban Lübeckben; az odateleplő – ugyancsak kölni – kereskedők kaptak vámmentes kereskedésre jogot a Keleti-tenger kikötőiben (GRANASZTÓI 1980, 24–27.).
- ²⁰ A tatárjárás utáni évtizedekben nyert szabad királyi kiváltságokat Zólyom (1243), Pest (1244), Korpona (1244), Szeged (1246), Beregszász (1247), Nyitra (1248), Besztercebánya (1255), Késmárk (1269), Győr (1271), Szatmár (1271), Sopron (1277), Gölnicbánya (1287), Pozsony (1291), Eperjes (1299). Megjegyzendő, hogy a magyar királyok már korábban is adományoztak városi kiváltságokat, így Könyves Kálmán (1095–1116), miután elfoglalta Velencétől Dalmáciát, 1108-ban szabadságlevelet adományozott Traunak (Trogir) és Spalatónak (Split) – ez az első, magyar király által kiállított városi kiváltságlevél –, majd Sebenico (Sibenik) is kiváltságlevelet kapott 1196-ban II. Istvántól (1116–1131) (GYÖRFFY 1997). Ezek a kiváltságolt városok azonban a Velencétől frissen elfoglalt Dalmáciában feküdtek, s már a velencei uralom alatt itáliai mintára városnak nyilvánítottak, s e szabadságlevek nem köthetők a Kárpát-medencei városfejlődéshez és jogalkotáshoz.
- ²¹ A szabad királyi városi rang adományozása körüli vitákra példa a Pozsony környéki kis „borvárosok”, Szentgyörgy, Modor, Bazin esete; királyi városi rangra emelésük miatt volt földesuruk évtizedekig pereskedett az adományozó uralkodóval. De Szerencs is hiába kívánt élni a Bocskai István – mint magyar király – által adományozott szabad királyi rangjával, azt a vármegyék többsége nem fogadta el, és így annak „becikkelyezése” elmaradt. A szabad királyi városok közül való „kirostálódásra” példa a Komárom megyei Füzitő esete; az 1263-as adományozás vitathatatlan, de a település ezután kihullott a szabad királyi városok köréből, ennek időpontja, mikéntje azonban nem ismert. Ez a tény arra is rámutat, hogy pusztán a városi kiváltságok elnyerése nem biztosított egy-egy településnek városi jellegű fejlődést, funkciókat. Bácskai Vera így ír erről: „A királyi városok köréből kihulló frissen kiváltságolt települések jelentős száma bizonyítja, hogy bár a királyi szabadság, a teljes körű városi szabadságjog elnyerése a városiasodás igen fontos előmozdítója volt, de önmagában a városi létet nem alapozhatta meg: a forgalom más útvonalakra terelődése, egy szomszédos település dinamikusabb fejlődése, vagy akár a városalapításra kijelölt hely nem kellően körültekintő kiválasztása, illetve eladományozása esetén a városprivilegium jótékony hatása csak rövid életű volt” (BÁCSKAI 2002).
- ²² A középkorban a tárnokok a királyi jövedelmeket kezelő tisztségviselők voltak, főnökük a tárnokmester; a 15. század közepétől az ítélőszék (felsőbb bíróság) feladatait is ellátták. A bíróságra 7 város küldött ülnököket, s ezek felett a városok felett is ez a bíróság ítélkezett. Mátyás uralkodása idején az eredetileg ülnököket küldő városok mellé Pest is csatlakozott. A tárnoki városok a leggazdagabb (kereskedő-) városok közül kerültek ki.
- ²³ Például az ország peremén fekvő Árva vármegye területén már IV. Béla várispánságot szervezett, alispánjait a források 1375 óta említik.
- ²⁴ Csak példaként idézzük N. J. G. Poundsot: „A tankönyvek szerint az újkor a reneszánszsal kezdődött. Valóban a szellemi újjászületés kora volt ez, visszatérés a gondolat klasszikus, görög szabadságához. A szellemi látóhatár kitágult. Ez idő tájt tették meg az első lépéseket a modern tudomány és az orvostudomány területén, és a portugálok, a spanyolok, a franciák és az angolok nagy utazásai földrajzilag is kiterjesztették a szemhatárt” (POUNDS 1997). De a szerző hozzáteszi, hogy „az ébredésnek igen csekély hatása volt az európai gazdaság és társadalom alapvetően térbeli jellemzőire”. Később a szerző a változások 5 „mozgatóerejét” sorolja fel; ezek: a nacionalizmus eszméje, a reformáció, a kontinens elzárkózó és önellátó jellegének megszűnése, a kritikus magatartás és az újító hajlam, valamint a kommunikáció forradalma. Hajnal István a feudális társadalomból a rendi társadalomba való átmenetben látta a középkor-újkor váltásának a lényegét, és az ehhez vezető folyamatokból kiemelte a földrajzi felfedezéseket s ennek következtében a fő hajózási útvonalak kiindulópontjainak áthelyeződését a Földközi-tengerről az Atlanti-óceán partvidékének kikötőibe, az európai államrendszerek átalakulását (a nemzetállamok létrejöttét), a modern polgárság kialakulását, valamint a technikai-technológiai fejlődést és a gazdasági szervezetek átalakulását.
- ²⁵ Természetesen nem előzmények nélkül, mintegy „deus ex machina”-ként következtek be az említett változások. „De bizonyos az is – hangsúlyozta Hajnal István *Az újkor története* című munkájában –, hogy nem

a véletlen, nem az események, eredmények kedvező összetalálkozása az európai kultúrfejlődés” (HAJNAL 1936). Számos „kis” lépés készítette elő a középkor folyamán az újkor beköszöntét, az említett geopolitikai, regionális változásokat. Ezen lépések között akadtak a technikai fejlődés körébe tartozók – mint például a hajózási technikában történt előrelépés, a vitorlázat tökéletesítése a középkori part menti hajózás alapján, az iránytű alkalmazása, a tengeri navigáció fejlődése, a lőfegyverek alkalmazása –, tudományosak – a Föld gömbalakjának elfogadottá válása, csillagászati helymeghatározás, térképek szerkesztése – és általános társadalmi, társadalomfejlődési „eredmények” is. Ugyancsak Hajnal István írta: „Az európai társadalom szervezete intézményesen használhatóvá tette a tapasztalati eredményeket, soha el nem ért arányokban közvetítette az ismereteket, a kézimunkától kezdve az elvont gondolatokig. Minden munka s minden vállalkozás mélyen beilleszkedik a társadalom munkaszervezetébe, realissá válik, a generációk gyakorlatán alapuló biztonság érzésével, nem hagyatkozik csupán az elméleti tanításra és egyéni képességekre, vakmerőségre” (HAJNAL 1936).

- ²⁶ Közép-Európa országaiban ekkortájt iktatták törvénybe a korábban szabadmenetelű jobbágyságok röghöz kötöttségét; Magyarországon 1514-ben.
- ²⁷ E török betörések egyikével kapcsolatos a legendássá vált kenyermezei ütközet; az Ali bég által vezetett sereg itt, a Maros partján, Szászváros közelében ütközött meg Kinizsi Pál csapatával 1479-ben; az ütközet Kinizsi Pál megsemmisítő győzelmével végződött.
- ²⁸ Szekfü Gyula szerint: „Az Alföld pusztajellege, pusztai növényzete, pusztai éghajlata [...] a török hódítás következménye. 25–30 esztendő elég volt, hogy a magyar táj képét, a föld felszínét és a talajviszonyokat gyökeresen felforgassa [...] A magyar földnek az elvadulása a török hódoltság területén már a XVI. század közepén megállapítható. Egyenes következménye annak, hogy Győr–Budapest–Debrecen vonaltól délre a magyar lakosság kipusztult, s nem lévén többé emberkéz, mely a falvak határait évről-évre megművelje [...] átvette uralmát a természet, mely most ismét az embertől függetlenül termelte ki a maga új növényvilágát, sőt klímabeli változásait is [...] Ez a pusztta most lett igazán pusztta [...] az emberpusztítástól létrehozott kultúrformáció.”
- ²⁹ „A legyilkolt vagy szétugrasztott népességnek nemcsak házai tűntek el, hanem földjei is parlagon maradtak. Az ősi tájképet a középkori fejlődés a szántóföldek tarka színfoltjaival tarkította, ellenben a török idők végéig a már erdőben szegény Alföld arculata egyszerűbbé vált: az ármentes szintek füves pusztái, a felszabadult futóhomok sivar térségei, valamint az árterek zombékos rétjei és nádas mocsarai vették birtokukba és határozták meg jellegét [...] ismét a külterjesebb formák terjedtek, az állattartás, a legelő, a nomád földközösség” (BULLA–MENDÖL 1947).
- ³⁰ Caraffa császári generális a felszabadító háborúk során 1683-ban 2 millió forintot hadisarcot vetett ki Debrecenre.
- ³¹ 1577-ben a császári udvar 48 vár költségeit viselte, ehhez jöttek még a horvátországi és a magánkézben lévő várak. Ekkor az „állami várakban” közel 17 ezer főnyi katonaság állomásozott. Kanizsa őrsege 1950, Győr 1400, Komáromé 1024 főt tett ki (PACH – R. VÁRKONYI 1987).
- ³² A 16. század második felében a nagyszombati kézművesek 68, a kereskedők 77%-ának volt szántóföldje vagy szőlőbirtoka.
- ³³ A magyarországi bányák a 14. században küldték a felszínre a legtöbb nemesfémeket; aranyból évi 2500 kg körül alakult a termelés, ezüstből 10 ezer kg körül. Ezekkel a mennyiségekkel Európa legjelentősebb nemesfémtermelői közé tartoztunk, az aranytermelés 80%-ával, ezüsttermelésünk a negyedével. A 16. századra megváltozott a helyzet; 1531 és 1548 között évi átlagban már csak 5 és félezer kiló ezüstöt termeltünk, ugyanakkor az Újvilágból évente közel 200 ezer [!] kilogramm ezüst áramlott Európába.
- ³⁴ Háromfelé is adózott; a 16. században a töröknek évi 2 ezer, a királyi kincstárnak ezer, az erdélyi fejedelemségnek ugyancsak ezer forintot, a földesúri szolgáltatások megváltásáért további 2 ezer 200 forintot.
- ³⁵ Az alacsony népsűrűség természetszerűleg azonos kiterjedésű terület ellátásához kevesebb városi funkciójú települést igényel. Az Alföld egyébként is szegényebb volt városfejlesztő energiákban, mint az ország más régiói; ásványkincsek hiányában nem keletkeztek bányavárosok, nem vezettek erre külföldre vivő kereskedelmi útvonalak, amelyeknek határközeli szakaszaira kereskedővárosok települhettek volna. Az útvonalak is szabadon kalandozhattak a síkságon, legfeljebb a nagyobb folyók révhelyei vonzották magukhoz a forgalmat; a Tisza legjelentősebb átkelőhelyei magukhoz is ragadták a sóelosztás logisztikai központjait, Tokajt, Szolnokot, Szegedet. De még építőköben is hiányt szenvedett az Alföld; egyetlen szabad királyi városa, Szeged sem rendelkezett kőfalakkal, pedig ezt a korabeli városfelfogás – és törvény? – megkövetelte volna.

- ³⁶ A legeltető állattartással kapcsolatos gazdaságszervező munka rendkívül sokrétű és szerteágazó volt; meg kellett határozni a városhatár – a természeti viszonyoktól, a vizek járásától függő – használati rendjét, az egyes határrészek igénybevételének idejét és módját, a mezőváros tanácsa szervezte meg az állatok „örzési” egységeit – nyájak, gulyák, ménesek, csorda –, melléjük pásztorokat fogadott; gyakorta az értékesítés is közösen történt. Szilágyi Miklós szerint „mivel a közösségi legelő korántsem volt egyenletes minőségű, s az egyéni tulajdonú állatállomány is fajra, nemre, a haszonvétel célja szerint erősen differenciált, a különböző táplálékigényű állatokat a közösség minden tagjának megelégedésére csakis célszerű rendszer szerint lehetett legeltetni” (SZILÁGYI 1995).
- ³⁷ Ezt a felszabad, a nyugatias szabad paraszti fejlődéshez hasonló állapotot jó néhány, a témával foglalkozó történész, közíró leírta, bizonyította. Példaként: Bácskai Vera, a mezővárosi fejlődés történész kutatója írta: „A mezővárosok történelmi szerepe nem merült ki abban, hogy a városok tartalékát képezték, vagy, hogy a körülmények szerencsés közrejátszása esetén valódi vagy funkcionális várossá váltak, hanem legalább olyan fontos volt az is, hogy egy jelentős paraszti réteg felemelkedéséhez, autonómiája gyakorlásához, a változó társadalmi-gazdasági körülményekhez való alkalmazkodáshoz ilyen kereteket tudtak [...] biztosítani” (BÁCSKAI 1995). Szűcs Jenő arra a kérdésre, hogy „Nyugatias képlet volt az alföldi mezőváros?”, igenlő választ adott: „Eredetében, a maga félpaszti, félpolgári kommunális szabadságaival és önkormányzatával kétségkívül annak »közép-kelet-európai« variánsa volt” (SZÜCS 1993). Végül egy „közírói” vélemény Veres Pétertől: „Egyszóval az alföldi parasztság, amennyiben különbözik más paraszt népektől, az azért van, mert a szó tiszta értelmében sohasem volt rabszolgá és ha jobbágy volt is egyrésze, de nem szolgáljobbágy [...] a történelem folyamán a mindig lázadó alföldi parasztság saját formákat teremthetett, amaz pedig – ti. a dunántúli – szolgáltatásban teljesen alkalmazkodni kényszerült” (VERES 1936).
- ³⁸ A néprajztudós ehhez még hozzáfűzte: „az akcióközösségek szükségszerűen átalakultak érdekközösségekké. Az organizációs feladatok mellett vállalniuk kellett a »közösség« használat legelők védelmét. Erre a célra olyan intézményrendszert hozott létre az érdekközösség, mely mind az állattartás jellege megkívánta organizációs, mind az adott körülmények között szükségszerű érdekvédelmi feladatokat képes volt ellátni” (SZILÁGYI 1995).
- ³⁹ A nyugati országhatáron néhány harmincad hivatal fennmaradt 1547-es vámnaplója szerint a kivitelre került árucikkek vámértékének 93,6%-át élőállatok tették ki. A váci vámnál – amelynek áruforgalma a Hódoltság kereskedelmébe enged betekintést – 1563–1564-ben a kivitel 90%-át szintén élőállatok képezték.
- ⁴⁰ A Hódoltság legfontosabb vámhelyén, a váci révnél 1563 júliusa és 1564 márciusa között bő fél év alatt 30 248 szarvasmarhát vámoltak el, de a Duna budai, ráckevei, földvári, tolnai, bátai révhelyein keresztül is ezrével indultak nyugatra az Alföldön felnevelkedett marhák. Az állatok java része Dél-Németországba, Ausztriába, Cseh- és Morvaországba, valamint Észak-Itáliába került. 1592 nyarán két és fél hónap alatt 55 és félezer magyarországi marhát kínáltak eladásra Bécsben.
- ⁴¹ Török adóösszeírók 1570-ben Szegeden és pusztáin 49 380 marhát írtak össze 306 szálláson, vagyis szállásonként 161 marhát, adófizető háztartásonként 72 állatot. Egy Kecskeméten végrehajtott adóösszeírás a bérelt pusztákon 15 333 marhát talált, a „saját” határban további 15 ezret.
- ⁴² De a 700 marhát birtokló debreceni főbíró nem jelentett példa nélküli esetet. A nagykőrösi Ádám Márton egy 1640-es összeírás szerint 653 „marhaszámmal” rendelkezett (a „marhaszám” adózási fogalom volt, a növendék állatok, kisebb állatok csak fél vagy még kevesebb marhaszámmal jelentettek), Ádám Gergely 435, Tallós János 401 marhaszámmal birtokolt, és így tovább.
- ⁴³ Kókai Sándor a Bánságról írt könyvében olvasható: „A pozsareváci békekötés időpontjában a *Bánság csaknem teljesen lakatlan*, posványokkal és mocsarakkal tarkított térség volt. A lakott települések számában – miként az itt élő népesség számában is – a különböző források igen szélsőséges adatokkal dolgoznak (például Acsádi Ignác szerint Csanád vármegye összlakossága kb. 5000 fő, Temes vármegyéé kb. 8000 fő, míg Torontál megye esetén kb. 8–9000 fő). [...] A Bánság e területén a népsűrűség átlagos értéke nem haladta meg az 1–2 fő/km²-es értéket” (KÓKAI 2010, 55.).
- ⁴⁴ E kísérletek közé tartozott például a gácsi finomposztó-manufaktúra, amelyet grófi tulajdonosa 1800-ban már részvényitársasággá alakított át, a bécsi haditanács által támogatott majki posztómanufaktúra, a sasvári kartonszővő manufaktúra, amely a környező falvak lakói által font fonalakkal dolgozott.
- ⁴⁵ 1831 és 1847 között évente átlag 235 ezer bécsi mázsányi (1 bécsi mázs = 56 kg) gyapjút exportált Magyarország az osztrák örökös tartományokba. Egyedül a pesti júniusi vásáron 1836 után átlagosan évi 40–50 ezer bécsi mázs gyapjút kínáltak eladásra. A kisebb vásárokon, mint a váci vagy losonci, alkalmanként 4–5 ezer

bécsi mázsa gyalpú cserélt gazdát. A 19. század első harmadában a nyers gyalpú került értéke alapján az első helyre Magyarország exportjában, megelőzve a gabonát (MÉREI–VÖRÖS 1953).

- ⁴⁶ Magyarország 1789-ben kerekén 2 millió; az 1841–47-es évek átlagában 3,8 millió pozsonyi mérő (1 pozsonyi mérő = 62,5 liter) gabonát exportált az osztrák örökös tartományokba; ennél jóval nagyobb mértékben növekedett a kivitt gabona ellenértéke (1789 és az 1831–40-es évek átlagát véve alapul, közel 270%-kal) (MÉREI–VÖRÖS 1983).

- ⁴⁷ A ló vontatta dereglyék korában a dunai hajózás és gabonakereskedelem központja Komárom volt (Jókai Mór „aranyemberének” lakhelye). A gőzhajók megjelenése után (1830-ban jelent meg az első gőzhajó a Dunán) került Győrbe a gabonakereskedelem központja, miután a 3 szabályozatlan ágra szakadó folyamat „felfelé” nem járhatták a gőzösök, és terhüket át kellett rakni kisebb dereglyékre; így Győrben raktározták az árut, ide gyűlt az ország számos gabonakereskedője. 1846-ban 130 állat- és terménykereskedőt számláltak a városban, a kikötő környékén mintegy másfél száz emeletes raktárházat emeltek. Az 1840-es években a győri gabonaforgalom négyszerese volt a pestinek. Pest csak a vasúthálózat fő vonalainak kiépülése után vált a gabonabiznisz legfőbb haszonélvezőjévé. A terménykereskedelem – állítólag – 40%-os haszonkulccsal dolgozott, a gabonakereskedő városok tőkefelhalmozása magyarországi viszonylatban igen gyors. A gabonakereskedő városok nemcsak gazdagodtak, hanem a mozgékony kereskedőtőke felhalmozódása révén társadalmuk modernizálódott, jelentős súlyú nagypolgárság élt falaik között; a magyarországi városállomány erősen differenciálódott aszerint, hogy milyen mértékben tudott bekapcsolódni a terménykereskedelemben.

- ⁴⁸ A kiegyezés megállapodásait az 1867. évi XII. tc. rögzítette; eszerint a 626 ezer km² kiterjedésű Osztrák–Magyar Monarchia két államból állt, az Osztrák Császárságból és a magyar korona országából; ez utóbbiak pedig a szűkebb értelemben vett Magyarországból (a kiegyezés eredményeként megszünt Erdélyi Nagyfejedelemség betagozódott a magyar királyság területébe) és a „társországokból”, Horvát-Szlavónországból és Dalmáciából. Ez utóbbi ténylegesen sohasem került a „magyar korona” fennhatósága alá, az osztrák örökös tartományokkal azonos elbírálás alá esett. (Magyarország és Horvát-Szlavónország között nem állam-, hanem közigazgatási határok húzódtak.) A Monarchiát, ezt a heterogén részekből összeállt államalakulatot jogilag az uralkodó személye, a közös ügyek (kül-, had- és közös pénzügyek) minisztériumai, a közös vámterület, pénzrendszer és jegybank, valamint a két országgyűlés egyes képviselőiből alakult ügynevezett delegáció integrálta. Hatalompolitikai-társadalmi szempontból mindehhez társult a közös hadsereg – a „legfőbb hadúr”, a császár szinte korlátlanul rendelkezett a két államalakulatban toborzott, német vezényleti nyelvű hadsereggel – és a birodalmi bürokrácia, valamint a római katolikus klérus és a monarchikus arisztokrácia. A közös uralkodó, a császár hatásköre széles körű: ő írhatta ki a választásokat, összehívta és feloszlathatta az országgyűlést, az ott hozott törvények csak a császár „szentesítése” után léphettek életbe.

- ⁴⁹ Az 1870. évi XXX. tc., majd Pest-Buda városrendezési terve kimondta, hogy az akkor még közigazgatásilag nem egyesített két várost egységes egységként kell kezelni; a rendezési terv alapkoncepcióját a „beosztási javaslat”, vagyis a város funkcionális-építési övezetekre való beosztása képezte. Négy övezetet alakítottak ki, a reprezentatív belvárost, a Teréz-, Erzsébet-, János és Ferencváros területét a kézműipar és a kereskedelem, valamint az általuk foglalkoztatott lakóhelyének szánták, a gyáripárt a fővárosi Duna-szakasz déli részére javasolta koncentrálni a rendezési terv, a Budai-hegység területét pedig villanegyvedé formálni. A terv tartalmazta a főváros reprezentatív útvonalainak – Sugár-út, Nagykörút; Kiskörút – kiépítését, egy új Duna-híd, a Margit híd felépítésének szükségességét, a Duna-part rendezését, a modern városi közműhálózat kiépítését.

- ⁵⁰ Európában az 1830-as évek elején jelent meg a gőzvezetetésű vasút, és Magyarországon meglepően hamar általános támogatásra talált a vasútügy. Az országgyűlés már 1836-ban foglalkozott a vasútépítéssel összefüggő kérdésekkel, és az 1836. évi XXV. tc. már konkrét vasúthálózati tervet is elfogadott; ez a terv egy szélsőségesen centralizált hálózat tervét vázolta fel, tulajdonképpen minden vasúti fővonal Pest-Budára futott be – összesen 9 –, és csupán 1 harántvonal épült volna, a Brassó–Temesvár–Szeged–Eszék–Károlyváros–Fiume vonal. Széchenyi István tervezete 1848-ban készült, és szerényebb célkitűzéseket tartalmazott, de Pest-Buda e tervezet szerint is a tervezett vonalak csomópontja, 5 fővonal kiinduló állomása. Hiányzik a tervezetből a déli transzverzális vonal, helyette a Bécs–Szombathely–Nagykanizsa–Zágráb–Fiume vasút kiépítése szerepel.

- ⁵¹ Vörös Károly a dualizmus kori városfejlődés kapcsán írta: „Városok emelkedését és hanyatlását a dualizmus korában – elsősorban gazdaságföldrajzi oldalról és a helytörténeti kutatás során – szívesen szokták hozzákötni a város az országos forgalmi hálózatba való bekapcsolódásának időpontjához, mértékéhez: a vasút

- megjelenésének fejlesztő, kései megjelenésének sorvasztó hatásához [...] Kétségtelen: nagyon sok esetben ez a feltevés jogosult anélkül azonban, hogy általánosítani lehetne” (Vörös 1973).
- ⁵² A mintegy 2,6 millió lakosú (1910) Horvát-Szlavónország az 1868-as „horvát–magyar kiegyezés” során (1868. évi XXX. tc.) társországi státuszt kapott, a magyar korona országainak keretében („egy és ugyanazon állami közösséget képez” a magyar korona országain belül), belső ügyei intézésében bizonyos autonómiát élvezett („Horvátország külön territóriummal bíró politikai nemzet, s belügyeire nézve saját törvényhozással és kormányzattal bír”), bel-, vallás- és közoktatásügyi és igazságügyi minisztériummal rendelkezett, valamint saját országgyűléssel (szábor). A társország hivatalos nyelve a horvát, élén a császár által kinevezett bán állott. Fiume hovatartozásában a két fél nem tudott megállapodni, a város jogállását végül ideiglenesen „a magyar koronához csatolt külön testként” határozták meg, gyakorlatilag Magyarország enklávéja maradt. Hivatalos nyelve a magyar mellett az olasz. (Fiumében 1910-ben a lakosság 54,8%-a olasz anyanyelvűnek vallotta magát.)
- ⁵³ A hierarchikus szintet (a központosultságot) értelmezhetjük a városi alapfunkciók mennyiségének, abszolút értékeinek, de a „vidék” számára nyújtott városi szolgáltatások volumenének is. Az utóbbi megközelítés legismertebb példája Walter Christaller dél-németországi vizsgálata, amely az úgynevezett „értéktöbbség” meghatározásán alapul; ennek lényege, hogy számításba veszi, hogy egy-egy település valamely városi funkciója a környezetének átlagos (lélekszáma vetített) értékeivel számolva nagyobb volumenben van-e jelen, mint azt az átlagos előfordulás alapján várni lehetne. Ez a „többség” adja a hierarchia mérőszámát. A mérőszámok megválasztása ez esetben másodlagos jelentőségű; maga Christaller a telefon-előfizetők számával mérte a központosultságot (az 1930-as évek elején). Magyarországi vizsgálatain során Major Jenő a kiskereskedelmi forgalom adataival számolt (1960-ra vonatkozóan). Más vizsgálatok tételeken számba veszik – mintegy leltározzák – az egyes településeken előforduló, városinak minősülő intézmények, funkciók mennyiségét, és ennek alapján jelölik ki a települések hierarchiaszintjét. Beluszky Pál e módszerrel állapította meg a magyarországi városok hierarchiaszintjét több időpontban.
- ⁵⁴ Például: regionális hatáskörű intézmény az egyetem, a táblabíróság, a közjegyzői kamara, a MÁV üzletigazgatóság, a kerületi kultúrmérnöki hivatal stb.; a fejlett megyeszékhelyek intézményei közé soroltuk az ügyvédi kamarákat, az Osztrák–Magyar Bank fiókjait, a reál gimnáziumokat, a Phönix Biztosító fiókjait stb.; a megyeszékhelyek jellegmeghatározó intézményei a pénzügy-igazgatóságok, királyi törvényszékek, gazdasági felügyelőségek stb.; középvárosi intézmények például a következők: középiskolák, kincstári postahivatalok, csendőrszaksz- parancsnokságok, MÁV-osztálymérnökségek stb.; járási szintű intézmények: polgári iskolák, közjegyzők, adóhivatalok, járásbíróságok, a szolgabíróságok székhelyei, 2 millió koronát meghaladó betétállomány a pénzügyintézetekben stb.
- ⁵⁵ Ráadásul az új országhatár közelében fekvő, ám azon kívül rekedt városok lakossága túlnyomórészt magyar anyanyelvűnek vallotta magát 1910-ben: Nagyvárad: 98,1%, Beregszász: 96,1%, Nagyszalonta: 95,4%, Szatmárnémeti: 94,8%, Nagyvárada: 91,0%, Kassa: 75,4%, Arad: 72,9%, Szabadka 58,7% magyar és 35,32% bunyevác anyanyelvű lakos.
- ⁵⁶ Az úgynevezett müncheni egyezmény – amely a Csehszlovákiához tartozó Szudéta-vidéket Németországnak ítélte – nyomán a magyar állam is fellépett revíziós törekvéseivel; a viták eldöntését a nagyhatalmak a német és olasz kormányra bízták; az 1938. november 2-i úgynevezett első bécsi döntés Szlovákia déli, túlnyomórészt magyarok lakta sávját Magyarországnak ítélte, 1939-ben gyarapodott az ország Kárpátaljával, az 1940. évi második bécsi döntés Magyarországnak juttatta Észak-Erdélyt, végül csatlakozva a németek Jugoszlávia ellen indított hadjáratához, a Vajdaság (valamint a Dráva-szög és a Muraköz) is az ország része lett. Az „országgyarapodás” közel 79 ezer km²-t és 5,8 millió lakost „vitt” a magyar államba.
- ⁵⁷ A második világháborús embervesztésekről csak becslések állnak rendelkezésünkre. Az összeszervesítést 900 ezertől egymillióig, esetleg ennél is valamivel többre becsülik. A vérvesztés legnagyobbat „tételét” – ha szabad ezt a szót használnunk e borzalmas tragédiára –, 560 vagy más becslések szerint 465 ezer főt a deportáltak és a munkaszolgálatban elhunytak teszik ki; a katonai veszteségek 140–160 ezer főt tettek ki, a polgári áldozatok száma is elérhette a 100 ezer főt, végül a hadifogságba és a „málenkij robotra” elhurcoltak közül is 230–280 ezer halottal kell számolnunk (GYÁNI–KÖVÉR 1998, 182.).
- ⁵⁸ A szovjetek által elfoglalt országrészek képviselői 1945. január 20-án kötöttek Moszkvában fegyverszünetet; a békekötés 1947 februárjában történt Párizsban. A békeszerződés Magyarország határait az 1939. évi állapotoknak megfelelően hagyta jóvá, kivéve 3 Moson megyei községet (a „pozsonyi hídfőt”), amelyeket Csehszlovákiához csatoltak.

- ⁵⁹ Ezen „peremfeltételek” közepette a társadalom alkalmazkodó, az egyének önmagukat „rejtetten megvalósító” attitűdöt, stratégiát alakított ki, taktikázó túlélési gyakorlatot (1950-es évek) és stratégiai megfontolásokat tartalmazó életvitelt. Ennek következtében növekedett az egyének, helyi társadalmak döntéseinek szerepe a települések életében, fejlődésében (munkahelyválasztás, ingázás vagy elköltözés, az elvándorlás irányai stb.); az 1960-as, 1970-es években ismét megjelenik a helyi érdek, a helyi sajátosságok érvényesítésének kísérlete. Például nyilvánvalóvá vált, hogy a központi elosztás által felerősített területi egyenlőtlenségek állandósulása igazságtalan, nem biztosítja az esélyegyenlőséget, nem is hatékony, ám e rendszer megváltoztatására az egyéneknek vagy helyi közösségeknek nincs esélye. Így tehát nem megváltoztatni akarták a rendszert, hanem megkeresni benne a számukra legkedvezőbb pozíciót. A társadalmi-vagyoni hierarchiában való előrelépés megkövetelte a településhierarchiában való feljebb lépést, ám az egyén eldönthette, hogy e feljebb lépés csak a munkahely megválasztására korlátozódjék (falusi lakás – városi munkahely – ingázás), a család lakhelyét is megváltoztassák, vagy a felnövő új generációt küldjék a városba.
- ⁶⁰ Ezek: Budapest, Újpest, Rákospalota, Pestszentlőrinc, Kispeszt, Pestszenterzsébet, Csepel és Budafok városok, Pestújhely, Rákosszentmihály, Sashalom, Mátyásföld, Cinkota, Rákosliget, Rákoshegy, Rákoskeresztúr, Rákoscsaba, Pestszentimre, Soroksár, Albertfalva, Budatétény, Nagytétény, Békásmegyér és Pesthidegkút községek.
- ⁶¹ Germuska Pál idézte a magyar közigazgatás-tudomány kiemelkedő alakjának a közigazgatási reformjáról írt munkájából: a „nemzetnek gazdasági javakkal minden körülmények között való ellátása, az ütköző gazdasági és szociális szempontok kiegyenlítése, a nemzetközi gazdasági kapcsolatokba való betagozódás érdeke az egész közgazdasági élet tervszerű irányítását teszi szükségessé” (GERMUSKA 2004). Az úgynevezett „győri program” végrehajtása során fokozódott az állam beavatkozása a gazdaságba („irányított gazdaság”); bevezették a kötelező beszolgáltatást a mezőgazdasági termékekből, hadiüzemmel nyilvánítottak egy sor gyártelepet, az üzemek katonai parancsnokai átvették a termelés irányítását.
- ⁶² A törvény kidolgozásának idején még Mohácsra terveztek egy új vasolvasztó és acélművet, s egy, a Pécs környéki szénvagyonra épülő erőművet, amelyeket aztán a külpolitikai helyzet változása okán – Jugoszlávia ellenségévé válása – Dunapentelén (Sztálinváros) építettek fel.
- ⁶³ A koncepció szerint az e csoportba sorolt „települések fejlesztését oly módon kell irányítani, illetve korlátozni, hogy egy új, a szocialista termelés érdekeinek megfelelő község-hálózat kialakulásához vezessen”. Mivel egyrészt a fejlesztési eszközök szűkösen álltak rendelkezésre, másrészt úgy vélték, hogy a „gazdaságos” településméret 3000 lakosnál kezdődik – az ekkora méretű településeket lehet ellátni megfelelő alapfokú intézményekkel és közművekkel –, a III. kategóriába sorolt településeket további alcsoportokra osztották a „fejlesztetheőség” szempontjából. A koncepció elképzelése szerint a III. A. kategória települései – 1254 község – a helyi alapfokú szükségleteket továbbra is önállóan láthatják el (kategóriájukon „belül” fejlesztethetők), a III. B. kategória települései – mindössze 183 község – egy másik, szomszédos községgel közösen fejleszthetők (és idővel egyesíteni kell őket). A III. C. csoportba osztották be azokat a községeket „amelyek lélekszámuknál, gazdasági helyzetüknél, közlekedési adottságaiknál, területi elhelyezkedésüknél fogva nem illeszthetők bele a kialakítandó szocialista község-hálózatba és ezért nem is fejleszthetők” (idézetek: HAJDÚ 1989).
- ⁶⁴ Budapest és agglomerációja „aszimmetrikus” viszonyához: az agglomeráció kezelése pontosan beleillett abba a gazdaság- és településpolitikába, amelyet korábban „hadigazdálkodásként” jellemeztünk, és amely a gazdaságfejlesztés során a pótlólagos és kiegészítő beruházások lehető elkerülését vagy halasztását eredményezte. Az államvezetés úgy kívánta a főváros gazdaságát bővíteni, munkaerőigényét biztosítani, hogy az ne igényeljen infrastrukturális beruházásokat, állami lakásépítést, az elővárosi közlekedés fejlesztését stb. Így Budapest munkalehetőséget nyújtott ugyan agglomerációjának, de ezenkívül jóformán semmit. Az agglomerációs települések vezetőiben és lakóiban ez a méltánytalanság mély nyomokat hagyott, és még napjainkban is konfliktusok forrása.
- ⁶⁵ Néhány adat a recesszióról: 1989 után átmenetileg csökkent a bruttó hazai termék volumene; 1993-ra az 1980-as érték 92,1%-ára, a beruházások értéke 1997-re 76,0%-ra. Az aktív keresők száma 1980-hoz képest több mint 1 millió 100 ezer fővel (!) mérséklődött. Teljesen felszámolták az uránércbányászatot, gyakorlatilag a szénbányászatot is – a közelmúltban bezárt az utolsó mélyművelésű bánya, az oroszlanói –, felére esett vissza a bauxittermelés, a vaskohászat visszaszorult Dunaújvárosba, drasztikusan csökkent a timföldgyártás és az alumíniumkohászat, sorra bezártak az ország cementgyarai. A recenzió – a közfelfogással szemben – nemcsak a bányászatra és a nehéziparra terjedt ki, hanem például a KGST-piacra termelő ruházati iparra is (termelési értéke az 1985-ös érték alig felére esett vissza). Csökkent az agrártermelés is, ennél is

nagyobb arányban a mezőgazdaság munkaerőigénye is – 2000-ben az agrárkeresők aránya 5% alá esett, igaz, az agrárkereső-arány drasztikus csökkenése világjelenség.

- ⁶⁶ Csak az Európai Unióhoz való csatlakozás utáni időszak intézményeit és programjait említve: a Nemzeti Fejlesztési Ügynökség elkészítette a regionális operatív programokat (ROP), amelyekre támaszkodva két-évente regionális akciótervek készültek. Kidolgozták és jóváhagyták a régiók kohéziós operatív programjait. A regionális fejlesztési ügynökségeken belül megalakultak a ROP irányító hatóságok (IH). A regionális operatív programok részeként készültek az integrált városfejlesztési stratégiák (IVS). Létrejötték a regionális innovációs ügynökségek. A 2007–2013 közötti időszakra elkészült az Új Magyarország Vidékfejlesztési Program. De szerveződtek helyi vidékfejlesztési irodák is, ezek feladata volt a helyi akciócsoportok koordinálása. Hogy csak a fontosabb fórumokat említsük. Nem csoda, hogy ilyen körülmények között a terület-fejlesztésben a spontán folyamatok maradtak meghatározók.

A területfejlesztés kialakított intézményrendszerének zavarai a többször idézett szerzőpáros megítélése szerint a „dekonzentrált” források korlátozott voltára, a megyei területfejlesztési koncepciók hiányára, a tényleges döntéshozók átgondolatlan kiválasztására és a regionális szint körüli bizonytalanságokra vezethetők vissza. A területi politika nem volt képes az ágazati fejlesztések összehangolására, az ágazati források allokációja során háttérbe szorultak a területi szempontok. Hozzátehetjük, hogy például az agrárminisztérium illetékességébe került „vidékfejlesztés” leszűkült a mezőgazdasági termelés területére vonatkozó fejlesztésekre, elképzelésekre.

- ⁶⁷ Igaz, e kritériumokat meglehetősen „megengedő módon” kezelték a szocialista korszak folyamán, vagy pedig különböző módokon megkerülték azokat, például a 8 ezres lélekszámküszöb elérése érdekében a városossá nyilvánítandó településeket közigazgatásilag egyesítették a környező községekkel, ahogy az Szentgotthárdtól Zircen át Edelényig történt.

- ⁶⁸ Ez a feltételezés az 1930-as évek elején helytálló lehetett, hiszen a telefon-előfizetés még korántsem vált általánosan elterjedté, hanem elsősorban a különböző intézmények, hivatalok, vállalatok, a „szolgáltató értelmiség” – ügyvédek, orvosok, mérnökök stb. – soraiból került ki az előfizetők többsége.

- ⁶⁹ E könyv szerzőinek egyike is a leltározó módszert alkalmazva határozta meg a magyarországi városok hierarchikus rendszerét több időkeresztmetszetre vonatkoztatva a dualizmus korától az alább bemutatott vizsgálati eredményekig (BELUSZKY 1966, 1973, 1990; BELUSZKY–GYÖRI 2005).

- ⁷⁰ Ezek az eljárások elméletileg is *vitathatók*: a város saját lakossága egész egyszerűen a vonzáskörzet része éppúgy, mint a közigazgatási határain kívül eső terület lakossága. Ezen eljárás ellen szól, hogy egy olyan ország esetében, ahol a településhálózat szerveződési elvei tájanként gyökeresen eltérők, ahol a város-vidék viszony eltérő jellegű – mint például hazánkban az Alföld és a Dunántúl más-más településszerkezetű területein –, ott két település ugyanolyan volumenű, jellegű városi funkcióinak vidékre jutó hányada és annak volumene merőben eltérő lehet.

- ⁷¹ E megközelítési mód Christaller klasszikus vizsgálatához nyúlik vissza, amelyben a szerző a dél-németországi régióban a telefon-előfizetők „jelentőségtöbbletét” határozta meg, azt számítván ki, hogy egyes településeknek a telefonellátottság (az előfizetők száma) regionális átlagához képest több vagy kevesebb előfizetője van, mint amennyit lakosságuk alapján „kiérdemelne”.

Ezt az eljárást alkalmazta *Major Jenő* is a hazai városállomány vizsgálata során; a városok iparcikkforgalmának „jelentőségtöbbletét” számította ki a

$$K = F_v - L_v * \frac{F_m}{L_m}$$

képlettel, ahol a K a városok „jelentőségtöbblete” (az iparcikkforgalom vidékre eső hányada), az F_v a városok üzleteinek éves forgalma és L_m a megye lakosságuk száma (MAJOR 1964). A „jelentőségtöbblet” értékeinek meghatározása nyomán kialakult sorrend alapján a szerző a magyarországi városokat 5 hierarchiaszintbe sorolta.

- ⁷² Annak ellenére tettük ezt, hogy feltehetően összefüggés mutatkozik az azonos intézmények városon belüli száma és az ellátás „minősége” (tehát végső soron a város hierarchiaszintje) között. Ugyanis kétségtelenül nem nyújt azonos szolgáltatást, ha egy településen egy-két vagy több tucat ügyvéd praktizál. Az utóbbi esetben feltételezhető, hogy közöttük több lesz a speciális ügyekre (például vámjog, orvosiműhiba-percek, szerzői jogi viták stb.) szakosodott, és ez már az „ügyvédi szolgáltatások” terén is magasabb szintű ellátást, ha úgy tetszik, hierarchiaszintet jelent.

⁷³ *I. Országos funkciók:* mivel szinte egyedül Budapest rendelkezik országos funkciójú intézményekkel-tevékenységekkel (néhány országos hálózattal rendelkező vállalat székhelye található Budapesten kívül, s még az Alkotmánybíróság sem költözött az eredetileg kijelölt székhelyére, Esztergomba), számbavételüktől eltekintettünk, a főváros hierarchikus pozíciója egyértelmű.

II. Regionális hatósugarú intézmények (2–10 településen):

1. Ítéltáblák
2. NAV regionális adó-főigazgatóságok
3. Közigazgatási és Munkaügyi regionális kollégiumok
4. KSH megyei főosztályok (csak 7 városban)
5. MÁV területi igazgatóságok
6. Postaigazgatóságok
7. MTA területi bizottságok
8. CT vizsgálatot végző intézmények
9. Egyetemek doktori iskolákkal
10. „Komplett” egyetemi városok
11. Egyetemi klinikai központok
12. Legalább 16 középiskola
13. Magyar Turizmus Zrt. regionális igazgatóságai
14. Játékkaszinók
15. OTP Travel utazási irodák
16. Vista utazási irodák

III. Megyei központi szintű intézmények (11–25 településben):

1. Megyeszékhelyek
2. Törvényszékek
3. Közigazgatási és munkaügyi bíróságok
4. Megyei rendőrfőkapitányságok
5. NAV adóigazgatóságok
6. Ügyvédi kamarák
7. Vízügyi igazgatóságok
8. Államkincstár megyei kirendeltségei
9. KSH fő- és osztályok
10. Ügyvédek száma 15 és több
11. Római katolikus püspökségek
12. Kórházak ortopédiai osztályai
13. Kórházak urológiai osztályai
14. Színházak önálló társulattal
15. Legalább 10 középiskola
16. Nem „komplex” egyetemek, egyetemi karok
17. Neckermann utazási irodák
18. H&M-üzletek
19. Media Markt-üzletek
20. Praktiker-üzletek

IV. Középvárosi intézmények (26–75 településen):

1. Katasztrófavédelmi kirendeltségek
2. Magyar Államkincstár ügyfélszolgálati
3. Népegészségügyi intézetek
4. IBUSz irodák
5. Neckermann irodák és partnerirodái
6. MKB fiókjai
7. Cib Bank fiókjai
8. Budapest Bank fiókjai
9. Raiffeisen Bank fiókjai
10. Kórházak sebészeti osztályai
11. Kórházak fül-orr-gégészeti osztályai

12. Kórházak belosztályai
13. Dialízisközpontok
14. Egyetemi rangú felsőoktatási intézmények
15. Egyéb felsőfokú oktatási intézmények
16. 5–9 középiskola
17. Jysk-üzletek
18. Bárdi Autó üzletei

V. Kisvárosi intézmények (76–175 településben):

1. Járási székhelyek
2. Járásbíróságok
3. Közjegyzőségek
4. Rendőrkapitányságok
5. Munkaügyi központok kirendeltségei
6. NAV ügyfélszolgálati irodák
7. Földhivatalok
8. Erste Bank fiókjai,
9. K&H Bank fiókjai,
10. AEGON Biztosító fiókjai
11. GENERAL Biztosító fiókjai
12. ING Biztosító fiókjai
13. GROUPAMA Biztosító ügyfélszolgálati irodái
14. Tüdőgondozó intézetek
15. Penny Market-üzletek
16. Tesco-szupermarketek
17. Lidl-szupermarketek
18. Turinform-irodák
19. Lottózók
20. Állami Biztosító fiókjai

VI. Néhány további, alacsony hierarchiasztű intézmény (176–250 településben):

1. Kormányablakok jelenléte
2. Gimnáziumok
3. Szakközépiskolák
4. OTP-bankfiókok
5. Mentőállomások

⁷⁴ Például Százhalombatta vizsgálataink szerint meglepően szerény helyet foglal el a városhierarchiában, ugyanakkor 19 ezres lakosság száma, az ország gazdasági életében elfoglalt kulcspozíciója, az előállított hozzáadott érték-volumene alapján sokkal előkelőbb helyet foglal el városaink sorában. Paks hozzáadott érték-termelése mind volumenében, mind fajlagos értékében felülmúlja jó néhány megyeszékhelyünkét, Kaposvárt, Szolnokét, Békéscsabát, Szekszárdét, Salgótarjánét vagy az ugyancsak megyeközpont Sopronét. De szellemi értékei, tradíciói magasan hierarchikus szintje fölé emelik például Pannónhalmát vagy Sárospatakot. A példák hosszan sorolhatók lennének.

⁷⁵ A regionális központok határterülete Debrecen és Pécs esetében a legstabilabb. „Trianon” előtt *Debrecen* vonzása nemcsak az Észak-Tiszántúlra (Hajdú, Szabolcs, Szatmár, Bereg megyék), hanem egész Észak-kelet-Magyarországra (Ugocsa, Ung, részben Máramaros vármegyékre) kiterjedt, elsősorban igazgatási szempontból. Ma vonzáskörzete egyértelműen kiterjed az Észak-Tiszántúlra, Szolnok megye nagykunsági részére, és bizonyos fokig „rátelepszik” Zemplén, sőt Borsod megyékre is (felsőoktatás, klinikai ellátás). Az igazgatásilag „hozzárendelt” Jászsággal és környékével viszont alig van kapcsolata. *Szeged* magának tudhatja Csongrád mellett Békés megyét is, a hivatalosan kijelölt Bács-Kiskun megye jó része viszont már erősen vonzódik a főváros felé is, Baja környéke pedig *Pécs* irányába. Pécs Baranyán kívül Tolna megyében is ellátja a regionális központ funkcióját, Somogy Balaton-parti sávja viszont már csak közlekedési lehetőségei miatt is a főváros felé gravitál elsőrenden. *Miskolc*hoz a „törvény” hozzárendeli Nógrád és Heves megyét is, ám ezek, különösen Nógrád már szinte egyértelműen „Budapesté”, de Heves is inkább a főváros felé gravitál. *Győr* erős versenytársra talál Sopronban, Vasban talán egyértelműbb a pozíciója, de a regionális beosztásban hozzá tartozó Zala megyében már korántsem Zala helyzete sajátos; regionális szintű kapcsolatainak

többsége, már csak közlekedési adottságai miatt is, a főváros felé irányul. Korábban a legtöbb „regionális térfelosztásban” a Dél-Dunántúl részeként Pécshez rendeltetett (az úgynevezett köztársasági megbízotti kerületek tiszavirág-életű korszakában Veszprémhez), ma viszont a Nyugat-Dunántúlhoz, Győrhez.

⁷⁶ Ennek az „anomáliának” feltételezhető okai közt megemlíjtük, hogy kevés, jellegzetesen középvárosi funkció, intézmény létezik ma Magyarországon. Inkább a kisvárosi intézmények találhatók meg nagyobb számban és választékkal a középvárosokban; míg például a kisvárosokban átlagosan 2 középiskola működik, addig a középvárosokban 5. Természetesen az intézmények nagyobb száma nagyobb választékot is jelent, ami magasabb hierarchikus szintnek is felfogható. További feltételezhető ok, hogy esetenként a megyeszékhelyek versenye is akadályozza a középvárosok kialakulását, „kivirágzását”. Ez a verseny lehet spontán eredetű; centrális térszerkezetű megyékben a nagy súlyt képviselő megyeszékhelyek mellett nem tud más város kiemelkedni a kisvárosok közül (Vasban Szombathely, Baranyában Pécs, Szabolcsban Nyíregyháza, Somogyban Kaposvár). Máshol a megyeszékhelyek, amíg erre módjuk mutatkozott, „visszafogták” riváisaik megerősödését (Zalaegerszeg kontra Nagykanizsa, Tatabánya – Esztergom, Salgótarján – Balassagyarmat). Magyarországon a megyék és a járások között nem létezik közbeeső igazgatási szint.

⁷⁷ A „dinamika” és az „állapot” közötti meg nem felelésre egyetlen hétköznapi példa: ha egy férfi magasugró egyéni csúcsát 170 cm-ről 180 cm-re javítja, nagyobb javulást könyvelhet el, mint az, aki 240 cm-ről 242 cm-re emeli egyéni csúcsát. Ám ezzel a 2 cm-es javulással akár olimpiai győzelmet is nyerhet.

⁷⁸ A kérdést Szigeti Ernő is feltette 2002-ben: „szükséges-e jogállásbeli különbségtétel a falvak és a városok, illetve azok különböző csoportjai között, indokolt-e hazánkban napjainkban a várossá nyilvánítás »rendszerének« működtetése”. A válasza azonban az, hogy „a történelmileg kialakult magyar településrendszer sajátosságait és jelenlegi helyzetét figyelembe véve úgy tűnik, hogy [...] hazánkban még indokoltnak tűnik a város és a falu jogállásbeli megkülönböztetése [...] ami azonban nem jelenthet közigazgatási értelemben vett hierarchikus struktúrát a város és a falu egymás közötti kapcsolatában”. Annak részletezésével azonban adós marad a szerző, melyek a magyar településrendszer azon sajátosságai, amelyek indokolják a falvak és a községek közötti jogi különbségtételt.

⁷⁹ A <http://demografia.hu/hu/tudastar/fogalomtar/85-belfoldi-vandorlas> alapján.

Felhasznált irodalom

- BÁCSKAI Vera – NAGY Lajos (1984): *Piackörzetek, piacközpontok és városok Magyarországon 1828-ban*. Budapest, Akadémiai Kiadó.
- BÁCSKAI Vera (2002): *Városok Magyarországon az iparosodás előtt*. Budapest, Osiris Kiadó.
- BÁRCZY István – HARRER Ferenc (1908): *Tanulmány a szomszédos községeknek Budapesthez való kapcsolásáról*. Budapest.
- BARTA Györgyi (2007): A régió gazdasága. In BELUSZKY Pál szerk.: *Közép-Magyarország*. Pécs–Budapest, Dialóg Campus Kiadó.
- BARTKE István (1987): A területi fejlődés fontosabb változási tendenciái az elmúlt másfél évtizedben (1971–1985). *Tervgazdasági Közlemények*, 4. sz.
- BELUSZKY Pál – GYÖRI Róbert (2005): *Magyar városhálózat a 20. század elején*. Budapest–Pécs, Dialóg Campus Kiadó.
- BELUSZKY Pál – GYÖRI Róbert (2006): Ez a falu város! – Avagy a városi rang adományozásának gyakorlata és következményei 1990 után. *Tér és Társadalom*, 20. évf. 2. sz. 65–81.
- BELUSZKY Pál – SIKOS T. Tamás (1982): *Magyarország falutípusai*. Budapest, MTA Földrajztudományi Kutató Intézet.
- BELUSZKY Pál – SIKOS T. Tamás (2007): *Változó falvaink*. Budapest, MTA Társadalomkutató Központ.
- BELUSZKY Pál (1966): Az alföldi városias jellegű települések központi szerepköre. *Földrajzi Értesítő*, 15. évf. 329–345.
- BELUSZKY Pál (1967): A magyar városok központi szerepköre. *Statistikai Szemle*, 45. évf. 6. sz. 543–563.
- BELUSZKY Pál (1973): Adalékok a magyar településhierarchia változásaihoz, 1900–1970. *Földrajzi Értesítő*, 22. évf. 1. sz. 121–142.
- BELUSZKY Pál (1990): A polgárosodás törékeny váza – városhierarchia a századfordulón. *Tér és Társadalom*, 4. évf. 3–4. sz. 13–56.
- BELUSZKY Pál (1999): A budapesti agglomeráció kialakulása. In BARTA Györgyi – BELUSZKY Pál szerk.: *Társadalmi-gazdasági átalakulás a budapesti agglomerációban*. Budapest, Regionális Kutatás Alapítvány. 27–68.
- BELUSZKY Pál (2018): *A települések világa Magyarországon*. Budapest, Dialóg Campus Kiadó.
- BULLA Béla – MENDÖL Tibor (1947): *A Kárpát-medence földrajza*. Budapest, Egyetemi Nyomda.
- CHRISTALLER, Walter (1933): *Die zentralen Orte in Süddeutschland*. Jena.
- CSAPÓ Tamás – KOCSIS Zsolt (1997): A várossá nyilvánítás elvi kérdései, potenciális városok az Északnyugat-Dunántúlon. *Tér és Társadalom*, 11. évf. 1. sz. 183–196.
- Demographisches Jahrbuch* (2019). Wien, Statistik Austria.
- DIENES István (1972): *A honfoglaló magyarok*. Budapest, Corvina Kiadó.
- ENYEDI György (1996): *Regionális folyamatok Magyarországon az átmenet időszakában*. Budapest, Hilscher Rezső Szociálpolitikai Egyesület.
- ERDÉLYI István (1986): *A magyar honfoglalás és előzményei*. Budapest, Kossuth Könyvkiadó.
- FODOR István (1975): *Verecke híres útján... A magyar nép őstörténete és a honfoglalás*. Budapest, Gondolat.

- FRISNYÁK Sándor (1988): Magyarország történeti földrajza. In FRISNYÁK Sándor szerk.: *Magyarország földrajza*. Budapest, [s. n.].
- FRISNYÁK Sándor (1990): *Magyarország történeti földrajza*. Budapest, Tankönyvkiadó.
- FÜGEDI Erik (1992): *A középkori Magyarország történeti demográfiája*. Történeti Demográfiai Füzetek, 10. Budapest, Népeśségstudományi Kutatóintézet.
- GERMUSKA Pál (2004): *Industria bővületében*. Budapest, 1956-os Intézet.
- GRANASZTÓI György (1980): *A középkori magyar város*. Budapest, Gondolat Kiadó.
- GRANASZTÓI György (1997): Magyarország történeti demográfiájának longitudinális vizsgálata. In KOVACSICS József szerk.: *Magyarország történeti demográfiája*. Budapest, KSH.
- GYÁNI Gábor – KÖVÉR György (1998): *Magyarország társadalomtörténete a reformkortól a második világháborúig*. Budapest, Osiris Kiadó.
- GYIMESI Sándor (1975): *A városok a feudalizmusból a kapitalizmusba való átmenet időszakában*. Budapest, Akadémiai Kiadó.
- GYÖRFFY György (1963): *Az Árpád-kori Magyarország történeti földrajza*. I. kötet. Budapest, Akadémiai Kiadó.
- GYÖRFFY György (1984): Államszervezés. In SZÉKELY György – BARTHA Antal – KRISTÓ Gyula szerk.: *Magyarország története 1/1–2. Előzmények és magyar történet 1242-ig*. Budapest, Akadémiai Kiadó.
- GYÖRFFY György (1997): *Pest-Buda kialakulása*. Budapest, Akadémiai Kiadó.
- HAHN István (1972): *Karthágó*. Budapest, Corvina Kiadó.
- HAJDÚ Zoltán (1989): Az 1956-os közigazgatási területbeosztási reformterv földrajzi kérdései. *Tér és Társadalom*, 3. évf. 4. sz. 43–61. DOI: <https://doi.org/10.17649/TET.3.4.149>
- HAJDÚ Zoltán (2001): *Magyarország közigazgatási földrajza*. Budapest–Pécs, Dialóg Campus Kiadó.
- HAJNAL István (1936): *Az újkor története*. Budapest, Révai Testvérek Irodalmi Intézet Rt.
- JAHN, Walter – VAHLE, Hans (1974): *A faktoranalízis és alkalmazása*. Budapest, Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó.
- KISS Éva (1998): A várossá nyilvánítás problematikája és a várossá válás jelentősége az önkormányzatok szemszögéből. *Földrajzi Közlemények*, 122. évf. 3. sz. 456–481.
- KISS Éva (1998): A várossá nyilvánítás problematikája és a várossá válás jelentősége az önkormányzatok szemszögéből. *Földrajzi Értesítő*, 47. évf. 3. sz. 456–481. Elérhető: www.mtafk.hu/konyvtar/kiadv/FE1998/FE19983_456-481.pdf (A letöltés ideje: 2020. 02. 14.)
- KOCSIS Zsolt (2008): Várossá válás Európában. *Területi Statisztika*, 11. évf. 6. sz. 713–723.
- KÓKAI Sándor (2010): *A Bánság történeti földrajza (1718–1918)*. Nyíregyháza, Nyíregyházi Főiskola Turizmus és Földrajztudományi Intézete. Elérhető: <http://mek.niif.hu/11300/11308/11308.pdf> (A letöltés ideje: 2020. 02. 14.)
- KOLTAI Zoltán (2014): *Sikeres és versenyképes városok. Piackutatás a magyar települések körében*. Pécs, PTE FEEK.
- KONRÁD György – SZELÉNYI Iván (2000): *Urbanizáció és területi gazdálkodás*. Szeged, JGYF Kiadó.
- KRISTÓ Gyula (1984): *Magyarország története 895–1301*. Budapest, Tankönyvkiadó.
- KRISTÓ Gyula (1998): *Magyarország története 895–1301*. Budapest, Osiris Kiadó.
- KUBINYI András (1971): A középkori magyarországi városhálózat hierarchikus térbeli rendjének kérdéséhez. *Településtudományi Közlemények*, 23. kötet. 58–78.
- KUBINYI András (2005): Városhálózat a késő középkori Kárpát-medencében. In CSUKOVITS Enikő – LENGYEL Tünde szerk.: *Bártfától Pozsonyig. Városok a 13–17. században*. Budapest, MTA Történettudományi Intézete. 9–36.

- KULCSÁR, László J. – BROWN, David L. (2011): The Political Economy of Urban Reclassification in Post-Socialist Hungary. *Regional Studies*, Vol. 45, No. 4. 479–490. DOI: <https://doi.org/10.1080/00343400903496378>
- LENGYEL Imre – KOTOSZ Balázs (2018): Felzárkózás és/vagy távolságtartó követés. *Tér és Társadalom*, 32. évf. 1. sz. 5–26.
- MAJOR Jenő (1964): A magyar városhálózatról. *Településtudományi Közlemények*, 16. 32–65.
- MAKKAI László (1961): A magyar városfejlődés történeti vázlata. In BORSOS József szerk.: *Vidéki városaink*. Budapest, KJK. 27–75.
- MÉREI Gyula szerk. (1983): *Magyarország története 1790–1848*. Budapest, Akadémiai Kiadó.
- MIKLÓSSY Endre (1988): *Regionális elmaradottság és szocialista nemzetgazdaság*. Budapest, Városépítési Tudományos és Tervező Intézet.
- MÓCSY András (1984): A római kor. In SZÉKELY György – BARTHA Antal szerk.: *Magyarország története – előzmények és magyar történet 1242-ig*. Budapest, Akadémiai Kiadó. 194–264.
- PACH Zsigmond Pál – R. VÁRKONYI Ágnes szerk. (1987): *Magyarország története 1526–1686*. Budapest, Akadémiai Kiadó.
- PERGER Éva (1999): Közigazgatási dilemmák. In BARTA Györgyi – BELUSZKY Pál szerk.: *Társadalmi-gazdasági átalakulás a budapesti agglomerációban*. Budapest, Regionális Kutatás Alapítvány. 181–223.
- PIRISI Gábor – TRÓCSÁNYI András (2015): Bővülő állomány – zsugorodó elemek. A XXI. századi kisvárosi urbanizáció kétarcúsága Magyarországon. In TÉSITS Róbert – ALPEK B. Levente szerk.: *A mi geográfiánk. Tóth József emlékezete*. Pécs, Publikon Kiadó. 443–460.
- PLEIDELL Ambrus (1934): A magyar várostörténet első fejezete. *Századok*, 68. évf. 1–3. sz. 1–44.
- POUNDS, Norman J. G. (1997): *Európa történeti földrajza*. Budapest, Osiris Kiadó.
- RÁCZ Lajos (1993): Éghajlati változások a középkori és kora újkori Európában. In R. VÁRKONYI Ágnes – KÓSA László szerk.: *Európa híres kertje*. Budapest, Akadémiai Kiadó. 67–86.
- RÁCZ Szilárd (2017): *A poszt szocialista Délkelet-Európa térszerkezeti és városhálózati folyamatai*. Pécs, PhD-értekezés.
- RECHNITZER János – SMAHÓ Melinda (2011): *Területi politika*. Budapest, Akadémiai Kiadó.
- RECHNITZER János (1993): *Szétszakadás vagy felzárkózás. A térszerkezetet alakító innovációk*. Pécs–Győr, MTA RKK.
- SIKOS T. Tamás szerk. (1984): *Matematikai és statisztikai módszerek alkalmazásának lehetőségei a területi kutatásokban*. Földrajzi Tanulmányok, 19. kötet. Budapest, Akadémiai Kiadó.
- SZABÓ István (1966): *A falurendszer kialakulása Magyarországon (X–XV. század)*. Budapest, Akadémiai Kiadó.
- SZABÓ Tamás (2015): A várossá nyilvánítás kérdésköre 2015 után. *Új Magyar Közigazgatás*, 4. évf. 4. sz. 28–36.
- SZÉKELY György – BARTHA Antal szerk. (1984): *Magyarország története – előzmények és magyar történet 1242-ig*. Budapest, Akadémiai Kiadó.
- SZEKFÜ Gyula (1935): *Magyar történet III*. Budapest, Királyi Magyar Egyetemi Nyomda.
- SZIGETI Ernő (1997): Urbanizáció, városhálózat, várossá nyilvánítás. *Területi Statisztika*, 1. évf. Különszám. 66–82.
- SZIGETI Ernő (2002): Nagyközség – egy „szerephiányos” közigazgatási településkategória. *Területi Statisztika*, 2002/2. 126–143.
- SZILÁGYI Miklós (1995): *Mezővárosi társadalom, paraszti műveltség*. Debrecen, KLTE.
- SZÜCS Jenő (1993): *Az utolsó Árpádok*. Budapest, MTA Történettudományi Intézete.

- TÓTH József (2008): Meditáció a városról és a várossá nyilvánítás hazai gyakorlatáról. *Területi Statisztika*, 2008/3. 237–245.
- VERES Péter (1936): *Az Alföld parasztsága*. Budapest, Oravetz István Könyvkiadóvállalat.
- VÖRÖS Károly (1973): A magyarországi városfejlődés a dualizmus korában. In KANYAR József szerk.: *Somogy megye múltjából* 4. Kaposvár, Somogy Megyei Levéltár. 189–203.

Ajánlott irodalom

- AGG Zoltán (1998): *Közigazgatási ismeretek geográfusoknak*. Budapest, ELTE Eötvös Kiadó.
- ÁGH Attila (1989): A hatalom területi elvei – Reform, nemzet és földrajz. *Földrajzi Közlemények*, 37. évf. 1–2. sz. 11–22.
- BÁCSKAI Vera (1965): *Magyar mezővárosok a XV. században*. Budapest, Akadémiai Kiadó.
- BAJMÓCZY Péter – KISS János (1999): Megyék, régiók és központjaik – modellek tükrében. *Tér és Társadalom*, 13. évf. 1–2. sz. 31–51.
- BARISKA István (2006): Nyugat-magyarországi szabad királyi városok a 17. századi rendi hierarchiában. In Á. VARGA László főszerk.: *Urbs – Magyar várostörténeti évkönyv*. I. 123–131.
- BARTA Györgyi – BELUSZKY Pál (1999): Előzetes megjegyzések a nagyvárosok és agglomerációjuk kapcsolatáról. In BARTA Györgyi – BELUSZKY Pál szerk.: *Társadalmi-gazdasági átalakulás a budapesti agglomerációban*. Budapest, Regionális Kutatás Alapítvány. 11–25.
- BARTA Györgyi (2002): *A magyar ipar területi folyamatai 1945–2000*. Budapest–Pécs, Dialóg Campus Kiadó.
- BÁRTH János (1996): *Szállások, falvak, városok*. Kalocsa, Kalocsai Múzeumbarátok Köre.
- BARTKE István szerk. (1985): *A területfejlesztési politika Magyarországon*. Budapest, Akadémiai Kiadó.
- BELUSZKY Pál – GYÖRI Róbert (2004): Fel is út, le is út... – Városaink településhierarchiában elfoglalt pozícióinak változásai a 20. században. *Tér és Társadalom*, 18. évf. 1. évf. 1–41.
- BELUSZKY Pál (1980): *A közigazgatási területi beosztás földrajzi-térszerkezeti alapjai*. Budapest, Államigazgatási Szervezési Intézet.
- BELUSZKY Pál (1983): A várossá nyilvánítás szerepe a területfejlesztésben. *Állam és Igazgatás*, 33. évf. 10. sz. 912–924.
- BELUSZKY Pál (1987): *A középszintű igazgatás és hazánk térszerkezete*. Pécs, MTA RKK.
- BELUSZKY Pál (1998): Város a térben. In BELUSZKY Pál – KOVÁCS Zoltán szerk.: *Budapest kézikönyve*. Budapest, CEBA Kiadó.
- BELUSZKY Pál (1999): *Magyarország településföldrajza*. Budapest–Pécs, Dialóg Campus Kiadó.
- BELUSZKY Pál (2001): *A Nagyalföld történeti földrajza*. Budapest–Pécs, Dialóg Campus Kiadó.
- BELUSZKY Pál (2005): Az (egykori) szabad királyi városok a dualizmus kori városhálózatban. In Á. VARGA László főszerk.: *Urbs – Magyar várostörténeti évkönyv*. I. 111–130.
- BELUSZKY Pál (2005; 2008): *Magyarország történeti földrajza*. I–II. Budapest–Pécs, Dialóg Campus Kiadó.
- BELUSZKY Pál (2010): Budapest a Monarchiában. In BARTA Györgyi – KERESZTÉLY Krisztina – SIPOS András szerk.: *A „világváros” Budapest két századfordulón*. Budapest, Napvilág Kiadó.
- BELUSZKY Pál (2014): *Budapest – zászlóshajó vagy vízfej?* Gödöllő, Szent István Egyetemi Kiadó.
- BELUSZKY Pál szerk. (2007): *Közép-Magyarország*. Pécs–Budapest, Dialóg Campus Kiadó.
- BENEVOLO, Leonardo (é. n.): *A város Európa történetében*. Budapest, Atlantisz Kiadó.

- BENISCH Artúr (1942): Néesség és közigazgatási beosztás. *Magyar Statisztikai Szemle*, 20. évf. 5–6. sz. 269–276.
- BIBÓ István – MATTYASOVSKY Jenő (1950): *Magyarország városhálózatának kiépítése*. Budapest, Államtudományi Intézet.
- BIBÓ István (1975): *Közigazgatási területrendezés és az 1971. évi településhálózat-fejlesztési koncepció*. MTA Igazgatástudományi Bizottsága Közigazgatástudományi Szekció, Budapest.
- BUJDOSÓ Zoltán (2014): Észak-Magyarország XXI. századi városodásának társadalmi- gazdasági aspektusai. *Journal of Central European Green Innovation*, Vol. 2. No. 3. 31–47.
- BUJDOSÓ, Zoltán – DÁVID, Lóránt – MAKHITOVA, G. (2014): The urbanization in Hungary during the lost decade. *Management Research and Practice*, Vol. 6. No. 1. 21–31.
- CSAPÓ Tamás – KOCSIS Zsolt (2008): A várossá válás reformja. *Területi Statisztika*, 48. évf. 6. sz. 645–650.
- CSIZMADIA Andor (1941): *Magyar városi jog*. Kolozsvár.
- DICHTER, Gerhard (2006): A városfogalom jelentéstartalma a történeti városkutatás számára. In Á. VARGA László főszerk.: *Urbs – Magyar várostörténeti évkönyv*. I. 37–50.
- DÖVÉNYI Zoltán – KOVÁCS Zoltán (1999): A szuburbanizáció térbeli-társadalmi jellemzői Budapest környékén. *Földrajzi Értesítő*, 48. évf. 1–2. füzet. 33–57.
- DÖVÉNYI Zoltán (2009): „Város az, ami magát annak nevezi” – Tűnődések Tóth József tanulmánya kapcsán. *Területi Statisztika*, 49. évf. 1. sz. 3–7.
- ENYEDI György (1984): *Az urbanizációs ciklus és a magyar településhálózat átalakulása*. Budapest, Akadémiai Kiadó.
- ENYEDI György (1997): A sikeres város. *Tér és Társadalom*, 11. évf. 4. sz. 1–7.
- ERDEI Ferenc (1977): *Magyar város*. Budapest, Athenaeum Kiadó.
- FÜGEDI Erik (1981): Koldulórendek és városfejlődés Magyarországon. In FÜGEDI Erik: *Kolduló barátok, polgárok, nemesek*. Budapest, Magvető Kiadó. 17–88.
- GODLUND, Sven (1954): *Busstrafikens framväxt och funktion i de urbana influensfalten*. Lund.
- GÖNCZI Katalin (2006): Kiváltságlevél és városi szabadság. In Á. VARGA László főszerk.: *Urbs – Magyar várostörténeti évkönyv*. I. 63–72.
- GYÁNI Gábor (1998): Az urbanizáció Magyarországon a 19–20. században. *Limes*, 2–3. sz. 87–100.
- GYÖRGY Péter (1993): Nagy-Budapest – az elképzelések és a valóság. *Budapesti Negyed*, 2. sz.
- HAJDÚ Zoltán (1992): Település- és településhálózat-fejlesztési politika Magyarországon az államszocializmus időszakában. *Földrajzi Közlemények*, 116. évf. 1–2. sz. 29–37.
- HEGEDŰS Péter (2012): A magyar önkormányzati és közigazgatási rendszer földrajzi beosztásának és a helyi önkormányzatok feladatellátásának kérdései. *Új Magyar Közigazgatás*, 5. évf. 2. sz. 44–52.
- HORVÁTH M. Tamás – SZABÓ Gábor szerk. (1995): *Városok, kőfalak: tanulmányok a település és közigazgatás viszonyáról*. Budapest, Magyar Közigazgatási Intézet.
- KALMÁR Zoltán (1996): Mi az, hogy van európai város? In BESZTERI Béla – KALMÁR Zoltán – SZILÁGYI István szerk.: *Hazánk és Európa*. Veszprém. 63–78.
- KARA Pál (1998): Várossá válások az önkormányzati rendszerben. *Gazdaság és Gazdálkodás*, 5. évf. 2. sz. 265–267.
- KELETI Károly (1871): *Hazánk és népe a közgazdaság és társadalmi statisztika szempontjából*. Budapest, Athenaeum Kiadó.
- KILÉNYI Géza (1978): *A fővárosi igazgatás továbbfejlesztése*. Budapest, ASZI.

- KISS Éva – TINER Tibor – MICHALKÓ Gábor (2012): Szob a várossá válás útján – az első évtized tapasztalatai. *Földrajzi Közlemények*, 136. évf. 2. sz. 182–198.
- KISS Mónika Dorota (2013): A területszervezési eljárás új szabályai. *Új Magyar Közigazgatás*, 6. sz. 18–27.
- KOCSIS Károly – SCHWEITZER Ferenc szerk. (2011): *Magyarország térképekben*. Budapest, MTA Földrajztudományi Kutató Intézet.
- KÓKAI Sándor (2017): Újabb adalékok az 1870. évi magyarországi városhierarchiához. *Történeti Földrajzi Közlemények*, 5. évf. 1. sz. 59–88.
- KOVÁCS Zoltán (2001): *Társadalomföldrajzi lexikon*. Budapest, Műszaki Kiadó.
- KÖSZEGFALVI György (1995): *Mekkora a budapesti agglomeráció?* Budapest, KSH Budapesti és Pest Megyei Igazgatóság.
- KUBINYI András (1996): A magyar várostörténet első fejezete. In FAZEKAS Csaba szerk.: *Társadalomtörténeti tanulmányok*. Miskolc. 36–46.
- KUBINYI András (2000): *Városfejlődés és városhálózat a középkori Alföldön és az Alföld szélén*. Szeged.
- KULCSÁR J. László (2008): Rendhagyó gondolatok a várossá nyilvánításról a megkésett fejlődés kontextusában. *Területi Statisztika*, 5. sz. 508–515.
- LADÁNYI Erzsébet (1992): A városfogalom kutatásának módszertani kérdései. In SOLYMOSI László – SOMFAI Balázs szerk.: *A Dunántúl településtörténete*. IV. Veszprém.
- LETTRICH Edit (1965): *Urbanizálódás Magyarországon*. Budapest, Akadémiai Kiadó.
- LETTRICH Edit (1975): *Településhálózat – urbanizáció – igazgatás*. Budapest, MTA Állam- és Jogtudományi Intézet.
- MADARÁSZ Tibor (1971): *Városigazgatás és urbanizáció*. Budapest, KJK.
- MARSINA, Richard (2005): A középkori városok jellemzőiről és kategóriáinak megalkotásáról. In CSUKOVITS Enikő – LENGYEL Tünde szerk.: *Bártfától Pozsonyig*. Budapest, MTA Történettudományi Intézete. 37–15.
- MENDÖL Tibor (1963): *Általános településföldrajz*. Budapest, Akadémiai Kiadó.
- MUMFORD, Lewis (1985): *A város a történelemben*. Budapest, Gondolat Kiadó.
- NEEF, Ernst (1962): Die Veranderlichkeit der zentralen Orte niederrheinischen Ranges. In NORDBORG, Knut Hg.: *Proceedings of the IGU Symposium in Urban Geography*. Lund Studies in Geography. Lund, Gleerup. Bd. 24, 227–233.
- NÉMETH István (2006): A szabad királyi városi rang a kora újkorban. In Á. VARGA László főszerk.: *Urbs – Magyar várostörténeti évkönyv*. I. 109–122.
- NÉMETH Sándor (2009): Mintha-városból mintavárost! A magyar urbanizáció mennyiségi útja és minőségi átmenete. *Területi Statisztika*, 1. sz. 8–18.
- NIEDERMÜLLER Péter (1994): A város: kultúra, mítosz, imagináció. *Mozgó Világ*, 20. évf. 5–17.
- ODIN, Bernard (1980): *A város védelmében*. Budapest, Corvina Kiadó.
- PALOMÄKI, Mauri (1963): *The Functional Centers and Areas of Southern Finland*. Helsinki, Societas Geographica Fennica.
- PÁPAI Béla (1967): A budapesti agglomeráció. *Demográfia*, 10. évf. 1. sz. 69–86.
- PERGER Éva (2007): Közigazgatási rendszer, a terület- és településfejlesztés eszközei. In Beluszky Pál szerk.: *Közép-Magyarország*. Pécs–Budapest, MTA RKK, Dialóg Campus Kiadó.
- PIRISI Gábor – TRÓCSÁNYI András (2007): A várossá nyilvánítás, mint a területfejlesztés eszköze? A városi cím elnyerésének területpolitikai vonatkozásai. *Területfejlesztés és Innováció*, 1. évf. 2. sz. 2–8.

- PIRISI Gábor – TRÓCSÁNYI András (2009): Így készül a magyar város. *Területi Statisztika*, 2. sz. 137–147.
- PIRISI Gábor (2009): Város vagy nem város? Dilemmák a formális és funkcionális városfogalom kettőssége kapcsán. *Területi Statisztika*, 2. sz. 12–136.
- PREISICH Gábor – SZÜCS István (1974): A budapesti agglomeráció. Elképzelések és realitások. *Budapest*, 1974. 10. sz.
- PREISICH Gábor (1968): A budapesti településagglomeráció növekedése és az ebből eredő problémák. *Demográfia*, 11. évf. 2. sz. 201–221.
- PRINZ Gyula (é. n.): *Budapest földrajza*. Budapest, Magyar Földrajzi Intézet.
- PROBÁLD Ferenc (2011): A gazdaság általános jellemzői. In KOCIS Károly – SCHWEITZER Ferenc szerk.: *Magyarország térképeiben*. Budapest, MTA FKI. 139–147.
- RECHNITZER János (2002): A városhálózat az átmenetben, a kilencvenes évek változási irányai. *Tér és Társadalom*, 16. évf. 3. sz. 165–183.
- RÚZSÁS Lajos – SZÜCS Jenő (1966): A várostörténeti kutatás helyzete és feladatai. *MTA Filozófiai és Történettudományi Közleményei*, 15. kötet. 5–43.
- SPIRA György – VÖRÖS Károly (1978): *Budapest története a márciusi forradalomtól az őszirózsás forradalomig*. Budapest, Akadémiai Kiadó.
- SZEBÉNYI Anita – NAGYVÁRADI László (2009): Új város a pécsi agglomerációban – a kozármislenyi példa. *Területi Statisztika*, 3. sz. 148–151.
- SZEGVÁRI Péter (1989): Elképzelések a fővárosi önkormányzati törvényi szabályozásról. *Állam és Igazgatás*, 10. sz. 865–884.
- SZÉKELY György (1957): *A pannóniai települések kontinuitásának kérdése és a hazai városfejlődés kezdetei*. Budapest, Akadémiai Kiadó.
- SZENDE Katalin (2008): Kubinyi András, a várostörténész. In Á. VARGA László főszerk.: *Urbs – Magyar várostörténeti évkönyv*. III. Budapest. 15–39.
- SZIGETI Ernő (1998): Urbanizáció, városhálózat, várossá nyilvánítás. *Területi Statisztika*, 1998/1. 68–82.
- SZÜCS Jenő (1955): *Városok és kézművesség a XV. századi Magyarországon*. Budapest, MTA Történettudományi Intézet.
- TÓTH József (2009): Egy lezárhatatlan vita zárásaként. *Területi Statisztika*, 2009/3. 251–258.
- TRÓCSÁNYI András – PIRISI Gábor – MAKKAJ Bernadett (2014): A szellemi tőke szerepe a várossá nyilvánításokban. *Education*, 23. évf. 3. sz. 438–450.
- TRÓCSÁNYI András – PIRISI Gábor – MALATYINSZKY Szilárd (2007): A célnál fontosabb a bejárt út. A várossá nyilvánítás gyakorlata Magyarországon. *Falu – Város – Régió*, 3. sz. 18–27.
- TUOMINEN, Oiva (1949): *Das Einflussgebiet der Stadt Turku im System der Einflussgebiet SW. Finnlands*. Fennia.
- VÖRÖS Károly (1982): Pécs a 20. század elejének magyarországi városhálózatában. In SÁNDOR László szerk.: *Tanulmányok Pécs város történetéből*. Pécs. 73–82.
- ZOLTÁN Zoltán (2002; 2003): *A magyar kisváros-hálózat kiteljesedése az 1990-es évtizedben*. *Comitatus*, 12. évf. 11–12. sz. 142–151.

Mellékletek

I. melléklet

I.1. táblázat

A rendezett tanácsú városok főbb adatai, 1910 (Horvát-Szlavónország nélkül)

Rendezett tanácsú városok	Hierarchikus rangszám	Igazgatási szerepkör* 5,65	Lélekszám	
			1870	1910
1. Brassó	12	M + 5,36j	27 766	41 056
2. Szombathely	15	M + j5,24	9 666	30 947
3. Nagyszeben	18	M + j5,19	18 998	33 489
4. Máramarossziget	19	M + j4,69	8 833	21 370
5. Besztercebánya	23	M + j	5 950	10 776
6. Szolnok	24	M	15 847	28 778
7. Nagybecskerek	25	M + j	19 666	26 006
8. Nyitra	26	M + j	10 683	16 491
9. Kaposvár	27	M + j	6 649	24 134
10. Eger	28	M + j	19 150	28 052
11. Eperjes	29	M + j	10 772	16 323
12. Veszprém	31	M + j	12 002	14 792
13. Lugos	32	M + j	11 654	19 818
14. Nagykanizsa	34	j	15 125	26 524
15. Sátoraljaújhely	35	M + j	9 946	19 940
16. Nyíregyháza	37	M	21 896	38 198
17. Esztergom	38	M + j	14 512	17 881
18. Zalaegerszeg	40	M + j	5 850	10 844
19. Trecsén	41	M + j	3 949	7 805
20. Ds	43	M + j	5 832	11 452
21. Ungvár	45	M + j	11 017	16 919
22. Déva	46	M + j	3 277	8 654
23. Beszterce	47	M + j	7 212	13 236
24. Segesvár	48	M + j	8 204	11 587
25. Nagykároly	49	M + j	12 754	16 078
26. Beregszász	50	M + j	6 272	12 933
27. Gyula	51	M + j	18 495	24 248
28. Lőcse	52	M + j	6 887	7 528
29. Zilah	53	M + j	5 789	8 062

Rendezett tanácsú városok	Hierarchikus rangszám	Igazgatási szerepkör* 5,65	Lélekszám	
			1870	1910
30. Székelyudvarhely	54	M + j	5 173	10 244
31. Pápa	55	j	14 223	20 150
32. Nagyenyed	56	M + j	5 779	8 663
33. Szekszárd	57	M + j	11 069	14 947
34. Torda	58	M + j	8 803	13 456
35. Rimaszombat	59	M	4 796	6 912
36. Gyulafehérvár	63	–	7 955	11 616
37. Losonc	64	j	5 178	12 939
38. Makó	65	M + j	27 759	34 918
39. Munkács	66	j	8 602	17 275
40. Sepsiszentgyörgy	67	M + j	5 142	8 665
41. Vác	68	j	12 894	18 952
42. Nagyikinda	69	j	18 834	26 795
43. Léva	70	j	5 914	9 675
44. Fogaras	71	M + j	4 717	6 579
45. Csíkszereda	72	M + j	1 247	3 701
46. Szentes	73	M	27 658	31 598
47. Jászberény	74	j	20 233	29 675
48. Zenta	75	j	19 938	29 606
49. Érsekújvár	76	–	9 483	16 228
50. Újpest	77	–	6 722	55 197
51. Gyöngyös	78	j	15 830	18 314
52. Kiskunfélegyháza	80	j	23 844	34 924
53. Dicsőszentmárton	83	M + j	1 716	4 417
54. Nagyszombat	87	j	9 737	15 163
55. Zsolna	89	j	2 870	9 179
56. Nagybánya	90	j	9 082	12 877
57. Szászrégen	91	j	5 507	7 310
58. Kézdivásárhely	94	j	4 546	6 079
59. Karánsebes	95	j	3 512	7 999
60. Cegléd	96	–	22 216	33 942
61. Fehértemplom	97	j	8 284	11 524
62. Szamosújvár	98	j	5 188	6 817
63. Rózsahegy	99	j	6 142	12 249
64. Rozsnyó	106	j	4 855	6 565
65. Szilágysomlyó	101	j	4 787	6 885
66. Igló	104	j	6 691	10 525
67. Mezőtúr	106	–	20 447	25 835
68. Gyergyószentmiklós	108	j	5 645	8 905
69. Karcag	109	–	14 486	22 996
70. Kiskunhalas	110	–	12 127	24 381
71. Nagykőrös	111	–	20 091	28 575
72. Késmárk	112	–	3 938	6 317

Rendezett tanácsú városok	Hierarchikus rangszám	Igazgatási szerepkör* 5,65	Lélekszám	
			1870	1910
73. Hajdúböszörmény	116	j	19 208	28 159
74. Meggyes	122	j	6 712	8 626
75. Kőszeg	125	j	6 915	8 423
76. Szászváros	129	j	5 661	7 672
77. Bártfa	132	j	5 303	6 578
78. Zólyom	133	j	2 201	8 790
79. Erzsébetváros	140	j	2 250	4 408
80. Szászsebes	147	j	5 790	8 504
81. Hajdúszoboszló	152	j	12 269	16 093
82. Hátszeg	153	j	1 806	3 124
83. Kisújszállás	159	–	10 376	13 538
84. Vajdahunyad	170	j	2 597	4 520
85. Breznóbánya	180	j	3 793	4 179
86. Kismarton	183	j	2 476	3 073
87. Szentendre	184	–	4 683	5 673
88. Körmöcbánya	191	–	3 433	4 515
89. Hajdúnánás	196	–	13 198	16 781
90. Kisszeben	205	j	3 078	3 288
91. Abrudbánya	223	–	3 329	2 938
92. Gölnicbánya	230	j	5 205	3 833
93. Szokolca	254	–	5 278	5 018
94. Bazin	256	–	4 338	4 809
95. Nagyrőce	262	–	2 058	1 925
96. Magyarkanizsa	281	–	12 594	17 018
97. Túrkeve	288	–	10 969	13 097
98. Szepesváralja	294	j	3 360	3 120
99. Dobsina	318	–	5 505	5 029
100. Korpona	329	j	3 742	4 016
101. Modor	•	–	5 066	5 002
102. Kolozs	•	–	3 254	4 132
103. Vízakna	•	j	3 904	4 041
104. Újbánya	•	–	4 269	4 808
105. Szentgyörgy	•	–	3 026	3 324
106. Leibic	•	–	2 966	2 781
107. Ruszt	•	–	1 324	1 527
108. Poprád	•	–	1 061	2 283
109. Szepesbéla	•	–	2 428	2 857
110. Szepesolaszi	•	–	2 934	2 409
111. Jolsva	•	j	3 076	2 705

* Városi funkciók hiányában nem rangsorolható.

II. melléklet

II.1. táblázat
A főváros és a regionális központok főbb adatai

Sorszám	Név	Városi jogállás	Mióta város	Lakónépesség száma az év végén (a népesség számlálás végleges adataiból továbbvezetett adat), 2017	Jelen levő népesség száma, 1949	Vándorlási különbözet, 2001–2011	Ipari keresők aránya, 2011	Tercier keresők aránya, 2011	Foglalkoztatottak száma (fő)	Naponta ingázó foglalkoztatottak aránya (2011)	Felsőfokú végzettséggel rendelkezők aránya a 25 évnél idősebbek között (2011)	Egy lakosra jutó nettó jövedelem 2017 (Ft)
I.	Budapest	főváros	1885 előtt	1 749 734	1 590 316	25 942	15,30	84,34	777 544	10,22	34,1	1 301 995,7
II.1	Szeged	M	1885 előtt	161 122	104 867	3 443	21,19	76,77	69 228	9,66	28,9	1 057 375,8
II.2	Debrecen	M	1885 előtt	202 214	115 399	3 036	22,10	75,95	83 534	9,33	27,6	1 103 700,8
II.3	Pécs	M	1885 előtt	144 188	89 470	–497	21,40	77,45	60 060	9,01	26,4	1 014 626,1
II.4	Miskolc	M	1885 előtt	155 650	109 841	–7946	25,15	73,14	62 857	12,32	23,7	1 043 890,2
II.5	Győr	M	1885 előtt	130 094	69 583	2096	32,41	66,67	57 120	12,18	25,4	1 294 761,1

Megyeszékhely megyei jogú város; M megyei jogú város; m járásszékhely; j város; v

Forrás: a szerzők szerkesztése

II.2. táblázat
Megyeközpont szintű város

Név	Városi jogállás	Mitóra város	Lakónépesség száma az év végén (a népszámlálás végleges adataiból továbbvezetett adat), 2017	Jelen levő népesség száma, 1949	Vándorlási különbözet, 2001–2011	Ipari keresők aránya, 2011	Tertier keresők aránya, 2011	Foglalkoztatottak száma (fő)	Naponta ingázó foglalkoztatottak aránya (2011)	Felsőfokú végzettséggel rendelkezők aránya, 25 évnél idősebbek között (2011)	Egy lakosra jutó nettó jövedelem, 2017 (ft)
Nyíregyháza	M	1885 előtt	117 121	56 334	955	23,73	73,85	48 548	11,26	26,6	1 075 101,3
Kecskemét	M	1885 előtt	110 638	61 730	4 362	30,04	67,55	47 779	10,03	23,7	1 176 368,9
Szombathely	M	1885 előtt	77 984	47 589	–629	33,25	65,13	35 260	15,34	23,6	1 233 729,4
Székesfehérvár	M	1885 előtt	97 382	42 260	–4 348	31,45	67,46	45 242	15,40	26,9	1 359 356,7
Eger	M	1885 előtt	53 436	31 844	161	23,39	75,09	22 682	14,18	28,9	1 177 056,4
Veszprém	M	1885 előtt	59 754	20 682	–890	27,09	72,17	27 450	18,98	28,0	1 297 732,8
Kaposvár	M	1885 előtt	61 920	37 945	–66	23,10	74,65	25 605	10,54	23,1	1 025 838,4
Szolnok	M	1885 előtt	71 521	37 520	–2 973	23,80	74,73	30 643	14,75	25,7	1 192 445,4
Tatabánya	M	1947	65 633	40 221	–2 054	40,54	58,73	29 613	26,71	15,3	1 210 721,2
Zalaegerszeg	M	1885	57 780	21 668	–197	34,49	63,99	27 063	11,00	22,4	1 157 906,2
Székeszárd	M	1905	32 156	16 354	–1312	27,21	70,26	14 390	14,82	25,2	1 153 886,7
Salgótarján	M	1922	34 124	30 048	–2 359	29,33	69,96	13 104	17,88	17,9	950 692,9
Békéscsaba	M	1918	59 357	44 053	–2 868	23,51	73,36	24 768	11,13	21,7	1 042 650,2
Sopron	m	1885 előtt	62 454	36 506	5 639	25,91	72,78	26 919	20,03	21,2	847 510,2

Megyeszékhely megyei jogú város; M megyei jogú város; m járásszékhely; j város; v

Forrás: a szerzők szerkesztése

II.3. táblázat
Középvárosok

Sorszám	Név	Városi jogállás	Mióta város	Lakónépesség száma az év végén (a népszámlálás végleges adataiból továbbvezetett adat), 2017	Jelen levő népesség száma, 1949	Vándorlási különbözet, 2001–2011
IV.1	Nagykanizsa	m	1885 előtt	46 866	33 158	–1 142
IV.2	Dunaújváros	m	1951	44 358	3 949	–4 680
IV.3	Esztergom	j	1885 előtt	27 840	20 363	–100
IV.4	Gyula	j	1885 előtt	29 606	27 764	273
IV.5	Baja	j	1885 előtt	34 788	27 936	–22
IV.6	Vác	j	1885 előtt	32 728	21 287	15
IV.7	Keszthely	j	1954	19 387	12 394	–859
IV.8	Gyöngyös	j	1885 előtt	29 337	21 969	–873
IV.9	Siófok	j	1968	25 461	10 009	3 168
IV.10	Cegléd	j	1885 előtt	35 523	35 237	–140
IV.11	Orosháza	j	1946	27 492	31 429	–646
IV.12	Gödöllő	j	1966	32 131	12 216	1 588
IV.13	Hódmezővásárhely	m	1885 előtt	43 700	49 463	–1243
IV.14	Mosonmagyaróvár	j	1921	33 318	16 546	2 305
IV.15	Pápa	j	1885 előtt	30 382	24 291	–517
IV.16	Jászberény	j	1885 előtt	26 828	27 528	703
IV.17	Kisvárd	j	1970	16 084	13 055	–1527
IV.18	Érd	m	1978	66 892	16 444	7 307
IV.19	Ajka	j	1959	27 995	11 843	–1 687
IV.20	Kiskunhalas	j	1885 előtt	27 136	22 547	–662
IV.21	Kalocsa	j	1921	15 490	11 577	–757
IV.22	Szentcs	j	1885 előtt	27 080	32 769	–1 583
IV.23	Balassagyarmat	j	1923	14 873	10 831	–538
IV.24	Karcag	j	1885 előtt	19 732	24 938	–1 250
IV.25	Paks	j	1978	18 788	13 763	–1 171
IV.26	Mátészalka	j	1969	16 576	11 055	–1 545
IV.27	Kazincbarcika	j	1954	26 337	3 846	–2 565
IV.28	Mohács	j	1924	17 143	16 088	–623
IV.29	Szentendre	j	1885 előtt	26 447	9 283	1 989
IV.30	Kiskunfélegyháza	j	1885 előtt	29 324	31 470	–784
IV.31	Dombóvár	j	1970	17 995	14 097	–637
IV.32	Komárom	j	1885 előtt	18 813	12 681	340
IV.33	Hatvan	j	1945	20 167	16 536	–616
IV.34	Sátoraljaújhely	j	1899	14 253	17 116	–1 661
IV.35	Szigetvár	j	1966	10 545	7 499	70
IV.36	Körmend	j	1978	11 236	8 501	–701
IV.37	Budaörs	v	1986	28 844	7 639	2 099
IV.38	Ózd	j	1949	32 564	29 184	–2 388

Ipari keresők aránya, 2011	Tercier keresők aránya, 2011	Foglalkoztatottak száma (fő)	Naponta ingázó foglalkoztatottak aránya (2011)	Felsőfokú végzettséggel rendelkezők aránya a 25 évnél idősebbek között (2011)	Egy lakosra jutó nettó jövedelem, 2017 (Ft)
37,23	60,26	21 215	15,61	16,7	1 007 290,1
47,04	51,86	20 507	16,91	16,4	1 195 563,1
37,95	61,25	11 774	27,66	22,0	1 098 204,3
19,48	76,01	12 161	17,00	20,6	988 223,0
25,05	71,59	13 482	13,14	20,9	882 175,4
28,09	71,13	14 407	37,82	23,1	1 169 301,2
16,84	81,44	8 545	31,12	23,7	898 604,1
35,35	62,85	12 847	31,26	21,1	1 196 412,4
23,21	74,75	10 216	17,38	20,7	967 742,8
26,20	69,89	14 000	27,93	15,7	1 007 067,1
33,44	58,84	11 213	14,76	15,1	960 343,7
23,24	75,35	13 418	43,57	33,5	1 365 499,5
31,46	60,61	18 203	15,14	16,0	917 462,6
39,45	57,54	14 740	30,70	17,3	988 686,2
34,52	62,28	13 218	24,90	16,7	1 095 090,2
42,24	53,87	11 473	17,48	19,6	1 155 103,8
25,15	73,10	6 695	27,31	20,5	1 068 686,3
22,28	76,98	27 028	64,59	22,3	1 206 023,4
50,07	48,67	12 859	18,84	12,7	1 123 346,9
25,65	70,21	10 556	14,59	15,6	879 404,3
24,96	71,75	6 847	14,33	16,9	922 020,0
28,99	60,31	11 382	14,45	15,7	969 205,8
29,87	68,65	6 772	23,60	18,6	1 164 832,4
24,04	68,96	7 030	13,19	12,6	864 580,8
45,51	51,30	8 913	7,65	21,1	1 722 257,5
26,76	71,60	6 884	18,97	21,5	1 062 636,0
42,26	57,15	11 050	31,07	15,3	1 062 953,7
27,80	64,67	6 668	21,81	15,2	847 952,9
15,19	84,02	10 948	53,37	38,9	1 331 580,5
35,18	55,96	12 102	19,19	14,8	975 547,9
27,57	67,55	7 420	22,47	15,0	923 623,2
38,36	57,86	8 803	25,57	16,9	1 257 807,5
35,33	62,39	8 703	35,12	17,4	1 259 407,8
31,39	67,57	5 652	11,19	16,7	963 212,9
32,29	63,64	4 478	22,66	13,5	911 266,3
43,61	54,14	5 434	31,79	14,8	1 217 980,9
16,32	82,92	11 898	58,19	37,5	1 402 960,1
36,58	60,23	10 565	13,70	10,3	736 170,2

Megyeszékhely megyei jogú város: M megyei jogú város: m járásszékhely: j város: v

Forrás: a szerzők szerkesztése

II.4. táblázat

Kisvárosok

Név	Városi jogállás	Mióta város	Lakónépesség száma az év végén (a népszámlálás végleges adataiból továbbvezetett adat), 2017	Jelen levő népesség száma, 1949	Vándorlási különbözet, 2001–2011
Makó	j	1885 előtt	22 514	33 068	–528
Kiskőrös	j	1973	13 833	12 587	–381
Hajdúszoboszló	j	1885 előtt	23 873	18 541	1 790
Berettyóújfalu	j	1978	14 690	13 725	–441
Tiszaújváros	j	1966	15 371	1 349	–1 006
Szarvas	j	1966	15 565	18 569	–169
Sárvár	j	1968	15 072	11 337	–314
Mezőkövesd	j	1973	16 107	18 228	–133
Hajdúböszörmény	j	1885 előtt	30 437	31 452	132
Marcali	j	1977	11 169	8 225	–62
Monor	j	1989	18 084	12 472	753
Tata	j	1954	23 377	13 927	–200
Tapolca	j	1966	15 072	8 335	–2 010
Balatonfüred	j	1971	12 923	5 335	476
Tiszafüred	j	1984	10 745	11 484	99
Nyírbátor	j	1973	11 831	10 629	–893
Csorna	j	1971	10 228	8 951	–106
Szerencs	j	1984	8 676	7 813	98
Fehérgyarmat	j	1978	7 981	5 779	–2 828
Nagyatád	j	1971	10 212	6 934	–306
Dabas	j	1989	17 023	11 137	1 124
Mezőtúr	j	1885 előtt	16 086	23 343	–605
Kőszeg	j	1885 előtt	11 805	8 780	425
Püspökladány	j	1986	14 154	15 496	–487
Komló	j	1951	22 832	5 812	–1 341
Mór	j	1984	13 936	9 997	–479
Kapuvár	j	1969	10 281	10 335	93
Ráckeve	j	1989	10 442	6 893	1 329
Dunakeszi	j	1977	43 490	11 029	9 950
Bicske	j	1986	11 969	7 552	–287
Encs	j	1984	6 254	2 999	123
Cellőmölk	j	1978	10 646	10 285	–54
Siklós	j	1977	8 999	6 841	–100
Nagykőrös	j	1885 előtt	23 605	24 461	–459
Barcs	j	1978	10 501	8 993	–518
Sárbogárd	j	1986	11 937	13 152	–813
Törökszentmiklós	j	1952	19 890	22 396	–818
Várpalota	j	1951	19 484	9 836	–381
Bonyhád	j	1977	12 982	9 372	–180
Hajdúnánás	j	1885 előtt	16 828	18 041	–331
Vásárosnamény	j	1978	8 618	6 899	–465
Szeghalom	j	1984	8 680	10 909	–583

Ipari keresők aránya, 2011	Tercier keresők aránya, 2011	Foglalkozta- tottak száma (fő)	Naponta ingázó foglalkoztatottak aránya (2011)	Felsőfokú végzettséggel rendelkezők aránya a 25 évnél idősebbek között (2011)	Egy lakosra jutó nettó jövedelem, 2017 (Ft)
31,00	59,26	9 222	20,03	13,3	959 492,3
28,92	57,48	5 972	15,04	13,9	868 942,0
22,32	70,10	9 483	21,30	16,6	959 539,6
21,75	73,14	5 909	19,48	15,6	948 857,1
49,20	50,05	7 409	16,41	21,1	136 1830,0
29,50	57,82	6 638	11,83	18,1	936 173,2
43,20	53,31	6 961	24,95	16,1	1 208 419,5
37,49	58,36	6 546	22,86	16,3	1 076 619,6
38,90	51,63	11 671	21,25	12,1	873 147,7
35,43	61,33	5 131	18,28	14,4	967 764,9
22,67	75,71	7 230	60,06	13,6	1 048 016,2
30,95	66,97	10 541	40,05	25,2	1 270 594,7
30,61	67,43	6 622	32,67	16,0	972 718,1
16,89	80,97	5 654	28,20	21,9	993 170,8
29,24	65,78	4 450	21,99	12,7	883 126,3
25,91	70,15	4 446	16,48	17,0	947 632,3
38,03	57,06	4 828	42,66	16,3	1 183 347,9
25,50	68,55	3 514	29,66	17,2	1 041 566,0
22,64	72,48	3 132	23,33	19,5	985 354,2
29,55	65,55	4 551	17,52	15,5	969 299,5
26,83	67,51	7 140	39,24	12,5	1 011 798,8
35,27	57,06	6 227	14,38	13,2	889 981,3
38,85	58,84	49 22	41,57	17,8	886 238,3
21,71	72,14	5 265	29,43	12,9	965 329,5
39,04	59,98	8 498	33,73	9,9	760 604,0
57,89	40,20	6 450	23,80	13,3	1 341 011,5
38,28	54,55	4 535	39,31	13,0	870 906,9
27,46	67,89	3 638	45,86	16,2	936 111,1
21,77	77,78	18 584	66,28	30,1	1 533 358,8
29,34	68,63	4 578	51,76	14,6	1 032 527,9
23,76	71,70	2 113	33,62	15,9	857 861,3
42,35	55,34	4 857	26,66	12,9	1 100 379,9
20,38	75,50	3 641	36,08	14,3	799 493,5
37,13	56,90	8 720	37,13	12,6	955 756,8
24,93	69,64	4 052	15,25	14,3	840 309,5
37,70	55,16	4 880	49,90	10,6	1 080 105,3
35,32	59,54	7 587	31,64	11,3	908 067,6
44,93	54,21	8 726	52,44	12,5	1 158 686,2
35,03	61,37	5 172	28,24	14,9	886 817,6
40,59	47,77	6 496	26,06	11,3	871 713,6
24,36	71,40	3 108	19,53	17,0	887 765,3
38,79	53,14	3 805	22,33	11,1	945 763,0

Név	Városi jogállás	Mióta város	Lakónépesség száma az év végén (a népszámlálás végleges adataiból továbbvezetett adat), 2017	Jelen levő népesség száma, 1949	Vándorlási különbözet, 2001–2011
Sárospatak	j	1968	11 768	13 644	–852
Szigetszentmiklós	j	1986	38 591	5 865	10 069
Csongrád	j	1922	16 027	23 026	314
Békés	j	1973	18 503	21 961	–303
Tamási	j	1984	7 986	8 075	–306
Heves	j	1984	10 275	10 926	–61
Gyomaendrőd	j	1989	12 839	20 872	–494
Lenti	j	1978	7 509	5 831	–189
Mezőkovácsháza	j	1986	5 899	7 948	–270
Pásztó	j	1984	9 124	8 359	–111
Nagykátá	j	1989	12 280	11 271	39
Füzesabony	j	1989	7 412	6 430	270
Szentgotthárd	j	1983	8 864	8 109	303
Oroszlány	j	1954	18 171	3 740	–1 191
Kunszentmárton	j	1986	8 034	11 525	–275
Edelény	j	1986	9 389	4 908	–647
Fonyód	j	1989	4 829	2 612	208
Zirc	j	1984	6 805	3 668	–244
Zalaszentgrót	j	1984	6 263	8 419	–186
Balmazújváros	j	1989	17 109	15 315	–220
Dorog	v	1984	11 682	8 855	–114
Kisbér	j	1986	5 336	4 896	173
Budakeszi	j	2000	14 330	6 090	621
Sütemeg	j	1984	6 037	5 499	180
Szécsény	j	1986	5 695	4 884	–313
Bácsalmás	j	1986	6 453	10 623	–372
Gárdonyi	j	1989	11 204	3 665	1 582
Kisújszállás	v	1885 előtt	10 877	13 925	–614
Rétság	j	1989	2 705	1 175	–219
Sarkad	j	1989	9 677	12 677	–403
Tokaj	j	1986	4 069	5 074	136

Ipari keresők aránya, 2011	Tercier keresők aránya, 2011	Foglalkozta- tottak száma (fő)	Naponta ingázó foglalkoztatottak aránya (2011)	Felsőfokú végzettséggel rendelkezők aránya a 25 évnél idősebbek között (2011)	Egy lakosra jutó nettó jövedelem, 2017 (Ft)
30,76	64,54	4 974	21,50	21,1	1 035 219,8
24,08	74,99	15 425	62,62	21,5	1 222 392,8
32,64	60,75	6 254	19,77	15,9	909 470,8
30,29	63,75	6 668	34,08	12,1	794 548,7
30,53	62,54	3 492	23,48	16,0	950 079,3
35,86	58,13	3 726	33,83	12,5	865 953,7
35,70	53,75	4 967	17,29	11,1	789 074,7
36,47	58,72	3 597	30,84	14,5	1 030 632,6
24,40	66,06	2 254	25,08	12,2	926 787,0
33,63	63,72	3 622	34,85	15,2	1 021 518,8
33,12	63,39	4 794	49,17	11,4	946 889,9
33,11	62,80	3 180	36,79	12,9	1 009 241,2
34,05	63,06	3 598	21,93	12,7	996 433,5
54,06	44,74	7 617	38,27	10,5	1 209 596,1
34,53	57,05	3 220	29,31	10,8	918 602,3
31,80	66,15	3 513	36,99	12,2	852 470,5
19,93	77,16	1 887	28,83	21,3	938 201,6
35,94	59,81	3 058	47,91	17,1	1 180 025,8
39,77	55,23	2 761	32,58	12,3	918 570,7
36,46	52,62	6 615	32,29	8,8	819 792,5
50,57	48,93	5 444	58,55	12,4	1 149 729,7
46,14	50,93	2 523	42,67	11,2	1 179 342,7
14,66	84,43	5 653	66,85	39,9	1 317 319,2
33,49	63,68	2 475	34,08	12,1	886 482,7
32,30	65,25	2 455	43,50	14,2	1 035 625,7
23,38	61,69	2 190	27,33	11,7	744 180,1
25,01	71,36	3 855	59,29	24,1	1 255 320,5
33,48	57,75	4 005	25,59	11,9	914 449,9
39,32	58,50	1 236	50,82	18,7	112 1230,0
26,61	67,78	2 927	41,99	7,3	693 436,0
19,07	75,88	1 542	27,99	19,6	931 143,4

Megyeszékhely megyei jogú város: M megyei jogú város: m járásszékhely: j város: v

Forrás: a szerzők szerkesztése

II.5. táblázat

Városi funkciókat is ellátó települések – Falu-városok

Sor-szám	Név	Városi jogállás	Mióta város	Lakónépesség száma az év végén (a népszámlálás végleges adataiból továbbvezetett adat), 2017	Jelen levő népesség száma, 1949	Vándorlási különbözet, 2001–2011
VI.1	Tiszavasvári	j	1986	12 508	11 320	–654
VI.2	Balatonalmádi	j	1989	8 773	4 537	920
VI.3	Mórahalom	j	1989	6 145	6 732	690
VI.4	Kistelek	j	1989	6 917	9 039	289
VI.5	Kunszentmiklós	j	1989	8 248	8 261	–134
VI.6	Enying	j	1992	6 655	6 737	41
VI.7	Bátonyterenye	j	1989	11 829	8 854	–700
VI.8	Aszód	j	1991	6 184	4 072	–98
VI.9	Letenye	j	1989	4 001	4 463	356
VI.10	Vasvár	j	1986	4 171	5 061	3
VI.11	Kunhegyes	j	1989	7 521	11 104	–268
VI.12	Pilisvörösvár	j	1997	14 148	8 123	1 476
VI.13	Csurgó	j	1989	4 741	5 897	–551
VI.14	Szikszó	j	1989	5 278	5 589	26
VI.15	Százhalombatta	v	1970	18 241	1 717	759
VI.16	Hajdúhadház	j	1991	12 669	11 788	–763
VI.17	Záhony	j	1989	4 236	1 858	–587
VI.18	Kiskunmajsa	j	1989	10 968	15 668	–302
VI.19	Nagykálló	j	1989	9 214	9 634	–692
VI.20	Tab	j	1989	4 286	3 960	–194
VI.21	Újfehértó	v	1992	12 472	14 908	–652
VI.22	Csenger	j	1989	4 961	4 471	–169
VI.23	Dunaföldvár	v	1989	8 392	11 216	194
VI.24	Jászapáti	j	1989	8 313	10 976	–407
VI.25	Dunaharaszti	v	2000	21 901	10 133	4 092
VI.26	Szentlőrinc	j	1996	6 233	2 891	–453
VI.27	Tiszaöldvár	v	1993	10 473	12 042	–279
VI.28	Tolna	j	1989	10 987	11 146	–455
VI.29	Veresegyház	v	1999	18 654	4 525	5 257
VI.30	Túrkeve	v	1885 előtt	8 373	13 903	–655
VI.31	Balatonboglár	v	1991	5 528	3 189	197
VI.32	Baktalórántháza	j	1993	3 918	3 154	–362
VI.33	Jánoshalma	j	1989	8 336	14 042	–152
VI.34	Derecske	j	1991	8 403	9 479	6
VI.35	Tiszkécske	j	1986	11 990	13 590	364
VI.36	Pécsvárad	j	1993	3 953	3 107	71
VI.37	Sajószentpéter	v	1989	11 253	7 455	–797
VI.38	Hévíz	v	1992	4 633	1 598	725
VI.39	Battonya	v	1989	5 657	12 666	–254
VI.40	Mezőberény	v	1989	9 880	13 059	–149
VI.42	Mezőcsát	j	1991	5 661	6 335	–353
VI.42	Sásd	j	1995	2 964	2 251	–102
VI.43	Polgár	v	1993	7 937	8 806	125

Ipari keresők aránya, 2011	Tercier keresők aránya, 2011	Foglalkoztatottak száma (fő)	Naponta ingázó foglalkoztatottak aránya (2011)	Felsőfokú végzettséggel rendelkezők aránya a 25 évnél idősebbek között (2011)	Egy lakosra jutó nettó jövedelem, 2017 (Ft)
37,56	52,24	4 353	28,26	13,0	851 442,5
23,25	75,37	3 346	56,05	27,1	1 121 414,3
22,31	58,99	2 331	36,09	11,4	780 390,1
29,53	57,15	2 726	31,15	10,5	753 061,0
35,13	57,66	3 177	29,11	9,8	895 630,3
39,88	50,85	2 588	55,92	8,1	923 293,5
45,21	53,20	4 603	40,91	10,2	873 105,0
32,65	65,63	2 729	60,19	20,8	1 237 903,6
36,65	56,29	1 599	35,93	9,5	892 720,5
36,79	55,01	1 965	43,75	11,6	1 133 391,9
30,84	55,70	2 607	28,98	9,1	771 023,4
30,10	69,14	5 551	57,34	17,0	1 048 979,0
30,91	61,83	1 805	24,70	13,1	810 224,0
25,55	71,47	1 984	50,52	14,2	946 563,2
36,77	62,74	8 320	41,40	19,5	1 415 039,3
36,72	55,30	3 309	51,77	5,5	610 020,1
10,58	89,06	1 663	27,69	17,9	1 140 905,0
32,30	49,89	4 195	19,02	10,3	773 970,2
35,20	58,16	3 506	34,10	13,4	846 626,2
48,22	47,46	1 966	26,79	13,0	978 172,2
40,32	50,69	4 427	45,08	7,8	814 831,2
30,19	63,15	1 666	11,25	11,3	743 616,9
37,89	54,03	3 550	41,27	12,6	1 013 490,6
45,48	45,39	3 067	38,41	10,3	845 637,1
25,05	73,95	8 599	60,70	20,1	1 253 542,0
29,71	64,69	2 716	55,32	13,1	955 399,0
39,02	53,47	3 924	46,78	8,6	852 784,6
40,96	54,99	4 319	44,52	13,6	999 790,1
22,07	77,07	6 742	64,44	30,0	1 479 362,6
48,11	42,25	3 205	27,90	8,4	808 982,1
21,12	73,84	2 164	37,45	17,3	817 991,5
28,69	63,97	1 199	19,95	13,4	768 811,7
25,53	57,21	2 844	25,87	10,4	744 588,8
28,10	56,47	3 239	37,44	10,0	792 627,4
41,78	51,78	4 268	24,65	10,9	741 500,3
31,21	60,80	1 541	40,41	16,7	927 549,9
39,53	59,30	4 015	66,36	9,5	816 174,4
10,80	87,77	2 019	25,19	21,8	790 015,3
16,25	66,41	1 834	28,51	10,7	641 653,3
35,23	56,89	3 628	35,15	11,2	810 831,2
34,99	56,87	1 966	42,87	9,0	799 682,3
29,14	63,02	1 263	45,67	13,4	825 936,9
41,60	52,99	2 959	43,17	10,3	852 527,7

Sor-szám	Név	Városi jogállás	Mióta város	Lakónépesség száma az év végén (a népszámlálás végleges adataiból továbbvezetett adat), 2017	Jelen levő népesség száma, 1949	Vándorlási különbözet, 2001–2011
VI.44	Tótkomlós	v	1993	5 662	10 448	33
VI.45	Martonvásár	j	2005	5 672	3 126	716
VI.46	Harkány	v	1999	4 486	1 622	968
VI.47	Tét	j	2001	4 097	4 517	–6
VI.48	Lajosmizse	v	1993	11 334	11 442	476
VI.49	Soltvadkert	v	1993	7 342	8 923	–149
VI.50	Fertőd	v	1995	3 320	2 788	–55
VI.51	Balatonlelle	v	1991	5 193	3 157	660
VI.52	Göd	v	1999	19 218	7 834	2 349
VI.53	Gyömreő	v	2001	18 301	8 182	3 693
VI.54	Ács	v	2007	6 858	7 467	14

Ipari keresők aránya, 2011	Tercier keresők aránya, 2011	Foglalkoztatottak száma (fő)	Naponta ingázó foglalkoztatottak aránya (2011)	Felsőfokú végzettséggel rendelkezők aránya a 25 évnél idősebbek között (2011)	Egy lakosra jutó nettó jövedelem, 2017 (Ft)
35,32	53,31	2 146	30,90	9,6	840 657,9
21,34	74,38	2 432	64,75	24,4	1 315 000,8
16,33	81,03	1 555	40,16	16,2	721 878,9
46,51	47,18	1 634	56,42	8,3	1 126 809,0
34,17	50,97	4 308	26,59	10,2	780 034,4
34,03	49,56	3 053	19,14	10,9	722 497,2
33,99	57,43	1 562	59,79	15,0	917 861,3
22,97	71,48	2 055	38,39	15,8	759 772,2
23,31	75,71	7 350	69,66	29,3	1 326 856,2
23,00	76,19	6 535	69,76	16,6	1 177 889,1
46,07	44,46	2 859	49,28	7,6	1 136 978,7

Megyeszékhely megyei jogú város: M megyei jogú város: m járásszékhely: j város: v

Forrás: a szerzők szerkesztése

II.6. táblázat
Címzetes városok: a) városcsírák

Sorszám	Név	Városi jogállás	Mióta város	Lakónépesség száma az év végén (a népszámlálás végleges adataiból továbbvezetett adat), 2017	Jelen levő népesség száma, 1949	Vándorlási különbözet, 2001–2011
VII.a)1	Tiszalök	v	1992	5 234	5 828	343
VII.a)2	Jászárokszállás	v	1991	7 649	11 626	244
VII.a)3	Putnok	j	1989	6 492	5 175	–597
VII.a)4	Bük	v	2007	3 631	2 648	287
VII.a)5	Pétervására	j	1989	2 031	2 309	–43
VII.a)6	Sellye	j	1997	2 479	2 240	–209
VII.a)7	Bélapátfalva	j	2004	2 935	2 412	209
VII.a)8	Pannonhalma	j	2000	4 021	3 278	–12
VII.a)9	Gönc	j	2001	1 968	3 252	–128
VII.a)10	Bóly	j	1997	3 823	3 128	227
VII.a)11	Bátaszék	v	1995	6 108	7 614	–72
VII.a)12	Devecser	j	1997	4 196	4 466	–238
VII.a)13	Fót	v	2004	19 674	7 534	2 752
VII.a)14	Ócsa	v	2005	9 325	6 227	621
VII.a)15	Albertirsa	v	2003	12 532	10 624	1 407
VII.a)16	Gyál	j	1997	23 628	4 104	1 756
VII.a)17	Velence	v	2004	6 044	2 450	606
VII.a)18	Isaszeg	v	2008	11 470	6 517	973
VII.a)19	Martfű	v	1989	6 107	1 534	–526
VII.a)20	Biharkeresztes	v	1989	4 046	4 453	–37
VII.a)21	Komádi	v	2001	5 188	9 764	–164
VII.a)22	Nyíradony	j	1992	7 677	6 722	228
VII.a)23	Tiszacsege	v	2000	4 616	6 662	–131
VII.a)24	Solt	v	1997	6 125	7 295	404
VII.a)25	Zsámbék	v	2009	5 569	2 606	559
VII.a)26	Szob	j	2000	2 566	2 322	–83
VII.a)27	Ibrány	j	1993	6 648	7 173	12
VII.a)28	Lőrinci	v	1992	5 332	5 308	–266
VII.a)29	Őriszentpéter	v	2005	1 139	1 507	–119
VII.a)30	Létavértes	v	1996	7 070	9 782	–64
VII.a)31	Rakamaz	v	2000	4 272	5 200	–375
VII.a)32	Csákvár	v	2013	5 280	4 553	506
VII.a)33	Pomáz	v	2000	17 139	5 445	1 835
VII.a)34	Pilis	v	2005	11 678	7 597	1 242
VII.a)35	Piliscsaba	v	2013	8 391	4 789	2 017
VII.a)36	Budakalász	v	2009	10 924	3 543	1 153
VII.a)37	Füzesgyarmat	v	2000	5 578	8 398	–287
VII.a)38	Abony	v	1993	14 392	15 585	–327
VII.a)39	Polgárdi	j	1997	6 917	4 685	815
VII.a)40	Törökbálint	v	2007	13 655	5 007	1 619
VII.a)41	Hajdúdorog	v	1989	8 549	11 722	–518
VII.a)42	Nyergesújfalu	v	1989	7 255	3 961	30

Ipari keresők aránya, 2011	Tercier keresők aránya, 2011	Foglalkoztatottak száma (fő)	Naponta ingázó foglalkoztatottak aránya (2011)	Felsőfokú végzettséggel rendelkezők aránya a 25 évnél idősebbek között (2011)	Egy lakosra jutó nettó jövedelem, 2017 (Ft)
34,50	60,95	2 287	34,90	10,7	899 979,8
56,28	37,98	3 131	36,75	10,7	1 092 978,5
31,26	65,52	2 207	30,33	10,5	719 183,5
29,02	69,17	1 544	35,84	11,7	1 000 137,6
32,21	63,46	739	41,87	10,9	754 257,9
30,52	63,89	1 127	26,85	11,7	897 355,1
29,63	68,25	1 134	41,52	8,7	862 266,9
34,28	61,37	1 447	57,12	17,2	1 091 336,9
16,46	72,36	644	26,86	11,8	822 099,7
28,07	61,69	1 553	28,05	18,3	975 051,0
35,65	56,72	2 530	41,30	11,4	858 276,9
41,88	50,22	1 571	50,65	8,2	875 950,7
22,95	76,08	8 114	66,20	21,1	1 198 993,3
26,04	68,90	3 614	61,65	11,7	1 019 266,7
27,69	68,03	4 857	57,47	10,7	946 325,1
25,49	73,83	9 770	67,14	11,9	1 041 677,1
21,26	75,11	2 013	65,88	26,0	1 202 580,2
28,49	70,22	4 479	73,71	14,3	1 090 197,0
43,30	52,60	2 901	41,17	13,3	1 167 214,3
16,21	77,90	1 326	34,45	12,9	699 149,2
22,09	68,00	1 725	18,87	7,8	757 600,9
35,64	56,71	2 222	33,35	7,5	728 794,0
40,84	43,91	1 469	32,59	5,1	698 444,3
33,53	54,51	2 583	29,56	7,8	851 429,8
26,79	70,74	2 146	60,23	24,5	1 219 640,1
21,32	76,81	1 121	60,63	14,5	1 135 991,1
40,41	55,79	2 237	45,24	9,4	743 131,0
51,32	46,93	2 231	67,04	8,6	1 067 719,0
34,10	54,29	525	44,12	15,1	963 278,7
26,64	59,89	2 042	30,40	8,8	628 236,7
36,53	56,17	1 563	39,81	9,8	802 735,2
27,71	63,86	2 277	50,09	13,7	1 217 374,9
19,42	80,03	6 984	67,48	28,3	1 215 452,6
25,70	71,96	4 444	72,46	9,8	918 737,8
22,24	77,11	3 202	63,79	32,0	1 234 312,5
16,44	82,65	4 496	70,70	32,2	1 312 033,5
42,59	44,62	2 362	21,50	7,3	941 639,3
36,40	58,96	5 127	55,07	9,3	857 229,6
39,47	55,25	2 769	60,65	8,9	1 089 110,2
17,94	81,09	5 330	63,96	28,1	1 263 436,0
34,42	50,18	3 085	37,87	11,0	779 760,2
53,62	45,81	3 366	52,51	14,7	1 200 121,8

Sorszám	Név	Városi jogállás	Mióta város	Lakónépesség száma az év végén (a népszámlálás végleges adataiból továbbvezetett adat), 2017	Jelen levő népesség száma, 1949	Vándorlási különbözet, 2001–2011
VII.a)43	Balkány	v	2004	6 294	7 699	–140
VII.a)44	Dombrád	v	2000	3 910	6 045	–323
VII.a)45	Nyírlugos	v	2005	2 575	3 841	–117
VII.a)46	Aba	v	2013	4 416	4 303	184
VII.a)47	Adony	v	2004	3 789	4 096	133
VII.a)48	Szabadszállás	v	1995	6 121	8 886	–372

Ipari keresők aránya, 2011	Tercier keresők aránya, 2011	Foglalkoztatottak száma (fő)	Naponta ingázó foglalkoztatottak aránya (2011)	Felsőfokú végzettséggel rendelkezők aránya a 25 évnél idősebbek között (2011)	Egy lakosra jutó nettó jövedelem, 2017 (Ft)
39,60	51,27	2 134	37,84	8,1	737 738,3
29,85	59,17	1 102	43,04	8,6	660 411,7
34,07	57,20	951	31,84	7,1	710 353,7
43,78	47,05	1 864	69,52	8,2	1 052 960,7
44,20	48,76	1 491	59,43	9,8	1 169 127,4
28,37	54,59	2 231	38,94	8,3	897 349,2

Megyeszékhely megyei jogú város: M megyei jogú város: m járásszékhely: j város: v

Forrás: a szerzők szerkesztése

II.7. táblázat

Címzetes városok: b) érdemleges városi szerepkör nélkül

Sorszám	Név	Városi jogállás	Mióta város	Lakónépesség száma az év végén (a népszámlálás végleges adataiból továbbvezetett adat), 2017	Jelen levő népesség száma, 1949	Vándorlási különbözet, 2001–2011
VII.b)1	Ercsi	v	2000	8 129	6 456	–118
VII.b)2	Pécel	v	1996	15 987	7 499	2 773
VII.b)3	Üllő	v	2005	11 949	7 073	1 782
VII.b)4	Kecel	v	1993	8 406	11 132	–5
VII.b)5	Felsősolca	v	1997	6 446	2 932	–472
VII.b)6	Mezőhegyes	v	1989	5 041	9 456	–55
VII.b)7	Kemecse	j	2005	4 777	4 388	–248
VII.b)8	Herend	v	1999	3 334	1 503	76
VII.b)9	Cigánd	j	2004	3 009	5 203	–163
VII.b)10	Zamárdi	v	2008	2 410	2 259	307
VII.b)11	Pacsa	v	2009	1 596	2 376	–104
VII.b)12	Tököl	v	2001	10 166	3 941	1 247
VII.b)13	Dévaványa	v	2000	7 472	13 196	–304
VII.b)14	Vésztő	v	2001	6 592	10 706	–179
VII.b)15	Izsák	v	1997	5 567	8 270	–20
VII.b)16	Örkény	v	2004	4 753	4 228	–170
VII.b)17	Emőd	v	2001	4 698	4 343	–239
VII.b)18	Tompa	v	2004	4 295	6 577	–180
VII.b)19	Balatonfüzfő	v	2000	4 365	2 530	297
VII.b)20	Demecser	v	2001	4 083	4 786	–222
VII.b)21	Simontornya	v	1995	3 865	4 669	–144
VII.b)22	Bábolna	v	2003	3 866	1 651	–78
VII.b)23	Csepreg	v	1995	3 317	3 939	–122
VII.b)24	Lengyeltóti	v	1992	2 847	3 091	–288
VII.b)25	Abaújszántó	v	2004	2 951	4 567	–247
VII.b)26	Répcelak	v	2001	2 640	1 463	–33
VII.b)27	Halásztelek	v	2008	10 581	1 401	2 008
VII.b)28	Dunavecse	v	2004	3 769	4 763	–198
VII.b)29	Pusztaszabolcs	v	2008	5 869	3 816	–54
VII.b)30	Mindszent	v	1993	6 440	9 546	105
VII.b)31	Diósd	v	2013	10 518	1 160	2 946
VII.b)32	Sülysáp	v	2013	8 538	5 991	763
VII.b)33	Nyírtelek	v	2005	6 488	5 304	–216
VII.b)34	Fegyvernek	v	2013	6 205	7 033	–154
VII.b)35	Kerekegyháza	v	2001	6 509	6 312	346
VII.b)36	Jászkisér	v	2009	5 167	7 585	–157
VII.b)37	Lébény	v	2013	3 330	3 312	82
VII.b)38	Balatonkenese	v	2009	2 605	2 951	160
VII.b)39	Zalalövő	v	2000	2 879	3 700	–67
VII.b)40	Badacsonytomaj	v	2004	2 082	2 977	50
VII.b)41	Balatonföldvár	v	1992	2 145	829	267
VII.b)42	Zalakaros	v	1997	1 996	852	442
VII.b)43	Újszász	v	1997	5 946	5 807	457

Ipari keresők aránya, 2011	Tercier keresők aránya, 2011	Foglalkoztatottak száma (fő)	Naponta ingázó foglalkoztatottak aránya (2011)	Felsőfokú végzett- séggel rendelkezők aránya a 25 évnél idő- sebbek között (2011)	Egy lakosra jutó nettó jövedelem, 2017 (Ft)
34,19	64,06	2 966	65,99	11,2	966 711,0
25,11	74,00	6 328	68,87	20,3	1 230 587,2
21,60	76,68	4 936	67,88	12,3	1 134 643,9
29,04	46,00	3 265	20,28	8,1	622 810,6
28,18	69,85	2 388	70,01	19,7	1 009 291,5
16,42	49,95	2 120	22,20	11,1	944 336,3
36,11	56,22	1 551	59,97	10,0	774 948,6
48,83	48,90	1 542	55,80	13,9	1 223 024,7
22,66	62,41	790	33,20	6,4	609 810,8
19,61	76,56	913	49,11	20,8	854 608,3
46,89	46,89	644	51,44	8,1	835 880,3
32,53	66,11	4 694	60,83	13,8	1 140 621,9
45,75	43,31	2 999	22,55	6,3	837 912,0
33,49	58,89	2 296	27,67	7,0	813 499,7
38,24	49,24	2 045	36,12	8,2	745 952,4
32,51	60,31	1 532	57,48	7,9	698 040,2
32,81	63,15	1 783	65,10	9,3	932 825,8
17,21	67,96	1 389	27,32	7,9	675 077,3
31,56	67,80	1 556	52,04	16,7	1 028 913,7
39,25	57,48	1 284	45,61	8,4	763 767,7
39,89	55,97	1 449	36,57	7,9	866 072,1
34,32	48,06	1 754	40,54	14,9	1 364 900,7
38,30	56,55	1 436	54,39	12,2	976 827,0
26,39	59,72	1 152	37,47	9,2	676 488,4
37,93	55,19	1 147	23,10	8,8	752 832,6
46,65	47,91	1 269	38,35	14,0	1 305 350,0
25,12	73,73	3 993	73,27	18,8	1 276 339,8
36,27	49,47	1 417	43,74	9,1	920 439,8
35,87	56,01	2 353	65,56	6,4	1 068 751,1
43,89	48,45	2 388	47,89	8,9	744 166,0
19,70	79,34	3 944	72,62	36,2	1 526 416,2
29,74	68,24	3 275	66,86	10,5	1 019 579,4
35,94	56,89	2 482	55,63	10,4	842 256,5
39,94	53,05	2 166	48,83	6,9	809 397,9
38,27	47,02	2 537	39,39	9,2	858 908,8
53,13	36,99	1 803	50,89	7,4	800 823,4
45,01	49,52	1 444	67,09	10,8	1 191 067,6
21,89	73,80	1 206	43,74	18,8	970 550,3
48,57	44,90	1 256	48,34	8,3	946 697,3
31,43	64,37	929	37,22	13,6	845 970,7
16,84	80,02	861	47,73	22,2	900 392,9
14,42	81,88	756	31,67	21,2	802 206,5
27,43	69,27	2 151	53,64	9,9	880 421,8

Sorszám	Név	Városi jogállás	Mióta város	Lakónépesség száma az év végén (a népszámlálás végleges adataiból továbbvezetett adat), 2017	Jelen levő népesség száma, 1949	Vándorlási különbözet, 2001–2011
VII.b)44	Hajdúsámson	v	2004	13 148	7 252	1 961
VII.b)45	Nádudvar	v	1989	8 542	10 952	–227
VII.b)46	Nagyhalász	v	1993	5 564	6 251	–194
VII.b)47	Tápiószele	v	2009	5 827	5 236	203
VII.b)48	Nagyecséd	v	1997	6 239	7 715	–349
VII.b)49	Alsószolca	v	2007	5 614	3 093	–439
VII.b)50	Jászfényszaru	v	1993	5 757	7 753	220
VII.b)51	Újkígyós	v	2009	4 899	5 872	–87
VII.b)52	Mélykút	v	2009	4 763	8 443	64
VII.b)53	Csorvás	v	2005	4 722	7 799	–159
VII.b)54	Elek	v	1996	4 589	6 670	–185
VII.b)55	Szendrő	v	1996	4 259	3 312	–352
VII.b)56	Fertőszentmiklós	v	2008	3 835	3 465	120
VII.b)57	Medgyesegyháza	v	2009	3 474	6 166	–46
VII.b)58	Nagybajom	v	2001	3 334	4 894	–244
VII.b)59	Hajós	v	2008	2 844	5 529	–162
VII.b)60	Csanádpalota	v	2009	2 722	5 620	–26
VII.b)61	Kadarkút	v	2005	2 399	2 932	179
VII.b)62	Villány	v	2000	2 332	2 790	–125
VII.b)63	Gyönk	v	2009	1 883	2 934	413
VII.b)64	Máriapócs	v	1993	2 073	2 627	14
VII.b)65	Igal	v	2009	1 304	2 467	28
VII.b)66	Vámospercs	v	2001	5 258	5 422	–24
VII.b)67	Szigethalom	v	2004	17 596	1 747	4 411
VII.b)68	Maglód	v	2007	12 341	4 843	2 028
VII.b)69	Kerepes	v	2013	10 046	2 846	1 660
VII.b)70	Sándorfalva	v	2005	7 848	6 106	372
VII.b)71	Tura	v	2001	7 761	7 371	215
VII.b)72	Dunavarsány	v	2004	8 141	2 691	1 677
VII.b)73	Órbottyán	v	2013	7 370	2 332	1 678
VII.b)74	Téglás	v	1991	6 272	3 438	147
VII.b)75	Kozármisleny	v	2007	6 191	894	1 673
VII.b)76	Berhida	v	2004	5 642	4 062	447
VII.b)77	Kaba	v	2003	5 584	7 130	–103
VII.b)78	Jánossomorja	v	2004	6 223	6 324	79
VII.b)79	Rákóczi falva	v	2009	5 303	4 258	226
VII.b)80	Tát	v	2013	5 262	1 984	203
VII.b)81	Kondoros	v	2013	4 794	7 639	–139
VII.b)82	Nyék-ládháza	v	2003	4 859	2 369	321
VII.b)83	Lábatlan	v	2004	4 835	3 475	–148
VII.b)84	Onga	v	2013	4 775	2 515	39
VII.b)85	Nagymaros	v	1996	4 821	4 664	366
VII.b)86	Nyírmada	v	2009	4 811	4 488	–140
VII.b)87	Körösladány	v	2007	4 383	8 269	–42
VII.b)88	Rácalmás	v	2009	4 613	3 290	698
VII.b)89	Mándok	v	2007	3 988	4 683	–83
VII.b)90	Bodajk	v	2008	4 014	2 570	333

Ipari keresők aránya, 2011	Tercier keresők aránya, 2011	Foglalkoztatottak száma (fő)	Naponta ingázó foglalkoztatottak aránya (2011)	Felsőfokú végzett- séggel rendelkezők aránya a 25 évnél idő- sebbek között (2011)	Egy lakosra jutó nettó jövedelem, 2017 (Ft)
30,93	65,88	4 484	68,64	9,3	775 838,5
26,46	47,33	3 106	20,55	7,5	919 036,3
44,84	50,99	1 820	53,50	7,9	719 018,2
38,24	58,92	2 006	54,92	7,6	869 427,4
30,51	59,55	1 691	39,26	5,8	702 457,0
32,35	66,17	1 889	59,38	11,6	792 044,1
54,15	40,76	2 122	37,51	8,4	929 009,5
30,95	55,86	1 835	50,28	8,6	840 024,0
21,90	54,49	1 571	25,79	6,4	667 189,3
35,33	50,64	1 874	52,59	7,3	916 401,2
23,57	68,41	1 570	37,01	7,7	652 349,9
22,94	72,73	1 177	33,07	8,1	682 640,3
39,89	54,53	1 687	55,24	13,0	1 004 277,3
14,73	54,76	1 249	21,38	8,2	702 506,7
30,54	57,54	1 015	33,71	9,1	768 587,5
35,61	51,14	1 056	30,06	8,6	647 106,2
32,61	52,65	923	45,87	7,9	848 120,5
27,98	61,31	915	46,91	9,7	794 078,8
31,45	57,54	1 081	28,28	12,8	815 808,7
21,84	68,80	609	32,22	12,4	808 119,5
23,36	65,03	732	43,38	10,2	862 543,5
28,41	64,77	440	33,10	11,8	706 714,7
32,96	60,21	1 875	48,98	7,0	790 923,6
27,86	71,42	7 047	76,63	13,0	1 050 281,3
25,19	73,82	5 042	73,99	16,7	1 261 060,6
23,42	75,98	4 167	78,17	21,0	1 193 032,0
30,04	62,54	3 126	65,33	10,4	840 365,4
34,32	60,69	2 826	61,32	10,4	902 656,1
27,41	70,94	3 138	70,85	14,3	1 126 284,9
26,22	72,29	2 902	76,29	17,3	1 147 769,2
42,51	53,28	2 378	58,70	8,2	925 556,2
25,26	72,90	2 542	74,57	25,8	1 218 524,9
42,40	55,01	1 927	59,58	7,5	971 548,2
31,75	51,77	2 142	30,83	8,1	809 551,9
48,76	37,43	2 789	41,68	7,8	955 427,4
28,09	68,11	2 154	73,97	11,5	1 046 238,1
47,31	51,85	2 376	71,78	12,6	1 212 966,3
29,62	51,13	2 073	40,07	9,1	870 674,4
32,70	65,60	1 936	70,05	18,9	1 124 672,9
57,73	40,92	2 082	58,17	9,3	1 030 167,2
28,70	68,82	1 610	73,05	11,7	895 000,1
27,03	71,29	1 794	69,11	23,4	927 474,7
35,75	51,37	1 242	26,97	6,4	593 441,0
45,46	45,30	1 775	22,83	6,8	892 569,3
45,33	53,23	1 950	76,75	21,6	1 299 805,3
17,66	79,47	1 257	39,81	7,7	764 821,3
54,16	43,94	1 684	75,96	11,1	1 319 398,5

Sorszám	Név	Városi jogállás	Mióta város	Lakónépesség száma az év végén (a népszámlálás végleges adataiból továbbvezetett adat), 2017	Jelen levő népesség száma, 1949	Vándorlási különbözet, 2001–2011
VII.b)91	Verpelét	v	2013	3 779	4 257	–106
VII.b)92	Mezőkeresztes	v	2009	3 612	5 391	171
VII.b)93	Vaja	v	2009	3 562	3 377	–115
VII.b)94	Ajak	v	2013	3 608	3 314	–183
VII.b)95	Besenyszög	v	2013	3 230	4 712	49
VII.b)96	Vép	v	2009	3 245	3 081	–8
VII.b)97	Borsodnádasd	v	2001	3 079	3 511	–134
VII.b)98	Sajóbábony	v	2009	2 625	867	–90
VII.b)99	Újhartyán	v	2013	2 734	2 001	115
VII.b)100	Kisköre	v	2005	2 827	3 861	168
VII.b)101	Beled	v	2009	2 609	3 194	–153
VII.b)102	Rudabánya	v	2008	2 355	2 677	–209
VII.b)103	Gyöngyöspata	v	2013	2 388	3 452	–123
VII.b)104	Jánosháza	v	2013	2 445	3 848	–132
VII.b)105	Mágocs	v	2009	2 217	3 463	–132
VII.b)106	Nagymányok	v	2009	2 201	2 430	11
VII.b)107	Visegrád	v	2000	1 841	1 683	280
VII.b)108	Pálháza	v	2005	1 048	735	33
VII.b)109	Kenderes	v	2004	4 321	6 753	–299

Ipari keresők aránya, 2011	Tercier keresők aránya, 2011	Foglalkoztatottak száma (fő)	Naponta ingázó foglalkoztatottak aránya (2011)	Felsőfokú végzett- séggel rendelkezők aránya a 25 évnél idő- sebbek között (2011)	Egy lakosra jutó nettó jövedelem, 2017 (Ft)
35,03	59,21	1 162	57,79	9,3	765 398,7
39,08	50,08	1 264	50,85	7,2	841 160,8
41,10	53,58	978	32,99	7,2	749 135,6
25,69	71,05	1 347	63,48	10,2	1 066 449,0
37,75	50,61	1 322	53,57	9,0	1 057 992,2
42,55	54,67	1 584	69,83	13,2	1 165 108,5
41,98	56,06	867	45,74	7,6	714 570,6
42,44	56,16	933	45,06	9,5	833 427,5
30,19	63,05	1 199	51,09	13,7	1 146 368,9
34,68	57,04	966	30,16	6,2	705 800,5
44,95	43,82	1 237	47,02	9,1	1 156 058,5
38,60	59,34	728	56,76	7,3	692 156,3
37,77	52,55	940	61,06	6,8	838 803,0
58,51	37,23	1 034	33,30	7,4	992 754,8
37,30	50,34	874	32,20	8,9	834 959,0
42,84	53,96	845	57,31	9,9	769 761,3
15,65	76,90	658	37,63	26,6	926 729,1
21,81	71,46	431	43,76	16,1	1 125 919,0
27,81	58,42	1 460	35,17	6,8	724 332,8

Megyeszékhely megyei jogú város: M megyei jogú város: m járásszékhely: j város: v

Forrás: a szerzők szerkesztése

II.8. táblázat
Speciális hierarchiaszintű városok

Sor- szám	Név	Városi jogállás	Mióta város	Lakónépesség száma az év végén (a népszámlálás végleges adataiból továbbvezetett adat), 2017	Jelen levő népesség száma, 1949	Vándorlási különbözet, 2001–2011	Ipari keresők aránya, 2011	Tercier keresők aránya, 2011	Foglal- kozta- tottak száma (fő)	Naponta ingázó foglalkozá- sotlak aránya (2011)	Felsőfokú végzettséggel rendelkezők aránya a 25 évnél idősebbek között (2011)	Egy lakosra jutó nettó jövedelem, 2017 (Ft)
VIII.1	Kistarcsa	v	2005	12 829	4 765	2 742	21,83	77,51	5 287	71,49	21,3	1 304 325,6
VIII.2	Veesés	j	2001	20 935	13 805	2 121	23,78	74,79	8 924	58,80	15,2	1 173 285,8
VIII.3	Abádszalók	v	2005	4 060	7 985	-28	21,89	66,69	1 453	25,43	8,1	749 284,1
VIII.4	Biatorbágy	v	2007	13 528	5 830	3 797	20,75	78,00	5 358	65,67	30,9	1 488 183,9

Megyeszékhely megyei jogú város: M megyei jogú város: m járásszékhely: j város: v

Forrás: a szerzők szerkesztése

A második világháború után, 1945-ben 52 település rendelkezett városi címmel Magyarországon, jelenleg 346. Önmagában a városi rangú települések számának meghétszereződése is kérdéseket vet fel: valóban ilyen viharos gyorsaságú volt az ország városodása? Annak reális mértékét tükrözi a városok számának, a jogi értelemben vett városok lakosság számának növekedése? Milyen – koronként változó – viszony áll fenn a városi rangú települések és a közgazdasági, szociológiai, urbanisztikai, földrajzi értelemben vett városi funkciójú települések között? Helytálló az a feltételezés, hogy mára „elfogytak” a joggal várossá nyilvánítható települések, vagy hogy a jelenlegi városi rangú települések között is fellelhető számos település, amely településtudományi szempontból nem felel meg a városokkal szemben támasztható feltételezéseknek? Van-e feladata a jogalkotásnak az „üres városok”, azaz városi funkció nélküli városi jogú települések esetében? E kérdésekre kíván választ adni a kötet, a geográfia szemszögéből áttekintve a magyarországi városállomány aktuális problémáit, kiemelve a városi jogú kontra városi funkciójú települések kérdéskörét.